

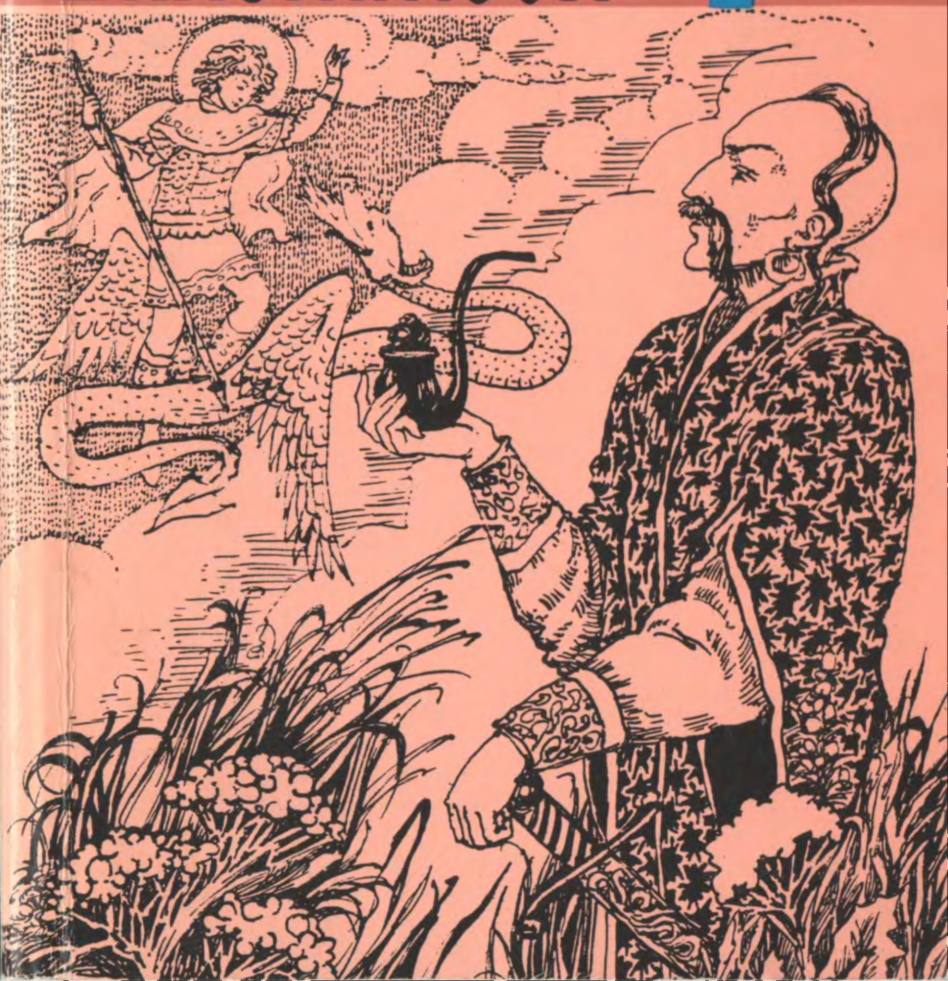
Юрій Мүшкетик

КРАЇНСЬКИЙ

Погоня Прийдімо, вклонімося

СТОРІЧНИЙ

ОМАН





Юрій Мүшкетик

Погоня

Роман

*Правдива історія, розказана запорозьким козаком
Семеном Білокобилкою та скомпонована, доповнена
й потрактована його побратимом, якого читач
розпізнає з оповіді.*



Київ - 1997
Український Центр духовної культури

ББК 84.4УКР6
М93

Мушкетик, Юрій

М93 Погоня: Роман; Прийдімо, вклонімося... Роман.— К.: Укр. Центр духовн. культури, 1997. — 440 с. (Укр. істор. роман).

ISBN 966-7276-07-4

«Погоня» — роман про запорозького козака, козака-характерника, якому й чорт не брат, про його сумні та веселі пригоди на довгому шляху з Січі додому.

У романі «Прийдімо, вклонімося», де події також гортаються в пригодницькому плані, порушується проблема історичної пам'яті, на основі нових історичних документів подано новий погляд на Коліївщину, змальовано образи мужніх гайдамаків, зокрема Максима Залізняка

ББК 84.4УКР6

Редакційна колегія:

Дмитренко М. К., Єсипенко Д. М. (голова), Іванченко Р. П., Козуля О. Я., Лупій О. В. (заст. голови), Персбийніс П. М.

- © Український Центр духовної культури, 1997.
- © Мушкетик Ю. М. «Погоня». «Прийдімо, вклонімося», 1997.
- © Железняк С. М. Художнє оформлення, 1997.

ISBN 966-7276-07-4

Перекипівши на порогах, переклекотівши у Вовчому Горлі, Дніпро нарешті виривався на волю й хоч ще був стиснутий гранітними берегами, вже плинув стрімко та легко, поспішав до Хортиці, Великого Лугу, де міг зітхнути на повні груди, полізати хвилею солодкі піщані Дрімайлівські пересипи, побавитися опущеними у воду зеленими вербовими косами Тягині, й вже тоді спочити в солоному морі. Над водою курів легенький ранковий туманець, і в тому туманцеві, розкинувши на потоці широку кирею, незворушно палили люльки два старі січовики, один зняв шапку, й низовий вітерець ворухив сивого оселедця; козаки пливли за водою, а дим від люльок зависав у повітрі й вився до вершечків високих скель голубими струмінцями. Січові діди, які доживали віку в Кодацькому зимівнику, поспішали в гості до кумів у зимівник Базавлуцький, і на той час окрім гарячого, гаспидськи наперченого борщу та корця запіканки їх ніщо інше не цікавило, через те й не дивилися, чи вдавали що не дивляться на військо, яке комашилося у Кичкаському байраці.

— Це такі діди, що вперед дивляться, а позаду бачать,— мовив козак Пукавка, перемотуючи онучу на лівій нозі.— Куди це вони так пруть?

— Мать, на храм у Базавлуцький зимівник,— відказав високий, рукатий, з рудими настовбурченими вусами козак Карпо Шквиря, заздро козируючи на характерних дідів, чиї чуби вже мелькали внизу поміж скель.— Гарну горілку шафують базавлущани.— Й прискалив око під круто занутою, ошмаленою чи то порохом, чи то біля багаття бровою.— Мо' доженемо їх, Семене? Ке-но кинь і ти на воду кирею.

— Далеко куцому до зайця,— притупнув взутою ногою Пукавка, огурний і незговірливий, про таких кажуть: скрізь рогом зачепиться.

— Брехнув, як пес з буди,— розшукуючи люльку, поталапав руками по кишенях заляпаних баранячим лосем, попропалюваних біля багать штанів маленький, шрамуватий, зашмалений сонцем, неначе шкураток на вогні, запеклий козацький бандурист і співун Булавка.—

Білокобилка й проти води на киреї пожене. Правда, Семене?

— Які тепер характерники, от колись були...— мовив старий, з запалими щоками, тонкими довгими вусами, сумовитими очима схожий на виловленого сома козак Яків Сліпченко.— Щоправда, Семен... тее... трохи може.

Білокобилка й вухом не повів на ту балачку, мовби не про нього й мова. Стояв на річковій ріні, широко розчепіривши міцні ноги в збучавілих чоботях, тримав у жилавих руках довгу тичину, аби подати кінець човнярам, які пливли з правого берега ріки на лівий. Вигляд у нього трохи розбійний, а трохи гультяйський. В очах — синя мжа, лівий вус закушений. В полотняній, розхристаній сорочці, яка відкривала міцні, гейби бронзові груди (кунтуш, чуга і шапка лежали на березі), міцний, наче врослий у землю дубовий корч, крутоплечий, круглоголовий, з лисиною на всю голову, довкруг лисини — густа щітка темно-русого чуперу, на великому лобі, трошки вище міжбрів'я, родима гулька, а ще — гострі, наче ножі, брови, й під ними сірі, пронозливі, трохи хитруваті, трохи небезпечні, темні в зіницях очі, які свідчили — чоловік побачив світа, побував на коні й під конем. У лівому вусі блищала срібна сережка. Скрипіли кочетки («Права табань, ліва греби»), і, помножені скелями, луни злилися в безугавне рипіння; човни доправляли козацьке військо з правого берега на лівий. Воно було втомлене, обличчя — темні, аж корою взялися від довгих переходів та порохового диму, риштунок, припаси кидали куди попало,— одначе піднесене настроєм — одірвалися од ворога, добулися в рідні місця, де за них кожен куш, кожен видолинок, кожна скеля: сховають, прикриють, оборонять. Тисячолітнє річище пахло їм хмільно, неначе старе вино, а може, й не пахло, а тільки так їм здавалося — ріка пливла крізь них і вони плинули з нею, щовесни скресали й оновлювалися, вона напувала їх і наснажувала силою, біля неї вони почувалися дужими, нічого не боялися; постоїть козак над водою, прихилиться спиною до скелі, й чує, як наливається силою тіло. Отож і почувалися безпечно, вмивалися, пили воду, прудили сорочки, декотрі дримали.

Три тижні висіла на хвості погоня (увесь вік ми втікаємо), три тижні козаки одгризалися, одбивалися, стріляючи впритул, то осипаючи табір шанцями, копаючи трохи не до самої води — найпевніша зброя нашого брата, козака, не мушкет, не шабля, а лопата, лях бридить-

ся нею, турок і татарин не знають, як її тримати в руках, козакі ж вриваються в землю швидше за кротів,— то шугаючи в лісові нетрі й ставлячи позад себе засіки, то бредучи через болотяні бабла, де з рудих опарів навіть узимку курить туман,— й знову викочуючи на сухе щеплені між собою ланцюгами вози, попіхаючи фортецю на дерев'яних колесах з виставленими на всі боки довгими ратищами (тільки у нас вони такі — важкі та довгі), й таки добулися до рідних місць.

Добулася піша партія війська, комонники подалися в інші давні козачі місця — в лісові нетрища поміж Трубежем та Альтою, мали потягнути за собою й ворога, але він знав, що кінних козаків скурати важко, та й за Дніпром — Гетьманщина, обіклав пішаниць.

...Повстання спалахнуло, неначе нежар на сухій луці. Щойно було погромлене одне, й прогуркотіло друге: до живого протерло ляське ярмо шию, не стало більше снаги терпіти наругу, й хоч якими страшними були кари за Шулявчине повстання: з живих козацьких спин знімали криваві паси, вкидали в киплячі казани козацьких дітей, запобігаючи відсічі, по всій Україні в козаків та посполитих було відібрано ножі та сокири — люди краjali хліб пилками — козацька душа вибухнула, неначе порохова міна. Бо ж не погинула Запорозька Січ, а у Військовій скарбниці не поіржавіла зброя. Щоденні панщинні роботизни, неключимі податки — подимне, поземельне, млинове, медове, індукта та евекта на купівлю та продаж висотували з посполитого та козака всі соки, та й мало лишилося козаків, реєстрове військо зредуковане всього лиш на чотири тисячі — слабке й легке на перекуп, підкорене польському коронному та польному гетьманам, і по всій правобережній Україні постої польських хоругв — не підвести голови, не підвести очей на хрест на церковній бані, бо майже всі православні монастирі перебрані в Унію, емісари уніатського митрополита наклали руку на всі монастирі, а церкви віддані на відкуп жидам та ксьондзам — у них ключі й мотузки від дзвонів, і вся утвар церковна: потири, дискоси, стихарі, ризи, й щоб відспівати покійника — треба йти до ксьондза або жиди кланятися, торгуватися, а ті насміхаються, вони ж визначають, кому скільки пасок пекти: ті, які мають на грудях паперовий клапот з написом «унія», купують паску вільно, а хто не має — платять данину, ксьондзи рахують християнські паски при освяченні й позначають їх крейдою та вуглем. Не стало життя на

правобережній Україні. Немає його й на лівобічній, де панує москаль. Розкраяли Україну «добрі сусіди», неначе хижакі молоде тіло, і кожне шарпає до себе. Розкраяли по Дніпру, неначе по жилі кровоносній. Дніпро має пам'ятати, як ледве козаки уклали з московитими домову на те, що московити беруть цілісну Україну під своє крило, захищатимуть її й оборонятимуть, цар потайки уклав з королем угоду на розкрення України, лишивши одну її половину собі, другу віддавши Польщі. Од наметів, де відбувалися ті переговори, козацьких послів москалі спровадили бердишами, й Хміль був упав у велику песю — та пізно. Має пам'ятати Дніпро й те, як славетний Дорошенко привів під свою булаву всю Україну й поставив перед Москвою вимогу дотримуватися Переяславських статей, і повів на правому березі війну з Польщею, й москалі знову таємно зійшлися з поляками в Андрусові й розрубали Україну — тепер вже на вік, лишивши Дорошенка на поталу шляхті. Аби не був такий мудрий, аби не допинався виконання тих статей. Й нині Дніпро — пограниччя, й по ньому тече в синє море кров і козаків і посполитих, які перепливають з одного берега на інший, шукаючи, де ліпше. А ліпше там, де нас нема. Потинають українців і поляки і москалі, й дурять несосвітенно, а українці вірять, бо... нікуди подітися. А коли вже припече так, що не всидіти, хапаються за шаблі. Ниньки припекли поляки, зчавили українське поспільство дужче, аніж муцир папушу, й муцир тріснув. Вільні духом пішли в козаки, невірні — продаватися.

Немає звияжнішого воїна за козака, але немає за українця й ревнішого яничара та догідливішого наймита. Він вже як запродається, то з печінкою, і рідного брата пошаткує на капусту, як лизне в п'яти, то і в голові стане жарко, він вже так плюватиме на все своє, що не одмити. Зібране нашвидкуруч козацьке військо вдарило під Голтвою, налягло під Боровицею, розсіяло шляхетські хоругви під Жашковом, й наштохнулося під Рашковом на панцирі хоругви Конецпольського, піхоту Любомирського та ополченців Лендкоронського. Козаки почали відступати, під Бершаддю їх оточили. Козаки оступили табір возами в чотири кільця, викопали глибокий рів та насипали високий вал, об який розбивалися всі налоги ворога. Поляки обмільне запропонували повести переговори — «віддамо все старе забуттю, укладемо нові статті», — козаки, як завше, повірили, скла-

ли присягу, й ляхи теж склали присягу, а тоді вночі зне-нацька напали на козацький табір (ксьондзи присягу їм розгрішили), одначе козакам вдалося вдалося налогу відбити, дощової вітряної ночі вдарили на поляків, зробили про-ломи й вирвалися на волю та почали відступати,— зі-йшло сонце, палило косим промінням туман у долині, він курів рожево, здавалося, то горить степ, їх переслідува-ли, напірали з усіх боків, але розірвати оборонний лан-цюг поляки не змогли.

В люті удушили у Варшаві в мідному бичу на по-вільному вогні козацьких послів, які присягали на пере-мир'я, пишно вдягнена шляхта сходилась на майдан, аби понасолоджуватися зойками тих, хто вмиратиме в бикові. Нашорошували вуха, приставляли до вух доло-ні — не почули нічого. Козаки вмерли без стогону.

...Два останні дуби правували до намитої річечкою Кичкас піщаної коси, весла злітали, неначе крила веле-тенських птахів. Тепер вже все козацьке військо було на лівому березі, в Кичкаській балці. Кичкас — єдине в цих краях місце, де можна переправитись через Дніпро з одного берега на другий. З східної сторони в скелі врі-залася піщана Кичкаська балка, ще й річечка Кичкас намила довгу вузьку піщану косу, з західної також міс-це відкрите — Дніпро круто повертає праворуч, творячи гострий ріг,— добрий стрілець кидає з рогу луком стрілу далеко на косу. Кичкаська переправа одвіку не гайнує безлюддям.

Якби викликати з того світу всіх, хто на човнах, пло-тах, плавом саморуч і на конях перекинувся тут через Дніпро, не вистачило б Дикого поля, аби стати всім: сармати, половці, обри, інші, що згнули в п'ятьмі віків, не лишивши й імені, кочові народи, турки й татари, ко-заки та поляки — всі поспішали сюди, аби перехопити-ся з одного берега на інший, втекти або наздогнати, схо-ватися або підстерегти, пускали одні одних на дно з чов-нами й кіньми, й для багатьох Кичкас став останнім бе-регом життя, останнім спогадом про світ, його принад-ність і його осоругу, його велич та його нікчемність. Со-лоний запах крові тут навіки здолав прісний запах води та риби, обидва запахи перемішалися, повсякчас нага-дуючи про примарність життя, яке суспіль складаєть-ся з втечі та погоні. Ниньки святкувала перемогу втеча.

...Семен Білокобилка підтягував до берега човна, а сам спостерігав, як, підгинаючи крила, з небесної висо-

чини, з-під білих охлялих хмар до Кичкаського байраку спускалася велика качина зграя, та враз, неначе підкинута невидимою рукою, шугнула вгору (качки помітили військо), окресливши півколо, опустилися за Сагайдачним. І ще одна зграя впала на Сагайдачну луку, і в очах Білокобилки спалахнули мисливські вогники. Ці місця йому добре знакоміті.

Козаки поралися в балці, збирали начиння, військо-вий риштунок, ставили намети для отаманів, мили в Дніпровій воді казани на куліш та саламаху, Білокобилка ж ще раз поглянув у бік Сагайдачного, одягнув коротку, без рукавів, чугу й неголосно сказав:

— Не вадило б настріляти качок та гусей на обід.

Ті слова підкинули з землі на рівні Тишка Миленького, молодого тонкошийого козачка, у якого ще й вус, не вус, а м'який і ласкавий пушок (такий м'яко лоскоче дівочі губи при поцілунку, але Тишко, либонь, ще нікого ним не лоскотав), у якого й сміх, наче дзенькіт підківок, дівоча червінь щік, ще й ямочка на щоці, а волосся густе, текуче, увесь час вибивається з-під шапки. Мабуть, немає наївнішого козака на все Запорозьке військо («Га», «Невже?», «Свят-свят»), його легко одурити, легко розвеселити, Тишко овечим хвостиком всюди метляється за Семеном Білокобилкою, горнеться до нього сирітським серцем, його відданість, його захват сердечні та щирі, й скажи Семен, аби Тишко стрибнув зі скелі в прірву — стрибне в миг ока.

Почав збиратися й Лука Хрін, затятий мисливець і непомильний стрілець з лука, чоловік мовчакуватий, уразливий, про всі інші достоїнства та ваби його вдачі з певних причин краще промовчати. Деякі козаки таїли до нього недовіру. Лука тривалий час навчався в Львівському єзуїтському колеґіумі, звідки випав за якісь проступки, кілька літ тинявся по далеких країнах, ніде не затримуючись подовгу, понюхав науки в Римі, Падуді, славетній Сорбоні, відтак вернувся в Україну та прибився на Запорожжя. У його шкіряній торбі кілька книжок, написаних по-чужоземному, в одних козаків це викликало повагу, в інших насміх. З ним особливо полюбляв погомоніти насамоті Білокобилка.

Лука Хрін — високого зросту, тонкий у стані, довговидий, полюбляє гордовито закидати голову, через що його вважають пихатим, насправді ж він часто тратиться — надто перед жінками та дітьми, — що глибоко приховує.

Химерна трійця: Білокобилка, Миленський і Хрін, всі троє різні, не схожі один на одного, ще й підкепковують один з одного, але легше розтяти на троє камінь під скелями Кичкасу, ніж розлучити їх, вони оддавна злютовані в одне побратимство, і все в них на троє: і бойовий припас, і мішечок з таранею, і радіщі, й небезпеки. До того гурту часто ліпиться й Пукавка, тільки не вгадати, ліпиться щиро, товариськи, чи через те, що любить позбиткуватися з Миленського та Хріна («злигалися цуценя з чортом»), а може, й через те, що ніколи не має ніякого припасу, йому часом і в карнавку за обід на Січі нічого вкинути, й немає в нього не те що швайки та ремінячки в запас вшити кульбаку, нитки та голки, а й ложки путящої, і всім тим він користується з ласки тих таки, з кого любить покепкувати. І як усі інші насмішкуваті люди, вельми не любить, коли кепкують з нього, а через те, що Білокобилка частенько садовить його на гарячу пательню, то відходить від того гурту, то прибивається до нього знову, здебільшого те залежить, як йому статкується на той час.

Отож і зараз всі четверо збиралися на полювання: побрали луки — з лука встрілиш птаха нечутно, — сагайдаки з стрілами, мішки на дичину, Білокобилка почепив за спину рушницю — може трапиться коза або дикий кабан, одначе Пукавка, потоптавшись на місці, понюхавши носом-бурулькою повітря, зваживши щось, знову сів на землю і вдруге заходився перемотувати онучу. Ті ж троє рушили пологим схилом угору, в останню мить, повагавшись, за ними подався Карпо Шквиря. Беручись угору, вимахував довгими, неначе млинові крила, руками, — метлялися за спиною червоно-сині заковраші кунтуша — ті троє в чугах, тільки він у кунтуші — шапка ледве трималася на потилиці. Шквиря — кепський стрілець, але відчаюка й найкращий герцівник козачого війська. Ще не було битви, аби він не вимчав наперед війська на високому бурому бахметі, не вимахнув важкою, з обвитою мідним дротом ручкою шаблею, не свиснув у чотири пальці. Стає він один на один, і навіть супроти двох, а то й кількох герцівників, і отакий, довгороукий, на важкому бахметі, вихрить, як чорт у коноплях, і супроти крилатих гусар, і супроти драгунів у сталевих панцирях, і супроти уланів у кірасах з пір'ям, й... тратиться тільки перед своєю Хвеською, й щоразу ганебно втікає з «браного» поля, кажуть, що й на Січ він утік від Хвеськи та боїться вертатися до неї.

— Дивіться, щоб вас самих не вполював змії,— гукнув навздогін Пукавка й засміявся.— Особливо тебе, Тишку... М'ясце молоденьке, він таке любить. Зав'яжи про всяк випадок матню — втікати легше.

Тишко збився з кроку, оглянувся й одразу ж подався за Білокобилкою.

— Що він таке плете про змія? — знову спіткнувся й ледве не оступився з крутизни. У нього з-під ніг посипалися дрібні камінці.

— Не змія, а полоза,— коротко відказав Білокобилка.

— Вони є? Великі? — допитувався Тишко, намагаючись заглянути Білокобилці в очі. Тишкове обличчя — наївне й просте, на ньому написано все: і його юні літа, й подивування, і захват світом, і недосвідченість, і доброта та безмежна віра у великий добрий світ.

— Як гарна соснина,— відказав Шквиря.— Скрутиться колесом і котиться. Давить телят і людей. Літ сім тому на Вербовій луці пастух з паланки пас вівці, одна вівця занедужала, він поклав її перед куренем і сидів біля неї. Змії підкрався, обвив його. Добре, що в пастуха в руках була швайка — саме латав чоботи,— встиг ширнути швайкою полозу під горло, є в змія під горлом така цятка, біла й блискуча, то смерть його, змії і здох. Тільки так його можна вбити.

— Брехня! — коротко мовив Хрін.

— Про пастуха, мабуть, брехня, але я бачив сам, як полоз зажирав козла,— сказав Білокобилка, ступаючи на плаский білий камінь.— По всіх Дніпрових скелях є полози. Полозів не багато, й бачать їх рідко, вони потайні, вивозають здебільшого вночі.

— Нехай лишень виповзе! — зареготав Тишко й подивився на Білокобилку, біля нього він не боявся нічого. І враз сахнувся. Просто в нього з-під ніг шугнуло щось чорне, блискуче й сховалося в терновому кущі.

— Ану, голий, підніми поли,— засміявся Білокобилка.— Жовтобрюх. Їх тут багато.

Піднімалися неглибокою лощовиною, й справді скрізь попереду на камінні грілися проти сонця жовтобрюхи, півторааршинні, в руку завтовшки, змії, чорні й блискучі, з червоними плямами на голові та під горлом. Деякі втікали, інші скручувалися в клубки, а були й такі, що шипіли та роззявляли роти. Козаки зупинилися, Хрін виламав довгу лозину й шмагонув найближчого гада, але той тільки звинувся й, скрутившись у клубок, мет-

нувся під ноги козакові. Той відскочив, відступили й інші. Не відступив тільки Білокобилка, він раптом нагнув голову й засвистів тоненько, пронизливо. Змії заворушилися й метнулися під кущі глоду, терновиння, в розщелини. Білокобилка ж свистів і далі, й жовтобрюхи втікали з лощовини. Козаки вийшли на високу скелю, на самий край якої до них вибіг цікавий (бо молодий) дубок і завис над прірвою. Внизу — просто під ногами, плинув та бився ще холодною хвилею о камінь Дніпро, й клекотів піною. Попереду, неначе велетенська брова, — Хортиця, в далині мрів чорний, як градова хмара, дубовий гай, і скрізь понад Дніпром стояли горді мовчазні скелі, вартові води та степу, вартові віків, вічності, ховали в глибоких розщелинах гнів, недоступні людям таємниці.

По той бік Дніпра просто з води зводилися грізні скелі Стовпи, за ними, нижче за течією — похмурі Стоги, стовпи і стоги, поставлені за Божим велінням вернигорами-самсонами, а за ними темними хвилями курів у весняному мареві степ, дикий і вільний, і по всьому степу — могили, могили, могили, більші та менші, й зовсім маленькі, насипані тими, хто поспішав до Кичкаської переправи, втікав або доганяв, — позначена кістками дорога людства невідомо куди й до чого; що значніший був войовник, значніша людина, то й могила над ним більша, але те не завжди, дуже часто малі, нікчемні, але запеклі й злі людці облаштовують своє життя так, що над ними насипають найвищі могили — тепер вгадай, під котрою яка лежить людина.

З степу повівав м'який, настояний на молодих полинах вітер, заспане, якесь затуркане сонце піднялося над налитим вишневою повинню обрієм на висоту козацького ратища, лоскотало промінням забронзовілі обличчя козаків. Козаки дивилися на Дніпро, на побілені пташиним послідом камені, які витикалися з води, на Хортицю, обкипілу з обох боків бистрінню, на мовчазні скелі по той бік ріки, на скелі в воді; поперекидувані догори й хитані Дніпровими хвилями, на вистелене шовком молодих трав зріччя, де мертво лежали ниць струхлі торішні трави і поміж них пробивалося ніжнорожеве зело нового життя. Весна йшла навально, підминала степ, її несли з-за моря на бистрих крилах дикі гуси, гагари, казарки, журавлі, качки, які ячали, гагали, курликали у високості, і ті погуки будили від сну віковичний степ.

Козаки — люди чулі, м'якосерді, мрійливі; хотілося сісти на нагрітий камінь й самому перетворитися в камінь. Натомість їм судилися втечі та погоні, круте, солоне життя поміж цих скель, чарівних, любих серцю місць — проклятих — від нужі, гнилої болотяної води, голоду й холоду островів Великого Лугу, судилося бути в одвіті за увесь цей край і всю Україну. Козак, неначе дитина, його легко розчулити до сліз піснею, й заворожити летом чайної зграї, але козак і кремій, його не скурати ні голодом, ні шаблею, ні розпеченим до синього залізом.

З особливим почуттям вдивлявся в далечінь Білокобилка. Було йому трохи радісно, а трохи сумно, бо ж вдивлявся в Стовпи, Стоги, Дике Поле востанне, нікому про те не казав, а собі поклав: вирвуться з вогняного кола, вернеться він на Січ і на тому скінчить бурлакування; пріспіла пора, притисло щось у серці, загноздився там смуток, і його вже не зв'язати. Не милі стали січові бубни, змаги та перегони, і всі сто шинків та корчом не веселять ока, а хочеться... хати у віночку соняшників та красолі, хочеться спокою, хочеться притулити до серця не степ, а малжонку, дитини хочеться — хлопчика-білявця, схожого на себе, такого ж одчайдушного і веселого, який би повів сліди далі. Для чого — не знає, але так треба. Хочеться на Паску прийти з церкви, розв'язати білу скатерть і виставити з неї високу білоголову свячену паску, черепочок з крашанками, полумисок з залитими смальцем ковбасами... А самому сісти поважно на покуті, перехреститися до образів... А в будень утікати з хати від жіночої сварки та дитячого лементу, взяти обшумульгану ключку та насмикати з стога лугового сіна овечкам та корові... Та й доки валасатися по світу. Віддав товариству немало, ще більше спило з його серця лихо... Розказати про свої марення братчикам — засміють. Він і не розкаже. А сяде на коня й тихо виїде за ворота Січі. Отож, степ цвіте, Дике Поле буяє... але не про нього. Хоч трохи й пощипує на серці, але й те мине.

Він несподівано заклав у рота два пальці, різонув свистом степову тишу, аж вона затрепетала, а чайка над головою прямовисно шугнула вгору, а далі махнув рукою, і вони пішли схилом у східну сторону, де за вирубними невисоких скель ховався мокрий луг — привілля для дичини. Під ногами шелестіла тирса, й шипіла попід руками висока шорстка трава, схожа на болотний

різак, суха й пружка. Бризнула з-під ніг зграя куріпок, зашуміла трава, простукотіли копитця — табунець диких кіз втікав по схилу, в них не влучити.

— Полози побігли,— реготнув Тишко.

Йшли черідкою: попереду Білокобилка, за ним Хрін, за Хріном Миленький і в кінці Шквиря. Білокобилка ступав упевнено, хоч майже нічого не було видно попереду — трава стояла в ріст людини, а небо застигло віття старих дубів, які росли по всьому схилу. Старі, гулясті, дуплисті, вони то спліталися віттям угорі — ставали в кружок, шикувалися батовою,— то, відбігши один від одного, розкошували на просторі, крилаті, росохаті, невисокі й дужі, ще й бубки на них не проклюнулися, а одинока верба у пониззі вже вкрила сивими сережками діл під собою. Під ногами похруськувало перепріле жолуддя. Стояла тиша, задуха, було незатишно, моторошно — можна наступити на гада, а то й нашттовхнутись на полоза. Та ось дуби порідшали, були приземкуватіші, й попереду випірнули невисокі, зубчасті скелі. Тут мав бути вилом, дірка, через яку можна вийти на луг. Але скелі стояли тісним громадям, голі, вже нагріті сонцем, від них повівало жаротою.

— Ось тут був хідник,— вказав пальцем Білокобилка.— Привалило його. Доведеться обходити аж тією стороною. Ходімо назад.

Але козаки не поспішали йти за ним, вони поприкипали очима до чорних дір-печер у скелях та до глибоких, чорних розколин. Просто перед ними чорніли, неначе ніздрі велетня, дві великі діри, в кожную могла пролізти людина, й уява малювала темні звивини та кубла в грудях скелі. Ліворуч від них роззяпила пельку велика тріщина, з неї ріс кущ глоду, який саме зацвів, далі видніло ще кілька дір, майже всі біля підніжжя скельок.

— Отут вони сидять,— прошепотів Тишко.

— Й чигають на тебе,— буркнув Хрін, і звіяв страх з прив'ялих козачих душ. Тишко вхопив чималий уламок каменю й пожбурив у ліву ніздрю велетня, там загуркотіло, а з правої ніздрі вилетіла зграйка горобців. Козаки зареготали, розвеселилися. Й хоч Білокобилка намагався вгвтати розшалілого хлопця, той жбурляв і жбурляв каміння, і в чорному череві скель то гриміло, то ойкало, то глухо гахкало. Ще з однієї розколини виполохали рій розлючених ос, втікали.

— Мабуть, ми вчинили дурницю,— мовив Білокобилка,— ходімо мерщій, бо й качки порозлітаються.

Ми наштовхнулися на скельки, вони нас не пропустили, й ми пішли ліворуч, аби їх обійти. З-за скельок долітало гусяче гельготіння, розжохувало мисливську хіть, в небі, просто на сонце, тягли журавлі, й тягнулася за ними душа. В гушавині дуба жирували сойки, шкварчали, неначе навіжені, те шкварчання неприємно дряпало серце, тріщала під ногами суха, неначе костриця, трава, колчан бив мені по лівому боці — обірвався тонкий ремінець поперечної перев'язі.

— Погляньте, хлопці, стовп,— нараз пролунав позаду голос.

Я зупинився, Лука наштовхнувся на мене й прогудів щось не вельми гречне. Шквиря показував пальцем. На нашому протопті, кроків за сто, справді чорнів якийсь стовп. Диво, що ніхто з нас раніше його не помітив.

— Стовбур ошмалений. Вугіль блищить. В цьому чортовому різаку рідного батька не впізнаєш,— мовив Хрін і, поминувши мене, почвалав уперед.

Ми рушили за ним. Ще якийсь час плуталися ногами в травах, й зненацька мені просто в потилицю вдарив тонкий голос:

— А-а... Он... Чого він?!

Я оглянувся. Позад нас знову чорнів стовп. Тепер він був кроків за двадцять. Стовп гнався за нами. Товстий, чорний, неначе облитий смолою, приплюснутий зверху. Стовп з гадючою головою, яка невідпорно дивилася на нас блискучими чорними очима.

Волосся поп'ялося на моїй голові корчами, і всього мене, з ніг до голови, облило потом. Такого зі мною ще не траплялося ніколи, страх заповз у душу холодною гадюкою, він був важкий, ламкий, сковував тіло. Мені здалося, що я кам'яню. Спробував відвести очі від голови гада й не міг, здавалося, він прикував мене до себе. А може, й прикував насправді. Й було в очевидь — полоз переслідував нас. Велетенський дніпровський полоз, про яких ходило стільки чуток, стільки билиць та небилиць, якого всі бачили й ніхто гаразд не бачив. А мені й далі щось здирало з потилиці шкіру, а там, де живіт, утворилося холодне провалля. Я не бачив козаків, не знав, що творилося з ними, тільки почув поруч чи то крик, чи то скрегіт, й щось схоже на завивання — то верещав Тишко, й враз щось зрушилося, застугоніла земля, затріщало бадилля, загупотіли кроки — прошуміло, неначе поруч пролетів вихор. Козаки втікали хто куди втрапив,

і Тишко, і Хрін, і Шквиря, й то не дивина, бо й мене поривала до втечі дика сила, але ноги неначе вросли в землю, я не міг їх відірвати. Серце налилося кип'ячкою, я розумів, що коли побіжимо всі, полоз неодмінно поженеться за нами, й що бігає він набагато прудкіше за нас; чорна колода з жакними намистинами очей чипіла незрушно, ті очі притягували, втягували, пропікали мозок, на мить мені захотілося піти просто до чорної колоди, ті очі втягували в себе увесь світ, і мене з ним, але борсалось серце, опиралася думка, хоч руки не слухалися мене, бо той погляд сковував, оповивав невидимими путами, а мої очі сльозилися, не могли змагатися з гаспидськими очима гада (віднині я знаю, що таке гадючий погляд).

Одначе жива, текуча сила боролася в мені з силою чорною, світові непідвладною. Так, у велетенському круглому тілі сили було в стократ більше, й була вона всевладніша. Я мимохіть доторкнувся лівицею до вуха, до сережки, і враз заспокоївся. «Стій, тримайся»,— прошепотів собі,— й не дивися у очі гадові,— а ще подумав, що з миті на мить гад може кинутися на мене, й перемагаючи важкість у серці, здійняв з-за плечей рушницю... «Якщо це не диявол... Бо він також полюбляє ці місця».

Мені вдалося відвести очі від очей гада й прицілитись, завмираючи, я натиснув на гачок. Ложа вдарила в плече (від хвилювання не притис її як слід), бурхнув клуб диму, а коли він розвіявся, голови попереду не було, проте на тому місці, де вона шойно чорніла, щось гуркотіло, сичало, тріщало. Відтак затихло. Я спробував набити рушницю й не зміг — розсипав порох. Почепив її за спину, й, долаючи дрож у всьому тілі, рушив уперед. Я знав, для чого йду, мене вела якась сила, вона переповнила мене всього, змусила обережно, крок за кроком ступати вперед. То не була мисливська хода, мисливська хіть, то було щось інше, воно жило в мені оддавна, й штовхало на незбагненні вчинки. Я підійшов до того місця, де допіру чорніла голова гада, й побачив, що воно геть витолочене, трава неначе скошена, поламана, кущик глоду знесений під корінь. Тут бився гад. Але ниньки його вже не було.

Я придивився пильніше й помітив ріденькі крапельки крові на шорстких стеблах трав. Та сама сила, яка кинула мене на це тирло, повела й далі, я ішов сторожко по тропі, яку проклали ми і яку торував полоз. Колись я вже бував на цій поляні, й знав її, але нині вона мовби

одмінилася, набрала зловісного вигляду, стемніла, загрозливо хмурилися скелі, дуби темніли німими привидами. Краплини крові спалахували на траві то тут, то там, були вони синьо-рожеві й мовби світилися. Кривава тасьма привела до скельок, до однієї з двох дірок-ніздрів у камені, тут кров рясніла густіше, а може, крові було більше через те, що її не всотував камінь. Полоз лежав десь там, у чорній глибині. Де? Його таки справді розбуркав, а чи роздрочив камінням Тишко, й він погнався за нами — здобиччю. Він тут один, чи в отих дірах сидять інші полози? Й чи полоз це? Враз пригадав давню розповідь: був такий отаман Брова, сміливий і безжурний, козак-вігер. Гуляв у степу, наганяв страху на татар та ляхів, швидкий, відчайний, з малим військом налітав на ворогів, і толочив, і рубав, і брав у бран, а далі розчинявся в травах. Він знав тут кожну сагу, кожен камінь, кожну билинку й був невловний. Та одного разу пішов з джурою на полювання ось у це саме Сагайдачне й не повернувся. Неначе під землю запав. Козаки його шукали, обдивилися кожну скельку, кожного дуба — не знайшли. Пропало тут ще кілька козаків — не тепер, давніше, — те вже забулося.

Мене знову зморозило. Я відступив від печер. А вже далі повернувся й пішов, намагаючись ступати якомога тихіше. Й зауважив, що довкола стоїть густа, заворожена тиша, що вмовкло птаство за скелями і вмовкли сойки в дубовій гущавині. Тільки спадав з неба ледь чутний журавлиний передзвін, віщий і таємничий, він спадає звідти од сотворіння світу — невеликий ключ — у дев'ять птахів, летів на схід. Важка, невідома раніше туга стисла груди. Мав би радіти, що залишився живий і переміг — радості не було. Та й чи переміг? Хто це був? Вже давненько відчував Його поруч себе, хоч не бачив жодного разу. Це якесь його знамення? Такі знамення на добро не бувають. Ну що ж... Я живий. Живому про живе... Вдаримо страхом об землю. Поки руки міцні, поки око зірке...

Я дійшов до того місця, де нас зупинив голос Шквирі й звідти ми вдруге, вже в очевидь, побачили полоза, й підібрав два луки й сагайдак. Ще одного лука підібрав у лощовині, а здолати її одразу не зміг, ноги мені підкошувалися й тремтіли. Сів на камінь. Я переконував себе, що вони тремтять від крутизни, але розумів, що то не так. Добре, що затремтіли аж тепер. Таке мені не вперше — страх приходить вже думкою, спомином, а в

першу мить я його долаю. Тремтіння поволі втихло. Я підвівся й пішов униз до байраку.

На березі мене зустріло німе подивування, Пукавка аж відступив від мене й перехрестився, витягнувши з-під полотняної сорочки погнутого мідного хрестика.

— Погляньте — живий!

— А мо' ви, хлопці, набрехали? Налякалися кабана дикого чи вовка?..

— Котрийсь об вербу перечепився...

Одначе невір і жартунів було небагато, козакі розглядали мене, неначе я вернувся з пекла. Пізніше довідався, що перелякані всмерть Хрін, Шквиря та Миленський бігли неначе з пожежі. Тишко навіть ускочив у Дніпро, його звідти тягнули за чуба, та й Шквиря довго нічого не міг оповісти, тільки хрестився та гикав, — врешті вони сказали, що Білокобилку зжер страшний змій, і гнався за ними, але не наздогнав. Вони злякано оглядалися на лощину, й Хрін радив спрямувати туди гармату. Всі троє ще й досі були бліді, цокотіли зубами, а що до часу відправили мене на той світ, я вирішив позбиткуватися з них:

— Там стоїть пень громом ошмалений. На змія схожий.

— Ну, що я казав! — переможно підвів угору носачиптя Пукавка. Пукавка — Хома невірний. Нікому й нічому не вірить, всіх має за брехунів. «Бачив білого журавля», — я йому. «Брешеш». «У Кам'яному затоні впіймали сома в десять пудів». «Брехня». «Ти ж сам їв юшку. Оно його хвіст». «То помело». «Київські купці привезли гарний крам». «Який там гарний... Гнилля». А сам як почне розказувати про чорних людей гарапів з собачими головами та риб'ячими хвостами, які живуть за морем у глибоких печерах, про гішпонян, які їздять на конях задом наперед і полюють птахів фазадів з чотирма крильми, то тільки слухай. Ще й сердиться, якщо йому не вірять.

— Свиня рохнула, вони й побігли, — додав Пукавка. Байрак вибухнув реготом.

— По війні відважних багато, — буркнув Хрін.

— Я... бачив змія... як оце тебе, — проскрипів Шквиря. — Білокобилка лишився сам насупроти змія. Він обхитрував змія. Бо ж...

Тепер всі чомусь дивилися на Хріна та Миленського. У Тишка звело щелепи, Хрін важко дивився в землю. Найздогадливішим виявився Пукавка:

— Треба піти подивитися, чи стоїть пень.

— То й піди,— порадив хтось від гурту гармашів.

Пукавка покрутив головою — охочих довго не знаходилося.

Козак Корній Кривенький — він кривенький справді,— облизав ложку, засунув її в полотняного чохлака на поясі:

— А що... якби ще з кимось... Щоб чоловік кількоро.

Обізувалися з одного гурту, далі ще з одного:

— Чого ж...

— Гуртом і змія добре бити.

— І втікати,— мовив Пукавка,— один пре, а другий ще дужче,— й забув затулити рота. Він дивився вгору, звідки котився рудий клубок. За мить з клубка виткнулися людська голова та кінські ноги, гнідий кінь розкидав ноги широко вбоки, з-під копит в увсібіч порскало каміння, козак зяпав ротом, неначе гнаний з чужого города півень у спеку, він був без шапки,— а козак без шапки то й не козак вже,— одначе конем правував спритно, й той стрибав поміж возів, бочок та іншого начиння, неначе заєць, а доскакавши до отаманського намету, козак скочив з коня, не встояв, упав на коліна й з колін вихекнув разом з жовтою слиною:

— Ляхи, батьку!

Невидима гостра коса змигнула над військом.

— Які ляхи, звідки? — запитав осавул Чорноніс.

— Од Базавлука, вже біля Чумакового хутора.

Піт котився по обличчю дозорця, й він не витирав його. І дозорець, і всі інші, хто чув його слова, розуміли, яка пекельна небезпека нависла над охлялим козацьким військом: ворог попереду й позаду, і місце се непридатне до оборони, поляки наляжуть зверху, й витягнуть на скелі гармати... Сісти в човни та податися до Великого Лугу, сховатись в його нетрищах — човнів вистачить лише на третину війська, та й на Січі стоїть польська залага.

Чорноніс і всі інші старшини та козаки дивилися на Бурого. Але той мовчав, важко сопів, посмоктував порожню люльку. В саетовій, обшитій жовтим шнуром, накинутій на плечі киреї скидався на велетенського грака. Його чорний, важкий, неначе гадюччя, вус ворухив вітер, на лобі навскісно набрякла велика жила. Отаман Бурий, возвеличений козаками у гетьмани, неспішливий на думку, виповідає рішенець, по тому його не міняє.

Гетьман і далі сопів великим кібцюватим носом, вийняв люльку й почав повільно набивати її. Це заспокоювало: гетьман вже щось надумав, бо коли не надумував, люльки не набивав.

— Іншої ради немає,— врешті сказав: — Перевозитись човнами на Хортицю. Поставити поле на давнім таборищі, поправити старі шанці. Тут ми довго не протримаємося. Щербина! — покликав голосно, грізно.

— Я тут, батьку,— обізвався татаркуватий з вузьким прорізом очей курінний. Супроти важкого, велетенської статури Бурого він видавався сливе хлопчиком,— тонкий у стані, вузький у плечах, роки та бої вкарбувалися в обличчя сіточкою зморшок біля очей та двома шрамами, обидва з лівого боку — один біля вуха, другий на підборідді. Верхній шрам на все життя запікся темним багрянцем.

— Одокиме, бери свій і Красіїв курені, ставте борону он там, біля двох грушок — вказав пальцем угору. — Копайте шанці. Там найвужче місце. Приймете супостата на свої груди. Тримайте їх... доки й сили вашої. Всі нижні курені допомагають їм копати шанці. Решта — до човнів.

— Битимемося, батьку, до смертного часу...

— Тю, дурня, одспівуеш себе сам. Живими вертайтеся.

...Спершу налетіли комонники. Підняли хмару кушпелі, обігнали ту хмару, вилетіли з неї — вершники в багатім убранні, блискучі панцирі, кіраси, пістряве пір'я, крила орлів — звитяга й пострах всього, що лягає під кінські копита,— ревісько горлянок, мідні поклики труб, й глуха мовчанка синіх убогих кунтушів та свиток за високим земляним валом, зачаєне блимання гнотів у руках гармашів. Лава не вмещалася в байраці, збивалася на купу, кілька коней перекинулися, решта стовписьком котилася вниз, трошачи квітучі шипшини та терни, викрісуючи на камінні підковами злі іскри. Запінені кінські морди, білі плями облич з оширеними дірками ротів, свист тонких сигізмундівок над головами.

...Пожива для картечі була багата. І для куль також, допоки лава докотилася до шанців, ми встигли зробити три випали — друга лінія передавала заправлені рушниці. Далі взялися за ратища. Козацькі ратища довгі, діставали через піщаний рів, ляхи ж гарцювали перед ровом, обвалюючи його, завалюючи трупом, сягнути валу їм не вдавалося, декотрі стріляли з рушниць та

мушкетів, ми стояли на валу і кулі влучали в козаків, але наші булдимки та яничарки стріляли влучніше, іржали коні, ревіли горлянки — від звитяги, страху та болю, ратища змокрили від поту, сонце світило нам просто в обличчя, сліпило блиском панцирів та шабель очі, але потроху того блиску ставало менше, крику також — гусари та улани відступали, декотрі попросту втікали. Байрак зчорнів від трупу, один гусар невідь яким чином завис на карякуватій, густій, наче щетина на їжакові, грушці, кілька накульгували в бік степу. Ми не спускалися в діл, дивилися на втечу, але часто оглядалися назад, де, рвучи на руках жили, переправлялися верхні курені та перевозили козацький скарб.

...Польська кіннота спішувалася на горі, ставала в батову. Але батова з комонників мало потужна, шляхтичі не звикли ступати по землі, не почувуються на ній твердо, вона гойдається під ними, випорскує з-під ніг, до того ж майже всі були в панцирях, припікало сонце, морило, спивало силу. Кіннотники стратили бойовий запал, батова плуганилася нога за ногою, поляки оглядалися назад, чекаючи підмоги пішаниць (а ми озираємось на Кичкаську косу, човни пінять воду проти течії, човнярі гребуть щосили, вони поскидали не тільки кунтуші, а й сорочки, либонь, одежа змокрила від поту (козацьке тіло біле-біле, недарма таке ласе до нього вороння), врешті батова зупинилася зовсім, гусари та улани не хочуть іти по трупах, галасують їхні осавули, але також мляво, про полковницьке вухо. Полковники, сотники з коней не зійшли, стримлять за батовою в блискучих, обсіпаним сонячним золотом панцирях. З осокового дупла, що поміж нами та ними, раптом вилетіла сова, — чомусь вона знялася тільки тепер, а не тоді, коли лунала громовиця пострілів, осліплена сонцем, підстривою ганчіркою заметалася в повітрі, спочатку піднялася високо, а потім почала падати навскісно в тернові хащі. Обидва війська спостерігали за совою. За грудкою пір'я, м'яса, крові та кісточок, яка не мала ніякого стосунку до потуг, злоби, зятятости озброєних вогненними жалами людей, котрі втягують все живе в свою неключиму круговерть.

Спішена батова на приступ шансів таки не пішла. Жовніри почали знову сідати на коней.

— Он бачите отого з совиними крилами на сірій кобилі... — вказав жовтим прокуреним пальцем Пукавка.

— Хіба ж видно, кобила то чи кінь, — мовив Хрін.

— Кобила,— впевнено сказав Пукавка, морщачи про-ти сонця пиптюватого носа.— Така-точнісінька була в мене. Пам'ятаєш, Семене? — звернувся до Білокобилки.

— А коли це було? — запитав Білокобилка.

— Та... літ двадцять тому. Ох і кобила... Сядеш вер-хи наохляп, ще й ногою не торкнешся до бока, а вона...

Але доказати не встиг. В степу загуркотіло, то котилися тяжари — важкі, ковані залізом вози, — під'їхали польські гармаші,— возів десять чи й більше — познімали гармати, випхали їх наперед батови, спустили ще трохи вниз і почали встановлювати. Козацькі гармаші запалили гноти, козаки носили шапками порох та шріт,— але гармати наші маленькі, мало потужні, не всі ядра долітали до польських гармат, майже ніякої шкоди не завдавали. А польські гармати ревнули чавунними чере-вами, й на шанцях піднялися бурти землі, впало декілька козаків, кількоро поповзло рачки, решта пострибали за вал.

Польські гармати били без угаву, ядрами та картеч-чю, мали добрий кривавий пожиток з козацьких тіл, роз-руйновували невисокий сипучий вал. Польські кіннотни-ки, розморені спекою, відійшли трохи назад, декотрі по-всідалися в траві, а декотрі, з допомогою підпомічни-ків — служників, які набігли з поля, навіть познімали панцирі, й тоді Щербина, промірявши оком відстань до польських гармат, наказав приготуватись до вилазу. Він першим стрибнув через рів, і побігли ми всі, збадьорені погуком курінного, власним криком та галасом, бігти проти гори було важко, козаки ковзалися, падали, а поль-ські гармати плювали картеччю просто в обличчя, й допоки ми добулися до них, чимало козацьких трупів лягло поміж трупів гусар та уланів, й сягнули ми тіль-ки кількох гармат, які стояли з лівого боку під каряку-ватими грушками, бо польські кіннотники похапали зброю й стали в лаву, наперли на нас, нам вдалося пе-рекинути кілька гармат, дві з них котилися вниз, чавля-чи живих та мертвих, котилися вниз аж до наших шан-ців, а далі ми втікали. Кілька наших куренян підхопили одну польську гармату, ми хотіли витягти її на наш вал, борсалися в землі. Я не спускав з ока польських гарма-шів, і перш ніж завищала картеч, встиг крикнути «ля-гай», і впав сам, і в ту мить заряд вибив у валу над моєю головою чимале дупло. На мій погук упали Лука Хрін та Тишко Миленький, і Сліпченко, й Пукавка, всі попідводилися, й почав повільно осідати Карпо Шкви-

ря, наш найкращий герцівник. Йому пробило груди двома картечинами. Ми підхопили Шквирю під руки й перетягли на той бік валу. Очі його затягло туманом, уста порожевіли, я знаю той колір, колір смерті. Він сконав у нас на руках.

Козаки утирали піт, поглядали на бойовище й оглядалися назад, де байдуже котив свої води Дніпро і де не було видно жодного човна. Колючий іній страху звів судомою Тишкові губи, вони бриніли, неначе з холоду.

— Як ти вгадав, що вони зараз стрілять і саме сюди? — заікаючись, запитав він.

— А що йому вгадувать,— мовив Сліпченко.— Він знає все. Йому й смерть не страшна — заговорить будь-яке ядро, будь-яку кулю.

— Не будь-яку,— заперечив Хрін.— Срібну кулю не заворожить.

— Заворожують людей, а не кулі. Я побачив, як вони направляли гармату сюди й гнота підносили...

— Ой чи так? — похитав головою Сліпченко.— Чого ж Шквирю забило? Він стояв за тобою.

— Не знаю... Не встиг упасти. Шкода козака. Такий герцівник...

Лука Хрін скрушно похитав головою:

— Скучав він за своєю Хвеською, поривався додому. Й чогось не йшов. «Не дай Бог у шинку померти, помийниці жидівській,— часто казав. — Помру на Січі. З гармати випалять, проведуть коня з чорною стрічкою в гриві, на могилі поховають».

Помер Шквиря на бранім полі, як того й хотів, і палили з гармат, тільки з того боку — з польського.

— Може, й добре, що Карпо погинув тут,— закривавючи мертвому очі двома мідними п'ятаками, розважливо мовив Пукавка.— А то вернувся б додому, увесь вік з бабою гризся. А от чи поховаємо його на могилі?

— Поховаємо,— сказав я.— І коня проведемо... І чару вип'ємо за упокій...

Пукавка підвів угору обличчя, здавалося, він принохується до чогось щетинистими дірками кирпатого носа, поблимав короткими рудими віями й мовив:

— Піхота йде.

У Пукавки заячий слух і лисячий нюх.

— Десь вони за півмилі...

Ми оглянулися. З-за Дурної скелі веслували човни. Опачини злітали, неначе велетенські руки. Згинці, по одному, аби не помітив ворог, почали спускатися до берега.

Козацька слава Хортиці гане в сивій мряці віків. Ніхто не знає гаразд, скільки козацьких християнських душ порятувала Хортиця, чиї надії загорялися й опадали попелом на цих скелястих берегах, хто копав шанці до Байди Вишневецького й хто після нього — козаки Бурого осідлали їх, напівзруйновані, зарослі тернами, глодом, жостіром, кропив'яною шалиною, там клали гнізда та виводили своїх пташенят кропив'янки, мухоловки, папушки та інше дрібне птаство. Хортиця має півтори українські милі в довжину, козаки окопувалися в горішній її частині, гармати поставили на Вищій Голові. Давно одцвілися на скопах конвалії, зацвітали материнка, старі діди-дуби прикривали віттям шанці од сонця, тягкий низовий вітер звівав хмари комарів та мошок, які велетенськими стовпами стояли над плавнями Нижньої Хортиці. Козаки вирубали терни, вирили ще одну лінію окопів, огородивши ними верхню частину острова, вичистили Козачий колодязь, поставили чати на Чорній та Совутиній скелях, а також по інших скелях, у Січових Воротах, якими можна добутися від води, на кручах та по одкосах, поховали загиблих козаків... Шквирю таки поховали на могилі — козацькому сторожовому кургані, але не в труні — не було ні часу, ні способу робити труну, а в порожній горілчаній бочці, горілку козаки випили заздалегідь за упокій душі найкращого січового герцівника, котрий помер не в шабельному герці, а від гарматного шроту.

Поляки гарцювали на конях по обох берегах ріки, над Старим та Новим Дніприщем, декотрі, розжохавши себе, ставили цапки коні на високих скелях західного берега, здавалося, вони хочуть перестрибнути Дніпро й згри впасти на козацький табір.

На четвертий день, ополудні, поляки пригнали човни — кілька думбасів та стернів — і переправили половину війська на Нижню Хортицю. Підійшли до Дурної скелі, від якої впоперек острова покривуляли козацькі шанці, й почали насипати копці для гармат та готуватися до приступу. Приступати мали на світанні. Але ще з обіду по небу помчали гостроноси, довгі, схожі на щук хмари, між якими бовталосся темно-жовте, неначе курячий розбовтень, сонце, довгим промінням пронизало хмари, а далі вони посунули чорними скиртами й до вечора щільно вкутали небо, й опустилися низько-низько, здавалося невидима рука притискає їх до землі, темні, важ-

кі, вони ледве волокли вагітні дощем черева, на овиді ж стояли білими баштами, крізь зазубні яких просовувало блискучі мечі сонце, — на пострах чи на покару людям. На землю впала непроглядна п'ятьма, небо було каламутне й дике, і враз задвигтіла, загойдалася земна твердь, зі Змієвої печери сліпучим клубком вилетів Вогненний Змій, злетів під хмари, звідки шугонув униз, пролунав тріск, неначе вдарило сто тисяч гармат одразу, заревів, заклекотів Дніпро, й застогнало щось у скелях, відтак вогняний клубок покотився понад Дніпром до порогів, а від хмар полетіли вогняні стріли, та не прямо, а зигзагами — архангел Гавриїл побивав з неба змія та його чортяче воїнство, а що змії і чорти крутилися, то й стріли робили за ними викрутаси. Все живе припишло на землі, стежило за тим скаженим побоїськом, Змій поривався в хмари, які клубочили й порипували, неначе велетенські вози, а Гавриїл бив його звідти вогненным ратищем, і Змій знову падав, припадав до води, гамуючи спрагу та набираючись сили, й лютувала вся інша нечисть на Дніпрових порогах, величезний, як добрий бугай, чортисько сидів на Дурній скелі й вискаляв зуби, та вражений стрілою, беркицьнувся у воду, на порогах шаленіла вся інша нечисть і звідти долітали клекіт, скрегіт зубів, регіт та стогони. Оскільки Змієве кубло було на Хортиці, то святий Гавриїл туди пускав найбільше стріл, вони били й били, застрявали в землі, тремтіли, здавалося, їх можна хапати руками та витягувати на гору, й гуділи скелі, тремтів острів, а в ньому — дві купи людей, які завтра вбиватимуть одне одного, а ниньки молилися, однаково перестрашені небесними стихіями. Рушничним шротом барабанив по скелях дощ, наскрізь пробивав молоденьке листя дубів по горі, припліскував до землі листя подорожника, толочив трави. При спалахах блискавиць козацькі дозорці на скелях були схожі на сірих гравців, які не можуть злетіти.

Гроза вщухла після півночі, на той час Ілля випустив всі свої дванадцять громів і знесилів Гавриїл. Йї поховалася в розщелини скель, пірнула на дно вся Дніпровська нечисть, останнім, вже на світанку, шубовснув у воду зозулястий півень, і вода аж закуріла, допіру всі думали, що то ляський ддя побудок, півень, який у грозу вилетів з воза та сів на скельку, а виявилось, то був чортячий сторож.

Сонце вставало ліниве, невиспане, похмуре, одинока хмарка нависла над ним розтріпаною бровою, з проти-

лежного боку на сонце дивився ущербний місяць, і двоє братів на ньому погубили справунок — вила, шастали в пошуках пропажі.

...Вила, ратища, шаблі були при них, але порох підмок і гармати не стріляли, мало було й мушкетних випалів, поляки кинулись на штурм запекло, сподіваючись скурати козаків з першого разу, бій заклекотів по всіх шанцях: розпашілі обличчя, порозтулювані роти, похрипи крізь стиснені зуби, зойки, кривавий блиск очей, скрегіт шабель, скрип ратищ, вжикання куль, крики звитяги та жаху — жаху — більше — й врешті переможний гуркіт козацьких тулумбасів.

Перша налога була найпотужніша, далі поляки напочувалися хвилями, й відпочувалися, перепочивали, набивали рушниці, збадьорені криками та ярепенистою музикою, кидалися вперед, аж поки definitely не стратили військові запал та фантазію, і вже йшли, гнані окриками та кулаками старшин. У волейній потребі є межа, за якою втрачається певність, наступає байдужість, і вже немога пересягти незримий пруг, що за крок до перемоги, той крок — найважчий. Одначе й козацькі тулумбаси гуркотіли дедалі тихіше та тихіше, запал звитяги та бойового тріумфу пригас і в козацькій лаві. Обидві сторони вже знали, що відтепер хилитатися їм туди-сюди довго, на витримку, до повної втоми душі і тіла, до смертельної байдужості. У першому, найгарячішому бою був поранений Булавка, козацький бандурист і співун. Козаки зняли з нього жупан і сорочку, кров поштовхами біла біля правого, темного, у волоссі, соска грудей, Білокобилка кров замовив, вона перестала йти, але Булавка очей не розплющував. Любив Білокобилка Булавку за веселу вдачу, за пісні, за зятятість та запеклість, і тепер сумував вельми. Вечірня зоря кров'ю спливала на плесо, мовчали, не подавали голосів солів'ї в пониззі Хортиці.

Вночі щось біле блукало біля козацьких окопів, на погуки не відгукувалося, сторожовий козак вистрілив, а вранці побачили, що перед шанцями лежить забитий білий кінь. Білий кінь — то не на добро, хоч Білокобилка сказав, що в тому ніякого злого чару немає — білий кінь та й годі. Мабуть, і він помилився, козаки пішли до коня, а з байрака вискочило з десяток ляхів, погналися за ними, й були б постинали шаблями, але Білокобилка, який втікав останнім, зачарував їх, і вони перекинулися в кущі верболозу. Козаки з валу побачили — стоять

кущі серед рівного поля, їх раніше не було, хвилюються віттям, гнуться до землі.

В наступні дні поляки кидали з поставлених на копці гармат ядра, але козаки були готові до того, гасили їх з порозставлюваних упродовж шанців казанів, відер, коновок, бочок. Польські гармаші гнотів не гасили, пороху мали в достатку, гармати завдавали невеликих втрат, але тримали козацьке військо в напрузі. Поляки триматимуть його в облозі доти, доки воно вимориться, спалить увесь порох та споживе увесь припас, полякам припас привозять з пограбованих паланок та сіл.

...Білокобилка стояв над водою в ущелині Січових Воріт, сплетеним з ситнягу павучком ловив рибу. Снасть була кепська, нікчемна — січовики ловлять рибу велетенськими, прокатраненими в дьогті сітками-матулами, або ставлять гарди — заганяють по протоках рибу в озерця й вибирають її підсаками — отож, на березі стріпувало лише кілька окунців, серед них лише один великий, горбатий, темний, — та зблискувало сріблом луски з півдесятка пліточок, за два кроки від Білокобилки на сухій колоді лежав вуж, млів проти сонця, ще далі на березі ворони однімали в чайок дохлу рибину, там вихрив справжній бій, над головою пролетів джміль, в дубовому гаю на Сагайдачному доспівували пізні солов'ї, низовий вітер доносив аж сюди пахощі щедро заправленої смаженим салом кулеші — у поляків свято Божого тіла, вони п'ють горілку, їдять ковбаси, козаки поснідали розмоченими у дніпровій воді сухарями з таранею й, роздратовані гемонськими запахами, ладні кинутися на польський табір голірuch. До Білокобилки підійшов гурт запорожців, всідалися на днищах човнів, Семен поморщився — перебивали йому риболовлю.

— Цей Білокобилка і з шила патоки зварить, — поглянувши на окунів, сказав Пукавка.

— Сутуж і ти, — сказав Хрін.

— Сутуж? — знизав гострими плечима Пукавка. — Увесь вік сутуж. А нащо?

— Як то нащо? Сутуж козаком — станеш осавулом.

— А нащо?

— Щоб стати сотником.

— А нащо?

— Щоб стати полковником.

— А нащо?

— Ну... щоб стати гегманом.

— А нащо?

— Як то нащо? Щоб померти.

— Та хоч би й померти... То щоб поховали в оббитій оксамитом труні, вели коня за труною...

— Хіба не однаково. Та й немає в мене талану на те. Мені ворожка наворожила: будеш, чоловіче, сім літ бідувати.

— А по тому?

— А по тому, каже, звикнеш.

Козаки засміялися.

— Шквирю гарно поховали,— заздро мовив Пукавка.— До самого пришестя буде горілку нюхати,— й поворошив чорними дірками-дулами схожого на огірка-жовтячка носа.

— Тебе, Терешку, поховують у бочці з-під оселедців.

— А чого ж,— не образився Пукавка.— Якби з-під гарних оселедців... Я їх, гарних, ніколи й не скуштував. Все якісь іржаві... По шинках жидівських.

— Шкодував грошей?

— А де їх взяти?

— Попроси в Семена.

— Семен сам голий.

— А гроші за пазухою.

— В голого?

— Еге ж. Він може добути їх, скільки захоче.

— Гарячих?

— Так. Чортових.

Пукавка насмішкувато прискалив кругле, у обідках, неначе в півня, око:

— Якби Семен умів, то не тулявся б по очеретах та прогнях, а накопав би собі червінців та й панував десь на хуторі. І нам би вділив хоч по жмені.

— А може, він не хоче! — заперечив Тишко.

— Нема таких. Просто, їх не кожен візьме.

— Це правда,— сказав Лука Хрін.

— Гроші — велика біда, і коли вони є, і коли їх немає,— задумливо мовив Білокобилка.— Біда значно більша — коли їх немає.— І усміхнувся білозубою, під щіточкою чорних шорстких вусів усмішкою.— Гроші не дають спати. Без них ліпше. Тільки через те в мене їх і немає.

З польського табору долинула весела музика.

— Дідько б тобі на гробі заграв,— сплюнув під ноги Пукавка.

— А ви, дядьку Телешку, бачили коли-небудь ті гроші? Чортові? — несміливо запитав Тишко.

— А чого ж, і бачив, і в кишені тримав.

— Як те було? — у Тишка очі, неначе два розжохані вітром вогники.

Пукавка понюхав табаки — заклав цілу пучку в одну ніздрю, далі в другу, чхнув, і табака полетіла на воду.

— Ішов якимось з храму від кума мимо Капшукового болота... Ніч була місячна, і дорогу я бачив добре... Біля болота зустрілися мені два панки... Миршаві такі, але вбрані багато. Почали запрошувати в гості. Я спочатку відмагався, а вони так припрошують, так припрошують. Ну, пішов я з ними. І прийшли ми до палацу. А там зала, свічі, музика грає. Грали щось не наше, а як я увійшов, один панок подав знак, і музики вшкварили жидівського «Триндика». Ну... і я вшкварив. А тоді ще танцював «Гопака», «Горлицю», натанцювався до несхочу. Танцював сам, і в парі. Така ладна панянка в соболинному капелюшку зі мною крутилась, підківками дзвякала. А тоді враз усі свічки погасли, я тримаю її руку в своїй, і чую — рука волохата. Мене затрусило, та в ту мить знову спалахнуло світло, дивлюся — панна як панна. Прибандюрилося... Паничі припрошували гуляти ще, та я втомився й сказав, що йду додому. «На ж тобі за те, що нас вшанував, капелюха, — кажуть панки, — і грошей сто талярів». Капелюха я одягнув — гарний такий капелюх, з пір'ям, панський, — а гроші згріб з таці й порозпихав по кишенях. Прийшов удосвіта додому, а жінка з порога: «Де це ти, волоцюго, був?» «У панів, кажу, банкетував, дали ось капелюха і грошей сто талярів». «А чого це ти, чоловіче, вершу на голову напер?», — вона мені. Я хватъ, потягнув — справді верша... До кишень, а там замість червінців кізяки кінські. А були ж червінці. Отаке то нечисті творять з християнськими душами.

— А ви... мацали ті червінці? — прошепотів Тишко.

— Кажу ж тобі, своїми руками брав з таці і клав до кишень.

— Ти, Тишку, краще запитай у Терешка, скільки він того вечора випив, — сказав Білокобилка.

Козаки реготілися. Найдужче — Тишко, він зняв шапку, його шовкове волосся розлетілося на всі боки, обличчя розчервонілося, як у дівчини, й пашіло. Пукавка кліпав ріденькими повіками, вдавав ображеного. Лука Хрін набивав люльку, Пукавка теж поталапав руками по кишенях, ніби там могла завалятися якась тютюни-

на, воднораз зазирає до Хрінового кисета, й той дозволив йому набити муругу носогрійку.

В цю мить за скелями на лівій стороні дзвінко заіржав кінь, і з степового марева почувся відгук. Козаки повернули в той бік голови, але нічого не побачили. Може то відгукнувся заблуканий козацький кінь, а може сарматський чи кімерійський, степ вічно старий і вічно молодий, у могилах, у яких поховані сарматські царі, поховані й козацькі отамани, а спашені губами коней древніх кочівників трави зголені вдруге (втисячне) губами козацьких бахметів. А там, звідки щойно пролунало на відгук кінське іржання, крутив вихор, піднімав угору весняний наплав, суху траву, він підлетів до самої води — вони й народжуються тут, на Дніпрових кручах, а тоді біжать у степ, — вони бояться грому, блискавиць, а також бояться ножа, шаблі, гострої коси, перерізавши вихор, можна перерізати біса, він у шерсті, з кігтями, тільки без живота, з гострими пазурами і довгим хвостом.

Козаки перехрестилися на вихор, не перехрестився тільки Білокобилка, він хмуриє гострі острішкуваті брови — козаки перебили йому риболовлю, теревенили.

— Як була в мене колись сіра кобила... — почав Пукавка.

— Коли це? — поцікавився Тишко.

— Ну... літ двадцять тому. Було накладу на воза мішків тридцять...

— Якщо ви всі не підете зараз до чорта, ми залишимося без юшки, — сказав Семен.

Лука Хрін ощириє великі білі зуби:

— А де він є?

— Он там, у скелі.

Лука й далі насмішкувато кривив рота.

— А як же ми туди дійдемо?

— Отако прямо, — Білокобилка дивився в очі козакові. — По льоду, він міцний, витримає.

— По льоду? — прогудів Лука. — А й справді... Я зараз піду по льоду.

Він ступив кілька кроків просто у воду, та враз стрепенувся й вискочив на берег, неначе опечений. Він замочив ноги вище колін.

— Хай тобі... Сказитися, — лаявся й з острахом поглядав на Білокобилку. З холош штанів текла вода. Ніхто не сміявся. У Луки позеленіли очі, але волі гніву дати боявся, з планетником краще не зв'язуватися, поро-

бить — і одіж порветься, й нитки розлізуться, й шабля затупиться, і рушниця не вистрілить, і кінь окривіє... Мало що йому збандюриться.

Білокобилка ж і вухом не вів, вийшов на суше, сів на колоду, дістав кисет — до нього потяглося кілька рук. Дивина, але в Білокобилки завжди кисет повний (де тільки дістає тютюн), і пригощає всіх, і в його очах — жодної іскри жадібності, шкодування, саме оця легкість, з якою ділиться тим, що в нього є, — може оддати останню дрібку тютюну, а сам лишиться без нічого — викликають і повагу, й заздрість. Завжди веселий, завжди всім задоволений і нікому не заздрить. Одначе не встиг Білокобилка як слід розцмакати люльку, як його покликали: з гори біг осавулець Красій — мелькали чоботи — один сірий, збучавілий, другий — жовтий, махав руками, неначе вітряк крилами: «Іди, кличе суддя».

Білокобилка передав павучка Тишку й подряпався вгору — просто у мідну вирву сонця, яке сліпило очі.

Під густою, неначе щітка, грушею біля гетьманського намета сиділа старшина: гетьман (на килимкові), суддя, обозний, осавули, курінні, Білокобилка подивував: чому це його кличе суддя, коли є гетьман, але звук не забігати наперед коня, мовчки сів за спинами курінних, по-татарськи підібгавши ноги. В грушовій гущині чикала якась птаха, неначе передражнявала гетьмана, котрий, бликнувши з-під волохатих гусениць-брів очима, густим басом, монотонно, неначе стомлений дяк у церкві, казав:

— ...куль до гаківниць вісім бочок, до шмагівниць — шість, куль залізних до гармат — одинадцять бочок, олов'яних дві тисячі сімсот шістдесят вісім штук, бочок пороху тридцять вісім, олова штук одинадцять, шроту залізного до гармат чотири бочки і ядер п'ятсот сімдесят два. Цього нам вистачить тижнів на три. Припасу харчового трохи на довше. Ляхи, як я вже казав, не одступляться, дотиратимуть нас до ручки. Звідси нам не вийти...

Білокобилці в правий чобіт натекло води, й тепер він тихенько перевзувався, й слухав, що гомоніла старшина, а гомоніли вони про те, що опинилися в скруті, а як з неї вийти, ніхто не знає, одні раjali вдарити на ворога на острові й перекинути його (але коли б навіть те вдалося, що робити далі, з острова їх не випустять), інші — сісти вночі на човни й веслувати в плавні («попливемо,

а більше половини товариства покинемо на смерть?!»), і не доходили згоди.

— Без Недайводи (кіннота за Трубежем),— нам звідси не вийти.

— Де той Недайвода...

Було б його не відпускати,— до гетьмана.

— І що б ми робили вкупі? Возами коні не загородиш.

На скелі заманячили польські вершники, загарцювали, пускали насмішкуваті гласи. На них не звертали уваги.

— Треба посилати когось по Недайводу,— твердо сказав суддя Шкандалій і вибив люльку об закаблук чобота. Неначе печатку приліпив.— Нехай ударять ляхам у спину.

— Як ти до того Недайводи добудешся? Хто піде? Хто зможе пройти?

— Білокобилка. Він знайде способу.

— В птаха перекинеться? Або в рибу?

— А хоч би і в рибу...

Від скель повівав вітер, видував червоні порошини з гетьманової люльки.

Аж тепер Білокобилка збагнув, для чого його покликав суддя. Здогадуватися почав трохи раніше, але далеко здогаду не пускав. На серці засмоктало, хвилювання огорнуло козака. Надто через те, що вже рішуче надумав попрощатися з братчиками, від'їхавши з Січі, вже йому нова путь клалася під ноги, а тепер вона віддалялася, якщо не перетиналася зовсім. Дорога, яку йому стелили, не просто небезпечна, а майже смертельна. Навіть якщо вислизне за оце сталеве кільце, попереду чигають тисячі небезпек. Він мовчав.

Всі погляди звернулися до нього. Гетьман дивився понуро, недовірливо, Семен знав, що Бурий його недолюблює, і то невідь за віщо, чи ж за те такі характерництво, про яке гомонять козаки, чи за один-єдиний давній кпин, коли ще той був простим козаком, і гостювали вони на слободі під Мерефою, й подала на Бурога позов одна перестигла дівка, буцімто він позбавив її панянства, Бурий одвівся на Євангелії, сказавши, що «тільки помацав її за живіт», і Білокобилка по тому кілька разів перепитав: «Так м'який живіт у Параски, чи ні?», ще й розказав козакам.

Бурий жартів не любив і не розумів. Білокобилка не пам'ятав, щоб у гетьманових очах коли-небудь затріпо-

тів крильцями сміх, в них завжди висіла якась сіра іржа, та й що інше могло бути в тих очах, не бачили вони ніколи ні дитячих личок, ні втішної мордочки котеняти, не чули скрипу колиски й не смикали його руки за її вервечки, не спочивали на павичах розмальованого комина, не пестили чорної коси на білій подушці, а бачили тільки сірі очерети, гарматні виплески, випалений татарами степ, і хіба що зрідка — чорне нутро січової корчми над протокою. Шкіра йому продубіла від порохового диму та комариних жал, душа остуділа й спеклася у важкий корж (сумний приклад Білокобилці, від якого й намагався втекти). Од малечку на Січі, відданий товариству, чесно сповняв січовий закон, обкрутився в незчислених січах, потопав на морі, не знав іншої постелі, окрім твердих дощок у курені, не знав іншого посуду, окрім казана й кінвів, інших трунків, окрім пінної. Важкі думи круками довбуть йому голову: як зарядити товариство, як не дати потоптати козацький звичай, як перемогти ворога, звідки взятися ласці, веселошам, дотепові? Білокобилка не гнівався на нього. Хоч сам не міг прожити без дотепу й дня, й заносило його у всі боки, і міг учварити щось таке, об чім і сам потім шкодував.

— Опріч Семена, ніхто до Недайводи не дійде...

Всі чекали на відповідь Білокобилки, розглядали його, неначе ніколи раніше не бачили, хто з надією, хто без оної, а дехто і в прижмур очей, з недовірою чи й кпином.

Семен почухав густу чуприну на потилиці, де в кожного козака, навіть найрозумнішого, лежить найпевніша думка, мовив:

— Спробувати можна...

— Спробувати чи пройти? — запитав куринний Медведівського куреня Саливон Тхір.

— Пройти!

Білокобилка зітхнув. Перед ним встала путь, зіткана з таких петель, таких небезпек, що він понурив голову.

— Чого ж похнюпився? — мовив Тхір.

— Не на весілля ж іти.

— Маєш тільки три тижні, — в очах Бурого і надія, й недовіра.

— Сьогодні вночі попливу...

— Як ми дознаємо, чи ти перейшов ворожі лінії? — запитав суддя.

Білокобилка замислився.

— У зимівнику в Дударика вже стоять кілька стіжків. Рано накосив. Одного підпалю... Може, через одну ніч, а може й через дві.

Старшини намагалися випитати у Білокобилки, як він збирається пройти крізь ворожий табір, давали поради, але він твердо відказав:

— Я — сам!

Хоч, либонь, ще не знав достеменно, як пройде через ворожий табір.

— Ти пам'ятаєш, що маєш три тижні,— сказав наостанок гетьман, і сказав так, що Білокобилці це вельми не сподобалося.

— На подушках у дядини не залежуся.

Ще й через це не любив Білокобилку Бурій — той завжди казав останнє слово. Хоч сто скаже гетьман — він все одно — останнє.

По дорозі до своїх куреня Білокобилка зайшов у намет до цилуриків провідати Булавку. Але бандурист його не впізнав, метався в гарячці, кликав до бою — вів за собою піснею козаків, називав на імена, а всі ті козаки були мертві. Булавка вів за собою тіні. Білокобилка знав, що вже ніколи не побачить бандуриста, не заспівають удвох на могилі, не повеселять братчиків, відстібнув від пояса невелику фляжку на срібному ланцюжку, подав цилурику:

— Такий козак помирає!.. У найвище дерево грім б'є... Якщо Булавка прийде до тьми, нехай вип'є. Та дивися, не вижлукти сам,— погрозив.— Я дознаю!

Цилурик образився, закліпав об'їденими якоюсь хворобою повіками:

— Я чоловік чесний, учений...

— Учений, але мало товчений,— суворо сказав Білокобилка.

— Не вип'ю... Оддам Булавці. От хресті-бог,— чомусь скулився й перехрестився цилурик.

Білокобилка востаннє подивився на татаркувате обличчя бандуриста — такий козак був, у походах міг прожити на самій воді та на корінцях дикого часнику, останній сухар розділить між козаками, а сам і ріски не візьме в рота, шабля його не брала, кулі обминали, і ось, пукнув якийсь ляшок зі скелі, й немає Булавки, здавалося, що він з кременю, з криці, а він з гарячої плоті, але якби не здавалося так, то й інші були б слабкіші. Ти сповнив Божу волю на землі, козаче, наклав головою за свою, християнську, козацьку землю, я згадуватиму те-

бе. Допоки? Не знаю. І те залежить не від нас. А від того, чи заколише нас доля на шовкових травах, чи пожене зламаним кураєм по полю. А може завтра спогад про Булавку навіки засне в Білокобильчиній голові... Не мусить заснути. Бо тоді він засне і в головах трьох тисяч нині ще живих козаків.

День конав у скісних променях зеленого сонця.

Козацьке сонце сходить у москалів, а заходить у турків, і щоб не загубилося, турки приковують його до шпилів мінаретів, але воно знову одривається і втікає в козацький край. Біля ніжного, неначе шойно викуваного серпика — два круги, ясний і темний, ясний шез опівночі, а темний тримався, і скелі стояли темні, похмурі, й чорна вода з похлипом котилася поміж них до моря, й сонно перегукувалися похриплими голосами дозорці: «Вартуй!» «Вартую!» Натомлено кліпали в небі зірки — душі померлих, — яскраві — праведні душі, тмяні, маленькі — грішні, завтра, позавтра побільшає над Хортицею тих і тих.

Вгорі нічну імлу перемелювали тисячі невидимих качиних крил, лунав пересвист куликів і гелгіт диких гусей.

В Савутину балку Білокобилку провели Хрін, Миленький і Пукавка. З ними ув'язався незугарний, золотушний козачок Ремінь — п'яничка («встає з курми, а ляже з свиньми»), неподалік від річки Ремінь притримав Білокобилку за руку, прошепотів у вухо:

— Ти йдеш... Чи й побачимось. А мене долягає Скриньченко. Не люблю я його. То — ворог мій. Пошли на нього порчу. Тобі ж нічого не варто. Пошли. Ось таляр...

І втиснув Семенові в руку битий таляр... Білокобилка пожбував таляр, той блиснув сріблом, упав у воду, і там завирувало, либонь, його проковтнула величезна щука. Білокобилка сплюнув під ноги, в його очах змигнули ліхі вогники, він так подивився на Ременя, що того враз скорчило, Ремінь ухопився за живіт і, стогнувши та пускаючи гласи другим кінцем, порачкував від берега. Білокобилка запечалився: чому ніхто не просить ближньому добра, а тільки зла, — майнуло в голові, — може через те ми й нещасні, через те й потинають нас вороги...

Семен роздягнувся й стоптав у шкіряний татарський міх — шерстю досередини — одяг, міцно затягнув шнур, почепив міх собі на спину. На шию почепив тугого,

також татарського, лука, в зуби взяв стрілу. Лише од-
ну. Так чи так: друга вже не знадобиться. Майнула в по-
вітрі хрестата тінь кажана, десь у плавнях заплакала
нічниця. Берег, до якого мав плисти Білокобилка, ледве
мрів у сірій мряці, за ним, далеко на сході, невиразною
цяткою прокльовувався світанок.

— Дай я тебе перехрещу,— прошепотів Пукавка,—
щоб русалка не залоскотала.

— Я голих дівок не боюся,— відказав Білокобилка.
Він вже стояв по коліна у воді. Біліло козаچه тіло, білі-
ла лисина, погойдувався за спиною шкіряний мішок.
Поталапав рукою у воді:

— Не страшно топитися, страшно води холодної.—
І зайшов попідруки.

...А далі козаки побачили, як у воді майнула довга,
велетенська рибина, крутнулася на місці й біля самої
поверхні попливла до протилежного берега.

* * *

Синій, з червоними відворотами жупан надвірного
рейтара був на мене трохи задовгий, довелося попідка-
чувати рукава, сам рейтар мандрував у темних Дніпро-
вих хвилях до моря, стріла влучила йому в горло, і він
звалився з кручі без стогону.

Стояла хвора передранкова тиша, тицявся, неначе
сліпе цуценя, в хмари місяць, ніч і день ще грали в пе-
реваги-ваги, але ранок наступав навално, про це опові-
щала зорянка, прокльовувала тонким співом зорю, вона
співала в осокомах, які зібралися на свою нічну раду й
не встигли розійтися по своїх місцях, стояли купою, де
їх застав світанок. За моєю спиною десь зовсім недале-
ко заіржав кінь, на його поклик обізвався другий, хрип-
кий голос гарикнув на коня. Я затовк назад до шкіряно-
го мішка одіж, прихоплену на випадок, коли б мені не
трапився польський дозорець і довелося пробиратися бе-
регом, а далі поза табором луками, як раптом над моєю
головою почулося тупотіння, голосне сякання й добірна
польська лайка. Я кахикнув — не тихо й не голосно,— на
крутому відкосі хилитнулося дві постаті, клацнув зведе-
ний курок.

— Ти хто?

Дві рушничні цівки промацували мій живіт. Я при-
клав до вуст палець.

— Тихо! Геть звідси. Бачите ж — беруся до козаків
у вивід,— і потягнув із мішка козацького кунтуша, по

тому почав стягувати з себе мундир надвірного рейтара.— Пріч!

Вони з пошанівком, задки, відступили від берега й віддаленіли.

Я кинув мішок у воду, знову запоясався, заглянув у водяне плесо — який у мене вигляд: чи не видає мене одіж і пика моя! На мене глянуло з води щось крутолобе, з перекошеною щелепою (гойднулася вода), вогняно блиснула сережка у лівому вусі. Вона дісталася мені від галерника Корсака,— передав перед смертю, не золота, не срібна, але блискуча, сяйна, на ній якісь таємничі знаки — півмісяці, ніколи й ніде не бачені звізди, турки хотіли забрати її в Корсака, а тоді чомусь жажнулися й більше не чіпали, і козаки її не люблять, не люблять навіть дивитися на неї, а мені вона до душі, й не просто до душі, коли наляже на серце туга, або коли потраплю в скруту, помацаю сережку і туга відлітає, й прибуває сили. Отож я й зараз доторкнувся до сережки та вібрався на берег.

Ранок упав на степ, неначе біла свита з молодого плеча. Дискантував будильний півень на возі-драбиняку, луськало дерево під сокирами кашоварів, шкірготіли (неначе по душі) залізні істики, якими вишкрібали з казанів учорашній підгар учорашньої кулеші, поспішали вмиватися до річки жовніри — військо встає рано, аби доточити собі часу для побиття супротивників, а іноді й для власної смерті. Посеред наметового містечка височів найбільший — шовковий, голубий, прип'ятий до землі жовтими шнурами, аби не злетів і собі в голубе небо, намет, либонь, коронного або польного гетьмана, а за півсотні кроків — трохи менший, смугастий,— регіментаря, а може верховного комісара. Довкола великого намету обсілася поважна тиша — його господар ще спав, варта дрімала стоячи,— а біля меншого телесувався біля новенької конов'язі молодий служка, не міг упоратися з норовистим конем. Я йшов через табір, це найбезпечніший шлях, вдавав із себе заклопотаного, ніхто не звертав на мене жодної уваги, табір пробуджувався, комашився, жив своїм звичним військовим життям. Найважче буде вийти з табору, для того потрібна якась видима всім причина. Я ще не мав її. Йшов через ворожий табір, через віки приязні, а далі недовіри і жадоби, які зробили нас ворогами, бо ж одні прагнули панувати й примусити інших орати степ. Я орати комусь степ не хотів. Із смугастого намету вийшов чоловік у натільній со-

рочці, в чоботях з срібними бляхами, розвів руки, широко позіхнув, підставив кошлаті груди турчаку, який тягнув знизу. Позіхнув ще раз, обізвався до козака:

— Чого це ти, Науме,— схарапудив коня?

Від чоловіка на мене війнуло запахом бузку.

Я зашпортнувся в бур'яні, мені перехопило подих, туга грудка зсотилася в горлі й стиснула його. Це був він... Кого шукав і не міг знайти. Кого хотів і не хотів знайти. Кого вважав мертвим, а потім він виявився живим, але мені сказали, що він далеко-далеко. З ким не раз грілися біля одного багаття, втікали на одному коневі, доганяли літа парою вороних, хто подарував мені найкращу в моєму житті шаблю, а я йому... а він у мене... він у мене відняв найдорожче. Мимовільно приплющив очі й знову розплющив їх... В грудях запекло, в горлі забулькало — кинутися зараз і потяти його... Але ні ні я не належу собі. Гамуючи давку лють, дивився на Пива.

Неширокий у плечах, тонкий у стані, маленька голова, маленькі, притиснуті до голови вуха, чорний, як смоль, прилизаний чуб, круті, великі надбрівні дуги, під якими глибокі, гострі, вузькі очі, гарний з себе, й водночас щось гадюче в тій голові (майнула в уяві голова полоза), здається, розтулить рота й замелькає роздвоєний язик. Гай-гай, те мені привиділося; таким він був колись, нині й станом розповнів, і чубок порідшав та посірів, і очі трохи вицвіли, а все одно погляд гострий, і весь пан Пиво — пружний, сповнений рішучої гострої сили. По мені ковзнув погляд і відвів очі. Не впізнав. Не диво. Я знаю, що змінився вельми, була і в мене густа, як щітка, чуприна, та облетіла, неначе кульбаба під осіннім вітром («не облітає волосся з дурної голови!»), лишилася куделя довкруг голови, неначе в бога-Саваофа на іконах, і брови з плисових стали острішкуватими, гострими, а звідки взялося нехай і невелике черевце — господь знає. Адже не в пуховиках і не на пампушках кохав його, життя котило мене на таких перекатах, диво, що й досі живий. Тоді, коли ми з Пивом бачилися в останнє, мені було років двадцять, йому — років тридцять, відтоді минуло дванадцять літ. Мене не впізнає ніхто, й добре, що не впізнав він, хоч я йому не заподіяв нічого (ще не заподіяв!), а він мені... Хто ж він тепер? Регіментар?.. Себто, полковник? Тоді був сотником надвірної варті. Кров кипіла в моєму серці, я дивився в землю, щоб не виказати себе.

— Так чого ти телесуєшся? — Пиво — до Наума.

— Хочу повести на водопій — не дається, — розгублено відказав парубійко. — Здурів кінь.

Буланий румак з зіркою на чолі косував кривавим оком, бокував, показував великі білі зуби. Хлопець не розумів, що жеребець побачив біля сусідньої конов'язі кобилу й рветься до неї. Либонь, щаслива нагода йшла мені до рук.

— Дай напою, — сказав і поклав жеребцеві на хrap долоню. Легенько потис, другою рукою полоскотав за вухом, жеребець затих. — Я зараз... напою. — Й потягнув за собою повіддя дорогої гнuzдечки з китицею та срібною бляшкою на ній.

Буланий пішов за мною. Смертельна небезпека висіла в мене за плечима, а я милувався конем. Який це був кінь! Кидав точеними копитами граційно, легко, він мовби відштовхувався від землі, не хотів іти по ній, хотів летіти — тільки ж я круто тримав у руках гнuzдечку, — він високо, гордовито підносив голову, й струшував гривою — скидав невидимі порошини, пофоркував, і чисті повітряні струмені з його ніздрів били мені в плече.

— От бачиш, — сказав пахолкові Пиво. — Отако треба. Ей ти, вернешся, отримаєш на квартиру.

«Вернуса... Вернуса. Ось зараз вернуса»... для чогось повторював, а сам чіплявся оком за ліс на овиді, проштрикував табір, видивлявся лаз на волю. Скрізь — варта, не вельми пильна, але при зброї, засідланих коней не видно. Он там вартові щось п'ють, туди треба йти. Я спокійний, я завше спокійний у небезпеці, хоч це зовсім не свідчить, що не відчуваю страху. «Огризайся, але виривайся» — викарбував собі назавжди. Кінь мене послухає, в цьому впевнений, немає такого коня, який би знорив піді мною, і кулю на мене ще не одлито. Голими руками мене не візьмеш, та й збройними не дуже...

— Доброго здоров'я пивши! — й буцімто веду коня до згарцьованого протопту в березі, а тоді враз злітаю коневі на спину й свищу розбійним свистом. Пригинаюся до шиї, і вже чую свист вітру, чорнобура грива б'є мені в обличчя, кінь мовби летить у повітрі, й стукоту копит не чути, шарпнулася вбік обламана вітрами степова грушка, вибухнув білим цвітом калиновий кущ, позаду галас, вдарило три чи чотири постріли, цвяхнула над головою куля — не влучать, — тільки б кінь не провалився копитом у байбачу нору, він ірже, летить скажено, застояний, йому подобається власний біг, його спина лис-

куча, аж слизька, на такій спині вовків не наб'єш, з крякотом вибухнула з-під копит весняна весільна пара — зеленюкрилий селезень та сіра качка, стрімко взяли вгору, оглядаюся, погоні ще немає, на горбі метушня, погоня мене не візьме, я промчу он там, попід лісом, а далі — байрак, заплутаю сліди.

Я майже не спонукав коня, він відчув волю, йому передався мій настрій втечі, здавалося, він сам хоче втекти, схватися за смугою лісу, за обрієм, де починається інша земля, де ростуть інші, краші трави. Та раптом буланий якийсь дивно тицьнувся — випрямився, гребонув копитами, вже не летів, а важко кидав копита, знову тицьнувся, і я розтиснув коліна, полетів на м'яку, спінену весняним різнотрав'ям землю. Кінь захропів і важко повалився на бік. На його ошчиреній морді клубочилася рожева піна. Я вже не дивився, куди його влучила куля, схопився на ноги й побіг, серце несло мене до ліска, а розум стелив іншу путь, я знав, що лісок маленький, жовніри оступлять його з усіх боків, прочешуть, як гарна господиня куделю — до останньої ниточки, я був у долині, од річки мене покищо не було видно, отож, шлях утечі один — праворуч і назад, назад, допоки можна. Срібними скалками розбилися на вершечках скель перші промені сонця, осокори біля Дніпра гойдалися, наче п'яні, я біг до них, прочавкотіло під ногами болітце — земля ще не спила весняної води — і трави не вибуяли на повен зріст, торішні буркуни та полини тріщали, не наче костриця, кущ зелених півників повалився ниць, і осокори враз стали майже на повен зріст, я поліз на чотирьох, а далі поповз, звиваючись серед козельців, молодії тирси, гарячим горлом вдихаючи прілий запах розгаслої землі, он кущ верболозу..., ні, не можна під кущ; вже чути алярмний гомін табору, вже вершники вервечкою летять з лівої руки до лісу, а я повзу й повзу, і врешті ввалююсь в якусь ковдобину, в якесь кубло, шорстке й тріскуче, й прихилию над собою кущ долину. Той кущ — мій рятунок, кубло смердить відверотно, я накриваю долином обличчя, аби хоч трохи забити той ядучий, кислий, давкий запах, бо це ковдобина — вовче лігво, його господар подався на промисел і чомусь не вернувся до ранку, мабуть, його наполохав гома близького табору, він повернеться вночі й ми поміняємо місцями, якщо... доживу до ночі. Скиглила вгорі чаечка-чубарочка, зрадливо видавала мене, вважала, що я прийшов посягнути на її діти. Я ж на її дітей не посягав, десь дер-

ли, не могли поділити знайдену онучу заповзяті деркачі, й віддалений кінський тупіт, і тупіт поруч, який пронизав земну твердь до самого дна, й вона затремтіла сполохано, передала те тремтіння мені в серце, але я подолав його. «Дай мені, Боже, дурних ворогів мати. Тільки не всі вони дурні...» Вони шукають мене в лісі й поза лісом, а не знайшовши, можуть вернутися на луку. Якщо хтось помізкує добре. Журавлі прокурликали у високості — вічні співці української печалі, — потягнули свій спів до Великого Луту, там їхні гнізда, там і мое гніздо, у яке польська зозуля підкинула свої яйця — військову залого, яку можемо скурати, тільки визволившись з Хортицького полону. Чубарочка вмовкла — втомилася чи змирилася, — пересвистувалися ховрашки, сповіщаючи про непроханого гостя, найліпше мені було б зараз заснути, адже я вже нічим не зможу допомогти самому собі, якщо мою схованку відкриють, про втечу тоді годі й думати, а мені ж, якщо все одбудеться, йти всеньку ніч, і не одну, йти ночі та дні без перепочинку. Але спочатку треба висушити жовнірову баклажку, в ній ще є трохи горілки, якщо мене впіймають, випити вже не дадуть, горілка пропаде. А тепер — спати. Сон треба плекати, треба вміти прикликати його, поселити в собі, заколисати, загойдати. Треба не думати про те, де ти є, що з тобою може статися, що робити сьогодні, завтра... Треба отако стати... На Дурній скелі, й стрибнути у воду. Але вода замерзла, внизу синіє тільки невелика ополонка, в ту ополонку треба влучити, інакше розіб'єшся об лід. Пукавка стрибнув і випірнув, і регоче, а я стрибати не хочу, я спускаюсь вниз крутою стежкою... Ні, не стежкою, а камінними сходами, котрі ведуть у широкі, заслані килимом сіни, а далі в залу з терасою, під якою кілька ставків з шумовинням випадають один з одного, в залі семеро велетенських дзеркал поміж вікон, таж що не розбереш, де вікно, а де дзеркало, бо й вікна зачинаються дзеркальними віконницями, схованими в стінах, тисяча свічок заливає залу червоним світлом, на хорах музики, грають щось веселе, а в залі тільки один чоловік, чоловік-бочка, здоровенна туша з червоною пикою, у якої один вус чорний, а другий білий, та це ж пан-каштелен Ходорович, він тримає у руках велетенський келих, і пан дворецький Рославець наповнює той келих вином, виливає туди шосту пляшку, пан каштелян випиває за один прихилець по п'ять пляшок, мені цікаво, чи він ниньки подужає шість, але нараз з-за білої ко-

лони виходить мій батько й каже: «А ти чого тут... та ще голий. Ти знаєш, де твоє місце...» Аж тепер я помічаю, що стою голісінький, мені стає невимовно соромно перед батьком, і бере досада, що він не дав мені додивитися, чи подужає пан каштелян сім пляшок (дворецький вже виливає сьому), досада ще й через те, що батько появився тут, адже я знаю, що він давно помер, знаю, що помер, а він говорить зі мною живий, два роки після своєї смерті він щоночі приходив до мене, а тоді перестав, і ось прийшов знову, й проганяє мене з цієї зали: «Ти знаєш, де твоє місце», та вже ж, я знаю, — в кареті, спиною до кучера, тримаю в руках панового пиптя з тютюном та набиваю люльку, й припалюю її, мушу видобути вогонь за будь-якої погоди, в дощ і вітер, мряку та шквирю, й подати розкурену люльку панові, старий пан виїздить часто, мандрує далеко, він замолоду любив банкети в палаці, вони були бучні й тривали по кілька днів («Завтра — не наше, наше — сьогодні»), але на старість їжа та питво перестали смакувати йому вдома, смакують тільки в дорозі, на полюванні, де він наказує розбити стан («Я воїн, звук їсти і пити в поході»).

...Іскра щойно вхопилася за губку, але зненацька понесли коні, вони неначе показалися, всі четверо вороних, впряжених цугом, потім казали, що вони почули вовків у кущах, але того ніхто не бачив, вони летять як шалені, карету кидає, неначе тріску в шумливому потоці, кучер Данило полетів з передка шкереберть, коні несуть карету до Байбакового байраку на кручу. пан каштелян п'яний і верещить «wiwat», я хапаюся обома руками за праву віжку, впираюся колінами в передок і тягну віжку на себе, тягну з усих сил, ліва віжка намотался на колесо й тріснула, коні вигинають шиї, з крупів, морд шматтям опадає піна, карета стугонить понад байраком, гурт молоденьких берізок відвихнувся з дороги, довге віття шмагонуло по шкіряному дашку карети, попереду розчепірили віття карякуваті дуби, нас рознесе об них, але в цю мить з передньою паровицею порівнявся сотник надвірної варті Пиво, котрий був призупинився у балочці з козаками, вони частувалися з фляг оковитою, я сидів обличчям до них і бачив, як вони те робили. Пиво на всьому скаку перестрибує з сірого в яблуках на правого вороного й круто завертає в поле. Колеса грузнуть у чорній ріллі, коні басують і зупиняються, з їхніх спин струменить пара, і я на мить втрачаю з зору Пива. Пан каштелян регоче, він нічого не розуміє, і тоді дві дужі

руки вихоплюють мене з передка й тормосять, а широкий, з вузькими губами рот шипить: «Ти не скажеш?! Ти не скажеш нікому, що ми відстали!» Він без шапки, чорний, прилизаний чубок розкуйовдився, притиснені до потилиці вуха здаються прищуленими, в чорних, глибоких очах прохання й погроза. «Не скажу... От їй-бо, не скажу». «Дивися ж...»

...Знову тупіт, і знову коні, може це сам полковник Пиво шукає мене?.. Щоб віддячити, що я не розказав. Один раз він вже віддячив мені повною мірою...

Тупіт подаленів, сухо тріснув постріл, ще один, і ще — по кому чи по чому вони стрілили, по сайгакові, по хазяїну мого барлога?.. Я чую близькі погуки, чую далекі луни, чую не лише вухами, а всім тілом, серце не гупає, воно завмерло, і весь я завмер, навіть дихання спинилося. Вигулькнула переді мною маленька степова мишка, сіро-руда, з темною смугою на спині, створіння спритне й чисте, мабуть, вона звикла ласувати крихтами з уcht господаря цього барлога, відважна й нахраписта мишка, а тепер почула, що барліг захопив хтось інший, і запанікувала, що в неї можуть відібрати узвичаєну здобич. Її очі-намистини дивилися невідпорно. «Лежиш? Лежи. Тебе все одно знайдуть». «Киш, капосне створіння». А самому захотілося стати мишкою, шаснути в нірку.

І туга огорнула мене в цій чужій норі, туга важка, гірка, неначе лежав серед попелища. Мені не первина втечі й погоні, ночівлі на голій землі і в твані, й продуті вітром степи, але всьому є міра. Я тільки й знаю в житті, що роботу на когось, поневіряння, втечі, холод і спеку, я ніколи не жив по-людськи й лише з пісень чув про щастя. Щастя — це не жахатися в сні, це прокинутися й усміхнутися до сонця, це напрацюватися до знемоги на своєму полі й спочити під власною стріхою. Я ж зовсім не знаю того. Увесь вік я то втікаю, то женуся за кимось чи чимось. За щастям? Я його не тільки не наздогнав, але й не бачив. І оті мрії... Вони вже могли збутися. Останнім часом я думав про те, що полишу військо й оселюся в паланці. Збудую курінь, а потім і хату, заберу матір. Випасатиму вівці... Вони такі довірливі, такі м'які, такі... мирні. Житиму щасно. Ще повоюю трішки-трішки. Перебуду оцей крутий час. А він крутий і крутий, важкий і важкий. А хіба був коли-небудь для мого люду легкий час? Погомоніть з старими дідами, послухайте пісні наші... Й попереду просвітку не видно. Й тре-

ба буде комусь воювати далі. Що буде, коли погинемо всі отут, на Великому Лузі? Хто народить діти, хто навчить їх тримати шаблю?.. Ото ж бо... Діти, їх ще в мене немає, і вже вони є. В мислях і в серці. Вже я був зовсім зібрався покинути товариство. І ось знову... Попереду страшна путь, на кожному кроці чигає смертельна небезпекà. Ні, ця путь таки остання. Ось словню волю товариства та кошового, попрощаюся з братчиками: я послугував вам скільки міг, скільки моєї душі, а тепер осядуся в паланці. Буду гніздюком, сиднем... Не брідьтеся, всі ви мрієте про те, раніше чи пізніше... Всі ми хочемо собі добра, хочемо щастя. Всі женемося за ним і мало хто його наздоганяє. Я наздожену... А народжу діти, знудьгуюся біля спідниці за шабельним подзвоном, вернуся на Січ знову.

По обіді — визначив по сонцю, воно освітило бур'янець у мене в головах — вершники проїхали зовсім близько від мене. Вони перемовлялися:

— Ти бачив вовка?.. То — він. Із тих... Уміє перекидатися...

— Не брідь дурного.

— Не брідь... Тричі стріляли й не вцілили. І куди він подівся? Щез, як здимів.

...Він прийшов, тільки-но смеркло. Я не бачив його, але відчув, що він десь поруч. Принишки ховрашки, якомсь інакше попискувала мишка, і щось ступало по моїй душі кігтистими лапами. Але я не боявся його. Підвівся, обтрисився й пішов. Перші, зелені, зорі прокльовувалися в небі, теплий, майже жаркий день упав росою, і небавом ноги мої вище колін стали мокрі. Невдовзі я підпалив Дударикового стіжка, й, попросивши в Господа прощення за цей гріх, наліг на ноги. Я хотів за ніч відійти якомога далі від польського табору, аби мене не сягнула погоня, се мені не первина, все життя я рятуюся від погоні, здебільшого воно саме є погонею, я ішов по зорях, які зблискували в небі то тут, то там, потріскував під чобітьми сухий курай, місяць причаївся між хмар, здавалося, він скрадається і також іде за мною в погоню, я почувався в череві ночі досить затишно, темінь накрила мене чорною киреєю, приголубила, я знав, що сеї пори звір на мене не кинеється, і татарина тут ще немає, по весняних розливах вóди ще не зовсім стяглися, місця мені трохи знакомиті, але не зовсім, щовесни вони набувають одміни, і десь опівночі блуд мене водив, я тричі відходив і тричі вертався до могили з камінною

бабою на верхівці. Чи то баба наслала на мене блуд, чи сова, яка злітала з її голови й кружляла наді мною, врешті я перевернув сорочку, добре помолився й таки розпрощався з бабою, вночі йти важко, натикаєшся на бур'янища, на кущі, провалюєшся в барсучі та байбачі нори, а ще ж доводиться обходити непросохлі розливи. І перелет перетнув мені дорогу — білий, вогненний клубок, який сипав іскрами, але проти перелета я знаю слово, врешті, понад землею потягло холодом, і хоч небо ще було темне, я вчув світанок, десь осторонь пробігли дикі коні чи олені, я вийшов до вузького, довгого озера і пішов понад ним. Світанок ішов навально, будив весну: грала у воді риба,— дрібнота риб'яча ходила по мілкому, виткнула з води морду видра, велетенська щука вхопила поперек малу, намагалася заковтнути (і тут, як у людей), водяна сова потягла з трухлявої верби на свої промисли, поміж пожухлих торішніх очеретів пробивалися стріли молодих, вервечка гусей прокугикала над водою і по воді пропливли видовжені тіні, півники жовті, півники сині, дикий чай, сальвія знемагали в цвіту, кучеряві лози губили на плесо жовті сережки — земний рай і пекло — тучі комарів вилітали з тих кущів, неначе їх вихекувала нечиста сила, ряба, степова, люта гадюка засичала й шаснула в бур'янову шалину — о цій порі вони дуже небезпечні й отруйні, а небавом у високих травах заманячать кудлаті шапки татар, а коли пов'ються по землі снігові змії, за вовчими зграями не ступити ні кінному, ні пішому. З сих степів в Україну прибувають чумацькі валки з сіллю, татарські чамбули, чорні бурі та чорні чутки. Татари, утікаючи з України, випалюють степи дотла, одтинають за собою погоню, коли ж українські селяни довідуються про наближення татар і дме вітер-москаль, степ підпалюють вони, й він також вигорає до кореня. Одначе по весні воскресає знову.

Зараз весна, благословенна пора, вода відступає, залишаючи за собою сухий наплав, трави жене в ріст, вітер м'який і теплий, і небо високе та прозоре. Всюди буяння, цвітіння, ярість життя, аж млоїть душу, а думка кладе свою зарубку, карбує десь у глибинах, що все це мине, власне, минає мить. Й вона змикається з якоюсь більшою думкою, вічно печальною... Про сутність цього плину. Але й сама ця думка — теж мить, бо я спрямований на інше,— неначе стріла на ціль. Я й почуваюся так — йти без зупинки, добутися, а ще почуваюся сто-

рошко, як лис, котрий полює, але знає, що і його можуть уполювати.

Трави стелилися під ноги зеленим шовком. Сонце здіймалося з очеретів, і здавалося, що вони палають. Немає у Бога в світі нічого, окрім краси, та хіба ми її коли бачимо! За роботою, за війнами, за власними гризотами, ось і зараз я вглядаюся не в білий цвіт терну, а чи ніхто не ховається за ним. І все ж я красу бачив і бачу. І вмю її цінувати. Озеро прихистило убогий зимівник-земляна хижа, ордина — навіс для сіна, кошара, лісяна комірчина, я пугукнув під маленьким — єдиним — віконечком, ніхто не відгукнувся, прочинив очеретяні двері й зайшов досередини. Не було нікого. Господар, либонь, погнав у степ табун. Як він тут живе-мається, як йому статкується, про те знає лиш сам, та ще його охоронці, злющі-презлющі собаки-курти, кожна з яких справиться з кількома вовками, якщо вдається прожити кілька років й зберегти табуні — корови, коні та вівці тут плодяться в три рази краще, аніж по всій іншій землі,— продасть їх і подасться десь на слободи... Запорозькому кошеві зимівничанин — сидень, гніздюк, як його зневажливо називають січовики — платить подимне, татарам — данину і навіть має од них ярлик на свої табуні та власну буйну голову. На столі лежали чорна, на закалці, надломлена перепічка та кілька в'ялених у попелі (замість солі) рибин: частуйся перехожий, якщо такий трапиться, але нічого не чіпай, іди з Богом. Такий закон степу та зимівничан. Я поснідав перепічкою та рибою, помолвився до маленької, темної ікони Господа, чиї вуса губилися в дерев'яних щілинах, але з зимівника не пішов, а заліз у ордині на сухе торішне сіно, зарився в нього й задрімав. Спав не довго, пробудився від гавкоту пса, подумав, що це повернувся господар зимівника з отарою, але пес погавкав і замовк, мабуть, він прибігав до садиби сам, без хазяїна, а я лежав і чомусь не міг заснути, думав про каштеляна Ходоровича та його палац, у якому мені доводилося бувати, найчастіше тоді, коли розносили п'яних гостей по кімнатах та флігелях і допомагали челяді прибирати битий посуд, про Пива, й згадалися в'юнка річечка в широкій болотистій балці, дрібне риб'я поставало в тіні рогами головами донизу, хвостами доверху — певна ознака, що риба не ловиться, над річечкою посхилялися верби й ронять жовті човники-листочки, згадалося батьківське подвір'я на згірку балки під лісом, дві груші під хатою, одна родить вели-

кі, тверді, терпкі груші, друга — грушки-гнилички, і червоний глід, і покинутий стемнілий стіжок, й зарічанські лози — шапками, купами, й хмари над ними, які сунуть важко, похмуро, й десь за обрієм порипують громом, і теля на паколі, яке витріщилося добрими дурними очима, стежка в спориші, на якій спориш не витоптаний, а тільки прибитий, і туга павутина, розп'ята на всохлій в'язовій гілці, погойдуваній вітром, у тій гойдливій колісці павук очікує на жертву, і батько (давно він на тім березіл) у старому, зсунутому на потилицю брилі, він стоїть посеред двору роздумуючи, за яку роботу взятися найперше, та так і не береться ні за яку (мав себе за козака, в леестри не попав, мріяв розбагатіти на брагарстві, далі на дьогтярстві, скрізь йому не таланило, найнявся в чумаки, пішов з валкою і не вернувся, й не вернулася вся валка, чи її понищили розбійні татари, чи повалило морове повітря, того ніхто не знає) й обвиті квасолинням соняшники, які посхилялися до самої межі, і гарбуз, який видерся на яблуню та розвішав по вітті червоні гарбузи, і сестру Василину, котра одягає на тинове кілля горщики... Колись жив там і ніби не бачив нічого того, а побачив потім, на чужині, й так жаско, щимко, ясно, неначе щойно покинув рідне обійстя, — ми завше поцінуємо тільки те, що втратили. Через Василину все й сталося... Через Василину і Федора Пива, сотника надвірної варті, який заприятелював мені, панському козакові, і взяв у сотню, й навчив їздити в сідлі, стріляти з мушкета та лука, рубатися шаблею. А я навчив його видирати мед диких бджіл та ставити на звіра сильця в лісі.

Він був сміливий до відчайдушності, молодий — у тридцять років сотник, бездітний пан Ходорович навіть збирався усиновити його, зробити шляхтичем, сам коштелян також з українських козаків, шляхтич у третьому коліні, та майже всі вони: Жураківські, Малиновські, Галецькі, Вишневецькі, Красинські, Любомирські, Чорторійські з православних, з козаків, одцуралися своєї віри, свого племені, свого стану, то лихо нашого краю, що він постачає гетьманів, полковників, каштелянів та сенаторів чужинцям, а не собі. Але ті, давніші, вже далеко попереду, ці ж хочуть їх наздогнати, а для цього треба дуже лютувати, багато вбивати свого люду, щоб тебе долучили до уродзоних. В залах, кімнатах, на галереях та терасах замку пана Ходоровича одного разу я розкошував два тижні, і пив старі (несмачні, бо кислі)

вина з льоху, й ласував копченим окостом оленя з ко-
мори, якщо це можна назвати розкошуванням — ми від-
бивали напад гайдуків пана Терлецького, котрий воро-
гував за землю, а може й за щось інше з паном Ходоро-
вичем, а потім самі облягали Терлецького в його маютку
з валом і дубовим частоколом, і вся челядь Терлецького,
напоена для хоробрості до очманіння, відбивала наші
налоги — я був навіжений і дурний, і думав, що так і
треба. Пани розважалися, а наші голови летіли в рів.
Ніхто не знав, звідки взявся в наших краях Пиво, що
робив до цього. Казав, що був у козаках. Але потім, вже
значно пізніше, по всіх моїх лихах, скільки я не розпи-
тував на Січі, по паланках, по зимівниках, ніхто тако-
го козака не знав. Був він деінде, найпевніше — в роз-
бійниках. Тут, або в Московщині, а може в Польщі... А
потім ту ватагу розігнали, половили, а він лишився.

Якось, у хвилину розчуленості та щирості, підігрітий
горілкою, розповідав мені, що втік від батька, який три-
мав його у надто крутих шорах, бив тирансько, попихав,
наче наймитом — хотів зіп'ястися на багатство... й озві-
рився він, Пиво, ожорсточився душею... Не знаю, чи ви-
правдовує чиясь жорстокість всі твої злочини й зради?
Не виправдовує. Пиво поступив у надвірні козаки — та-
ких людей беруть туди охоче; якщо в чоловіка чорні
крила за плечима, служить він вірно та запопадливо, ад-
же знає, що всі інші дороги йому відрізані, а цю, якщо
довідаються про його минуле, не перекопають, тільки
міцніше приарканять до свого воза; а що сміливий, від-
чайний, спритний — швидко висунувся. Захопив со-
бою й мене, і я приріс до нього душею. Я тоді марив
добрим конем, шаблею, звитягою. Шукав, до кого до-
рівнятися. Лелів до Пива, сміливого й трохи жорстоко-
го, дужого і відчайдушного, і він також, що дивно, теп-
лів до мене, не знаю за віщо. Таке буває: дорослий, ду-
жий чоловік бере під свою опіку молодого, недосвідче-
ного, тому чоловікові це приносить насолоду і впевне-
ність у собі, йому гарно, що ним хтось захоплюється,
трохи не молитися на нього, наче на Бога. Це свята до-
віра, велика й чиста, і зрада її — одна з найбільших
зрад на землі, чорна й непростенна. Тоді я не розумів, що
не тільки Пиво був потрібний мені, а й я Пиву — переді
мною він величався, попихав мною, тиранував, без чо-
го не міг жити, прозірливець і хулитель усього — чим
знову ж дивував і захоплював мене, надпив із чаші грі-
хів, і вважав, що і в усіх інших чашах те ж пиво, і нині

не знаю, що було в його серці — вогонь чи лід, а може те й інше і може, якби народився в кращий час у вільному краї, став би великим чоловіком, а випало йому бути жорстоким пахолком над пахолками.

Пиво мав одну, яко для чоловіка, гандж, невідому мені більше ні в кого, і про яку майже ніхто не знав — від нього тхнуло потом. То був якийсь особливий піт — їдкий і смердючий, і потів Пиво не тільки в роботі, в бою, а й просто так, мені здається, потів навіть від швидкої думки. Аби забити той пах, вже сотником почав вживати жіночих пахучих вод, за те з нього позаочі клинили, поглузувати ж у вічі не одважувалися.

Якось ми з сотником везли пошту з Канева і втрапили в хурію, коні не йшли, ми прибилися до літньої овечої кошари, де стояв курінь, а в ньому — кілька обремків сіна, прилягли на сіно й почали засинати, але я розбудив Пива, ми розібрали курінь та запалили багаття, підтримували його до ранку, а вранці хвища вщухла й ми вибилися на дорогу. Пиво тоді казав, що це я врятував йому життя.

А який Пиво був на вовчих та заячих ловах — мчав на коневі попереду собачої зграї, брав вовка голими руками... Рука у нього вузька, але неначе сталева. Кілька разів я приводив його додому й зазнайомив з сестрою Василюю... На її та своє безголів'я. Не швидко помітив, що вона йде буцімто на колодки, але там не буває. Василюшка — моя друга найбільша земна любов. Нікого я так не любив, як її. А вже ж вона мене милувала, либонь, як нікого в світі. Коли підріс, на людях трохи соромився її щебетання та пестошів, але тільки на людях. Пишався сестрою дивовижної вроди, її співом, її дошпетністю, розумом. Вона ж не давала на мене власти порошині, загодовувала всілякими пундиками, неначе маленького. І брала з собою на колодки. «Ось, дівчата, привела вам парубка. Дивіться, який гожий. Котру, Семене, вибираєш собі за дружину?» Я люто ревнував до неї всіх парубків, я не бачив жодного під свої мислі, під її красу, і мріяв про козака красного з шаблею на вороньому коні, сотника, а може й полковника...

І — вимріяв.

...Сотник наказав мені обійти варту, а сам осідлав коня й майнув поза березняком, я ж і собі осідлав коня й погнав навздогін, і застав їх у лісі під старими липами... Мене до самого серця долягала образа, що Федір отако обманув мене, був би вгородив йому в груди ножа,

та Федір сказав, що кохає її й одружиться з нею, і просила, плакала Василина, моя чорноброва сестра. Вона була легка, як ластівка, вродлива якоюсь дивною вродою — довгеньке личко, плисові брівки, сині, неначе весняна вода, очі-сливки, бачу її як нині — вистилає на лузі, на пізніх отавах довгі-предовгі стежки полотна (сама напряла й наткала) і співає, співає. Біленька кізочка дринзає за нею, пустує і стрибає, норовить пробігти по білих стежках, а Василина проганяє її хворостинкою та дзвінко, весело, радісно сміється.

Не пошила собі з того полотна Василина весільної сорочки, не вишила рожевим квітом, стрибнула в проруб і знайшли її аж по весні. Я хотів убити Пива, кілька разів робив на нього засідку, двічі стріляв, один раз не влучив, за другим разом легко поранив, все в моїй душі зайнялося, все там спалахнуло, й лишився синій жар, негасимий та пекучий. Кажуть, відповідаючи на зло, сам стаєш злим, але що робити, коли я не гожий, прости мені Господи, на зло відповідати добром, та й як можна подарувати отаке зло! Тоді й ти ніхто, і жити тобі в світі ні для чого. Я перетворився на вовка, я пантрував, і за мною пантрували, влаштовували на мене засідки, я втік за п'ятдесят верст до тітки у село Синій Колодязь, щоб пересидіти там якийсь час і таки помститися Пивові, але на Синій Колодязь напали татари й полонили всіх сільчан, а з ними й мене. Колись мене вабили далекі дороги, далекі землі, я побував у них, не дай Боже так побувати комусь іншому. Чорною річкою тече в мені страшна Моравська дорога, і випалений до обрію степ, над яким кружляє одинокий ворон та вітер здіймає хмари чорної пилуки, коні форкають і спотикаються, здригають шкірою, угорі журавлі вервечками, вільні й веселі, а внизу вервечками бранці, пов'язані до довгих тичин, босі ноги потріскалися, попіл повиїдав очі, вуста попеклися й взялися пухирями. Й ще гірша недоля випала на невільничому базарі в Кафі, чотири роки я веслував велетенським веслом на турецькій торговій галері, перевеслував усе Чорне море, і всі його лимани, побував у Грабських землях, може й помер би в ланцюгах, та мене тримали на світі збадьорливі слова старого козака Леська Корсака, колишнього спудея Київського колегіума, а далі навчателя у школі, з яким був закований у парі. Він навчив мене грамоти (трошки її знав від батька та сільського дячка), у довгі ночі, коли болить-ниє все тіло й не спиться, розповідав мені про світ, його ди-

ва, добрі та лихі, про суцї нині і вже не суцї народи, про долю й недолю, і ще чимало такого, чого не знають багато людей. Люди дуже мало знають про світ, знають, що є верби, корови, гроші, кайдани, але що в світі є багато всього іншого, не знають. Воно там, за зіницями очей, за присмутком Божої матері, за тугою і надіями наших матерів, за мудрістю древніх, за таїною лета птаха й шелестом нічного вітру, за таємничим мерехтінням і розташуванням зір. Я вього того також не знаю, але знаю, що воно є, і трохи прилучився до нього. Цілий світ — це цілий світ, він увесь укупі, і я в ньому, але іноді я випадаю з нього, і випадаю з тлуму людського, вертаюся туди й не хочу вертатися...

Корсак розігнав чимало туману в моїй голові, він висміював тих, які розказували про людей фаляронів з риб'ячими хвостами і людськими головами, котрі воюють зі схожими на вовків асірянами, а також тих, які кажуть, що нині люд дрібніє й скоро стане такий, що молотники молотитимуть ціпами під горшками, бачиш, казав він, ми плаваємо по всіх усюдах, і скрізь люди однакові, тільки є біліші й чорніші, і є зовсім чорні, ефіопами звані, а в усьому іншому вони такі ж, як ми, і розповідав про землю: вона плаває на воді, але ніяких китів та слонів під нею немає, а що є — того не знає ніхто.

Корсаку я завдячую дуже багато чим, але саме він поселив у моїй душі тривогу, відчуття якоїсь непогамованості, він сам увесь вік чогось шукав, а чого, гаразд не знав, обходів чимало країв і далеких країн, але й там не знайшов, проте казав, що воно є, й те було дивно. А потім, вже пізніше, воно поселилося і в мені, і я також почав шукати правди, але не тієї буденної, про яку люди кажуть, що люблять її, а насправді її бояться, а правди іншої, великої — істини. Іноді мені здається, що її немає, іноді ж щось мовби мріє переді мною, іноді мені стає страшно, адже це, либонь, проти Бога, він один знає її всю, а нам до того зась, але ж він творив нас за своєю подобою, і чому б нам не ступати в Його сліди. Либонь, з власної недолі, а трохи й через це я не вернувся додому, й досі не прибився до якогось твердого житейського берега, валасаюся по світу. Важкі клопоти — як ось цей: віднайти Недайводу, на якийсь час відсувають у темні кути ці думки, а далі знову постають переді мною, хоч і не заступають мені світу звичайного — з його принадами та вабами.

І я, і Корсак і інші галерники захворіли на бобонну чуму, великі сині бобони тріскали під руками, й по них повзали великі зелені мухи, Корсак помер, передавши мені перед смертю сережку та наказавши берегти її, й померли майже всі інші галерники, але я одужав і ще півтора року носив на коромислі у великих глеках воду в горішній сад аги Карач-бея, й гіркий запах лавру та нудотний мигдалю ввійшли в мене на все життя, а коли козаки отамана Пугача напали на Кафу, я порозбивав глеки і, обдираючи шкіру на руках та ногах, біг, котився вниз, і таки встиг на останній козацький човен.

П'ятий рік я у запорожцях, і тільки раз навідав домівку, поцілував у руку мою стареньку неньку, й утікав знову на Січ, бо мене ловили. За цей час пан каштелян Ходорович із світу зслиз, його замок став руїною, а його колишні землі королівською грамотою передані Пивові, перевертневі і потурмакові, щоб шаблею служив короні польській, королеві, щоб дотирав колишніх своїх одновірців — нині він католик і польський шляхтич,— щоб тримав на аркані посполитого і в покорі, в услужінні шляхті козака. Мене пекло й спопеляло, що я не помстився лютому ворогові, перекинчику, запроданцю, але впала була чутка, що Пиво загинув на молдавській війні, і моя ненависть заснула. Кажуть, всі людські діла на землі вінчає справедливість, і я був повірив у неї, хоч до того жодного разу не бачив, щоб вона їх вінчала, а ось тепер переконався остаточно в марності сподівань на неї. Покладатися можна тільки на себе, на свою шаблю. Тепер моя ненависть спалахнула, неначе жар степового багаття під вітром, і я зрозумів, що ця ось моя мандрівка не тільки для порятунку товариства, а й смертельний поєдинок з запеклим ворогом. Моє серце набухло, неначе брунька, в якій нуртують соки всієї землі, набухло жагою помсти. Я над силу вирвався з смертельних щимків, ховався, неначе злодій, але почувався дужим і готовим до бою, до смертельної змаги, і вже знав, що вона станеться, станеться обов'язково, і з того кола вийде тільки один — він або я. В гарячці думок стискав у кулаці жмут сіна, й тільки тоді зогледівся, коли він перетворився на патеруху.

Я не дожидався вчора, зліз з сіна раніше, підполуднував тією ж перепічкою та рибою, добре обдмухавши з неї попіл, з вербового патичка зробив хрестика та поклав на віддяку господареві, а на ручці власної ложки-рибки викарбував першу маленьку зарубку собі в па-

м'ять, що минула перша доба, відколи покинув товариство на Хортиці. Ті зарубки підганятимуть мене в до-розі.

Над степом плив на розпластаних крилах коршак-під-орл,— я бачив його, а він мене; либонь, з високості він бачив мене ліпше, й увесь степ, може, й моїх ворогів, плив ситий і байдужий — йому тепер вдосталь харчу — мишви в ще не вибуяних бур'янах, яєць-насадків у качиних гніздах, та й самих качок, бавився на пружних струменях. З молодого полиневого кущика виглянула голова гадючки, нагадавши мені чепурну, прилизану, з приплюснутими до потилиці вухами голову Пива, і кров знову застукотіла мені в скронях. Не дарма кажуть: через ворога важко до пекла дістатися. Я дістанусь.

Сивими торішніми травами плив олень, він ішов у ту ж сторону, що й я, поглядав на мене, один раз заревів на захід сонця, а тоді закинув голову за спину й побіг. Вдарив у весняні литаври перепел, дзвін той покотився по землі. Степ кипів життям. Під ногами в мене шуміли молоді трави, вихор кошлатив кущі високої, торішньої ковили, і кущики молоденькі, ніжні — пушок на дитячих голівках, і ті й ті стануть землею, оці ось сиві — незабаром, оті ніжні — наступного року. Для того й ростуть, щоб стати землею? Чи щоб вирости нові, молоді? Й пливла над землею вічна ковилова дума. Думка знову й знову вертає мене до Пива, до нашої змаги, бо в усьому цьому є Божий промисел, а є й людський, наш: ким і як звікувати, й для чого. Лягти під косу, упасти під вітром, прорости корінням вглиб?

...Я не впав під косу, і вглиб не проріс. Вирвавшись з полону, довго тинявся по ярмарках, монастирях, містах та селах. Напала на мене чорна нудьга, а чому, й сам не знаю. Мало б бути навпаки — на волі — хазяїн своєї долі, а воно не так. Нудним мені явився світ, нудними люди. Й скрізь вони такі, там, у татар, турків, і тут. Пампушками білими клопочуться і більше нічим. А нащо ті пампушки? Для чого? Більше їх з'їси, порозумнішаєш? Мабуть, є щось таке в світі, що з тієї нудьги вияснює. Іноді як обкладе мене туга важка та чорна, неначе ніч. А потім ударю лихом об землю, розвеселюся, розсміюся сам ще й людей розсмішу. Колись я був іншим.

У надвірні козаки я поступив не одразу, деякий час, вже підпарубійком, у хазяйських недоносках пас громадську череду... Жену з поля корови та вівці, довгий батіг гадюкою звивається за мною в пилюці, а дівчата та

хлопці гуляють на колодках, і одна дівчина — Баранова Устя — їх прозивали Баранами, бо всі в роду кучеряві, — з віночком на білих кучериках, все чіплялася до мене: ану заграй на дудці, який же ти довгополий, хочеш, я тебе поцілую. Не знаю, чого вона чіплялася до мене — чіплялися й інші дівчата, обступлять, повалять, регочуться, а мені сльози бринять у очах, — але вона — найдужче. Вже я й просив її, і сварився, обходив десятою дорогою, вона однаково перестрівала. І вже потім я навмисне проїздив вороним повз її двір, а одного разу стрибнув конем через пліт (Устя брала коноплі), і вона сказала: «Чого ж ти раніше не стрибнув через пліт, без коня». Вона вже була заміжня.

В небі зайнялися Козари, висипали інші зорі, в синьому небі вони неначе риби в синьому неводі, тут, у степу, вони великі-великі, й здається, висять над самою головою, зійди на могилу й дістань рукою.

З могили я розглядав степ, присмугнілий в надвечір'ї, парами зривалися й мчали дикі качки, лебеді пролетіли білою зграйкою й опустились на плесо в очеретах, і ніде ані лялечки людської, від того почувався певно. Людині страшно тільки людини. Лише на заході, над самою землею, хмарина, схожа на Богородицю з розіпнутим Покровом, чи це мені привиділося, чи й справді січова покровителька благословляла мене в путь. Ніч упала на степ темним крилом, заховала все живе й неживе, і тільки зорі опустилися нижче, висіли, неначе велетенські лампади.

Опівночі зійшов місяць, молодим серпом вижинав небесні оболоні, присвічував мені в дорозі.

Не страшно вночі козакові ні звіра, ні людини, але в неживому місячному сяйві увесь час здається, що хтось за тобою стежить, і степ від того сяйва неначе мертвий. Подивився в небо, у якому в безвість текла сяйна імліста річка, шукав собі якогось знаку, запомоги — зняти з душі тягар відвічальності, запомоги не знайшов, небо було байдуже, рівно світило мені і моїй погоні — слуги темних сил весь час перетинають нашу путь, ми змагаємося з ними, часом не знаючи того, як не знаємо сили своєї — в руках та в серці. І все ж добре в степу козакові в самому серці ночі під місяцем і зорями, які гойдаються вгорі білою загравою. Тиша тінню чалапала по степу.

Я йшов, поки місяць не опустився в трави, й зорі потомилися, почали пригасати, темінь стала густішою, по-

тім у тій темряві замелькали якісь вогники, впритул на-
ткнувся на могилу, на ній щось блимало, ворушилося, то
плакало, то співало в кілька голосів, і я подумав, чи то
співають та плачуть не давні сарматські мерці, про яких
розповідав Корсак, відтак зрозумів, що то справляють
нічне весілля пугачі та сови. Незабаром по тому вступив
у Чорний ліс. Надибав на дорогу, глуху, зарослу травою,
й рушив нею.

* * *

Польний гетьман Любомирський умивався з срібного
тазу, регіментар Пиво — з мідного, Любомирський випив
вина з золотого келиха, Пиво — з срібного, гетьман сні-
дав довго, товпа челядників подавала на невеликий, ін-
крустований яшмою столик напої та страви, Пиво на-
швидкуруч закусив шинкою і вийшов з намета.

Чорний, як смола, з блискучим носом гайворон вик-
реслив невеликий круг, сів на вершечку сухого дерева
неподалік від намета й закрював.

— А бодай ти був здох, — сказав вартовий жовнір,
підвів рушницю й вистрілив. Гайворон чорною ганчіркою
впав під дерево.

— Стріл добрий, а в стрільця сім літ у голові не мете-
но, — сказав Пиво й крутнув вузького чорного вуса. —
То він крякав на погибіль запорожцям.

— Тепер відай, на чию погибіль крякав, — мовив мо-
лодий шляхтич з пишним півнячим хвостом на шоломі, й
засміявся. Пиво хижо блиснув на нього оком, і шляхтич
знітився.

Пиво в човні переплив протоку й підійшов до свого
полку, який лежав у Куцій балці. Козакам було заборон-
ено курити й розмовляти. Любомирський ще довго не
виходив з намету, на острів він не попливе, спостерігати-
ме за боєм зі скелі. Сьогодні його військо має потяти сі-
човиків, він і так вже загаявся в степах.

Нарешті, над гетьманським наметом затріпотів пра-
пор, гетьману подали коня, й він під'їхав на край кручі.
Сяяв проти сонця позолочений панцир, вітер ворушив
шовкового плаща, обшитого золотим шнуром. В ту мить
затріпотіли прапори та прапорці над головами жовнірів,
загули гармати на копцях, метнули важкі ядра на коза-
чий табір. Ще один випал, ще, ще.. Ядра тягнули за со-
бою димні хвости, здавалося, що чорноголові змії шуга-
ють понад землею, вишукуючи собі здобич. Вдарили о
скелі луни, порозбивали груди, гарматний гуркіт, подвоє-

ний лунами, перетворився в ревисько, яке наснажувало поляків до бою. Вони наступали двома клинами, один клин вів регіментар Малиновський, другий регіментар Галецький. Щойно польські лави пересягнули за копці, відповіли козацькі гармати, значно менші, й гул їхній був супроти гулу польських гармат, неначе гудіння мухи супроти гудіння жука. Потім до гармат долучилися гаківниці та шмагівниці, затинні пищалі, а далі вдарили рушниці.

Трубили труби, били бубни, в козацькому таборі гриміли котли, ті й ті довбиші збадьорювали своїх, поляки спрямували вістря наступу по двох краях козацьких шанців, побіля самої води, й коли там зав'язалася січа — замелькали списи, шаблі, келепи, коли сталося стовписько, з Куцої балки виметнувся полк Пива та вдарив по центру козацької оборони. Поляки сподівалися, що після першої налоги козаки побіжать на краї шанців, на поміч своїм, але того не сталося, запорожці відгадали ворожий підступ, стояли на місці, сипонули картечню та кулями, й жовті, зелені та червоні кунтуші рясно встелили землю, поки перший ряд запорожців стріляв, другий заряджав рушниці, а ще за ними стояли козаки, які носили шапками та корцями кулі та порох, відміряли його. Польська лава барвиста, неначе райдуга, козача — сіра, темна, барвиста лава напирала, сіра потинала її. Козаки смалили без угаву, сховані за невеличким, сяким-таким палісадом на валу вони стріляли полякам просто в обличчя, скидали їх у рів гострими списками. Барвисті прапори та прапорці ще посувалися вперед, прапороносці поривалися один поперед одного, щоб першими вихопитися на вал і заслужити золоті остроги, двоє чи троє й вихопилося, але остроги, либонь, вже отримали на тому світі. Запорозькі корогви стояли непохитно. Польське військо почало відступати, а далі побігло. За ними повзли поранені.

...Після бою стояла тиша, аж у вухах ломило. На раді Бурій сказав, посмоктуючи люльку:

— Ви дуже щедрі, панове-молодці. Ви такі щедрі, наче п'яний циган на чужому весіллі. Палили порох і сипали кулями наче горохом, натомість щоб потинати супостата шаблями та келепами. Так ми довго не втримаємося, у нас залишилося куль до гаківниць шість бочок, до шмагівниць — п'ять, куль залізних вісім бочок, олов'яних тисяча вісімсот п'ятдесят дві штуки, бочок пороху — двадцять чотири, олова штук — дев'ять, шроту залізного до

гармат три бочки і ядер чотириста тридцять одно. Зважте на це.

* * *

За тиждень до Святої Трійці Семен Білокобилка добувся до людних місць. Се вже була Гетьманщина, українська земля — солена московською сіллю. З радості, що Дике поле з погонею лишилося позаду, Білокобилка аж заспівав і заблудився в пісні — збився. Ліворуч рілля котилася чорними хвилями, праворуч врунилося молоде жито. Навіть придорожний бур'ян пахнув інакше, не так, як пахне в Дикому полі. Два вітряки полетіли йому назустріч і зупинилися на горбі, замахали крилами: швидше, швидше, швидше, півень привітав його голосним співом, Білокобилка збадьорився і пішов швидше. ...Цілий день з неба сіялася обридлива мжичка, і йому нічого так не хотілося як виспатися в хаті та просушити одіж. Добувшись до села в долині, завернув до крайньої кривобокої хати, яка стояла в добрій облозі комор та обор, хлівів та стаєнь і вже сліпала на дорогу двома маленькими віконечками, навпроти неї через дорогу темніла велика понура озія, але в ній не світилося. В дворі біля хати поралося двоє дебелих челядників, рвався з ланцюга пес, мекало в загорожі теля, на Білокобилчине прохання челядники покликали господаря — високого чоловіка з чисто підголеними вусами, Семен оддав йому добривечір, попросився на ніч до хати. Козак куйовдив рукою кучму під шапкою, неначе хотів щось вигребти з неї, озирався. Вигляд у Білокобилки трохи розбійний, а трохи гультяйський, і хазяїн вагався, хоч те й не по Божому, — відмовити подорожньому в нічлігові.

— Воно б і можна, так тісна в мене хата. Ніде.

Білокобилці самому в подив — таке багате обійстя, кошари з худобою, і така нужденна хатинка. Він показав на велику темну озію через дорогу навпроти.

— А то?

— Е-е-е,— протягнув козак.— Моя то також хата...

— А чого не живете в ній?

— Так теечки... Не можна.

— Чого не можна? — допитувався Білокобилка.

— Там тії... Нечисті... Покинули ми хату.

— Що ж вони роблять?

— Ходять. Сопуть і кашляють. По дахові гримлять.

— Я переночую, — вирішив Білокобилка.

— Не раю... Не такі молодці втікали посеред ночі.

— Я не втечу,— пообіцяв Семен.

— Ну, як хочеш, — погодився козак.

Молоденька невістка нагодувала Білокобилку борщем з хляками та галушками, перетрушеними сиром, господар заради такої okazji підніс чарку. Він і застерігав Білокобилку, й хотів, щоб хтось ще раз випробував закляте місце. Налив і собі в чарку — велику, синю, але то було саме скло, а місця для горілки — тіль-тіль, — наперсток. Сторонньому ж чарка здається пугарем, і клював над нею носом: «Завертай, завертай од жита корови» — погукував, бо йому й за столом здавалося, що чужий товар забрів на його ниву. Білокобилка усміхнувся, його ніколи не вабило таке багатство, яке випиває з людини всю силу.

З похіднею — великим олійним ліхтарем — у одній руці, з якимось шматтям у другій, господар провів Семена до дверей нової хати, але далі не пішов.

— Отак — присінки, далі — сіни, за ними — світлиця, отако — кімната, отако — ванькір, — розказував він. — Лягай у світлиці. Там лави широкі, стіл липовий. Оце тобі кожушанка під голови, оце свита накритися. А оце — свічка. — Й, оглянувшись, неначе хтось міг підглядати за ними: — А оце Євангеліє і пістоль.

— Євангеліє і пістоль? — здивувався Білокобилка. — Нащо вони мені?

— Оборонишся тим або тим.

Поки козак засвічував од похідні свічку, Білокобилка намагався роздивитися дім. Він новий, з широким рундуком, круглими вікнами в дубових рамах (постукав кулаком по рамі), критий гонтом. Попрощався з господарем і пішов. Двері скрипіли іржавим скрипом — немашені, — в хаті неживий дух, запустіння, й тиша, навіть цвіркунів не чути. В світлиці аж четверо вікон, але вони — без фіранок, без віконниць, тільки дужче підкреслювали незатишок, здавалося, за тобою увесь час хтось підглядає. Голий стіл, дві голі широкі липові лави, що сходилися на покуті, на підлозі лежав старий килим і стояла в світлиці груба, а на ній, на кахлях — кінні козачки та гармати.

Білокобилка ліг на покуті, свічку, увіткнуту в черепочок з просом, поставив на столі у себе в узголів'ї. Одначе, трохи полежавши, взяв свічку, обійшов увесь будинок. Скрізь пустка, навіть комора не замкнена, і там жодної діжечки, жодного кадібця — господар все переніс на старе подвір'я. Сінешні двері не замкнені, та тим Білоко-

билка й не клопотався. А все ж ліг на лаву трохи насто-
рожено.

* * *

Я розгорнув Євангеліє. Признатися, книги Святого письма мені ніколи не доводилося тримати в руках, бачив її лише в руках попів та на суддівському столі. Розглядав лики святих, здебільшого суворі, похмурі, лише Богоматір усміхнулася мені доброю усмішкою. Дуже сподобався мені намальований у книзі сад, тільки якийсь не наш, пишніший і краший, ніж навіть в аги в Криму, а там і інжир, і оливки, й лаврові кущі, а потім перекинувся далеко, за середину, де Іоан хрестить Ісуса... Се мене здивувало, я думав, що Ісус хрещений од малку. Задумався над тим, й почав мене обіймати сон, і я дмухнув на свічку. Але не встиг задрімати, як наді мною щось гупнуло, по тому ще раз і ще, заторохтіло, спочатку я вирішив перележати те гупання — може то кіт заліз на горище, або пацюк щось трубить — а далі сон полишив мене, і я розплющив очі, почав прислухатися. Гупало через кожні чверть години, й не на горищі.

Опустив ноги на долівку, не взуваючи чобіт і не світячи свічки, почалапав у сіни, а звідти на другу половину хати. Ще коли обходив хату, помітив, що в кожній половині відчиняються по одному вікно. Виштовхнув пересохлу раму, виліз, і по грядках, тихо ступаючи, пішов кругом хати. Пикатий, угодований місяць випасав на небесній оболоні отари зірок, костокрилі кажани випірнали й знову пірнали в темну синяву, десь далеко ліниво співали дівчата, а я скрадався, неначе злодій, і врешті побачив вутлу, як мені здалося, постать на причілку хати. Постать нагнулася, випрямилася, відкинулася назад... Я вхопив ззаду одразу обома руками — за плече та за шию. Шия була тоненька, як патичок, міг би переломити одним потиском, у вибалушених очах, які косували на мене, дивім жаж, і місяць у них гойдався з боку на бік. Хлопчина тремтів, неначе його била пропасниця.

— Пустіть... — пропищав тоненько.

— А будеш кидати груддя?

— Не буду. От їй Богу...

— А для чого ти кидаєш?

Хлопець шморгав носом, плакав.

— Так нехай він не ходить... до моєї матері.

— А як звати твою матір?

— Одаркою.

— Він більше не ходитиме. Тільки й ти... Бо впіймаю і в колодязь укину.

Чого в колодязь — і сам не знав. Випустив хлопчину й пішов до хати. Знову засвітив свічку, ліг, але спати не хотілося. Розгорнув Євангеліє, перекинув кілька сторінок. «Блаженні вбогі духом, бо їхнє царство небесне». Так... Але чому царство небесне для вбогих духом? Якщо вони вбогі духом, то вони нікчемні. Далі про тихих, чистих серцем і милосердних... Либонь, вони теж попадуть у рай. А я? Я не тихий і не милосердний. Був колись тихим та добрим. Ах, яким я був сором'язливим та ніжним хлопчиком. І жалісливим. Усіх любив, усіх жалів. Покалічене вовком лошатко бігало за мною, непаче цуценя, ми обоє казилися й іржали, а батько сміявся. Де все те? Згоріло, як ластівка на вогні. Запалили в мені вогонь ненависті, я долаю її, кажу собі, що не повинен таким бути, й не можу подолати. Як бути добрим, навчїть? До кого добрим, до всіх? До всіх не можна. Серце саме відгадує... І щоразу помиляється. Колись я все приймав у серце інакше. Сміх — він тільки щирий. Слова — правдиві. В підступність не вірив. Мій батько кпив зі всіх, з мене також. Йому не велося. Казав: увесь світ з обману, облуди... Я жалів батька. І всіх, всіх... А потім деякі люди почали відпадати від мого серця. Спізнав стільки зла, стільки кривди, що моє серце не вмїщає її. Й побачив стільки крові... Ось і нещодавно на моїх очах шаблі та ядра пролили її річку. Загинув Шквиря, помер від ран Булавка. А то були славні козаки. Праведні душі!.. Отже, є вони по Україні. Проте нищих, підлих більше. Я й сам нині... Іноді хочеться декому так натовкти пику, так його потяти... Руки сверблять, тягнуться до руків'я шаблі. Не завжди стримуюся. Бояться мене й деякі січові братчики. Не одному натер перцю в нїс.

Рядки пливли перед очима. Неначе вруна озимини — даленїли, даленїли до лісу.

...Мені здалося, він і вийшов з лісу. Я одразу зрозумїв, чим його накликав. Богохульствував. Він був понурий, мабуть, через те, що старий. Борода сива, цапина, а пика майже людська, чимось він скидався на пугача. Очі знову ж таки свинячі... І роги... Не роги, а паничі, як у найкращого цапа, ще й з загогулинами, поміж них маленька, схожа на жидівську, шапочка. Жупан на ньому тунинковий, шаровари шовкові, чоботи шеврові, нові, жовті. Нові-новісінькі, либонь, вперше їх взув, бо сам милувався, вивертаючи то в той, то в інший бік. Хвоста не

видко, мати заховав його в шароварі. І — понурий-понурий. Зате двоє синів за його спиною — підпарубчаки, реготунці, те й знай показують зуби та світять очима. На них шапки сиві, парубочькі, й свити білі, селянські, обоє босі — постукують копитцями. Однакового зросту, в одного на лобі біла пляма, неначе в теляти.

— Пришевкався? — проскрипів чорт. — Тебе хтось сюди просив?

Я не вставав, ще й Євангеліє поклав собі на груди.

— Пусте, не допоможе, — сказав чорт. — Я не боюся. То вам попи брешуть, що можна одвестися хрестом та Євангелієм. Коли вже я приходжу по душу...

Я чую, як моя шкіра береться пухирцями, а потім починає чесатися на спині та животі — то вже росте шерсть. Нечистий бере своє. Ще мить... Рішуче струшую головою, шепчу «Хай воскресне Бог». І кажу твердо:

— Я не віддам.

— Побачимо. Ось зіграємо... Вставай. Я за тобою давно пильную.

— А якщо не захочу...

— Тоді ти в моїй волі.

Отже, мені не лишалося нічого іншого...

— То й чорт з тобою, — я почав узуватися.

— Ти не черкай, це тобі не в церкві, — суворо зауважив нечистий.

— У церкві я не черкаю.

В карти в мене ще не вигравав ніхто, і в кості також. Краще б у кості... Там все на видноті. Але в карти я знаю слово...

— Дай карти, подивлюся.

Карти були замацані, на кількох видніли сальні плями.

— Та й заялозив ти їх...

— Вісімдесят сім душ...

— Я про те, що такими картами грати не буду.

— Дай нову колоду, Вульцю, — чорт простягнув руку назад. Одне з чортенят подало йому колоду карт, він передав її мені. Карти були нові, я розглядав їх і так, і сяк, і проти світла — причепитися було ні до чого.

— В що гратимемо? В «Мельники», у «Воза», в свої козирі?

— В свої козирі.

— І що матиму від того я? — запитав. — І де гратимемо?

— Гратимемо на підлозі, на килимі... — Чорт знову по-

дивився на свої нові жовті чоботи, не міг ними намиливатися. — За кожен програш платитиму десять талярів.

Я зареготав:

— Га-га-га. Погана кляча за душу. Ти здурів. Плюнь своєму батькові межі очі.

Чорт образився.

— В мене немає батька.

— А де ж він?..

— Застудився й помер.

— Отуди к хрину. Я й не знав, що і в вас... Пробачай. Але на десять не гратиму... Такого скупого чорта...

— Так ми ж до шести разів...

— Все одно. Не менше сотні.

Чорт колупався в носі. Довго торгувалися, я стояв непохитно. Врешті, чорт погодився.

Признаюся, я бравував, хоч мені було страшно. Так страшно, як ще не бувало ніколи. Знову свербів живіт. Хотілося подивитися, є на ньому шерсть, чи немає, і боявся. До того ж за вікнами то засвічувалися, то пригасали якісь вогники, мелькали білі плями, стукотіло. Либонь, там зібралася вся чортяча череда.

Ми сіли. Чортенята стали за спиною в батька.

— Поклади сюди шапку, — сказав чорт. — Це — застава.

Я зняв шапку й поклав її біля себе. Чорт посунув її до себе, я — знову до себе. Врешті чорт пересунув її трішки-трішки, вона лишилася посередині, але ближче до мене.

Я стасував карти. Чорт кидав карти швидко, чи то він так прудко думав, чи знав, що йому однаково випаде виграти. А чортенята за його спиною тупотіли ніжками, стукали ніжка об ніжку, підскакували й мекали тоненько. Й було чого їм мекати. Карта мені не йшла. Не набирав масті. Я налягав, напірав, перебрав майже всю колоду, а в кінці потягнув дві прості сімки. А в чорта — свої козири. В мене похололо в животі й крижана бурулька — звідки вона тільки взялася — поповзла від шиї по спині, по жолобку між лопаток.

Щойно я програв, чортенята замакали, застрибали, а за вікнами знялося таке, хоч затуляй вуха. Там шурхотіло, гиготіло, верещало, й полум'я на свічці хилиталося туди-сюди.

— Погасите — грати не буду, — сказав я.

Чорт показав проти вікна волохатого кулака, й там трохи вщухло. Я почувався приголомшеним. Взагалі то я

граю легко, кидаю мислю сюди-туди, оцінюю і прицінюю своє становище, не вичікую, не перечікую, не жаждоблюся, ниньки ж грав зовсім інакше. Сам не знаю, що зі мною сталося. Чорта не боявся, не почував його сильнішим за себе, й знав, що це не той дідько, який затуляє в опари або топить у річці, а такий же картяр, як і я, ще й випивоха (як і я, грішний), видно по пиці, й табакур, знову ж як і я. А от же щось заважало мені зібратися на силі. Хотів перехреститися й посоромився — дідько подумає, що це я зі слабості. А він сидів задоволений, пика — неначе олією помащена.

Я стасував карти. Кинув одну карту, другу, третю... Чорт підхопив, підніс близько до очей. Либонь, він трохи не добачав. І те знали його діти. Бо чортеня з білою плямою на лобі поворушило губами, чи то саме до себе, чи то підказуючи батькові. Я кинув ще одну карту, навмисне дуже далеко від чорта, він цапнув її ручиською, потягнув... Чортеня поворушило темними і витягненими вперед губами. Я відгадав: «Король бубновий».

Я й далі відгадував, які карти називали чортенята, й щодалі легше. Решту карт у чортових руках я знав. Але ж матінко: у нього туз віна, козирний і туз чирвовий, король бубновий і козирний, десять козирне ще й дві сімки, а в мене валет козирний і чирвовий, вісімка козирна і дві сімки. Походжу я вісімку, він поб'є десяткою, кине два королі, два тузи ще й накриє сімками. Походжу валета чирвового — він поб'є тузом чирвовим, а козирного поб'є козирним тузом, кине мені десятку, два королі і знову накриє сімками. Чортенята вже он плямкають від задоволення губами. А що коли я походжу козирного валета? Чорт — він такий же гравець, як і всі...

І я недбало жбурнув валета віно. Чорт побив його королем. На це я й сподівався. Тепер можна кидати валета чирви. Чорт поклав на нього туза чирви, й у нього на руках лишився голий бубновий король. Тепер я вже не боявся нічого — походить він дві сімки, я накрию козирними вісімкою і сімкою жбурну останню сімку. Виграш!

Чорт походить мені короля. Я побив козирною вісімкою й накрив чорта сімками. В нього очі полізли рогом, а чортенята замекали так жалібно, аж мені на мить стало їх шкода. Одначе й жаліти не випадало.

Ми грали, я й далі відгадував, які карти називали чортенята. Наступну гру виграв на нікчемних вісімках. Зібрав їх усі чотири, й коли нечистий накрив останню

козирною сімкою — кинув дві сімки — одна була не в масть. Отако виграв знову. За вікнами засвистіло й загуло погрозливо. Друге, без плями на лобі, чортеня, подало батьковій мішка, він вдруге відрахував сто битих талярів. Я пожбурих їх у куток, вони задзвеніли й лягли купкою. Чорта те здивувало. Чорт тасував карти й поглядав на мою сережку, було видно, що вона його дратує й непокоїть.

Тепер з мене ніби звалився лантух з просом. Я грав, як завше: баяндрасив, сміявся, і в такий спосіб забивав памороки чортові, збивав його з думки. За третьою роздачею карт запитав несподівано:

— А в тебе хвіст є?

Чорт вирячив очі.

— А якже.

— Для чого він тобі?.. За нього тебе легко вхопити...

— Така мода...

— Дурна мода. Ти ж його, мабуть, обкалюєш.

— Брешеш, — обурихся чорт і нахилив униз руку. Тепер я сам побачив, які в нього карти.

— Таких гравців, як ти, по сім за цибулину, — не давав оговтатись чортові. — А по хвилі: — Е, братику, хто ж ліпить на даму валета... Не по природі... У нас жінка знає своє місце...

— Пробач... — пробурмотів чорт. Микульнув очима, втік поглядом у карти. Засоромився.

Чортові довелося здавати знову. За вікном затихло. У нижній шибці зловісно поблискувало. Перестали підстрибувати й чортенята, вони дивились на мене з повагою.

— Отако, чорте, грав я колись з батюшкою. У батюшки повна рука козирів, як оце зараз у мене, а в нього — самі прості сімки та вісімки...

Чорт прийняв дві не козирні дев'ятки, бо подумав, що в колоді вже козирів немає. А вони, миленькі, були всі там, чорт приймав і приймав, і вже не міг утримати карт у руках. Він спітнів, важко хекав, й чи зумисне, чи незумисне почав удаватися до ошуканства. Оголосив вісімку, а кинув дев'ятку. Я вернув йому карту. Він упирався, казав, що оголосив дев'ятку, я підвів очі до чортенят:

— Скажіть, хлопці, яку карту назвав ваш батько.

Чортенята шморгали носами, одне від хвилювання висунуло червоненького язичка, а я не давав старому чортові оговтатися:

— Скажи, а ти тее... з чортицею ще спиш?

— Хіба ж можна... при дітях...

— Та вони вже, либонь, самі під запаски заглядають.

Чортенята засоромилися. А я й далі вгадував по їхніх губах, які карти бере до рук їхній батько.

— Ех, оце б ще по чарчині, — зітхнув. — Може, хлопці принесуть?

— Ти ж не пияк.

— Не пияк, а люблю добру чарку... добрий тютюн і молодичку з товстими п'ятами.

— Пхе..

— А що ж ще маю любити?

— Горілка та тютюн забирають силу.

— Все наше життя — розтрачення сили, себе самого до висохлої шкіри, до жовтих кісток. Приходимо молоді, дужі...

— А ти — Сократ.

— Не знаю такого. Життя — це ковила по плечі, кінь розрива її грудьми, й тиква з скаженою, і тютюн, — викуриш люльку, а той дух тютюновий стоїть у степу цілий рік... І корчма при дорозі, в якій такі ладні, веселі дівчата...

— А вірність, а милосердя, а розум?

Я розумів, що нечистий шкилює, хотів пошкилювати й собі, та зненацька мовив серйозно: — Так мало милосердя у світі. То що, по чарчині?

— Я не п'ю... — І очі в карти, — невпевнений, знічений.

— Го-го. Брехня. Немає такого чорта, який би не пив.

Чорт сопів, при тому видував з носа великі руді волосини, й те було неприємно.

— За картами не п'ю.

— Тоді твоє діло зовсім кепське, — й показав свої карти.

— Ти — костир шахрайський, — з лютістю прохрипів-промекав чорт, та так жалібно, що якби не завдавав мені картярського шахрайства, пожалів би його.

Чортенята заплакали. Я кинув у куток сто талярів, одягнув шапку. Хотів підвестися, але чорт вхопив мене за руку.

— Е, ні...

— Я виграв чотири рази. Якщо ти навіть виграєш останні два рази, то увесь круг все одно за мною.

— Хочу одігратися.

Я сміявся в душі над чортом — такий він був зобижений і збентежений.

— А за що батько сина бив? Не за те, що програвав, а за те, що одігрувався.

— Облиш свої жарти при собі. — Чортові очі горіли зловісно. Я міг скінчити гру, але подумав, що тоді нечистий шкодитиме мені, може й зараз щось заподіяти, й погодився. Гра стала важкою й нецікавою. Чорт гнівався, зловісно бликав очима, але те й знай тасував карти. Виграв тільки двічі, а то все погравав. А мені масть ішла до рук, вже й чортенята посунули від батька, повсідалися на лаві, й звідти злякано зиркали на мене, вже чорт міняв гру і так, і так, але йому не велося. Та й я... дайте похвалити себе хоч раз на віку... у картах зух. З виразу чортових очей, з сопіння, похрюкування щоразу здогадувався, яка в нього карта, лізти мені в прикуп чи ні, — того ніколи не можна видавати, яка в себе карта, — я плів кільця подвійні, потрійні, вдавав, що в мене карта погана, щоб чорт подумав, що вона в мене гарна, а вона в мене справді погана... Неначе той Мошко: «Якщо я скажу Хаїмові, що їду до Бердичева, то він подумає, що я їду до Житомира, а я таки справді їду до Бердичева». Я до свого Бердичева доїхав. Втомився, й рішуче підвівся:

— Все!

Чорт трусився, чорт плакав, хапав мене за поли кунтуша — гравці, котрі програють, всі такі — жалюгідні, але я стояв непохитно:

— Закінчили. Хочу спати.

— Ну... Ще один раз.

— На твій хвіст!

Чорт зфрасувався, підхопився. Та так, що чоботи лишилися на килимі, а він зацокотів копитами. Він накульгував на одну ногу. Під копитами диміло. Вхопив чоботи, зловісно бликнув на мене очима. В дверях зупинився, одминівся увесь — став похмурим, грізним:

— Ти від мене не втечеш. Я давно пантрую за тобою. Ще поплачеш...

Хряпнув дверима, боляче вдаривши по лобі меншого сина — чортенята кинулися за ним. На підлозі лишилися чорні звуглини від копит.

А я ліг на лаву, вже крізь сон подумав, що треба б порахувати гроші, одначе вирішив зробити те вдома.

Досвіток проспав, прокинувся від грюкоту у вікно. Вже зійшло сонце, кімната наповнилася золотим світлом, кілька променів грало на кахлях — на козаках та гарматах, й здавалося, що гармати плюються полум'ям. Свічка догоріла, стекла окапинами в просо, й там білів

великий блискучий корж. У кутку було порожньо. Розім'яв закоржавілі онучі, взувся.

Я стояв на ганку, господар хати — на землі, наставив на мене колючу бороду.

— Живий!

Він і радів мені, й трохи аж досадував, що зі мною нічого не сталося. Виходило, неначе збрехав. Адже всі інші ночувальники втікали з хати ще звечора.

— Як бачиш...

— Хм... А були?

— Були. — Я видивлявся біля ганку. Слідів не видко ніяких. Тільки жменька свіжого посліду, схожого на козячий.

— Скільки?

— Звечора одно... чортеня. А тоді — трое. Батько з синами.

— І що ви робили?

— Грали в карти. На гроші.

— Хто ж виграв?

— Якби програв — не стояв би перед тобою.

— А де гроші?

— Немає. Мабуть, чортенята покрали, поки я спав. Сонце так ласкаво, так приємно лоскотало мені обличчя, що я приплющив очі. Отако стояв би й стояв... А мені треба йти. Треба поспішати.

— І що вони сказали?

— Він. Старий чорт. Борода сива та колюча. Наче в тебе... Сказав, що більше не прийде.

— Більше не прийде! — в обвітрених, у червоних прожилках, чорних очах господаря цвіла синя радість, вона розтікалася по всьому обличчю, він аж помолодшав.

— Ніколи-ніколи?

— Ніколи. Перебирайтесь у дім.

Мабуть, ще жодного разу мене не частували таким сніданком, як того разу в хаті Ливона Красія — так називали бородатого господаря обійстя і порожнього будинку. Гречаниками та пампушками, і сметаною — хоч ногами на неї ставай — не провалишся, й салом, яке можна не різати, а брати губами, й смаженою голуб'ятиною, і всілякими пундиками; металася від печі до столу, а від столу до мисника господина, сиділи на лежанці, повкладавши в рот пальці хлопчик та дівчинка, шелестіли на кучках попід лавами качки та кури, які насиджували яйця — все принишкло та слухало, як я працюю ложкою.

І напакувала мені в дорогу господина пампушок, са-

ла, пирогів з горохом, а господар притримав торбу й мовив:

— Залишайся ще на ніч. Варка зварить борщу на хляках, Гемонський борщ, у гетьмана такого не варять.

Сказати правду — мені кортіло залишитися. Такої сметани і таких пирогів мені ще не доводилося їсти. І я вірив, що борщ буде кращий за гетьманський. Але, облизавши ложку, подивився на шість зарубок на ній, похитав головою:

— Не можу. Пильна справа.

Красій умовляв і знаджував, а тоді вийняв з калитки, яку носив у поясі, п'ять телярів, і поклав переді мною:

— Це тобі за сю ніч. А за ту, яка буде — ще стільки.

Гроші блискотіли знадливо. Я змів їх у долоню та поклав до кишені, одначе підвівся.

— Якби зміг, залишився б. Прощавайте, добрі люди. Живіть у новій хаті.

Господар провів мене за ворота, ще й пройшов трохи вулицею, навіть тут не полишаючи надії вмовити мене перебути ще один день та одну ніч у нього. Зненацька він зупинився, нагнувся й підняв мідну монету в п'ять шагів, підкинув її на долоні:

— Ось бачиш, й прикмета на добру справу. Гріш знайшов. Не дарма кажуть: хто рано встає, тому й Бог дає — на що я резонно відповів:

— Але ж той, що загубив, устав ще раніше...

Красій засміявся:

— Твоя правда.

Я закинув на плечі торбу й мовив:

— Трохи не забув... Ще, Ливоне, рогатий сказав, щоб ти більше не ходив до Одарки. А то він вернеться.

Ливон збуряковів, закашлявся, відвернувся.

— Та я ж... не часто. І звідки він?.. От лихо.

— Він знає все, так що шануйся.

— Та вже ж нікуди подітися, — зітхнув Ливон глибоко, неначе останне змолов. Отаке життя: одному до повного щастя не вистачає пуда хліба до нового врожаю, іншому, oprіч власної малжонки, чужої молодиці. Виходило, що тільки в мене є все, бо немає нічого й ні за чим журитися. Хібащо за тими п'ятьма шагами, що знайшов їх не я, а Ливон. Але й то справа непевна. Ніхто з нас ніколи не знає, де знайде, а де загубить, якби знали, жили б інакше. Й знаходимо ми майже завжди менше, ніж губимо, та й рідко коли знайдене йде на користь. Як у малому, так і в великому. Принаймні, втрати роблять на-

шу душу добрішою та спочутливішою до ближнього, тоді ми краще розуміємо нашого брата в нещасті, коли ж тільки знаходимо, досягаємо, беремо, стаємо надто самовпевненими та гордовитими, байдужими до чужих болячок і лих.

Поки я отако розмірковував, стежкою з сорочками, повішеними на коромисло, пройшла жінка. Висока, ставна, гарна на вроду, випинала високо груди. Погойдувалися сорочки на коромислі, погойдувала станом жінка — гінким, високим — вона почервоніла й ледве відповіда на вітання. Розгубився й Ливон. Я зрозумів усе й також розхвилювався. Той стан вартий змагань з нечистим. І подумав, чи не залишитися... Але в глибині моєї пам'яті загули гармати, залунали голоси січових побратимів. Стріпнув головою, одігнав ману.

Дорога повертала праворуч, бралася вгору — там стояло три хати в гущавині старих крислатих диких груш, відтак спадала донизу до криниці, у якій вода зовсім близько, а на цямриннах лежав прибитий до тичини ківшик, я напився води й пішов далі понад річкою, по той бік річки зеленіла гора в кипінні верболозів, бузини, а вище — ліщини, диких яблунь, в'язовника, по цей бік розстигалася широка долина, посеред неї під високими осоками дяцько в жовтому солом'яному брилі косив лужок. Бриніла коса; коли він замахнувся, сонце зблискувало на ній срібними променями. Боже, подумав я, як це гарновийти в ранці й по густій росі, яка висить на травах золотим намистом, повесту ручку. Ми, українці, тільки вдаємо, що нам найкраще коситься шаблею, насправді ж ми сердобольні і дуже мирні, і наші руки самі липнуть до коси... і ось вже коса вжикає біля самої землі, валить у покіс буйне різнотрав'я, а ти ступаєш широко, міцно, і за тобою стелеться дорога, неначе проїхав віз, чоло під брилем зволожується, на плечі сідає «орел» — пітна пляма, вгорі заливається жайвір, і коли ти мантачиш косу, її спів перекликається з його. Перший покіс — зворотній — з обох боків — великий, важкий, всі інші — менші, сонце повільно котиться вгорі, воно також косить свою небесну оболонь, на кущі ліщини, де тільки-тільки закипіли білі бубочки горіхів, висить твоя шанька з обідом, а під кущем стоїть тиква з водою... А може, шаньки немає, обід принесе малжонка... Он вона, пере на кладці білизну в потоці. Спідниця закасає вище колін... Світку мій, які ноги!.. І рукава закачані. Й стан... Мене аж затрусило, і я пирхнув, неначе кіт...

Молодиця оглянулася. Та це ж та сама... Де вона тут узялася? Либонь, пройшла навпрошки, стежкою. Неначе переймає... Ми дивилися одне на одного, в її очах цвіла весела райдуга, мої губи усміхалися, я добрий з жінками, нехай і не красень, але знаю, що подобаюся їм (вони мені подобаються всі), я ніколи не беру нічого силою, і вона зрозуміла це й також усміхнулася.. І розпросталася, її високі груди рвалися з сорочки назустріч мені... Така може народити цілий курінь козачат. То чом би, чом би... І Ливон вже не суперник...

Дорога тягнула мене, а мої нои неначе приросли до землі.

І раптом з гущавіні:

— Дарко!

Я неначе пробудився. А тут ще по горі — далеко-далеко, промчали два вершники, вони оглядалися назад, на долину, і я одірвав ноги од землі. Ішов, і все сплуталося до купи — молодиця з високими грудьми, вершники, жайвір у небі... Мій страх десь далеко, в п'ятах, а життя — в серці, і я ні за чим не шкодую і ні на що не скаржуся, є — як є, славлю Бога, що бачу світ, що маю дужі руки та ноги, душу не забруднену кіптявою, в яку світить сонце. Я не зганьбив себе й не зганьблю надалі, не зрадив товариства, не зраджу й нині, я прожив, як міг, і хоч зазнав неймовірних злигоднів, зазнав і щастя, нехай і солоного, але щастя бачити сонце, гарних жінок, мчати на коні проти вітру, рубати ворогів, пити оковиту і їсти пасхальні яйця. Я все це спізнав, і шкодувати мені ні за чим.

З вершечка горба оглянувся. І аж не повірив очам. Коли йшов низом, було село як село, і річка як річка, а звідси вони здавалися оповиті чаром. Річка робила дві петлі, текла лугом, а далі селом попід горою, здавалася синьо-зеленою стрічкою — у вербах і лозах, — а хатки — подинці й купками, біленькі, неначе крашанки на спориші, і широкий майдан посеред села, а на майдані залита сонячним промінням церква з дзвіницею. І маленька біла постать над річкою, ось вона розпросталася, дивиться з-під долоні на гору. Я зняв шапку.

Пообідав у Іванівці, повечеряв у Василівці на весіллі — добре повечеряв, свати були щедрі, молода — привітна, тілиста, пиката, ряба (а молодий, наче пагінець часнику, який недавнечко виткнувся з землі, тонкоший і тонконогий), вона розвеселилася й хоч їй і не випадало танцювати, пішла вихилясом, і я тоді вдарив у закаблуки, аж курява встала на точку, зачищеному посеред дво-

ру, і звинувся довкола молодої чортом, вона напирала на мене грудьми-паляницями, а я не ухилився, і думав про те, що молодий робитиме з нею, я може б і впорався (напевне впорався), а він? І шкода мені було його, і аж кортіло стати йому в поміч, попередньо підливши йому в чарку, одначе те супроти моєї совісті, і спав я на прикладку соломи в хліві, де смерділо мишами і курячим послідом.

* * *

Потім я страшенно шкодував, що не лишився ще на одну ніч у Ливона, — зазнайомився б з Одаркою, і мав би ще п'ять талярів, десять талярів коштує непоганий кінь, конем добувся б до Недайводи втричі швидше, тепер же в мене тільки п'ять талярів та копа й п'ятнадцять грошів жовніра, якого спровадив Дніпром до моря, не те що на румака, а й на поганого шельвага не вистачить. Й плуганюся я ледве-ледве — позбивав у збучавілих чоботях ноги — про таких ходаків кажуть: жене волом зайця, — а мені потрібно бігти швидше, ніж заець. Й млію я душею, а зробити нічого не можу.

...Вже повіяло вечірнім туманцем з поля, а я все ще безнадійно блукав у Кілчені по ярмарковому майдану, що одразу за цвинтаром, і вже починав заздрити тим, які лежали під високими хрестами за базаром і їм вже не треба добуватися на край світу, не треба ні добрих, ні поганих коней, а я втомився, понабивав на ногах криваві мозолі, охляв, і з тривогою кладу зарубку за зарубкою на дерев'яній ложці.

Ярмарок давно скінчився, останні ярмаркувальники вибиралися в дорогу, хуторянин у обідраній шапці скрушно зав'язував на возі мішок з непроданими поросятами, які мовчали — скричалися, двоє п'яних кумів все не могли впрягти в гарбу диманів, гончар пакував у солому на возі розставлені попід парканом горшки та макітри, двоє молодих циган пов'язали повіддям шестеро коней, свиснули й зняли пилюку над майданом. Це були останні продавці коней, я до них підходив кілька разів, торгувався, додавав до своїх грошей потертий кунтуш, але навіть найгіршого, безклубого коника не виторгував.

Засвітився вогник у корчмі біля мосту, покликав до себе. Корчма — стара, у розсадистій хаті, біля неї — шоппа та хлівець, і шаленство бузків, які квітли неначе не перед добром, а мабуть таки справді закипіли цвітом не на добро; по той бік мосту — інша корчма, нова, на дві половини, з повіткою для коней, зі стайнею та комора-

ми, де можна перетримати товар, не треба великого розмислу, щоб скласти думку: обидві корчми ворогували, нова підтинала стару. В корчмі було гамірно — після ярмаркового дня, брудно — господиня — сама, без господаря — у жовтому очіпку, з-під якого вибилася сива коса, либонь, вже давно махнула на все рукою, стояла за шинквасом і посоловілими очима водила то в той, то в інший бік, куди бігала босонога наймичка в короткій спідниці, розносячи кухлі з пивом та страву в полив'яних мисках. В корчмі пахло несвіжою рибою, сивухою, важким чоловічим потом. Корчма — це чутки, брехні й побрехеньки, вісті з усього світу, од тих, що цар венетійський проголосив війну цареві турському й до дрібних, місцевих: у сусідньому селі пропала вода в криниці, на хуторі в Лосія вкрадено волів, а за селом бачили коня білого, який ночами ганяє по полях — на нещастя. Якби старенькі стіни корчми могли говорити, вони б розповіли безліч гісторій про всілякі народи, війни, морові повітря, кривди та побоїська, шлюбні вельможних панів краю і старців зі старчихами, либонь, вийшла б велетенська книжка, більша за біблію. Он і зараз зух у лисячій, на три ріжки, шапці, за пиво та вергуни розповідає посоловілим дядькам:

— Те море дна не має, а за ним живуть песиголовці, вони воюють з острянами, а як повоюють їх, підуть на нас.

Дядьки жахаються, підливають зухові у збитій на потилицю шапці пива.

Стіни цієї корчми чули ще й не таке. Але вони, тисячу разів обхлюпані горілкою, вином та пивом, мовчали.

Я замовив тарані, хліба та кухоль пива — дешевшої вечері не буває на світі. Пиво було прокисле, зате коштувало дешево. Я подумав, що дешевий товар ніколи не слугує справі статкування, у нашому селі жив дідич, який мав дуже гарний сад, але ніколи не з'їв з того саду жодного хорошого яблука, хорошої груші та сливи, а тільки падалицю, червоточ, падалицю продавали й на базарі, з'їдали і спродували одну червоточ — падала інша, й так до останнього яблучка, й доводилося продавати за безцінь, а зняти яблука та груші цілі, налиті живим соком, шкодували.

Чимало людей живе отако, падалицею, жодного разу не скуштувавши свіжого плоду... свіжого слова, свіжої любові, запеклої ярості і злоби.

Чаділи в кутку люльками чумаки, брагарники грали в чуприндула, смикали один одного за засмальцьовані чуп-

рини, силкувався заспівати на полиці, на куманцеві зелений півень і чи то давився димом, чи то оглух від гудіння голосів, навкіс від мене потягував з кухля пиво — ніякої страви біля нього не стояло — циган, десь моїх років, у червоній сорочці та синій жилетці, з коротенькою нагаечкою за поясом, поглядав на мене, усміхався, неначе знайомому. Я усміхнувся до нього теж — усмішка нічого не коштує, а чоловікові, либонь, приємно.

— Не купив? — сьорбнув циган пива й підморгнув. — Купило притупило?

— Притупило, — погодився я, а сам подумав: звідки він знає? Мабуть, запримітив мене на ярмарку.

— Давай відгострю.

— Яким чином? — Либонь, циган жартував.

— А таким... Є в мене коник...

— Де?

— Тута. Не продав на ярмарку... Тягнувся, тягнувся й не витягнув, — засміявся циган. — Хочеш побачити коника?

— Та в мене грошей...

— Хочеш побачити?

Мабуть, правду кажуть — на дурнях світ стоїть. Йх більше.

Несподівана надія загорілася в моїх грудях. Циган був такий добрий, такий чепурний — підголений, умитий — зроду не бачив таких циган, що я повірив у форту.

— Ходімо, — підвівся циган, і я залишив на столі підвечірок та подався за ним. Вже посутеніло, сірі тіні від осокорів прослалися по подвір'ю, гемонськи пахли бузки, присипали цвітом останню недовіру. Циган шаснув у хлівець і вивів коника під попоною. Боже, що то був за коник!... Тугий, як струна, щоправда, масті якоїсь невиразної, а може то вечір перемішав усі фарби, неначе печений, копитця в бабках тонкі — такий може скакати хоч і цілий день. Циган хапав коника п'ятірнею за ніздрі, тріпав за гриву, гнув шию, задирав йому голову. Коник легенько відбрикувався, відступав, як те й роблять міцні, не норовисті коні.

— Правлю не дорого. Вісім талярів...

Я сапав, неначе після верстового пробігу. Справді, це неймовірно дешево, але й така ціна не по мені.

— Немає в мене стільки... Немає...

Я трохи не плакав. Вбив би цигана, задушив за цього коника.

— Жаль... Коник добрий. Думав — купиш.

— Не пошкодував би... Але...

— Сподобався ти мені... Шкода...

Й потягнув коня в хлівець, а я, повісивши голову, потюпав до хати... Вже ступив на поріг, коли мене ще раз покликав циган.

— Ей, ти, вернися... — Він знову вивів коника... — Поглянь... Неначе огірочок. Оддам за сім.

— Не ятри, чоловіче, душу,— запросився я.— Немає в мене й семи. Шість з хвостиком... Ото все.

— Жаль.. Ох, як жаль, — зітхнув циган. — Що ж, доведеться оддати комусь іншому. Такого коня...

Я махнув з досади рукою... Але циган завернув мене втретє... Він стояв у дверях хліва й тримав у повіді коня.

— Гарний ти чоловік. Полюбився мені... Жалітимеш коня, по тобі бачу. Не хочеться оддавати якомусь харцизові... Скільки в тебе є?

— П'ять і дві копи... Себто, трохи більше шести...

Циган довго мовчав, світив очима до зір.

— Ех, де циганове не пропадало... Уподобав тебе... Кат-ма... Пропав Хома. І дала б, і боюся, що мама скаже... Все не наше, тільки гріхи наші... Гроші, молода жінка та бистрі коні — то лихо. — Сипав і сипав приказками. — Одне лихо оддаю, друге беру. Давай гроші... З кунтушем. Отако-о. Я й не рахую. Давай полу.

Й передав, як то й ведеться в такій справі, повід з руки в руку через полу жупана.

— Літай, вітер доганяй... Згадуй цигана Гната. Впав я, як галушка в окріп... Дурень гадає, а розумний робить. В'язи коня та підемо вип'ємо могорич.

Я збив назад коня, прив'язав до ясел, ще й помацав рукою за драбиною — там було сіно. Ще не вірив своїй удачі, стояв, обамбурений радістю, мене кортіло вивести коника й одразу ж, цієї хвилини гайнути в ніч, будити копитами сонну дорогу, жажати послуле птаство на вербах, летіти й летіти... Але треба запити могорич. Боже, яка удача мені трапилася, який славний чоловік цей Гнат!

Я так зрадів, що забув у дверях пригнутися й торахнув лобом об верхній одвірок, аж мені свічки засвітилися в очах. Потер лоба, прийшов до тями, подався до хати. Мені в подив — цигана в корчмі не було. Пройшов туди, заглянув сюди — немає. Вийшов надвір, погукав — тихо. Десь оддалік тупотіли копита. Вони й розбудили в мені тривогу, кинувся до хлівця, пірнув у темряву, наста-

вивши поперед себе обидві руки, і вперся ними в кінське черево. А далі намацав попону. Хух, коник на місці. Відв'язав повід, потягнув за собою. Він ішов неохоче, ледве витягнув його в двір. Вже геть стемніло, шпак виспіював на в'язові за синицю, се такий зух, що втне за будь-якого птаха. Навіть у п'ятні я побачив, а може скорше зрозумів, що це не той кінь, якого мені показував циган, ще раз помацав руками й намацав під попоною гостру, неначе ніж, хребтину. А далі моя рука заграла по ребрах, по вгнутих клубах. Ще подумав, що, може, помилився, кинувся в хлів, в один бік, у другий... і повалив лісяну стіну. Тоді я зрозумів усе: задня стінка хлівця була тільки прихилена. Я аж заскрипів зубами... А по хвилі розсміявся не веселим, а все ж рятівним сміхом. Чортів циган! Бісів циган, сучий син! Отако одурив, та ще кого, мене! Білокобилку, січового характерника, бувальця, який сам кому хоч натре в ніс перцю, кого хочеш обведе довкруг пальця, погне там, де не сіяв. А він же, клятий циган, сказав: дурень гадає, а розумний робить. Се він мене мав за дурня. Мене! А що ж, таки правда: на дурнях світ стоїть. Отож, робити нічого, після програного бою кулаками не махають. Піду я та довечеряю, такого «громака», либонь, не вкраде ніхто.

Довечерював уже в присмугі.

...Гаразд роздивився на коня вранці. Це було коняче диво, потвора, котра мала більшу схожість з псом, аніж з конем. Величезна, наче коробка, голова з велетенськими вухами, які обвисали в обидва боки, гостра, неначе стулена з двох шалівок, хребтина, збитий лівий клуб, криві, з порозбиваними копитами ноги... А ще ж мала та тварина норов... Розтулити їй рота й вправити в нього вудила не було ніякого способу, одягнути гнuzдечку також, кінь тримав голову високо-високо (якщо ж ішов, то нюшив біля землі, неначе мисливський пес), путати не давався, йшов, коли хотілося йому, а коли не хотілося, зрушити його з місця не могла ніяка сила. Одначе на тому я також трохи знався. Але вже на перших кілометрах понабивав на сідниці вовчків, що їх ніколи не набивав і в дитинстві. Хоч і зробив собі з мішка сіделечко, натопкавши мішечка травою, підкладав його під себе. Боліли (не було стремен) ноги, мішечок часто зсовувався. А ще кінь виявився кувачем — у бігові діставав задніми копитами передні, виклацував, неначе на цимбалах.

І все-таки посувався я значно швидше, ніж раніше. Та виявилось, що з тим конем проклятий циган продав

мені біду. Свого туговузда я напасав по пастівниках, вигінцях, при дорозі — трави йшли в ріст, молоді та рутв'язозелені, — напасений, коник тюпав і зовсім не кепсько, проте дрімав на ходу, й дуже низько опускав голову, я боявся, щоб він її не загубив. Ну й вигляд мав я на своєму румакові! Під'їхав до ставу, подивився на власне відображення у воді і вхопився за живіт. Одна потвора верхи на другій.

Проїздив Кобеляки, де саме галасувала якась сходка, зупинився, аби напоїти з шинкової кринички коня, й зненацька зі сходки випав якийсь дрібненький чоловічок з жовтими очима, вчепився в мене обома руками й загаласував:

— Держіть злодія!

Я намагався відкараскатися від жовтоокого (либонь, хворого на жовтянку) чоловічка, відірвав його руки від свого жупана, але він вчепився в повіддя й не переставав галасувати:

— Він у мене коня вкрав. Це мій Савур.

— Який там Савур...

Чоловічок знову повис на мені, довелося його турнути. Але нас вже обступили, перетяли мені шлях до втечі, чоловічок схопився на рівні і впився в мене, як кліщ, і тузував, і копав ногами, й намагався вкусити. Қопнув і його... Гидка справа — бійка, я також налився гнівом, бо незнайомий мені хуторянин окрім того стверджував, що я никав біля його хутора й викрав його коня. Та коли б никав, то хіба б викрадав оцю поторочу?! Ми вовтузилися довгенько, мене порятувало тільки те, що дядько був не кобеляцький, його, як і мене, тут мало хто знав, інакше сходка втоптала б мене в порошок, хто не знає, як люто, швидко, без суду побивають конокрадів. Хатнього злодія можуть побити, того, хто вкрав снопи або сіно, заб'ють у колодки, можуть навіть заплести його голову в тин, а з конокрадом, а також бортним злодієм розправа коротка — перший помирає під киями, другий — у зашморзі на сосні. Але я божився й хрестився, що не крав коня, і божився та хрестився хуторянин; ми вимахували руками, неначе вітряки крильми, підскакували, то, мабуть, було смішне видовисько («Три дні шукаю Савура, прийшов на вашу сходку, може хто з вас бачив»), й селяни не знали, кому доконечно йняти віри. Савка таки вкусив мене за вухо, і я деменув його під ребра, й нас аж тоді розборонили, відтягли Савку та вхопили мене за руки. Підійшов отаман і сказав, щоб нас обох закинули

до секвестру, йому зараз ніколи займатися цією справою. І нас одвели до зборні й турнули до льоху, не поміркувавши в той бік, що ми можемо повбивати там одне одного. Одначе я не збирався вбивати Савку. Я швидко оготався, призвичаївся до мороку — згори, неначе крізь молочну сідилку, пробивалося ріденьке, жовте, неначе сирівець, світло, дірку забрано ґратами, цюпа — цегляна, тісна, колись вона була звичайним льохом, а тепер слугувала до тюремного в'язання, в ближньому від дверей кутку лежала купа соломи, якась шматина. Ми обое стояли, — я майже діставав головою стелі, — я мить подумав, підняв шматину, яка виявилася вовчою шкурою, й кинув її в другий куток льоху, сам опустився на солому. Савка ще довго чипів біля дверей, затятий, запеклий, озвірчений — сопів і щось бурмотів під ніс. Мене він боявся, вважав лиходієм, і то не малим. Потім, коли він сів, я підійшов до дверей, обмацав, вони вже підтрухли з одного краю од вогкості. Якби біля них посутужити, то може б вдалося й висадити, але хтозна, чи е по той бік варта, та й Савка зарепетуе.

Спробував заговорити до нього, розказав, де і як здобувся на коня, але Савка мовчав, тільки буркнув:

— Я тебе бачив біля хутора.

— Дідька лисого ти бачив біля свого хутора, — й пошкодував, бо ж лисим таки був насправжки я. За інших обставин я наплював би на цього коня-шельвага, нехай він везе його хоч на цвинтар, але визнати коня Савчиним — лишитися в цій цюпі надовго.

Спливло на гадку, що отакий холерний чоловік може навіть спробувати придушити в сні, хоч що він з того матиме, oprіч лиха самому собі, але, зрештою, в світі е всілякі люди. Найдужче ж мене долягало, що трачу час на оце нікчемне сидіння, а десь там, на вкutanій пороховим димом Хортиці, мене чекають з військом січові побратими, вони поклали на мене увесь свій відчай і всю надію. І ще невідомо, як скінчиться ця несподівана справа, в світі чимало справ починаються з нічого, а закінчуються лихом.

Сіра ганчірка над головою переткалася в чорну, й після довгої ночі знову виткалася в сіру, а ми все сиділи, ніхто по нас не йшов, ніхто нас не окликав. Я кілька разів підходив до дверей, грюкав у них кулаками, той гуркіт одлунював у цюпі, й тільки раз з того боку обізався голос:

— Догрюкаєшся до колодки. Немає отамана, поїхав...

Немає отамана... І немає нічого гидшого за наші сільські цюпи. В'язнів у них має втримувати громада, а вона скупа й байдужа, шкодує свічі, шкодує кришеника сала, Савці якийсь далекий кум таки приніс заживку, а мені осавулець тицьнув сухого окрайця. Ще й через те до нас така увага, що ми — ніби крамольники й ніби не крамольники, справжнім супостатам, зарізнякам сердобольні бабусі та пісні миронosiці приносять обіди та вечері, рятують тих людовбивць від голодної смерті й спасаються самі, а до нас нікому немає діла. Може придушити Савку та хоч гарно поснідати? Сміх і гріх.

Істи хотілося немилосердно,— правду кажуть: голодне черево і зі сну будить, я посунув ногою Савчину торбинку:

— Поїж... хтозна, скільки нам тут сидіти... Й мені вділи...

Савка мовчав.

— Може там щось таке, що може закиснути?

Савка відказав сердито:

— Вдавися...

Я витлумачив це на свою користь. У торбині був кришеник сала, огірки, цибулина та малесенький шматочок ковбаси. Гриз огірки, гриз цибулю, ковбаса пахла смачно, Савка засовався на соломі, я простягнув окраєць хліба з ковбасою, але він одвернувся.

— Дурний. Нас обох повісять, поїж перед смертю. Жарт не вплинув на нього.

Та й мені самому було не до жартів. Звичайно за інших обставин не кепсько б і полежати в цюпі, нехай і на отакій патерусі, принаймні за шию не капає, і можна виспатися, але ниньки кожна прогаяна днина це мовби надгорілий фітіль до бочки з порохом, на якій сидиш. Я дедалі дужче втрачав спокій, і вчувалися мені ревиська гармат, і скрегіт шабель, і крики та стогони. Що про мене думають побратими! Та якщо я не приведу вчасно Недайводу з кіннотою, мені й жити на світі не можна.

Ми найдовалися — я на солom'яній патерусі, а Савка на вовчій шкурі, ще день і ніч, і аж наступного дня по нас прийшли райці.

Не знав я, сміятися мені чи плакати, надто поважний суд займався нашою дрібною справою. На лаві, покритій килимом, возсідав сам полковий суддя, котрий прибув з Полтави, поруч нього — кобеляцький отаман, на незасланій лаві — троє лавників, за невеликим столиком збоку — писар, ще й кілька райців за його спиною, всі

при ділі, всі поважні, урочисті, щоправда виявилось, що справа о клячі є не головною, нас привели зарані й заштовхали в куток, спершу розглядали справу о збавленні панянства: багатий, дуже багатий козак Сміян, що тримав на базарі пивну комору, де торгувала його малжонка, випивши в тій коморі два корячки пінної та кухоль пива, прийшов додому закусовати пирогами з квасолею та яйцями, подавала пироги молода наймичка Паська, й чи надто вже вихляла станом, чи вельми шумувала панові Сміянові в голові пінна, злапав він Паську та повалив на ліжку, Паська кричала на гвалт, що вельми важливо, без такого крику справа до розгляду не береться, те чули дві сусідки, в чім і посвідчили, а дошпетні в цьому ділі, достойні шани та віри гідні дві куми Литовка та Вербилиха встановили «по знаку», що збавлення панянства сталося. Цього не заперечував і сам Сміян, чорновусий, гарний на виду, вже не молодий козак, він сидів, неначе на гарячій пательні, не знав, куди подіти очі, куди сховати руки, крутив у них незапалену люльку, хилив буйну голову, й хто зна, що його долягало дужче, власна нестатечність, сором чи кара по тому. Мабуть, сором, у нього вже й діти майже дорослі, і он скільки напхалося в хату далеких та близьких родичів, сусідів, ще й не всі втовпились, декотрі заглядають у вікна, тупцюють на подвір'ї — їм теж все чути... А Паська — носата, мура ще й криворота, зовсім не тратилася, крутила головою на всі боки, і я не витримав та кинув: «Та мені, коли б ще платили за те панянство, то я б його не взяв», — чим викликав сміх у громади та невдоволення в суддів.

Суддя наказав писареві подивитися в Право, той довго гортав товсту затріпану книгу, відтак щось читав про себе, ворущачи губами, а далі проголосив: оскільки оний шкодник козак Павло Сміян, поставлений на праві й правом переконаний, висвідчений людьми віри гідними в позбавленні панянства наймички своєї Паськи вличений, і сам одказу не вчинив, за оний вчинок і запобігаючи в подальшому такій сваволі за сто дев'ятим артикулом «права» має бути слушно на горло вскараний.

На мить запала така тиша, що було чути, як в одного з лавників буркоче в животі, а далі почувся жіночий зойк — то скрикнула Сміяниха — й почувлися плач та лемент численних Сміянових родичів і челядників. Мабуть, він таки був не кепським чоловіком. «Судить за нашим християнським звичаєм, а не за чужинецьким» — гукали з розчинених сіней. Совався на лаві, неначе вона

пекла його, отаман — адже випив у Сміяна не одну квартиру на свята та в будні, шепотілися на покуті піп з протопопом, по тому піп звернувся до судді:

— Взиваю о милосердії!

А плач і стогони й далі гойдали хату, і ревисько стояло неймовірно. Всім було шкода хазяйновитого козака.

Суддя ще довго мовчав, я бачив, що він навмисне розтягує цю мить.

— А ти, Пасько, прощаєш вину панську?

Довгоноса, з муратинням довкола носа, Паська відказала, не підводячи очей:

— Як люди...

— Отже,— провадив суддя,— маючи респект на всі попередні літа, зважаючи на прохання шкодуючої сторони та поневаж просить нас вся чесна громада села Кобеляки, суд дарує Сміянові смертну карність, звільняє від кари горлом і наказує ту вину осумовати так: оную Паську, котра домагається skutечної справедливості, за вчинену їй шкоду нагородити з Сміянових добр: (при цих словах писар підсунув папір і далі швидко записував): овечками двома, які сама вибере, подушками, плахтою, трьома сорочками, поясом штучковим і хлібом, скільки по Спасові нажне собі за день на Сміяновій ниві; оному Сміянові заплатити вину панську, а судді, за його труди дати волів чотири, овечок шість, отаманові рушницю з рогом, і жупан синій, писареві трупесків, себто речей дрібних, на шість кіп.

Сміян і його родичі радо погодилися з тим, дякували судді. А я собі подумав: правдивий суд і славетний суддя, миршавий з вигляду, з чубом, неначе перепріла солома, з вусиками-пацьорками, схожими на обшмульгані вервечки, і такий дошпетний у розмислі та присуді. Цей не пропаде. О, люди, люди... Не лихо, коли трава забиває траву, а коли бур'ян жене понад нею вгору?.. Який присуд винесе він мені та Савці? Адже в нас на двох тільки поганенька шкапа.

Після такої важливої для всіх мешканців Кобеляк справи, як Пасьчина, наша дрібна не мала в їхніх очах гідного пошанівку, й частина їх вийшла. Проте, щойно почали її попірати, вона вкинула суддю та лавників у глибоку задуму й навіть непевність: як бути: одводяться і той, і той. Я вирішив триматися однієї стежки (і вже обмірковував, як по ній іти): це мій кінь і квит, всілякі посилення на циган викличуть у шановного суду недовіру до мене, отже був готовий заприсягнути на Євангелії

та Хресті, що коня не вкрав. Савка також виявив готовність скласти присягу. Він поставив двох свідків, один був п'яничка Хабло, маленький, як кулачок, чоловічок з довгою, до пояса, бородою, другий — статечний господар Захар Голуб, поважний і сповнений власної гідності. Першим свідчив Хабло, він торохтів, як порожня коробка, те й знай божкався і казав, що знає цього коня з лошати, пам'ятає, як воно вибрикувало, і їздив на ньому часто, возом та верхи, й навіть останнім часом... Судді морщилися з того торохтіння, й, врешті, суддя зупинив Хабла. А я попросив поважний суд дозволити мені запитати Хабла, й коли мені дозволили, сказав:

— Коли ж і куди ви їздили на цьому коневі верхи останній раз?

Хабло закліпав рудими повіками і бовкнув:

— На базар.

Я знизав плечима. Переглядалися й судді: чого б то Хабло їздив на базар верхи, та ще на такій хребтині. Та й Савка не дав би йому коня. А я перемовчав і правив далі:

— Якби ви їздили верхи на цьому коневі, то понабивали б на своїй гузниці вовчків, як я. Можу показати. Нехай покаже і пан Хабло.

Судді бридилися.

— Не треба.

— Ну, тоді нехай свідок скаже, який в цього коня гандж.

Савка робив Хаблові знаки, доторкався рукою до руки, але Хабло смикав сам себе за бороду, та так нічого сказати й не міг.

— Який гандж?.. Який гандж? Немає ніякого ганджу.

І тоді я сказав:

— Цей кінь — кувач. Він у бігові дістає задніми копитами передніх. І ще скажіть, панове судді, чи схожий я на такого, щоб крав отаку нікчемну клячу. Та вже б... — і прикусив язика.

Судді вчинили Хабла не гідним віри й одвели його свідчення. Тоді розгубився й Захар Голуб, почуваячись непевно, мимрив:

— Як подивлюся спереду, то неначе Савчин кінь, а подивлюся ззаду...

— А ти хвоста піднімав? — запитав я.

В зборні зареготіли. Суддя свою посмішку сховав у вуса. Одвів і Голубові свідчення, а кого поставити вин-

ним, не знав. У таких випадках суд має дати на пробу обох — позивача й позиваного, на пробу до трьох разів — розпеченою шиною або дибою. Мудрий суддя й виніс такий присуд. Але отаман і лавники не хотіли приставати на той рішенець, бо він надто жорстокий: шкапа— й тілесні рани, після яких людина може померти або лишитися на все життя калікою... Звичайно, було б найкраще, якби або я або Савка не вчиняли одказу, визнали свої попередні твердження помилковими, тоді б судді наказали вибити винуватця киями або, принаймні, оддати на волю шкодуючої сторони, знявши з себе гріх за тяжку кару. Я не міг допомогти їм, хоч це було й легше за пробу шиною, одначє й після кив я довго не зможу йти. І не міг признатися, куди йду, чию волю сповняю. На мені жупан надвірного козака, пошарпаний і замицьканий, і ніякої подорожньої грамоти в мене немає.

Поки суді роздумували та радилися, я вирішив спрямувати суд на іншу стежку. Пам'ятав, що Савка цілу добу валявся на вовчій шкурі.

— Панове чесні судді,— мовив поштиво, але впевнено.— Адже не важко визначити, чия це скотина. Вона стара й мусить впізнати господаря. Накажіть привести коня, до кого він піде, той і його господар.

Судді визнали слухність моєї ради й наказали привести коня. Його прив'язали до плоту, а ми всі вийшли на ганок. Сонце вже височенько піднялося над розкішними кобеляцькими садами, на молодій черешні яріли ягоди, поміж листям поблискували тугі бубки зелепух, одначє на всьому — на хатах, садах, траві попід плотом лежала печать якогось туску, чи то від порохні, котра висіла в повітрі, чи від спеки, цей туск пробився мені в душу, стало сумно, дратували й погляди роззяв, котрі завжди збігаються на такі видовища — декому не дай їсти, а дай побачити чуже приниження, а коли ще візьмуть когось на пробу, то й зовсім свято — а сумно від мертвотності світу сього, в якому маю борсатися, спіткнувшись на рівному, хоч покликаний для іншого — потинати ворогів, веселитися та веселити інших.

Безневинний кінь стояв, прикро прив'язаний до тину, зронивши голову-коробку та відмахуючись хвостом від гедзів. Першим до коня рушив Савка. Він ішов до нього, широко розставивши руки, прицмокнув губами й кликав: «Кос-кось-кось. Савуре, кось-кось». Забачивши Савку, кінь потягнувся до нього, заіржав, та враз шарп-

нувся, неначе від нечистої сили, трохи не повалив тинок. Він і далі панічно задкував від Савки, бив копитами.

— Годі, наказав суддя.— Йди ти.

Мені вдалося вкоськати гнідка, заспокоїти, але й до мене він не виявив великої прихильності, здригав поїденою оводами холкою, косував. Він сам вирішив нашу змагу. А вже мудрий суддя довершив:

— Високий суд зважив на прохання сторін, які обидві вважають себе повідними, і вволив їхню волю, та поневаж кінь не визнав у жодному позивачеві свого господаря, суд, дотримуючись скрутною справедливості, поступаючи подлуг права посполитого, постановив відмовити в позові обом, а шкапу взяти судді у відшкодування його трудів.

Сотник чомусь зітхнув і запитав:

— Навіщо тобі така шкапа?

— На чоботи,— відказав суддя, свідомий свого високого уряду та власної «скрутною справедливості».

* * *

Польний гетьман лежав хворий — поїв кав'яру та карасів смажених, й чи то кав'яр був несвіжий, чи карасі якісь не такі — з козацького озера,— він заслаб на живіт і за два дні вгуцав стежечку від намету у верболіз. Туди біг притьма, звідти його несли попід руки, охлялого, а тим часом двоє регіментарів — Малиновський та Пиво не доходили згоди по налозі на козаків.

— Треба йти з гори,— наполягав Малиновський.

— Треба напирати від води,— стояв на своєму Пиво.

Човпіли на горбку, неначе півні, котрі ось-ось мають зчепитися в бійці. До того й хилилося. Високий, сивий, з шляхетним обличчям, у потьмянілому панцирі Малиновський запалювався дедалі дужче, вимахував трипалою правою рукою перед обличчям Пива:

— Емо вести інкурсію по Олександрю Македонському...

— До дупи Македонського... Увесь згірок вицілений козацькими гарматами...

На Пиві — блисучий, окований сріблом панцир і кіраса з павиним пір'ям, яким бавився вітерець, і це вельми драгувало Малиновського.

— Що ти там тямиш...

— Вже ж більше за тебе...

— Я сенатор...

— Тобі бути козячим пастухом, а не сенатором.

— Що? Нікчемний холопе... Я уродзоний шляхтич...

— Ти такий уродзоний, як я турецький цісар. Викопав вітцеві кості, помив у калюжі, та освятив їх у костелі. От і уродзоний...

— Я хрещений у Кракові, в королівському костелі... Сам король дослухається до моїх порад.

— Твої поради такі мудрі, як оця дуля,— і тицьнув невелику, але добре загогулену дулю під довгий, шляхетний ніс Малиновського.

Малиновський сіпнувся, але з трьох пальців, без великого та вказівного, дулі не скрутиш.

Отож наступали кожен окремо, спочатку жовніри Малиновського, далі — реестровики Пива. Жовніри сипонули з Дурної скелі, сподівалися сягнути козацьких шансів вмах, бігли з галасом, свистом, але їх зустріла козацька картеч, важкі чавунні ядра кресали по скелях, і в повітрі захурчали уламки заліза та каменю. Те хурчання, той вереск металу та каменю були страшніші за свист самих ядер, вони притлумили звияжні погуки, застрашували, гасили відвагу. Жовніри присідали за скельками, стріляли звідти по шанцях, але козакам великої шкоди ті постріли не завдавали. Жовнірська лава розсипалася, несла великі втрати.

А тим часом реестровики та надвірники Пива пробігли по піщаній ріні, якийсь час їх ховав від пострілів високий берег острова, й виметнулися перед шанцями. Козаки вдарили дружнім випалом, встигли вистрілити ще двічі, реестровики сягнули рову та низенького, заплетеного по валу тину й навіть повалили його. Там зав'язалася люта січа, козаки оборонялися ратищами, шаблями, друга та третя лінії й далі заряджали рушниці і смалили просто ворогові в обличчя. Й ворог не витримав, похитнувся, кинувся у втечу. Козаки стріляли навздогін.

...По тому Бурій спустився з старшиною в Чавунову балку, де лежав увесь припас, постукував ногами по повних та порожніх бочках. Темний лицем, схожий у нувся у втечу. Козаки стріляли навздогін.

— Бережете ви, пан-молодці, свої шаблі, бережете! І вважаєте, що куль можна наліпити з глини. Куль до гаківниць у нас залишилося шість бочок, до шмагівниць — ледве чи й три набереться, куль залізних — п'ять бочок, олов'яних — скільки там, Веремію? Трохи більше тисячі?.. Бочок пороху — шістнадцять, олова — три штуки, шроту залізного до гармат — дві бочки, і ядер... Ну, скільки тут? Штук триста, не більше.

Біло, жаско, дурманно цвіте бузина. Вона тут скрізь по згір'ї понад ставом, поміж дикими яблунями та грушами, буйна, висока, восени, коли сільські молодичі приходять рвати ягоди на кисіль, то беруть з собою ослінички, щоб дістатися до важких чорних кетягів, а то їй доводиться нагинати, ламаючи гілки, декотрі їй не нагнеш— завтовшки в голоблю. Подекуди бузина поспліталася в такі хаші, що там і кіт не пролізе. В темні, хмарні ночі в тих хашах щось нявкає або стогне болісно, в такі неспасенні ночі велике чорне колесо старого млина на два постави саме по собі зрушується з місця й починає крутитися та обертати жорновий камінь і піднімати обидві ступи. То чорт товче їй меле собі тютюн. Вдень він спочиває в бузині, в холодочку, то його дерево, його царина.

Вдень вода працює на Махтея Ворона, вночі на нечистого, який до печайки в горлі не любить Махтея і вряди-годи завдає йому всіляких капостей. Не любить за те, що той повирубубав бузину біля млина, за те, що пече в млиновій печі сало— кому не відомо: свинина чортові огидна не менше, ніж татариніві, за те, що Ворон щільно забив дошками одне з двох млинових віконець на верхній палубі, те, яке на став, раніше чорт сідав опівночі біля того віконечка й дивився, як купається у ставу Біла Панна, як стискає сама собі високі перса, і млів, і захлинався жагою, а тепер не видно ані лисого дідька, а ще не любить за неймовірну скнарість. Коробок у Ворона дві — одна для засипки зерна, друга — для мірчука, вона хитра, з подвійним дном, але виплетена так, що те друге дно не помітне; за горілку, яку продає помолцям,— а без того який ти мірошник, хто привезе тобі зерно — бере вдвічі дорожче, ніж монастирський шинкар, двоє котів, які живуть у млині, худі й світять од голоду очима, і навіть обміт— рудий, навпіл з пилюкою та остюччям, він не оддає свиням, а пече з нього коржі-загреби. Кілька разів чорт залишав у дучках собі закур на завтра, але Махтей щоразу його знаходив і забирав.

Одначе чорт терпів Махтея Ворона, жодного разу навіть не налякав його по-справжньому, боявся, що Махтей покине свого млина — розбере на дрова (ще гірше — на свинарник), або спалить, а зручнішого для себе місця чорт не бачить на сто миль навкруги. Вони зустрілися один тільки раз: мельник загаївся, молів пшеницю для пана Тихорецького,— гроші взяв наперед, пообіцяв змо-

лоти до неділі, й не впорався — завтра неділя, а чорт вже прийшов з своїм клуночком, і вони спіткалися на млиновій палубі, мірошник посоромив пізнього помолця («Хто в таку пору ходить») і сказав, що молоти не буде, але чорт і не наполягав, навпаки, вийняв з кишені пляшку, сіном заткнуту, й почаствував мельника, а потім запропонував помінятися на люльки. У Махтея люлька звичайна, у чорта — срібна, вона так і вигравала проти місяця, й Махтей погодився, і випив ще дві чарки, а тоді до самого ранку боровся з сухою вербою на греблі, а вранці захотів закурити люльку, поліз до кишені... Й вийняв звідти велетенську костюмаху. Й на той свій жарт чорт шкодував, бо Махтей кілька днів не приходив до млина.

...По той бік ставу в місячному сяйві мріло сонне село, хати присліпувато мружилися супроти місяця, далеко на заході горіла над землею червона мітла, горіла вже цілий тиждень, сходила з місяцем і заходила, люди казали — на біду, верби на греблі гойдалися, наче п'яні, — одна туди, друга сюди, а греблею важко плуганилася постать у плескатій, опушеній колісь добрим тхорячим хутром, та вже облізлій шапці. Жовнірську горлатну шапку Семен віддав у шинкові за вечерю та сніданок, натомість отримав ось таку. Вчора йому пощастило — трапилися хурщики, які взяли його з собою, і він усю дорогу платив їм баяндрасами та співом — мав добрий голос і любив поспівати; а сьогодні цілісінький день збивав чобітьми пилюку, й притомився, приморився, охляв. Його увагу привернув плескіт млинового колеса, він повернув до млина й вийшов на палубу. В млині не світилося, це присмутило Білокобилку, він знав, що іноді млин меле й сам, мельник завдасть у кіш кілька коробок жита або пшениці, сам іде спати, одначе таке трапляється рідко, хороший господар млина не покине, він підійшов до дверей і тричі грюкнув кулаком у пересохлі дошки. За дверима зашелестіло, далі почувся якийсь цокіт, вони прочинилися до половини і в них з'явилася темна пика.

— Ти й сюди прийшов!

— Позапозаминулу ніч — ти приходив до мене, а тепер я — у віддяку.

— Не хочу мати з тобою справи. Мене немає. Згинь.

Двері грюкнули біля самого Семенового носа. Й одразу зупинився млин.

Робити було нічого, село спить, в хату такої пори ні-

хто не впустить, доводилося вкладатися на голих дошках. Добре, що теплі, ще не вичахли після спекотного дня. Втомлений, Білокобилка спав, неначе вбитий. І вже не чув, як тихо скрипнули двері й тихенько, ледь-ледь поцокуючи копитами на сходинках, з палуби спустилася темна постать і шаснула в бузинові хащі, як звідкілясь взялися на греблі дві відьми, вони оддавна не могли поділили одного рогатого каваліра, сукали одна одній дулі і обсикали одна одну, як прилетів на млин і сів велетенський пугач та затужив-заголосив на все поле.

Прокинувся Білокобилка рано, його розбудило поскрипування та помукування — приїхали перші помолці. Вони виїзять з дому серед ночі, приїжджають удосвіта. За першою паровицею приїхала друга, приторохтів драбинчатим возом парою крижастих салотрясів хуторянин, скрипіли ярма, дзвеніли занози, погукували господарі. Пускали в долинку на сиву від роси пашу волів, і вони смачно, зі скрипом голили її пружними губами, хуторянин путав коні, сердився: «Ногу, приймись, ногу, кажу, не напасешся», над лугом сивою шалінкою повис туман і десь у його глибині ховавкав перепел. Хуторянин сердився ще й через те, що не було мельника, справний мельник в цю пору вже в млині. Помолці розвели багаття, смажили на шпичаках сало, звідкілясь узявся рудий пес, сидів неподалік, облизувався. Помолці поснідали — підживився біля них кришеником сала та холодними гречаними млинцями й Семен, приїхала ще одна кінна підвода — чоловік та жінка, — а Махтея Ворона все не було. Помолці нервувалися, врешті вмовили чоловіка та жінку, які приїхали останніми й ще не випрягли, проскочити до мельника додому, в село Пічкурі, яке мріло в росах по той бік ставу. Ті поїхали, їх довго не було, а з бузинових хащів вже видряпувалося сонце, спивало туман на лузі, золотило хрест на церковній бані посеред села, врешті по греблі проторохтів віз і з нього скочив Махтей Ворон. Це був невисокого зросту, тугенький тілом чоловік з чорним, як смоль, прилизаним чубом, круглим обличчям, зачаєною в кутиках рота посмішкою, яка мала означати, що Махтей знає більше, ніж будь-хто, неговіркий, недовірливий, неквапливий. Такі люди зрідка люблять покпити з інших, хоч здебільшого роблять це кепсько, вдають із себе розумаки, святенників, нишком випивають. А може Махтей Ворон і справді знав більше за інших, може знав і про те, хто мешкає в комірному у

його млині, й це вивищувало його у власних очах та ставило над людьми.

Але сьогодні Махтей не був схожий на себе, він метушився, махав руками, когось лаяв, і сказав, що ниньки він не молотиме, що в нього лучилася біда. Помолці просили, кланялися, нишком спльовували, погрожували «заказати всім» не молоти в Махтея, а Ворон і далі метушився, а то раптом завмирав і втуплювався поглядом собі під ноги. Врешті до нього приступилися всі гуртом, і Махтей в п'яте через десяте переповів, що в його жінки пропали дорогі коралі. «Встала — були, сіли снідати — нема. Скільки казав: не носи їх у будень, а вона не слухалася, мовляв, коли вони не на мені, в мене болить голова... Ті коралі коштують як дві пари волів».

— У вас хтось був? — запитав Білокобилка.

— Не було нікого, — відказав Махтей, маючи й Білокобилку за помолця.

— А діти?

— Діти ще спали. Вишукали ми скрізь... Та там і шукати ніде. Вона тільки й прошла до хліва, завдала свиням їсти, та й назад у хату.

Білокобилка задумався.

— Ось що, хазяїне, — сказав. — Засипай у кіш, пускай млина та підемо до тебе пошукаємо...

— В голого за пазухою...

— Трапляється, що і в голого можна знайти.

Ворон потупцював на місці, а таки пішов пускати млина.

По тому вони знесли на палубу мішки з воза, яким вже їздили до Махтея додому, Махтей, Білокобилка і хазяїн посідали на драбиняка і вйокнули на коні.

...Ворониha повзала на колінах по стежці, протоптаній від хати до сажу. Семен також пройшов по тій стежці, обдивився в сінях, у сажі, заглянув до порожнього корита, а далі присів біля жінки й почав розпитувати, як сталася пропажа.

Молодиця була негарна, ротата, й він зітхнув. «Було б добре, — подумав, — знайшовши коралі, почепити їх на красиву, гнучку шию. Не пощастило».

... — Я ж тільки туди й назад... Запарила висівок, підмішала дерті...

— Дерть де стояла?

— Там же, в коморі у кадовбі.

Семен обдивився кадівбець.

— А як висипали свиням?

— Як завсігди... Перехилилася й висипала. Свиня почала їсти одразу, а підсвинки довго не підходили.

Білокобилка ще раз пройшов до сажу, далі довго розглядав свиней. Чухав свиню за вухом, під животом, свиня рохкала й лягла, вивернувши живіт.

— Ось що, хазяїне,— сказав Білокобилка Ворону.— Хочеться мені ковбас... Клич колія та ріж свиню. Вона не поросна?

— Не поросна... Та ти здурів?

— Коралі — в ній. З'їла їх льоха. Проковтнула.

В куточках Махтейових губів забриніла посмішечка.

— Таке мелеш...

— Мелеш ти... А я розказую, де коралі.

— Через три дні Петрів піст...

— Що тобі дорожче, свиня чи коралі?

— Коралі... Тільки ж... А якщо їх немає в ній?

— Тоді я полізу в саж і рохкатиму.

— Не баламуть. Хто ти такий? — запитав аж тепер.

— Той, хто тебе хоче виручити,— спокійно відказав

Білокобилка.

Ворон стояв похнюпившись, смоктав лівого вуса.

Врешті послав за колієм. А далі не міг усидіти на місці — куди поділися його статечність та поважність — бігав, і булькотів, і заважав колієві. Він то кидався до Білокобилки й трусив його за петельки та погрожував, то обіцяв щедро винагородити («озолочу, десять кіп дам... Ні, п'ятнадцять»), то біг до хати, по хвилі вертався назад, сідав на посічену сокирою дровітню й переступав ногами. Цяпкали курчата, він кишкав на них, мекали вівці — не випускав на водопій. Колій же навпаки, був неквапливий, як майже всі колії, сповнений поваги до свого кривавого ремесла.

Після того, як свиню закололи і витягли на драбині з сажу, він довго витирав руки, спочатку об моріжок, далі — соломою, по тому помив у цеберці колійського ножа, загорнув його у білу полотняну шматинку, другу шматинкою витер руки, розперезав житнього куля, підклав свині під боки поліна, щоб не перекинулася, й почав смалити. Робив це повільно, широким тупим ножом обчищав згарини. Тріщала солома, осяваючи поважне, зосереджене, вгодоване (на сальці та ковбасах) обличчя колія, шкварчала свиняча шерсть, він смалив та шкріб свинячі вуха й мив їх з корячка, по тому так само довго шкріб і обмивав ошмалену льоху й обтирав великою ганчіркою. Вже аж тоді вирізав грудину, глиняним питун-

чиком вибирав у велику полив'яну макітру кров, і сам напився свіжої крові. За роботою спостерігав Махтей Ворон, підганяв колія (а той, спокійний і розважливий, навіть не дивився в його бік), спостерігав Білокобилка, посмоктуючи люльку, спостерігали сороки, які злетілися трохи не зі всієї волості й обліпили велетенського в'яза, що ріс під хатою, ворони трималися оддалік, на яблунях у саду, а під яблунями на межі тупцювали собаки, які позбігалися з кутка, вони, як і Махтей, не могли всидіти на місці. Їх ятрив, дратував запах крові та смалятини, навіть Білокобилці крутило в носі, гречаники та кришенник сала, з'їдені біля млина, не вгамували голоду, врешті він простягнув руку до ошмаленого, обмитого свинячого вуха й сказав:

— Одріж.

Колій згідливо брейонув ножем, тепер Білокобилка мав погамівок.

Врешті колій зняв підчеревину, її однесла в хату Ворониха, приставив ночви, наказав тримати їх Білокобилці й вивалив у них паруючі нутрощі. Ворон підбіг-підлетів до ночов, став на коліна:

— Де вони? Я їх не бачу.

— Там, всередині, в кендюсі,— сказав Білокобилка.

Колій виокремив кендюх, Ворон схопив його й кинув на моріг:

— Ріж!

Колій надрізав кендюх з одного краю, й підняв його, з кендюха бризнули жовті переїдини й одразу ж блиснули червоні коралі. Махтей схопив їх — закаляні, брудні, підніс до очей, понюхав:

— Вони!

Помив у цебрі, в якому колій мив ножі та руки, й притьма подався до хати:

— Дідька лисого вона їх більше побачить.

Семенові сказав, щоб чекав його біля млина. Невдовзі приїхав запряженим у куцого возика чалим конем. Попорядкував у млині, вийшов на палубу. В руках тримав брудного вузлика. Знову став поважним, чаїв у кутиках губів посмішку.

— Хазяїне,— сказав Білокобилка,— ти обіцяв озолотити...

— То так... ніби примовка.— В очах — холодність.

— Не примовка. Коралі дорогі. Свиня затоптала б їх у гній, почавила. Дорогі коралі. Я прошу коня. Позич мені днів на десять коня...

— Позичити? Коня? — У Ворона очі-вирла — булька-ті, великі, крапчаті. Над ними — чуб чорний, прилизаний, блискучий.— Де таке видано?

— Коралі коштують дві паровиці. А я коня верну. Днів через десять.

— А як помреш?

— Ти також можеш померти... А я — невмирущий.

— Не дам я тобі коня... За що коня? Ось... візьми,— й розгорнув шматину, у якій лежала граночка сала і шматочок порібрини.

— Ти не хазяїн своєму слову. Мені позаріз треба коня...

— Не дам... Іди...— Й раптом: — Грабують!

— Це твоє останнє слово? — пропик Махтея поглядом Білокобилка. Незвичайний то був погляд, але Ворон не помітив того.

— Перше... і останнє... Візьми ось...

Білокобилка не зводив з Махтея очей.

— Ну так знай... Пошкодуєш.— Перевів погляд на млин, який весело хлюпотів колесом, аж райдуга вставала над ним.— Пошкодуєш.— І махнув рукою.

Він відійшов уже на чверть милі від греблі, наближався до соснового бору, над яким ширяв боривітер, коли ззаду почувся кінський тупіт. Білокобилка не оглядався. Він знав, хто жене за ним. Ворон вимчав наперед нього, зупинив коня. Був захеканий, неначе біг пішки, обличчя лисніло від поту. Стратив свій поважний вигляд, зиркав на Білокобилку злякано.

— Став млин. Стоїть... Що не робили... Наче могила.

Білокобилка мовчав, дивився, як боривітер стрімко летить угору на розпостертих крилах.

— Візьми коня...— попросив Махтей.

— Гаразд. Так тому й бути,— мовив Семен, взяв з Воронових рук повіддя, забрав і скручені віжки, якими той поганяв коня, поплескав буланого по шиї.

— Млин?!.. — У Махтея в очах — сльози.

— Він уже меле... — скочив на коня.— Роздошкуй ві-конец на плесо.

— Навіщо?

— Так треба. Тобі на користь. Й ще декому.

Зрушив коня з місця. Ворон ступив навздогін.

— Ти вернеш буланого?

— Верну.— Й пустив коня чвалом.

Поляки переправили на острів кілька десятків коней, роз'їжджали перед своїми шанцями, пускали галаси, кидали погрози, викликали козаків на герці, але козацькі шанці німували. Коней для кінних герців у козаків не було, але й на піші гетьман заборонив виходити: «Не до грищ нам», а коли Хрін все-таки одного разу поліз на вал, щоб бодай пополохати надто хвалькуватого полячка у шоломі з півнячим хвостом, Бурій grimнув:

— Цур дурня. Якщо в твоїй голові цвірінькають горобці, кинь їм проса.

Поляки ж юртували, насміхалися, розпивали на валах горілку, веселою музикою намагалися вкинути козаків у ще більшу пасію.

Одного ранку козаки прокинулися й побачили біля самісінького свого валу ввіткнуту в землю берестову тичину, а на ній напис великими чорнокоричневими літерами: «Хлопи, пора йти до бидла». Польські жовніри стояли на своєму валу й реготілися, козаки понуро мовчали. Тоді до тичини підійшов Пукавка, неквапливо зняв білого аркуша й так само неквапливо почвалав до ямки біля великого сірого каменя, находу знімаючи пояс, а далі розв'язав очкура та скинув штани. Жовніри метнулися до гармат, навели на камінь чорні похмурі жерла, кинули з півсотні важких ядер, але Пукавку так і не виполохали, хоч він кілька разів виставляв з ямки свою «гармату».

Одначе, перебігши до своїх, чомусь понурився, засумував. Поміж козаків зайшла мова про Білокобилку, й Тишко Миленький сказав:

— Де то наш Семен... Коли б не скоїлося з ним чого. Щось мені віщує серце... Погинув він...

— Він такий, що його в ступі не влучиш,— сказав Пукавка.— Але твоя, Тишку, правда. Не приїде він, не приведе козаків, приклеївся до якоїсь запаски й вергуни лигає. Він такий, що приклеїтись уміє.

За ці кільканадцять днів поляки двічі намагалися наблизити свої шанці та свої гарматні копці до козацьких, але ті огнистою стрільбою збивали їх назад, на що довелося потратити чимало набоїв. В суботу, перед святом Купайла, поляки вирішили вчинити на козацький табір налогу з двох боків, з Нижньої Хортиці й на човнах від Стівнів. Човни перегнали вночі угору по течії. Але хоч як скрадалися темної ночі попід лівим берегом, козацькі дозорці почули небезпеку й попередили кошового. З захід-

ної сторони до острова підійти неможливо, там високі гранітні скелі обриваються прямовисно до води, й отвір Змієвої печери чорніє на два сажні вище води, отож вони спрямували налогу з татарської сторони — на скелясту Вищу Голову.

...Курів над водою ранковий туман, і з того туману, неначе з чадного пекла, посунули човни, самих човнів не було видно, а тільки жовнів — по плечі в тумані, здавалося, то котяться поверх туману людські вусаті голови, в шоломах, червоних, синіх, зелених шапках з перами та білими шпичаками, над якими зводилися орлині крила, шаблі та списи. На передньому човні, на прові — молоді ошчилені обличчя з хвацькими вусиками, обрамлені темним шоломом з мідною шишкою зверху.

Та голова й повалилася першою. Вдарили затинні पिщали, й гаківниці, і гармати, почувися тріск, зойки, туман пропалили постріли, але поляки стріляли наосліп. Десять вище по Дніпру, біля останнього порогу клекотіло страшне Пекло, друге пекло вчинилося тут, біля Хортиці. Й неначе по чарівному велінню — архангел затрубив за морем у срібну трубу — подув тягкий низовий вітер, і звів туман, і зжмакав чисту гладінь води, погнав по ній гострі брижі, а далі круті хвилі. Таке на Дніпрі в цих місцях буває часто, вітер спить у плавнях, і враз, пробуджений, зривається, та мчить навстріч порогам, аби помірятися з ними силою. Над скелями постало дивне золотисте сяйво — чи то сонце освітило їхні верхівки, чи засвітилися вони самі, і увесь Дніпро. Гармати трошили човни ядрами, засипали олив'яними та мідними кулями, а також дрібним, як горох, шротом. Один човен розколовся, другий закрутився на місці — ядро вибило з кочетків усі весла по лівому борту, з розбитого човна посипалися через облавки у воду жовніри, пінили руками круті хвилі, ті, що в панцирях, одразу пішли на дно, інші видряпувалися на берег, наражаючись на довгі козацькі списи.

В цей час поляки розпочали налогу з острова, ригонули вогнем важкі гармати, гавкнули менші — пулкортани, рушниці зробили дружний випал. Жовніри йшли лавою, козаки підпускали їх близько й валили шротом. То була пекельна робота. Тільки потужний гарматний вогонь міг зупинити ворожу лаву. Чорні, в кіптяві, сажі, голі до пояса козацькі гармаші забивали товкачами в пельки гармат порохові заряди та ядра, а ті, роз'ятрені, розжохані, з ярістю випльовували залізо та олово, свинець і крем'яні кулі просто в обличчя жовнірам, вони по-

нагрівалися так, що шипіли й випаровувалися краплини поту, які падали з спітнілих козацьких тіл на жерла. Найкращими в козаків були три мідні гармати, дві з них стріляли в поле, одна — по човнах. Польські гармати з копців давали стрільби більше, але козаків захищали шанці, до того ж чимало ядер не розривалися — козаки помітили це ще раніше — гармаші українських реєстровиків позабивали дерев'яними кілочками дірочки в деяких ядрах. Одне ядро впало біля козацької кашоварні — кашовари не встигли зварити сніданок, вони похапали рушниці й побігли до шанців, лишивши доварювати кашу одного кашовара — Заливаху, й тепер він, побачивши поруч себе ядро, яке шипіло та бризкало вогнем, навернув його казаном з кашею, за що потім був битий товариством.

По гребені валу походжав кошовий, походжав неквапливо, розміреним кроком, здавалося, він не бачить ядер, а може не бачив і справді, й тільки зрідка оглядався на своїх гармашів. Вітер ворушив його, неначе вмочені в сметану, вуса, — так густо посіли їх за ці дні сивини, й осіла вона на скронях білою сіллю.

Над Верхньою Хортицею вставав густий дим, вітер відносив його на Стовпи та Стоги, й незабаром їх не стало видно. Високо вгорі тягнув понад степом шуліка, він один спостерігав з високості за боєм, все інше птаство, лякане стрільбою, давно покинуло свої гніздовиська на Хортиці та на скелях понад Дніпром. В Чавуновій балці метушилися обозники, казанками, шапками носили шріт та порох, а гармаші люто, позціплювавши зуби, й далі забивали в жерла гармат заряди та прикладали палаючі фітілі. Човни, які не доскочили до острова, загірбили ліворуч, за течією, намагалися вирватися з-під прицілів гармат, на вузькій піщаній косі корчилися поранені жовніри, живі зводили у воді руки й просили полону. А над Стовпами, над Стогами й далі вставало рожеве сяйво, воно переливалося й тремтіло, й біло відсвічувало у воді.

...Передобідньої пори кошовий бив грушевою палицею по спині обозного осавула й промовляв:

— Як же ти, кручий сину, перекинув у воду бочку з порохом!.. — У кошового голос густий і стомлений.

Рудий, дзьобастий осавул, без шапки, з розтріпанним оселедцем, просився:

— Жовніри увірвалися, батьку... Ми відбивалися, Харько зачепив бочку, й вона покотилася у воду.

— І його зачеплю, щоб був обачним. Пороху у нас тепер лишилося вісім бочок. І носили ви його казанками, а також шріт і кулі, неначе дурний воду за пліт. Подивіться, чи вам не повилазить, і порахуйте... Куль до гаківниць — три бочки, до шмагівниць — одна, куль залізних — дві, олов'яних — і рахувати шкода. Олова — одна штука, шроту залізного чи й пів бочки набереться. А ядер, скільки ядер, Веремію? Сто двадцять три? Бодай би ти розум втратив на тій лічбі.

* * *

В голубому вечірньому небі янголи засвічували лампади. Спочатку засвітилося три, в самій середині неба, тремкі, мерехкі, далі спалахнула над лісом на сході одна, велика, червона, вона аж бризкала промінням, біля неї з'явилося ще дві маленькі, несміливі (либонь, їх запалили янголята), по тому почали зринати то там, то там — яскраві, синьо-червоні, далі засяяло все небо, викинули криві Чепіги, посунув по небесній дорозі Великий Віз, прослався в синю печальну невідомість Чумацький шлях, спілим кетягом дозрілих вишень повис Волосожар. Одна зірка ковзнула, покотилася по небу — то янгол полетів за грішною душею.

Янголи розвісили лампади й послули, ото в них усього й роботи, а мені сон не йшов до віч, я лежав на леваді в траві, пас на припоні, на віжках, прив'язавши один кінець до гнuzдечки, а другий до руки, коня, слухав, як ховавкає в травах перепел, як скрипить у селі пізній колодязний журавель, як десь ліниво брешуть собаки. В полі горить вогник, то пригасає, то спалахує знову — пастухи підкидають хмизу — він далеко від мене, і все ж степлює душу — не сам я посеред цієї глухої ночі.

Кінь зітхає нутром, форкає й спасує присмачену вечірньою росою траву. Весь день він ішов то доброю ристю, то трукцем, й притомився, охляв, і тепер пасеться жадібно. Кінь — не кепський, високий, з довгими тонкими ногами, сухими грудьми, мабуть, народжений під сідло, для бігу, для вітру, але попав у роботу, у віз, став робочою скотиною, зтяганою, впертою, понурою. О, то велика різниця — кінь верховий — повезун і кінь возовий, селянський, верховий знає, що вся його потуга в бігові, красивій ході, грайливості, те особливо поціновує хазяїн, він мовби й укоськує, («ну, граеш!») і милується його норовом, а кінь перебирає ногами, вдає, що хоче гризнути вершника за коліно, він — вигулянець, хазяїнів улюбле-

нець, він бридиться поганим стійлом та поганою збуєю, ніколи не впаде на землю, задравши копита, та не почне перекидатися з боку на бік — в пилюці та кізяках, — він чекає на опалку з добірним вівсом, на шматочок хліба з руки господаря й платить йому красивою гордою ходою та летом по чистому полю. Возовий кінь не знає радості, свят, бреде по дорозі день до вечора, а випряжений, піде попаски й забреде в такі бур'янища, що грива і хвіст позлипаються в кім'яхи, або ж залізе по саме черево в твань і вилізе звідти в рясці та глеї. Верховий кінь не піде далеко від хазяїна, кінь возовий норовить податися кудись, де його не можна знайти. Я люблю хороших коней, люблю мчати на них наперегони з вітром, і як заграє кінь, в мене сміється серце.

Я пасу коня на волосяних віжках, засинаю — він смикне, і я прокидаюся.

Й снилася мені церква в нашому селі, така маленька й така стара, що здалеку скидалася на ожеред соломи, і хтось стоїть у білому на дерев'яній паперті, подзвонює ключами та манить мене пальцем. Я — малий-малий, у солом'яному брилі, підходжу ближче й бачу, що то батько. Він не тільки в білому, а й сам білий, як лунь, і скроні поввалювалися, більше схожий на шкелета, ніж на людину. Я сахаюся й біжу, біжу, і вбігаю на власне подвір'я та кричу «Мамо!» «Чого ти, синку?», озивається з городу мати.

Я прокидаюся... Кінь потягнув віжки, й моя рука затерпла, шорстка волосінь повпивалася в руку. Потягнув за віжку й перев'язав на другу руку. Думаю про батька, він чомусь часто почав приходити до мене вві сні. Майже кожного разу я розумію, що він — мертвий, і ті сни для мене дуже важкі, я не боюся мертвого батька, він помер давно й від нього досі лишився тільки кістяк, подібний до тих, які вимиває весняна вода на запорозькому кладовищі. Всі ми станемо кістяками, ми і є кістяки, живі й мертві, одначе ті прожили своє життя, ми маємо прожити своє. Мій батько — п'яничка й трохи лиходій, водночас був дуже набожний (як те в ньому уживалося?), щосуботи й щонеділі водив мене до церкви, а у Великий піст брав туди кожного дня, і я подовгу вистоював у тісному, ветхому, вологому, схожому на сінці притворі, коли ж ноги затерпали зовсім, ставав на коліна буцім молитися й так відпочивав, з сутіні на мене суворо дивилися боги, й ревів псаломщик, його голос злітав під ветху баню таким громом, що здавалося, ось-ось розвалить її,

і всю церкву, і трохи заспокоював голос батюшки з алтаря — м'який і лагідний. І сам батюшка був добрий, тільки дуже бідний, у потертих ризах та чоботях з старими пришвами. Захланний, ворохобний мій батько часто чомусь чіплявся й до нього, а батюшка лишень посміхався та намагався заспокоїти його. Але заспокоїти мого батька могла тільки мати, тиха та добра, й милосердна, а водночас безбоязна й аж величава. Мати чомусь також почала часто снитися мені. Батькові потрібно поставити в церкві свічку. А мати?.. Спогадую її, й серце мені щемить. Моя мати... Я не знаю, хто вона... Чайка чи ластівка, чи хохітва, чи й трохи каня. А може все разом. Я її син, але й відсторонюючись, знаю, що такої матері більше немає в світі. Вона й добра, вона й горда, вона розумна і неймовірно роботяща. Їй би бути панею, або хоч дідичкою, порядкувати великим господарством. Робота горить у її руках, вона і сіяла і молотила сама (батько або бурлакував, або бігав у попихачах при панах), ще й залагоджувала всі батькові негаразди. А як вона співала, як молилася, у якій чистоті тримала нашу хату! По суботах мила у вербовому зрізі нас с сестрою, далі мила сама й сідала розчісувати свої коси. Вони в неї чорнощі, як ніч, і до самої землі, вона розчісувала їх великим гребенем для прядива, а ми сиділи й заворожено дивилися, й так само заворожено дивився батько, тоді він ставав маленький і смирний, він знав, що таких кіс немає більше ні в кого у селі, й такого голосу також, і почував свою вину перед нею за нашу нужду. Як же я давно бачив свою матір! Один-єдиний раз після татарського полону. Нас лишилося двоє в цілому світі, я і моя матінка, й живе вона самотиною, а я віюся по світах. Та що маю діяти?.. За ранньої молодості ми живемо для самих себе, поспішаємо до своїх коханих, летимо в світи, покидаючи матерів. Це ж я й нині промчу мимо неї... Несамохіть, поза моєю волею, затріпотіла в грудях пісня, і я випустив її на волю:

Ой у полі річка,
Через річку — кладка,
Не покидай, козаченьку,
Рідненького батька.
Бо батька покинеш,
І сам марно згинеш,
Річенькою бистренькою
За Дунай полинеш.

Співав про батька, а думав про неньку, переливав свою тугу в голосні слова, які линули над степом.

Й майнуло, проклянулося зовсім неймовірно — залетіти до неї хоч на день, хоч на пів дня, тепер я на коні, тепер встигну. Бог бачить мою правду, він не покарає за те. А я тільки стану на порозі, вклонюся моїй ненці, вона вміє мою голову солоними слізьми. Мою голову не беруть кулі, вони минають її, і то правда, більша ніж звичайна правда, але ж...

...По той бік левади під лісом озвалася пісня. Чистий, безпечний, трохи втомлений, але піднесений парубочий голос зносив її в синє небо, й вона стелилася понад левадою, понад лісом і сонним селом:

Марія сміється — Дунай сколихнеться,
Дунай сколихнеться — вода розліється...

Гарно співав парубок. Вертався від дівки, вів свою пісню, й мені знову згадалося наше село, й темна-претемна ніцька ніч, і я біля плоту, вже підпарубчак, але ще не парубок, стою, завмираю, слухаю з хутора, як у селі співають дівчата, й так мені любо, тривожно, й так мене бентежить та пісня, так манить, стільки обіцяє всього попереду — щастя, кохання, воно ще незвідане моїм серцем, й через те ще вабливіше, воно — увесь світ, щось таке, що не вміщається ні в хаті, ні в церкві, ні навіть під зорями, воно вже в мені, терпке й таємниче, від самих думок про нього стає жаско та гаряче, й гарно так, що можна вмерти. Боже, яка це благодать, життя, яка дивина — світ. Він і зараз здається мені чарівною дивиною, й хочеться піти кудись, і не вернутися, розчинитися тінню в лісах, впасти на листок і все бачити, все чути, й самому стати листком, тільки так можна збагнути світ, тільки так досягнути вповні щастя. Майже всі мають його за приручену домашню птицю: добрі коні, високі хороми, грецькі горіхи в саду, вози на ошинованих колесах, криті атласом кожухи, й завжди того мало, скільки б його не було, табуни коней, скрині кожухів, а хочеться більше, бо тільки тоді буде щастя. Його немає, нехай тих кожухів накладуть під самі хмари. Сьогодні я знаю, що в світі немає нічого солодшого за весняний мед і за молоді гарячі губи, але співаються всі меди і всі губи, скільки б їх не було, далі вони стають пісніші й пісніші, а найсолодші — ті, перші, ще неціловані. Але вони десь там, за сніжною межею. Дівчина, яка мене перестрівала й насміхалася з мене — дурний-дурний, я тоді не знав, що то вона залицяється до мене — давно вийшла заміж, має діти, либонь, і забула про мене, а я все валасаюся по світу...

Для чого валасаюся? Для чого я на цій землі, під цим небом? Іноді це запитання пекучою глищею прохромлює мені серце, і я шукаю відповіді, шукаю й не знаходжу. Ну, щоб мати свої діти, а вони також матимуть діти... Щоб славити Бога? Для цього є попи й дяки, і святі схимники, їхні молитви доходять швидше. Щоб оборонити вітчизну? Так. А ще я знаю, що без мене стане порожнім оцей степ і увесь світ. То самообман — що все вже позаду. Власне ж, ще нічого не було. Воно — попереду. Закінчу оцю важку мандрівку, й тоді... Житиму в спокої, без страху та злоби в серці, житиму для себе. Це і є щастя. Десь осяду... Не знаю, не знаю. Я часто бачив у степу марево. Може, тільки воно і є щастя? Нас вабить усе, чого не маємо. Напитися води, коли її немає, зігрітися, коли холодно... Ні, це не те. Найперше воно в любові. До матері, до сусідів, до рідної землі. Я часом гірко ненавиджу, але ще дужче люблю. Це і є життя.

Пробудився від холодної роси. Десь у вербах кувала зозуля, то кувала дівчина, яку прокляв батько, й вона стала зозулею. Моя дівчина. Яку ще не здибав. Дві дрімлюги ганялися в небі одна за одною, зносилися високо вгору, а тоді починали падати вниз з коротким і тугим дудонінням. В селі скрипіли колодязьні журавлі, помукувала худоба.

Мій кінь стояв, похиливши голову. Взяв його в повід і повів до села. Біля криниці під яворами стояли з коромислами та відрами дівчата, вода вже й не гоїдалася у відрах — стояли давно, переповідали дівочі таємниці, повз них пройшов сивовусий бадьорий дід, зачепив жартом одну й другу, дівчата спалахнули ружами, я підійшов і попросив відра напоїти коня, одна дівчина ковзнула по мені байдужим поглядом, перечікуючи, коли я напою коня й піду, але друга, кругловида, серпоброва, затримала на мені погляд, і в її очах змигнули синенькі вогники. Отже, я ще можу запалити їх, і від того стало приємно.

Подякував за відро, сухою піскуватою дорогою спустився до греблі посеред зарослого куширом ставу, по той бік греблі, на вигоні — нова церква, навпроти неї хата з розбитою пляшкою на тичині — корчма, а біля корчми — довга низка возів на високих колесах — чумацьких маж. У передню мажу запряжені великі, круторогі перисті воли з білими спинами та чорними боками, а далі побрязкують ярмами солов'ї, муругі, сірі, й нікого біля них немає, тільки біля останньої вовтузиться маленький ху-

дорлявий чоловічок з заткнутими за пояс полами сірої свити й роздратовано промовляє: «Ший-ший-ший», — а воли відвертають від нього голови, не хочуть вкладати їх у ярмо. Мабуть через те, що такий нікчемний хазяїн. Я допоміг йому запрягти волів. І збагнув, чому так тихо в селі, чому не вигнано на пашу худобу — з села від'їжджають чумаки. Й справді, бевкнув дзвін, і повалили вони з церкви — у чистих сорочках, в густо намащених добрим дьогтем чоботях, з батогами під ліктями, а на батогах — червоні стрічки, а за чумаками жінки, діти, родичі, чумаки підійшли до возів, стали в кружок, попадали на коліна, й молоденький попик у коротеньких ризах відправив останній, напутній, молебінь та покропив похилені голови святою водою. Чумаки попідводилися з колін, кремезний, з вусами-гадюччями отаман підійшов до тину, дістав з кишені білу полотняну шматину, нагріб у неї жменю землі та зав'язав міцно. Земля на те, якщо помре в дорозі, то покладуть у могилу, й ще трое старших чумаків понабирали землі, молоді ж зневажили.

— Прощайте, панове громада! — вклонився на всі боки чумацький ватаг, і до чумаків кинулися жінки, матері, діти, обціловували, біла челядь плакала, декотрі жінки приголошували, молоденький русявий чумачок, либонь, нещодавно жонатий, соромився цілувати на людях свою малжонку, й вона соромилася, але дивилися одне на одного такими очима, що на серці скипалася мжа. Оце і є відповідь на те, про що я думав.

— Годі, рушаймо! — гукнув отаман і відтрусив від себе повновиду високочолу дружину в дорогому парчевому оцінку. — Гей, круторогі!

Зарипіли мажі, заголосив дзвін, і валка посунула до греблі. Проводжали за греблю, а далі ватаг подав знак, і всі, хто проводжав, зупинилися, а чумаки востаннє хрестилися на церкву, і вже не оглядалися. Такий звичай. Вже з поля, з-за цвинтаря долинула ні весела ні сумна чумацька пісня:

Ой високо сонце сходить, та низько заходить,
Ой там наш батько, та наш пан-отаман
Гей, та по табору ходить.

Печаллю й заздрістю повіяло мені від тої пісні, я знаю, яке важке чумацьке життя, — чумак може тяжко захворіти, й поховають його в чистому полі, в чужій землі, можуть прибиші напасти, або й татари, — дарма що в отамана в гамані на грудях ярлик на прохід татарських

земель, татари є розбійні, які не зважають на ярлики; можуть пропасти воли, і все ж чумацьке життя вільне та безжурне, й жайвір чумакові заспіває, і отаман заграє на кобзі, й стануть при долині під яворами, зварять смачний куліш з салом, і вдома жде не діждеться чумака чорнобрива дружина або дівчина. Тільки мене ніхто не жде, не виглядає... Е, ні, щодня, щогодини чекає мене моя ненька. Либонь, вже й очі виплакала. Мені б тільки уклонитися їй, утішити... А товариство? А Лука Хрін, а Тишко Миленський, а Терешко Пукавка? Вони козаки добрі, ще один день протримаються. Скільки зарубок на моїй ложці? Ого, шістнадцять. Отаман сказав, що три тижні вони протримаються певно.

...На зеленому окопищі біля цвинтаря сидить сліпий лірник і ледве-ледве крутить ручку ліри. Й не розібрати, чи то муха дзижчить, чи тихо плаче струна, а сам він співає ще тихіше. Ледве ворушить губами. У лірника голова, неначе кульбаба, сиве цупке волосся стирчить на всі боки, а з кульбаби світять більма й стримить величезна кушка носа, біля лірника лежать дві палиці — велика та маленька, й двоє чималих полотняних саквів. За дідовою спиною — канава, й там шелестить бур'янець, а з бур'янця щось визирає.

Я привітався з лірником, зліз з коня.

— Чого це ви самі, діду?

— Та капосне хлоп'я, — про поводиря. — Тільки розсердиться, так і щезає. Іноді отако сиджу цілий день. А воно мовчить, не озивається.

— А чого ви сіли на окопищі? У цій канаві повно гадюк. Чуєте, як шелестять.

У канаві справді зашелестіло, й на дорогу кулею вилетів рудий, з рясно всіяним муратинням обличчям хлопчина літ дванадцяти, у сорочці, підв'язаній мотузочком, острижений як вівця.

— Де гадюки?

Дід зрозумів усе і розреготався. Усміхнувся і я, поколошав руду щітку на голові.

— Як тебе звати?

— Сидором.

— Два Сидори...

— Як два?

— Один — ти, а то другий — і показав на меншу торбу. А ще є третій, маленький... У кишені, в кисетику. Себто був, а тепер немає. Там півтори копи міддю... Були. Хлопчина зблід.

— Як то були? Ось вони, в кишені,— й шаснув брудною рукою до кишені полотняних штанів. Шаснув раз, вдруге, вивернув кишеню, й закрутився, неначе вжалений гедзем.

— Де ж це вони?.. Я цілий місяць збирав...

І хлопчина заплакав.

— Збирав — значить твої... Перехрестися, що більше не кидатимеш діда, й гроші знайдуться...

— Не знайдуться. Ви бре... кепкуєте.

— Як то можна завдавати старшим брехню? То перехрестишся?

Хлопчина перехрестився.

— Вони в тебе за пазухою.

Сидір помацав рукою через сорочку, й все ще не вірячи, дістав брудного вузлика.

— Слухатимешся діда, й гроші твої множитимуться. А то полишать тебе й не прийдуть ніколи.

Хлопець з подивом та страхом дивився на мене. Я ще хотів сказати, щоб надалі був пильніший і не губив по окіп'ю грошей — не сказав.

— Ти, козаче, либонь чи не козак-планетник? — усміхнувся в білу бороду лірник.

— Звідки видно, що я козак? — запитав.

— З балачки. З хисту. Сам колись був січовиком і вашого брата наскрізь бачу.

— Ви ж не зрячий...

— То не важить. Ось іду я...

— І куди ви йдете?

Й сам зрозумів, що зморозив дурницю. Куди може йти лірник? «Назустріч долі». Останні слова мовив уголос і втямив, що знову сказав щось не вельми розумне. Йде він... куди ноги несуть. Без мети, без думки. А чи не так? Тоді, яку істину шукає? Шмат хліба на вечерю?.. Отож, істина — хліб, воли та обори?.. Якби було так, то найбільші багатії володіли б найбільшими істинами. Бог розподілив розуму й дурості порівну, їх майже однаково в усякого люду — панів і попсолитих, гетьманів і простих козаків, попів і купців. Порівну — дурних і розумних. Лірник не володіє нічим, oprіч ліри та своїх саквів. А що, коли саме він ближче до істини, аніж будь-хто інший? Він — сам по собі, й сам у собі. І псалму співає сам собі. А для людей — «Сирітку», «Тещу», «Страшний суд».

Билина серед билин? Також ні. Билини — вони однакові... Билини — вони глушать одна одну. Він же живе

в злагоді з усіма людьми, і з небом, і з хмарами, й з деревами... А що, коли отако прямо запитати його?

І я запитав. Лірник засміявся.

— Істина?.. Вона проста... Яка нині твоя істина? Що ти хочеш їсти.

Мусив погодитися. А сам подумав, що дід не вельми далекий розмислом.

— Сідай, переснідаємо разом. Учора в селі давали чумакам обід прощальний, накидали мені в торби й пиріжків, і пампушок. І навіть тиковку з тією самою вкинули...

Мовби й не випадало об'їдати старця, але другий день у мене в роті не було й ріски, і я сів. Ми смачно поснідали, ще й випили по маленькій дерев'яній довбаночці горілки, й погомоніли ладком.

Сидірко, котрий трохи провів мене, оповів коротко, що дід Голуб — так його прозивають, — одружений, і є в нього жінка-п'яниця, яка не тримається домівки і все пропиває, а дід побивається за нею, уночі він сидить на призьбі ветхої хатини й грає сам собі на лірі.

...Глухо цокали по сухоземлі копита, припікало сонце, гойдалося над полем марево, і я гойдався з ним, і бачилося мені, що пливу на киреї по річці, а обабіч берега квітує калина, квітують яблуні, а над усім тим білим димом завітла груша, наша груша, й мати стоїть під нею, склавши на грудях руки, й так гарно, так щасно всміхається до мене. В цю мить щось заплакало наді мною, я кліпнув повіками й побачив низько над собою степову чаечку-чубарочку, яка тужила й квилела, й те квиління входило в мене довгою гострою голкою. Скільки разів слухав я цю чаечку на наших луках, скільки разів шукав її гніздечко, й жодного разу не знайшов. Й поставили переді мною, в мені наша Тернова Долина з Прісною могилою посередині та озеро Довге, і влетіли в мене наші журавлі, й терпко запахло рогозою та материнкою. Я не згадував нічого, воно само влетіло в мене, і не в пам'ять, а в серце, влетіло бозна як, — квилінням чайки — і я знову побачив наше село з уже відквітлими садами, огорненими вечоровою сутінню, і почув мукання корів, мекання овечок, відчув якусь пронизливу вільгість довкола, й почув у серці гризоту. Серце стрепенулося в передчутті чогось великого, надзвичайного, незвіданої глибини Божого світу, який — для мене, і цвіт садів для мене, й спів дівчат також, я цього не думав, думало щось за мене, воно жило само по собі, чимось од-

ним — і вечір, і небо з зорями та місяцем, і сподівання чогось, і тривога, й радість та сум, і навіть трішки страху, заради всього цього я прийшов у світ, попереду — парубоцтво, одруження, господарювання — щастя жити... Просто, на мить, на одну мить я перелетів туди, в мою юність, навіть на те саме місце біля воріт, де стояв тоді, коли мені солодко зашिमіло серце, я влітав у ту мить, але не надовго, я ніколи не міг затриматись там, і далі намагався доточити все думкою, розумом, спогадом. Який був вечір, де стояла мати, на якому кутку заспівали дівчата, звідки пахли яблука. Все я бачив і пам'ятав, але це було не те, наче з чужої розповіді, а та мить з запахом вишневого клею і смородинового листа, з пронизливим шемом минушості та вічності, саме та, з юності, вирвана, подарована вищими силами, з якими я не завжди в злагоді, пролітала крізь серце, неначе стріла. Я багато валасався світом, багато чого знаю та вмю, навіть такого, чого не вміє ніхто, я можу стиснути думку, й не тільки свою, можу брати людей у свою волю, сього навчився в одного січового діда й трохи в турків та татар, але тих митей народжувати не вмю. Вони приходять самі, й беруть мене в полон, сьогодні те сталося вже двічі, двічі я по хвилі пережив удруге своє колишне життя, й це щось важить, щось віщує мені, й летить, не відстає від мене чаечка-чубарочка, нагадує мені чаечку в Терновій Долині, й нагадує рідну неньку, яка чекає мене під білою грушею. І я різко потягнув повід, повернув на дорогу, яка одчахувалася од шляху в ліву руку — дорогу додому.

Я навіть не знав, як те сталося — їхав через власне прокляття, наперекір глуздові, наперекір усьому. Таке зі мною буває. Стане мое серце на краю прірви, й тоді хоч смерть, а піду за ним, а не за розумом. Розум підказує всілякі страхи — московські перейми, Дніпрову бистрінь, а серце видзвонює — тут поруч, тут поруч, рукою пода-ти. Тільки перехопитися через Дніпро, і вже дома. Поцілую неньку, втішу її, нап'юся живої води з власної криниці — і знову в сідло. Бо ж може вже й не побачу її ніколи. Попереду велика січа, й може не одна... А я пролечу коршаком, змигну блискавицею — загаюся не довше, ніж на півдня. Тут мені знайомий кожен горбочок, кожен кущик.

...Дніпро переплив у сутінках, поки не зійшов місяць. Небо було туге, сине, а в ньому зорі — глухі й порожні, неначе попрокручені свердлом дірки. Тримався за гри-

ву коня, вода мила мое біле тіло, кінь плив без форкоту, розгрібаючи грудьми зорі. Не вперше мені долати дніпрову течію, перепливати з одного мого — не мого — берега на другий. В мене немає берега. На лівому березі я кажу, що я — з правого берега, на правому — що з лівого. І там і тут я їду по чужій землі, й пливу через чужий Дніпро. І там полюють за мною, і тут. Де ще є таке в світі, скажіть, щоб одна річка ділила одну землю на дві чужини? Українці, щоб поїхати в гості до українців, мусять платити мито. Один горобець цвірінкає на дві держави, два хижаци тримають білого лебедя кожен за крило і тузують, не пускають на волю.

Я щасливо переплив Дніпро, в глибокій ярузі, повній давкого туману, напас коня і прохолодним світанком рушив у дорогу далі. Тут вже пішли знайомі місця, дорога то збігала нагору, то спадала в долину, либонь, коли Господь творив сю земну твердь, щось сполохало його, у нього здригнули руки й земля лягла хвилями. В одному місці на краю крутої балки стояв стемнілий, але ще не старий хрест, когось тут було забито, й глуха печаль ворухнулася в моєму серці.

Дорога огинала горб, аби далі вибігти на греблю, а потім знову завертала в ліву руку, звідси, з пагорба, її було добре видно, її обнизали молоденькі кучеряві вербочки, друга, ледь помітна в траві дорога лягла їй напереріз через брід, і я поїхав по ній. З одного боку дороги вставали жита, вони вже починали половіти, вітерець здіймав над ними хмари жовтого пилку, з другого боку лежав скошений луг, а по ньому — високі, добре повкладувані, ув'язані перевеслами з сіна стоги. На стогах сиділи охлялі від спеки коршаки. Я переїхав річечку на піщаному броді й поїхав понад сосновим бором. Іноді дорога забігала в бір, і мовби злякавшись чогось, верталася на узлісся, а далі знову стрибала по товстому вузлуватому корінні. Пахло живицею, жимолостю, деревієм та м'ятою, пахло медом, повітря було густе, наче вино. Десь далеко туркотіла горлиця. Нічого я так не люблю, як те туркотіння, воно задумливе й таємниче, і таке мирне, що, здається, ніщо його не може порушити.

Однак насправді було не так. Спершу захріп кінь, пішов бокаса, а далі й мене огорнув безпричинний неспокій. Кінь збився з кроку, я розглядавсь й нічого не бачив. Ліс як ліс, прим'ята трава, папороть, в глибині видно кілька бортних сосон. Вони примітні, на деяких висять дуплянки. Отже, тут пасіка. В ту мить щось мовби

штрикнуло мене в потилицю, і я підвів голову. На карякуватій, з кількома сухими гілками сосні висів чоловік. Він висів якось дивно, розкинувши руки, мовби збирався летіти, та не полетів, а завис. Він таки справді завис, бо хто б повісив його так високо й чого б він сам шукав там смерті. На його шиї чорніло металеве путо, до якого було приковано два ланцюги, один звисав, а другий замотався за гілку. Аж тепер відчув нудотний, солодкуватий дух мертвечини, отже чоловік зависився не сьогодні. Невже ніхто не помітив його? Адже це сталося на пасіці. В цю мить з кущів ліщини вийшов високий худий чоловік у облізлій овечій шапці, в руці тримав сохиря — важкі дерев'яні вила, похмуρο дивився на мене.

— Ідь, чоловіче, своєю дорогою,— прошварготів.

— Поїду. А чого він висить?

— Треба, то й висить.

— А чого в нього путо залізне на шиї?

— Треба, то й начепили.

— За віщо? Хто наказав?

— Пан Юс наказав. Роя Харитон упустив. Ідь звідси. Не велено нікому зупинятися. Бо... не то!..

Я не уразливий, але не люблю, щоб мені плювали на бороду.

— А то що? — і рушив на нього конем. Чоловік скис.

Я ще раз подивився на повішельника, торкнув коня підборами чобіт. Їхав і думав про пасічника, який зависився на сосні, йому начепили на шию залізне путо, з ним він їв, спав, ходив у гості (мабуть, не ходив) — жив. Всі ми в пугах. Нам нав'язують чужі звичаї, чужі закони. А ми маємо не гірші свої звичаї, котрі не вчать зазіхати на чуже, а вдовольнятися нажатим з власної ниви, дітками, дружиною, яка в нас не наймичка, не рабіння, наші закони не вчать зажерливості, захланності, й пісня наша легка та вільна.

Повітря й далі пахло медом, але той пах був нудавим і давким.

До рідного села до ньеньки було зовсім недалеко, й мене почало обіймати хвилювання. Просто з бору в'їхав у село — вулиця починалася в лісі, хати стояли спочатку однією стороною, а потім двома. І всі якісь обтіпані, чорні, деякі зовсім немазані, здебільшого без огорожі, хоч довкола шумів ліс, подвір'я порожні, в бур'янищах, з-за тинка виглянули дві дитячі голівки, продибала до хлівця баба в сорочці без запаски, замекала під бузиною коза, й знову мертвотна тиша. А попереду лунали якісь згуки,

неначе молотили в два ціпи, я погнав коня швидше. Вихав на вигонець, від якого розбігалися вбоки дві вулиці, на розі стояла висока клуня, під нею — купа колоддя, біля колод — гурт жінок та два чи три діди, а навпроти, під новим високим тином, проводилася екекуція. Двоє чоловіків тримали за руки та ноги жінку — вона лежала долілиць, третій шмагав її по заголеному тілу нагайкою, ще один сидів на моріжку, мовчки смалив коротеньку глиняну люльку. Жінка вже скричалася й лише зойкала та скидалася всім тілом, екекуція щойно скінчилася, рябий, у високій сірій шапці дядько з рудою бородою скручував на держак карбача — зміюку-нагайку, двоє інших відпустили жінку, подіставали люльки. Виконали роботу, можна й закурити. Жінка повільно підводилася, спочатку вперлася в землю руками та стала на коліна, далі, погойдуючись, звелася на ноги. Я побачив її червоне, в плямах, обличчя і її великий живіт — жінка була в тяжі, побачив ямку на тому місці, де вона лежала. Ямку вирили й поклали її туди животом «сердобольні» екекутори: «Нехай бидло плодиться», — наказує пан. Так само погойдуючись, жінка пошкандибала до перелазу. Отже, екекуцію було вчинено біля її подвір'я. Не знаю, за що вона прийняла кару, мабуть, не вийшла на якусь роботу, те звірство облило моє серце кип'ячкою. Але в моїх руках — тільки хворостина, й екекуція вже скінчилася, й не можна мені ні в що ув'язуватися, бо ж маю добутися до козаків над Трубежем. Серце мені калатало під горлом. Гнав коня чвалом, проминув село, і хутірець, і кінь піді мною змокрів та водив боками. Пустив його ходою, а далі зупинив зовсім — мусив дати йому перепочити. Попасав по схилу балки поміж тернових кущів, по той бік балки стіною зводився ліс — чорний, непривітний, грабовий, в небі видзвонювали жайвори, а над лісом колами ходили кібчики. Така сама балка і в нашому селі, тільки розлогіша, по ній тече невеличка річечка, заросла ситнягом та очеретом, подекуди вона розливається невеликими плесами, село лежить хрестом, двома вулицями вповдовж та впоперек балки, наша хата — на хуторі, за пів верстви від села, також у тернових кущах, заростях глоду та здичавілого вишняку, далі по згірку ростуть дикі груші, за ними — ліс, на краю — берези, одна — велика-велика, на ній хлопці та дівчата весною вішали вербову гойдалку. Парубки літали на гойдалці високо-високо, декотрі закручували повне коло, якимсь і я, хлопчаком, коли не було нікого, вивершив те коло, — земля стала піді

мною всторч, а потому полетіла вгору, й дерева кинулися врозтіч, я ледве втримався на гойдалці, і все-таки втримався, й тоді мовби переступив якийсь пруг у власній душі.

Незабаром вїхав у село Королі, воно сусідне з нашим. Я знав це козацьке село — за пів милі від Дніпра, люди тут колись справді жили, як королі — багато та весело, та згодом вольних козаків перевернули в панщинників. Село оборонялося судами та зброєю, але всі суди стояли на панській стороні, а зброї в пана було набагато більше, ніж у козаків, і вистинали найнепокірніших, а решту зламали, зігнули, скрутили. Як же то впадає в око одміна між селом вольним та панщинним! Панщинні села похмурі, хати темні, під чорними покрівлями, плоти розгороджені, садки хирляві. А які храми справляли колись у Королях, які весілля літали по вулицях! Було де політати: село розкинулося поміж широких левад та вигонів (таких великих вигонів я не бачив більше ніде), на левадах росли явори та липи, й літньої пори село дзвеніло, неначе велетенський вулик.

Але що то за гомін на вигоні за зборнею? З одного боку вигону рядок тополь, з другого — розкоп глинища (колись такого не дозволялося, глину брали за селом), на жовтому чопику глинища кілька миршавих сосонок, далі, під гору, пастівник, за ним — дві купи хаток у вишняках. І що це під тополями, чого товпляться під горою чоловіки та жінки? Що вони роблять? Чому так тісно збилися до купи? Куди всі дивляться?

Я зупинив коня й розглядався. Мене охопили подивування й тривога. На вигоні чинилося щось несосвітенне. Під тополями стояв обкладений кулями очерету й хмизом віз, на возі сиділа жінка в чорній, насунутій на очі хустці, далі на дорозі зупинилася валка з горшками, горщечники стояли біля возів з батогами в руках, спостерігали, жінка на возі сиділа мовчки, вона була прив'язана. Біля воза походжав чоловік без шапки (шапка лежала на траві), в літнику без рукавів, у білій сорочці, білих полотняних штанях, заправлених у жовті чоботи, він підправляв хмиз і перемовлявся ще з одним чоловіком, який стояв осторонь, обіпершись на довгу білу палицю — старостою або осавулом. З гори від хат бігла з витягнутими вперед руками, у яких поблискував черепочок, прудка, метка баба (такі є в кожному селі), й щось кричала, за нею стелилася смуга синього диму. Баба несла в черепочку жар. І ось вже чоловік у літнику вхопив у неї черепочок,

підсунув під очерет з тильної сторони воза, став на коліна, замахав кучими полами літника.

Й тоді я стриножив коня та пустив на вигінець, пішов до воза. Йшов повільно, думки товклися в моїй голові, думка побивала думку, але я вже вирішив, що робитиму, ніхто не міг зупинити мене. Жаль на цих людей, жаль до цих людей прошив мене наскрізь, але не меншою була злість на них.

— За віщо це її? — запитав чоловіка, очі якого здалися мені присмученими й лагідними, але він відвернувся, натомість відповіла молодиця — пашекувата, з тих, які все знають, вважають, що тільки вони живуть правдою, а всі інші знемагають в гріхах.

— Відьма. Скрізь ідуть дощі, а в нас хочби крапнуло... Сама бачила, як тримала у церкві свічку вогнем униз... І звізди з неба знімає, під коробку мучну кладе.

Сонце вже хилилося на захід, але прямило немилосердно. Воно світило людям просто в очі, прокляте сонце, й розпалювало їхній гнів. Я бачив у очах жадобу цікавості, жадобу хворобливу, лиху. Що рухає всіма ними? Що рухає нами? Одна жінка в синьому очіпку стала на коліна й молилася. За кого? За цю нещасну, чи за те, щоб її дужче покарали? О, світе, стулений з чорних та білих пелюсток! Й ніхто не просив відпустити нещасну. Лише одні очі... Чорні й тверді. Я прочитав у них бажання, аби приречена на смерть вистояла, не просилася, вистояла в докір та покуту всім.

Я поглянув на чорну постать на возі, губився в здогадах: приречена на смерть читає молитву чи проклинає всіх? Вірить, що вона відьма? Тоді — нещасна тричі. Очі жінки були звернені вгору, на небо, яке горіло, неначе жар.

— А як дознали, що дощі через неї не йдуть?

— Певно дізнали... Увечері розіклали вогонь на горі, на перехресті доріг, і вона перша на нього вийшла. А хто першим на той вогонь вийде... В косах ходить, хоч і вінчана, і все співає, співає. Всі плачуть, а вона співає.

Затріщав очеретяний куль, і я рушив до воза. Звідкілясь узялася й кинулася під ноги чорна коза, я потурив її, вона рвонула на натовп, і той розчахнувся, подався назад.

Вогонь вже виїв дупло в кулеві, брав у зуби по очеретині, жував неохоче, потріскував. Жінка на возі сиділа непорушно, вона не кричала, не просилася, я не бачив

її обличчя, його закривала чорна хустка. Вогонь вже перекинувся на другий куль, я поглянув, звідки віє вітер, став з того боку, розчепірів руки. Мене струснув дріж... Так тремтить лива в напрузі. Відчув легкість у тілі й силу в серці. Таке зі мною стається в круті хвилини, мій зір тоді на мить затуманюється, а далі вигострується, я бачу пронизливо й далеко-далеко, тіло стає пружним, підвладним не моему розуму, навіть не моїй волі, а мовби сповняє чиєсь веління. Я підвів руки вгору. Очеретяний куль затріщав, полум'я тріпнулося й згасло. Підпалювач здивовано озирнувся, знову вкляк на коліна, задмухав, замахав долонею, і з рудого попелу вихопився вогняний язичок, спритно побіг по очеретині, перестрибнув на куль околоту, й той спалахнув. Тепер дим зносило ліворуч, я зайшов звідти. Й знову простер руки, куль догорів, а очеретяні кулі полум'ям не бралися. Підпалювач зяпав ротом, велика синя бородавка на його нижній губі стрибала, здавалося, вона ось-ось одірветься і впаде на землю, в його очах димів туман страху. І все ж він знову хотів стати на коліна, але я схопив його за комір літника:

— Одійди, бо згориш сам.

Мабуть, я надто сильно скрутив його за шиворотки, бо він двічі кавкнув і позадкував від мене.

— Чаклун... Чаклун,— скинулося над натовпом.— І його у вогонь,— почувся тонкий жіночий скрик. То верещала баба, яка принесла черепочок з жаром. Я повернувся до натовпу. Він був неначе грозова туча — набухлий страхом і гнівом, і враз та туча посунула на мене. Йшли тільки жінки, вони позціплювали зуби, сукали кулаками, йшли виступцем, немов збиралися кинутися в танок...

* * *

Білокобилка збив на потилицю шапку, глузливо вперся руками в боки.

— Куми, подивіться, перед вами вода.

Баби та молодичі якусь мить затрималися, далі посунули вперед знову.

— Вам по кісточки! Гляньте,— і вказував рукою.

Жінки піднімали запаски та спідниці.

— Вже до колін!

Спідниці та запаски підскочили ще вище, оголюючи молоді дебелі стегна, жовтаві, в'ялі, поморщені — старечі...

— Вже по пояс.

Почулися зойки, в одній молодиці запаска впала вниз, і вона підхопила її, стріпуючи від води, всі інші позаголювалися майже до пупа, але хоч і повільно, посувалися вперед. Позаду почулося кахикання, хтось з чоловіків нервово засміявся:

— Куми, потопитесь.

На обличчі Білокобилки проступило щось хиже, очі горіли жаско, простерта вперед лівниця тремтіла:

— Підете з головою!..

Жінки зупинилися.

— Вода приступає, піднімається,— гукнув Білокобилка.

Біла челядь посунула назад.

Й тоді біля одного з возів з горшками застрибав, затупотів ногами схожий на цигана чоловік у жовтій жилетці.

— Це дурисвіт, не бійтеся. Ніякої води немає.— Сіра злоба кипіла в його очах.

Білокобилка повільно повернувся до нього:

— Ти своєї справи доглядай. Он бачиш, скільки нашевкалося на твій віз псів. Чорних і білих... Повен віз.

Горщечник оглянувся. Охнув, круто вилаявся, миттю зняв люшню й заходився гамселити по возові:

— Цюцю, прокляті, пішли геть... Ось я вас!..

Інші горщечники вхопили його під руки. Трусили, неначе пихтір з соломою:

— Матвію, отямся, нащо ти б'єш власні горшки.

Матвій крутив великою, в круглій кошлатій шапці-«мазниці» головою. Половину горшків та макітер він вже побив.

Білокобилка розкидав з одного боку хмиз та кулі, виліз на воза, дістав з-за пояса ножа, поперерізав мотузки, якими жінка була прив'язана до полудрабків. Підбив на потилицю шапку.

— Ходімо!

Жінка не ворушилася.

— Ходімо!!!

Жінка підвелася, неначе сновиди. Білокобилка зсидив її з воза, взяв за руку, підвів до коня, розтриножив його й повів на гору. Натовп дивився на нього з лютою ворожістю, однаке ніхто не одважився зупинити.

— Тобі куди? Твоя хата там?

По юрбі пройшов дроз. Хтось стогнав, хтось ойкав, ще хтось тихо слав прокльони. Цей чоловік налякав їх.

Маленький сухенький дідок з довгою, до пояса, бородою, плескати́м носом щось бурмотів, виступив на два кроки й заляк, засукав старечими нестрашними кулачками:

— Ми все одно її спалимо. Вона дощ наказала.

Білокобилка бликнув з-під гострих брів. Його обличчя було неначе викуване з бронзи, ніс закібчився, очі горіли синім вогнем:

— Сьогодні вночі піде дощ.

Натовп охнув.

* * *

Я вів у поводі коня, вів за руку незнайому мені жінку (її рука була вузька й холодна). Жінка йшла мовчки, швиденько переставляла ноги в маленьких новеньких постоликах.

— Нам сюди? — запитав.

Жінка хитнула головою, хустка ще дужче насунулася їй на очі.

Від ставочка ми повернули нагору у вузьку — чи й проїде віз — зарослу споришем вуличку, навіть не вуличку, а широку межу між городами, так-сяк загороджену з обох боків грушевим гіллям та терном.

— Як тебе звати?

Жінка не відповіла. Попереду з вишняка виглядала хатка, не хатка, а хатиночка, обмазана жовтою глиною, вікна обведені синім.

— А як не буде? — раптом мовила жінка. Я вперше почув її голос, він був м'який і трохи хрипкий. Я зрозумів, про що вона запитує.

— Буде.

— Звідки знаєш?

— Сьогодні вранці снідав... у старця. Сіль у ганчірочці відвільгла. Й ластівки низько літають, і горобці купуються в поросі... Дощ піде вночі.

— А все-таки, якщо не піде?

— Тоді ми втечемо. Під ранок.

— Куди? — жінка зупинилася й посунула хустку на потилицю. Я теж зупинився вражений. Така вона була гарна та молода. Обличчя довгасте, чисте, тихе, в ньому вгадувалася чулість, з-під хустки ледь кучерявилася волосся, спадало кілечками на високе чоло, до половини закрило вухо, маленьке, ніби аж різьблене. Я стояв і дивився, якась чарівна сила прикувала до неї мій погляд. Надто вразили мене її очі, глибокі й темні, з зіницями в золотих обідочках.

— Як все-таки тебе звати? — запитав чомусь несміливо.

— Мальвою, — неначе шелест вітру.

Я скося ще раз поглянув на жінку — вона була вродлива чарівничкою, відьомською вродою.

Ми увійшли на подвір'я, маленьке, огорожене плотом, приплетеним до малесенького хлівця. В дворі поціпували щирець три курки. Й знову я зупинився вражений: під самим вікном хатини, яке виходило в двір, росла мальва! Вона тільки-но розквітала. З високого стрункого стебла з зеленим, лапатим, у рожевих розводах листям дивилися на світ великі здивовані очі-квітки, мальва розквітла тільки внизу, розбрунькувалося вісім чи десять квіток, вище ж — тугі, зеленорожеві бубочки. Дивовижними пахощами віяло од мальви, такими запаморочливими, ніжними, аж мені перехопило подих. На кількох квітках перебирали лапками золотисті бджоли. Я подивився на Мальву, вона мені видалася схожою на мальву-квітку: ніжна рожевість щік, великі, з тремтливим блиском очі, а може то мальва була схожа на Мальву? Я не міг відвести погляду від квітки.

— Ходімо, — потягнула мене за рукав Мальва.

Ми зайшли до хатини, маленької, чепурненької, завішаної рушниками в солов'ях та зозулях, з мальованою піччю, з пучками зілля за трямком та біля комина. В хаті пахло материнкою, зозулиним цвітом, а мені все ще вчувався запах мальви.

Ми посідали на лаву й довго сиділи мовчки. Я стратив всю свою впевненість, мабуть, і Мальва не знала, що їй робити. Я й далі чудувався її красою, а також тим, що ні там, на возі, ні тепер вона не плакала й не скаржилася ні на кого. Азиж ні, таки поскаржилася, скинула хустку, й важка чорна коса впала їй на плечі:

— Голова болить..

Я поволі приходив до тями.

— У відьми болить голова?..

— Болить... У відьми, — губи здригнули усміхом.

— Зараз не буде боліти.

Підвівся, і вже впевнено, ніжно провів кілька разів долонями по її м'якому волоссі та по щоках.

— Вже?

Мальва здивовано звела на мене великі очі-квітки.

— Вже. Та ти таки й справді планетник.

— А ти — відьма.

— Вони вгадали. Вони оддавна не любили мене...

— За віщо?

Мальва задумалася. Її чоло присмутніло, густі, ледь зігнуті брівки стріпнули. В очах — глибока печаль, і ледь-ледь лукавинка.

— За те, що гарна, — без похвальби, без погорди. — Боялися, що поодбиваю їхніх парубків та чоловіків. Що вінчана — в косах, з непокритою головою, що не плачу, а сміюся та співаю, що ходжу сама по лісу. От і доходила, — зовсім іншим голосом. — Верталася, й набрела на їхнє дурне купайло... А я ж лікувала їх...

— То вони — у віддяку за те?

— А як же. Люди завжди такі... Добро віддячують злом... Хоч, вони не злі, а нещасні. Пан злий і посіпаки його. А ми всі нещасні.

— Чим же ти їх лікувала?

— Зіллям.

— Яким?

— Усяким. На кожну хворобу є своє зілля.

— Ну... Од якої хвороби яке зілля? — Я наполягав. Мені було не просто цікаво... Адже сам знаюся на зіллях.

Мальва подивилася на пучечки за трямком.

— Полин — од живота, блекота — од зубів, трилисник — щоб у грудях не боліло, материнка од кольки та кашелю, чистець кладуть до ран, серпоріз також...

— Все так. Ти молодець, дівко...

— Молодець за возом бігає, — сказав раптом суворо і якимось так, що я зрозумів, що Мальва не зовсім беззахисна, й те, про що оповіла — співала й драгувала односельців — правда. — Та чого ж я сиджу? Треба вечерю зготувати.

Вона внесла в'язку хмизу та куль соломи на підпал, змила пшоно, затопила піч. Ходила по хаті, поралася, мовби не поспішала, але робила все швидко. Огонь освітив її обличчя, воно зайнялося такою красою, що мені аж замлоло в грудях.

— Якщо ти вінчана, то де ж твій чоловік?

Мальва притулилася лобом до комина.

— То довга оповідь.

— А нам поспішати нікуди.

Мовив оте «нам» і відчув, що мовив не мимоволі, не випадково, що й вона це зрозуміла, бо повела очима, і її повні губи вигнула ледь помітна усмішка. Відтак очі стали печальні.

— Мене оддали в шістнадцять... За Карпа Пугача.

Він аж на двадцять років старший за мене. Оддали мати з бідую — батько помер у чумаках. Боялася я Карпа й не любила. Похмурий був, нелюда, все гроші рахував і десть їх ховав. А ще висіли в нього на поясі палички дерев'яні з зарубками та хрестиками: грамоти не знав, а на паличках все закарбовано: хто скільки не доплатив панові, хто не вийшов на роботу... Він був чи то токовим, чи підекономом. З людьми суворий, а перед паном, як лист шовковий. Догоджав у всьому. І в молодицях також. Пан був ласий до них, і нині також... Дарма, що чорт бороду наполовину побілів, смугою такою сивою позначив. Отож і загадував мій Карпо жінкам до пана то килими трусити, то пір'я драть, то груби топити. Одного разу загадав топити груби Марті Котисі...— Мальва на мить примовкла, чи то згадуючи, чи переживаючи все наново.— Марта Котиха — моя двоюрідна... А в неї саме корова телилася... А може вона й схитрувала. Забігла до мене й каже: сходи за мене до пана груби витопи. Потім відроблю. Молода я була, дурна... Пішла... Пан і схопив мене... Спочатку вином пригощав, та я не пила. А тоді схопив. Я відбивалася, кричала, вікно кольорове висадила. На мій крик попрібігали люди від корівника, з току... А мій Карпо стоїть на дверях з дрюком і нікого не впускає. Він бо ж думав, що там Марта... Ну от...

Мальва мовчала, мовчав і я. Мої груди ходили ходунном.

— Відтоді не стало в селі Карпові життя. Люди взяли його на такі глузи, що не було йому проходу... Він запив, а далі покинув село, й зник.. Повіявся в бурлаки. Й немає його вже вісім літ. Мабуть, немає й на світі. А я вернулася до матері. Через рік мати померла. Оце і вся моя сумна казка,— мовила й знову осміхнулася печально.

Одначе по хвилі струснула головою, її товста, по-дівочому, з квітками, коса гойднулася на грудях.

— Зараз будемо їсти.

В ковганочці натовкла конопляного сім'я, кинула туди пів кулачка якогось зілля, розлила куліш по полив'яних мисках, заправила.

— Я заправляю в мисках... Щоб свіжіший був.

Ми посідали за стіл. Я дістав свою ложку з зарубками. Але намагався не дивитися на них. Куліш був гарячий. Я тримав перед собою ложку запашної страви, але не їв, а дивився на Мальву. Дивився й дивився, й не міг відвести від неї очей. Мальва й собі кілька разів погля-

нула на мене, а тоді опустила очі. І я подумав, що хоч трохи вкинув її в хвилювання, що таки не зовсім старий та бридкий і ще можу хвилювати жінок. Це знав і раніше. Обличчя в мене може й сокирою тесане, грубе, й дуже засмагле, зациганіле, але ж очі добрі, ніс трохи закоцюрблений, вуса пухнаті,— молодичі кажуть, що я чоловік не злий, мужньої вроди. Не красень, звичайно, але гожий. Ото тільки лисина... Так то — розум.

Мальва мовби відгадала мої думки.

— Голова в тебе, наче полив'яний горщик...

— Еге ж... Тільки підкована блоха пробіжить. А без підків ковзає.

Мальва засміялася. Сміялася вона дуже гарно, трохи закидала голову, на лівій щоці в неї прогиналася ямочка.

— Ти влюбливий,— раптом сказала.

— З чого взяла?

Я знав, що подобаюся не всім жінкам — надто через свій трохи розбійний, а трохи гультяйський вигляд, і це мене не хвилювало, але цього разу мені захотілося по-добатися.

— По зубах видно.

— По зубах тільки коней купують. А ти?

— Я? Не знаю. Ще нікого не любила... Хіба що так, здалеку.

— Як це?

— Був один... Білявець... На війні погинув. Він не знав, що я його очима милую. Була я тоді ще дівочкою. Дівчам. Він і не помічав мене.

— А потім?

— А потім ніхто не підійшов під мої мислі. Та й не вельми поспішали. Хто я? «Ні дівчина, ні вдова...» І матері парубків остерігали. Пускали неславу... А я їм наперекір співала та квітки в коси вплітала. Ось так! — сказала з викликом.

І подивилася мені в очі глибоким поглядом.

Тримала в руці, у пальчиках, ложку, рукав сорочки закотився й смаглява заба невеликої руки впала мені на серце. Вона видивлялася ложку, неначе збиралася побачити в ній свою долю.

— Ти боялася смерті? — запитав зненацька.

— Зі мною був Господь,— відповіла просто та щиро, і я вельми зрадів цій відповіді. Подивував такий великий і простій вірі й подумав, що не зібраний на неї сам. І подивився на Мальву просвітлено.

— Літа пливають за водою.. А що я знала?.. Опріч злиднів. Кого знала? Три курки зузульті... Та ще ось його, Клубка,— вказала на чорно-білого веселого котика, який дзигого крутився на чисто вимазаній долівці, гаяючись за власним хвостом.

Це була скарга й не скарга, я відчув, що Мальвина оповідь правдива й чиста, і ще відчув, що біля неї, поруч неї і сам стаю чистішим та кращим, що, виявляється, в мені ще багато доброго, спочутливого, нерозтраченого, нерозвіяного по Дикому Полю, по Чорному морю, по горах кримських та на порогах Дніпрових. Ще я подумав, що людський рід жорстокий і несправедливий, що в світі важко прожити людині правдивій та беззахисній.

...Куліш давно з'їдений. А ми сиділи й сиділи, і говорили, й мовчали, я трохи оповів їй про себе — і вдихав п'янкий до запаморочення запах мальви: Мальва відтулила одну дощечку, яка була замість шиби, і квітка заглянула до хати. Я й сьогодні думаю, що все, що було далі, сотворив мальвин чар.

Почало вечоріти. Я прип'яв у бережку коня, Мальва помила миски, й ми ще трохи посиділи на призьбі під зорями. Вони тремтіли (я знову відмітив — на дощ), і місяць стояв у короні, й підпадьомкав перепел біля ставу, й дикі качки тягнули кудись понад хатою — було чути посвист їхніх крил.

Ми сиділи близенько одне біля одного, я диткався плечем її плеча, й відчувши, що вона тремтить, скинув вже добряче замицьканого, а подекуди й пошарпаного, синього жупана, та накинув на Мальву, й не пам'ятаю, як її тонка рука опинилася в моїй широкій долоні, але вона забрала її й сказала:

— Давай погадаю.

Не знаю, чому, але я злякався.

— Не хочу... Моя путь позаду важка, боюся, що й попереду не легша. Ліпше не відати про те, що з тобою станеться. Погадай тільки на нас удвох.

Вона стрепенулася.

— На нас?.. А що на нас гадати... Ти мене врятував. Завтра поїдеш...

— Мушу їхати.

— Ось бачиш.

— Але я вернуся.

— Для чого?

— Щоб бути біля тебе.

- Для чого біля мене?.. Моя путь рокована...
- Моя також...
- Я тебе не знаю.
- Узнаєш. Я не лихий.

Мальва повернула до мене голову. В її очах зблиснуло зоряне світло. На шиї беззахисно чорніла родима цяточка.

- Я це знаю...
- З чого?
- З твоєї руки.... З твого голосу. З того, що ти вчинив сьогодні. Адже тебе могли і вбити.
- Мене вбити не можна.
- Овва!
- Ось тобі й овва. Я дужий... Вельми дужий.— І обійняв її за стан. Вона випручалася.
- Пора спати.

Я хотів розіслати на долівці куль, але Мальва розібрала для мене постіль, на якій було безліч подушок: більших, менших і зовсім маленьких.

- Ти давно не спав на подушках?
- Не знаю й коли.
- Поспи, відпочинь. Тобі завтра в дорогу...
- Звідки знаєш?
- Сам казав.

Я чомусь губився перед Мальвою, іноді відповідав не до ладу.

...Погашено маленький сліпачик. Потушена лампада перед образами Христа та Марії. Запах сухих трав лоскоче горло. Бентежно. Тривожно. Я не сплю. Чую, що й Мальва не спить на лежанці. Чую навіть її дихання. І думаю про те, аби взяти її на руки й перенести на ліжко. Й не одважуюся. Бунтую проти себе. Й боюся образити Мальву. Адже вона може подумати, що вимагаю відплати. Цвіркоче на покуті цвіркун. Кажуть, на покуті — не на добро. «Заступи й сохрани її, Боже...»

І допоможи мені... Пережити оцю ніч. І поїхати, й вернутися в оцю хату. Вона так мені й не відповіла, чи жаданий я тут...

- ...Пробудився від грюкоту. І від шепоту Мальви:
- Прийшли, вони прийшли!
- Хто вони?
- Прийшли по мене. Господи...
- Йди сюди...
- Куди?
- До мене... Йди...

І відчув біля себе туге тіло. Мальва тремтіла, неначе кленовий листочок на вітрі. Вчора вона не боялася нічого, спокійно чекала смерті, а сьогодні страх трусив її. Так буває часто, врятувавшись один раз, людина починає боятися того самого лиха.

— То грім,— тихо мовив я й пригорнув Мальву до себе.— Починається дощ.

Тугі перса вперлися мені в груди. Я притискав її до себе дужче й дужче, і вже наші тіла були, як одне.

Мигнула блискавиця, вкинула у малесеньке віконечко жменю світла й оглушливо вдарив грім. Він вже не вмовкав, розколював небо, гахкав, здавалося, десь там, угорі, перекочується велетенське каміння та колоддя, мигавиці в'язали свої вогняні петлі, але ми вже нічого не чули й не бачили...

Я прокинувся від сонячної радості в грудях. Не одразу збагнув, де я, а збагнувши й розглянувшись, тихо засміявся. Сонячна радість плинула з самого себе, бо сонця не було, за вікном повис сірий дощовий ранок. Раз чи двічі прогуркотів грім, і пошкандибав кудись за околицю села, а дощ йшов і далі, густий та рівний. Я був у хаті сам. На лаві стояла циберка з водою, з усього видно, внесена недавно, біля печі лежала скручена перевеслом в'язка хмизу. Мальва готувалася топити піч, але її десь не було. Від одної згадки про неї, про те полум'я, яке вночі запліскувало мене, стало так хороше, що я вдруге засміявся. Я знав, відчував, що те полум'я нікуди не поділося, що воно в мені, його багато-багато, відчув себе молодим, донедавна мав себе трохи не за діда (я на рік пережив Христа), а тепер відчув, що за одну ніч вернувся в молодість. Лежав дужий, скорений ласкою, не схожий на себе.

Скрипнули двері, до хати увійшла Мальва, в нап'ятому на голову мішечку кобкою. Скинула сірого кропив'яного мішечка, скинула свитку, й посотала переді мною струнка та легка, неначе молода сосонка. Мальва ховала очі, соромилася дивитися на мене.

— Я переп'яла твого коня,— мовила, й почала лагодитись, аби затопити піч. А я дивився на неї, і постеріг, що в неї дуже легка і граційна хода, хода — це пів жінки, а може й більше, я міг би одружитися на самій ході.

— Чого ти так дурникувато усміхаєшся? — нараз запитала Мальва й везькнула мене по щоці качиним крилом, яким підмітала комин.

— Не знаю...

Але я знав. Причина відкрилася мені враз, наче сині небеса від повіву вітру. Я об'їхав пів світу... Він такий великий... Йї виходило, що об'їхав його, аби зустріти її, Мальву. Я довідався, що на світі є небеса, й що для них треба жити. Я довго жив чеканням, яке іноді переходило в безпричинну тугу, і зараз побачив, що туги немає, що вона пропала навіки, й далі нарікати на долю не маю права.

Донедавна я ні за чим не шкодував, мене не гнітила самотність, я вмю бути самотнім і серед товариства, хоч, що там казати, люблю людський тлум, людське кипіння, добру бесіду, добру чарку, і аж тепер пошкодував, що не зустрів раніше Мальви, що стільки змарнував часу. І вже думав, що й жити мені немає для чого. Валасався по світу, чогось шукав і не знаходив. А воно так просто — жінка, в якої зіниці з золотими обідками, й сміх, наче цвіт мальви. «Кохана» — несподівано обізвалося десь у самій глибині серця досі незнайоме мені слово. Либонь, мої мандрі по світу доходять кінця. Привезу Непийводи наказ Бурого, приїду сюди, заберу Мальву й подамося до Самарської паланки. Все, митарю, кінчатся твої митарства.

...Не знаю, де Мальва роздобула сиру та сметани, (либонь, після того, як пішов дощ, їй би дав будь-хто в селі, людське серце такою ж мірою добре, як і люте), але таких вареників я не їв ніколи. Мальва заслала стіл поверх убрусу вишиваним рушником, і макітерка з варениками стояла на ньому, неначе квітка. То не був просто сніданок, то було пригощання, причащання, прилучення до великої таїни. Хоч говорили ми казна про що, й навіть бавилися, й перчили розмову шкилюванням.

- То вони правду казали про тебе?
- Хто вони?
- Люди. Що ти парубків і чоловіків зманюєш?
- Цього не казали, а думали.
- А що ж вони тобі ставили в стид?
- Що в зимі з парубками на крутьолі каталася.
- А таки крутилася?
- Крутилася.
- І що на Купайла через вогонь стрибала?
- А стрибала.

...Після сніданку ми знову лежали в подушках. І лущили лісові горішки, ще торішні, ворочок яких Мальва

дістала з ковбишки біля комина. І знову толочили подушки. Й так до вечора. А дощ ішов, біля призьби вже плюскотіло, й мальва за вікном плакала великими рожевими сльозами. Чого вона плакала?

Дощовий день непомітно переступив у вечірню імлу, Мальва засвітила лампадку, і враз щось засвітилося в моїй голові, і я з жахом подумав, що за всю ніч і день жодного разу не згадав, куди й за чим їду, і що не маю права гаятися жодної хвилини. Адже я злочинець, чорний злочинець, який запродує товариство і його святі заповіді, запропащає великий закон січового братства, освячений Покровою. Іхати, їхати негайно, проти ночі, наздоганяти згаяне.

Але я так і не поїхав. Ні увечері, ні вночі, ні вранці.

* * *

Цього разу польний гетьман нарешті пристав на пропозицію полковника Пива скурати козаків фортеlem — хитрістю, військовою фантазією. В досвітковій темряві два полки жовнірів почали інкурсію на козацькі шанці, решта вчинили зальогу в Наумовій балці. Напад був раптовий, швидкий, навальний, а втеча панічна (вдавана), з рейвахом, воланням до Бога, й козаки втягнулися в погоню. Даремно Бурий гукав з валу, даремно хапав козаків за поли осавул, деякі вже поминули Куцу балку, деякі добігали до Наумової, та врешті їх зупинив шукуринський курінний Баюра, розхреставшись на горбі перед козаками з пістолем і шаблею в руці.

— Безумці, отямтесь!

Його зрізала мушкетна куля, й козаки отямлися. Лука Хрін тільки трохи не добіг до Куцої балки, а молодий, прудконогий Тишко Миленький сягнув Наумового горба, зате й втікав, як нажаханий заєць. Одна куля наздогнала його, черкнула в плече. Тільки обережний Пукавка пробіг трохи й зупинився, й першим видряпався на свої вали. А за його спиною розпочалися утарчки, частину козаків було оточено, вони скуплювалися й відбивалися до останнього подиху. Тим, хто лишився на валах, випала важка борона, знову виручили гармати, гаківниці, шмагівниці, вони смалили, неначе з пекла, й острів гойдався од випалів. Козаки пам'ятали про виставлені по містах на позорище голови своїх побратимів і боронилися до загину. Під тим щільним вогнем звонили польські полки, почали безладно відступати, й тоді по козацких шанцях озвіріло, люто вдарили польські гар-

мати, й били та били до самого вечора, козацькі гармати огризалися ліниво, і навіть за те гетьман банітував пушкарів.

Він ходив від бочки до бочки й тільки хитав великою сивою головою. В лад тому погойдувалися, неначе два бичі, вуса. Куль до гаківниць лишилася одна бочка, залізних — півбочки, ядер — п'ятнадцять, куль олов'яних, куль до шмагівниць, шроту залізного не лишилося зовсім.

...Нижче того уступу, на якому зберігалися залишки запорозьких припасів, сиділи Хрін, Миленький та Пукавка, Пукавка підмостив під себе польське ядро, яке не розірвалося.

— Де то наш Білокобилка? — мовив Хрін.

— Десь у корчмі варенуху п'є,— Пукавка прочищав бур'яниною цибух люльки.— А може лучилася пригодонька... І його шкіру натягують на барабан.

— Е ні,— гаряче заперечив Миленький.— Не такий він, щоб у корчмі...— і пригодонька... Він — характерник... Дійде. Досі вже дійшов, веде козаків.

* * *

...І я знаходив собі всілякі виправдання: не відпочив кінь, не висохла одіж, натер ногу — бо ж так мені було хороше, бо ж так щасно,— відтак дощ вшух, і я, відриваючи від серця щось пекуче, щимке, сказав:

— Мушу їхати...

— Чому...— мушу?

— Бо... погине багато людей.

— Козаків?

— Ти догадлива. Козаків.

— Не догадлива, розумна.

— Тобі не бракує скромності...

— Ти на що натякаєш? — її очі сміялися і вже сумували.

— Ні на що...

Кінь не хотів брати вудила, не хотів іти з двору. Зеленіли проти сонця макові головки, дощова роса на них поблискувала, наче сльози, і такі ж, тільки більші, краплі на мальві — на листі та квітах. Я попрощався з мальвою (вона мені видавалася живою, дивилася великими очима квітів), хвацько, по-парубоцьки вискочив на коня. На серці в мене лежала така туга, якої не знав ніколи раніше. Якась неймовірна сила тягнула мене назад, веліла повернути коня, і я ледве подолав ту спокусу. Було

порожньо та вітряно на душі, здавалося, звідти вивіяло все тепло. Й зненацька подумалося, що, либонь, все оте, про що я думав раніше,— марниця, що ніякої такої великої істини в світі немає, або, принаймні, її не потрібно шукати, що вона ось тут, у звичайній хаті: свіжоспечений хліб, чиста сорочка, а найперше — любов. Яка зігріває серце, й робить увесь світ іншим, наливає нас щастям та радістю, а для цього й живе людина.

— Чекай, скоро приїду.

Знизу, з кінця вулиці, ще раз махнув рукою: вони стояли біля плоту обоє, Мальва і мальва. «Дві мальви», подумав, і пустив коня чвалом. Гелготали на ставу гуси, хлопчик у довгій сорочці, підперезаний путом, гнав на пастівник вівці, хльоскав довгим батогом по калюжах, десь у городі сварилися молодиці, у чорній, вже добряче сколоченій калюжі юшили носами качки, квочка вела по межі з городу мокрих курчат, цвірінькали горобці — все таке домашнє, мирне, аж страшно було думати про мою роковану путь.

А я їхав, і то посміхався дурникувато, то банітував себе, ганив і проклинав найпопліднішими словами — це ж і до неньки вже не встигну заїхати, бо немає й крихти часу, і перед товариством завинив безмірно. І не міг відчахнутися від думки — що моя вина і мука солодки.

Поминув Королі, виїхав на горб, там панський дім з дерев'яними колонами і схожою на шпаківню химерною будкою на даху, хліви, льодовні і комори, біля крайньої, з великим ганком, селяни на розстелених ряднах переївали зерно, либонь, ще торішне. Зненацька верховіттям яворів над моєю головою прошелестів вітер, за лісом заgrimіло, й сонце заскалилося, посунуло за сиву хмару. З поля, дорогою, з одного боку обкопаною канавою, порослою гломом та терням, вороні коні несли карету, в ній сидів пан у шапці з пером, за каретою гицали в сідлах два гайдуки.

Я з'їхав з дороги. Карета порівнялася зі мною й стала. З неї вистрибнув уже немолодий пан, з довгою, пробитою пасмом сивини козячою бородою та вусами, які стриміли в обидва боки, неначе ножі, і заволав:

— Як смієш, хлопе, вітати пана в шапці, сидячи на коневі! Геть додолу!

З розповіді Мальви я здогадався, що це Юс.

Мусив тамувати образу та гнів, бо ж не належав собі, а товариству, й покірно сповз у мокру траву.

— Хто такий? Куди їдеш моєю дорогою? Ет,— махнув рукою, бо знову заgrimіло за лісом.— Бігом до комори заносити зерно.

— Маю, пане, пильну справу, мушу їхати,— відказав тихо.— Дуже пильну,— й шосили гасив жаринь у очах.

— О, небо, лотр має справу, пильнішу за панську! О, Езус Маріє, сто копанок тобі, хлопе, в горлянку. Та я тебе...— Очі йому золот'яніли, шкіра на вилицях нап'ялася.

— Пане! — і доторкнувся до сережки. Вона обпекла, неначе вогонь. Злість брейонула по серцю гострою шаблею.

Але він вже вихопив у кучера батога, хвицьнув у повітрі. Я відхилився, батіг проклав басамана по мокрій траві. Вдруге батіг оперезав моє плече та шию, далі я знову ухилився й наступив чоботом на ремінний цв'ях. В лютості й безсиллі пан смикав батіг і випустив батожильно, й заверещав:

— Гайдуки, хапайте його.

Гайдуки вдарили на мене кінями, я відскочив, пірнув гнідому під черево й смикнув одного вершника за ногу. Він гепнувся на дорогу, а тим часом другий крутнувся конем, потягнув шаблю. Вона не йшла з наділків, чи були тугі, чи заіржавіли. В мене в руках були віжки, скручені, як аркан, кинув їх, один кінець обвився довкола гайдука, я й його стягнув на землю. Помітив, що перший гайдук підводиться, деменув його носакон у груди, приплескав до мокрої глиноземлі, і в два скоки наздогнав пана Юса, який стрибнув у карету, длубався в ній, і видлубав довгасту дерев'яну шкатулу, а з неї — довгого чорного пістоля. Клацнув курок, але я встиг пірнути вниз і підбити вгору панову руку, а далі обома кулаками деменув пана в щелепу. Він вилетів з карети й гепнувся на дорогу. Я на бігу рвонув з гайдука, який стогнав на землі, шабельтас, обірвав шаблю разом з наділками й скочив на коня. Ще встиг помітити, як мовчазною грачиною зграєю чипіли біля комори люди, як кучер сповз з козлів і затулив руками обличчя, мабуть, він подумав, що я зараз рубатиму всіх шаблею. На коня злетів, не торкнувшись ногою стремена. І вже мчав до греблі, пролетів місток і звернув під ліс. Аж тепер пошкодував, що не взяв гайдуцького коня-вигулянца, а поїхав на своєму виморенцеві з розбитими копитями. Та вертатися було пізно.

Я мчав м'якою луговою дорогою, з лівого боку слали-

ся болота з річечкою, означеною стрічкою кучерявих верболозів, болота без кінця-краю, там перегукувалося наполохане птаство, з правого вставав ліс — підліском з верболозів та крушин, ліщини, а далі зводилася зелена стіна з дубів та кленів, за лісом погахкувало, майже чіпляючись за вершечки дубів нерозчісаними пісмами, сунули хмари, там вже йшов дощ. Я біг навперейми йому, спиною, животом вчував погоню — немає нічого в світі страшнішого за погоню й гіршого за втечу. Мені, моему родові, моему народові навічно судилася втеча, а моїм ворогам погоня. Її ще не було чути, але вона вже йшла, я знав, що пан розіб'ється в коров'ячий кіз'як, а напустить на мене все, що має в руках, пошле до інших панів, вони обкладуть і ліс, і болота, і луки. Отож, треба мерщій кудись подаватися, кудись сховатися, бо розпочався дощ, а під дощ я не почую погоні. Вона нишпоритиме скрізь, промчить і вернеться, нюшитиме, злизуватиме пилюку з придорожної трави й нападе на слід. Але поки нападе... Втеча також не спить. Та ще втеча досвідчена. Кінь був у милі, їдкий запах кінського поту бив мені в ніздрі.

Я звернув до лісу. Зліз з коня й повів його в поводі. Через кущі, попід віття, попід хвилю дощу. Щоправда, дощ хлопнув, прошумів і стих. Й знову вилупилося сонце, воно зависло, неначе ремезове гніздо, ліс парувал, кльокали по папороті важкі краплі, перлами зблискували на листі, теплий курів туман, галасувало лісове птаство. Ліс втечі й погоні жив своїм життям, ворон на вершечку сухого дуба опраляв дзьобом мокре пір'я, гадюки сплелися в клубок біля дубового пнища, куниця пробігла галявиною, а за нею низочка малих куниченят. Світлі галявини і сутінні долини, я — мокрий по пояс, кінь — по черево, ми брели навмання, тримався напрямку по сонцю, й оглядався стривожено — за мною тягнувся мокрий слід. Впала під ноги стежка-протопт, а потім одразу кілька — то розбігалися, то спліталися, неначе жили на натрудженій руці — пробиті коровами, яких ганяють на лісове пасовисько, отже, десь недалеко село, туди зась, там вже може бути погоня, знову пірнув у мокрі ліщинові хащі. Вийшов на сінокіс, сів на коня й пустив його через молоді отави, ще видно сліди покосів та колії від жердин, якими стягують копиці до стожарень, і старі, перетрухлі стожарні, де трава вже перетліла й перетрухла і слугує тільки гніздів'ям для зміїв, а за рік-два й зовсім щезне, стане землею, по таких місцях,

стожарищах, росте трава буйна, рутв'яна, впивається соками своїх близьких і далеких родичів — гірка сутність життя. Лугові чайки зняли крик, видавали мене. З верболозового острова посеред лугу спостерігав, як попід лісом, низько згинаючись у сідлах, промчало з десятком вершників — погоня, перечекав, доки вона сховалася в лісі, й рушив далі. І ще раз з узлісся спостерігав вершника на могилі серед пастівника, він крутився на коні, розглядався на всі боки. Кінь під ним танцював і зривався на дибки. Я в'язав до пояса шаблю — чужа шабля, вона, здавалося, не хотіла прилягати до мого боку, — рукавом утирав піт з обличчя.

Заночував під стогом, багаття не розкладав, під ранок мене навідав рудий пес, зупинився за кілька кроків, понюхав повітря, нічого не винюхав, побіг, кінь добре напасся, зітхав утробою, я витер віхтем сіна вологу від роси хребтину й поїхав. За добу втечі відвихнувся добре вбік і тепер правував на схід, аби виїхати до Дніпра. Дніпро переплив на світанні, з польського берега мене помітили, але запізно, стрілили тричі, — не влучили. Пощастило, що варти на цьому боці не було. Тепер їхав напрямці до Трубежу.

Опівдні підїхав до невеличкої чи то річечки чи то кавани, яка текла посеред лугу, спробував перескочити, але кінь не пішов. Спрямував його у воду, кінь обережно вступив передніми ногами, далі — задніми, й несподівано шурхнув униз, вода сягнула мені трохи не до пояса, кінь рвонувся, рвонувся ще раз, і злякано захріп, осів ще глибше. Я сковзнув з нього просто в воду, й вона аж опекла мене, така була холодна, виметнувся на берег і потягнув за гнuzдечку, кінь напружився, витягнув шию, і — ні руш. Я ще довго тягнув його за гнuzдечку, але він глибоко застряв у глеї, ще й перегородив собою річечку, яка плинула в одрубистих берегах. Доводилось рятувати коня, я рубав шаблею лозу й підсовував коневі під черево, збирав на стоговищах старе сіно й також стоптував його під коня, але коли він починав борсатися, все те кудись дівалося, і я знову рубав лозу й голяка бабрався у воді, а вона обпікала, судомила — десь поблизу били студені джерела. Увесь у глеюці, болоті, я вже геть обезнадіявся, одначе коли знову потягнув за гнuzдечку, кінь басонув передніми ногами, подався вперед, а ще кількома скоками, розбризкуючи каламутну воду, вирвався на берег. Він водив боками, тремтів і стояв склячений, опустивши голову. Я витирал пучками

трави його прогнуту спину (не молодий), і пожалів конячину, йому б розвезити клунки з борошном, пастися на вигоні, я ж загнав його трохи не до запалу, копита в нього порозбивані (їх би обрізати, залити розтопленим салом), спина стерта, грива в ковтюхах.

Вкрив коня своїм лапсардаком, а сам повалився в траву.

Я безмірно втомився. І думав про те, як би було добре отакої днини, замість борсатися в глеюці, вицокувати зубами дрижаки, встати рано, коли сонце тільки золотить листочки на мальві, умитися з дерев'яної циберки в присінку, взяти косу та викосити лужок у кінці городу, й щоб тебе покликав до сніданку од перелазу м'який текучий голос. Що більше треба! Мені потрібні оті плавні з комарами та комашнею, яка видає очі, оті скажені, в піні, пороги, які перепливав туди й назад на спір за одну єдину квартиру оковитої, отой випалений сонцем степ, у якому з-за будь-якого кущика бур'янцю може виметнутись на горло колючий татарський аркан, оця погоня!.. Моя втомлена душа хотіла втекти від того й хилилася на м'які вишиті подушки, але їй не давало схилитися щось гостре в серці, я не знав доконечно, що то таке, тільки почував його непереможну силу.

Те слово — зовсім близько, одначе його не заведено вимовляти, навіть подумки, його може вимовити тільки кошовий, гетьман, та й то з оголеною шаблею в руці, перед останньою, смертельною битвою, під посвист куль, тоді він вискакує на поруйнований гарматними ядрами оборонний вал (або ставить коня цапки), й гукає: «За отчий край! За неньку-вітчизну!» Може цього разу воно й зринуло в моїй пам'яті, одначе я вдав, що не помітив того.

* * *

Сонце повільно опускалося за обрій, над ним білими баштами стояли хмари, здавалося, вони палають, і здавалося, що палає степ, підпалений сонцем. А далі на овиді лише рожева смуга, яка перетліла в синю й нарешті в чорну. Й коли чорнота оповила землю, оповила острів, поляки пішли в наступ. Спочатку майже наосліп вдарили гармати — всі разом, загули, заохали, заголосили скелі, й ревісько встало над Хортицею, луна відбилася від небесної бані й кулями-бомбами впала на землю. Далі поляки кинули паперові ракети, які стриба-ли, бризкали вогнем, сліпили людей, по тому пішли на

приступ самі. Налога провадилася при безперестанній стрілянині, гармаші кидали ядра через вал, в козацький табір, і стояв тріск рушничних та пістольних пострілів, й стогони, і лементи, і крики, й волення пощади та вихаркнута з кров'ю лайка, й зляканий птах — ворон косо падав на заріччя у вогні гарматних випалів, і били польські військові бубни та сурмили до побіди сурми, а козацькі мовчали, бо бубоністи та сурмачі покинули свій музичний струмент і взялися за шаблі, козаки відбивалися списами, келепами, косами, дубинами, вони поскидали жупани, кунтуші, лишилися в білих сорочках або голі до пояса — дуже зручні для вибору цілі, — але й страшні ворогам, і молотив навсібіч веслом своїх і чужих козак з випаленими ракетою очима, й реготівся та пританцьовував у рові збожеволілий польський вояк, і гнав штурханами в потилицю реєстровиків осатанілий Пиво, а вони не хотіли йти на своїх, втікали, кидалися у воду й або тонули, або перепливали на той бік, а вода кипіла в гарматних сполохах, а чорний, важкий, також у білій сорочці, але і в киреї, притороченій шнуром, яка злітала неначе велетенське крило, з величезною кривою шаблею стояв на валу козацький отаман Бурий, шаткував на капусту ворогів і збадьорював козаків, він стояв по самому центрі, й здавалося, то живий козацький ланцюг приторочився до нього з двох боків і не подається назад, окремі кільця випадають, інші змикаються — падають, падають козаки, а ті, що б'ються, живцем врастають у землю, з якої їх не вибити, не вірвати.

Сурми й далі сурмили приступ, а польське військо відступало назад і люто відгризалося рушничними пострілами. Місяць то впливав на небесну оболонь, то знову кутався в хмари, здавалося, він ховає свій вид, боїться страшного видовища.

Після бою гетьман не буркотів, не сварився, не заглядав до бочок з військовим припасом — порохом, кулями та ядрами — всі бочки були порожні. Він тільки покотив носком захололе ядро і похмуро мовив:

— Я знав, що той крутій Білокобилка не вернеться, даремно ви всі запевняли мене...

* * *

Є у нашій краї кілька місць, куди од давніх давен на початку походу збираються козаки, туди ж вони й відступають, знекровлені та пошарпані, щоб перебути, перетривати якийсь час; це й Уманський ліс, і Чорний ліс,

і Солониця, і Трахтемирів, і Потрубіжжя. В Потрубіжжі — невідь ким і невідь коли насипані високі вали, порослі дрімучими лісами, й непрохідне у свічках купав болото понад Трубежем, на лісових просіках з півдня козаки ставлять засіки та закидають їх терням.

...Під лісом стоїть корчма, либонь, найнужденніша і найобшарпаніша на всю Україну, не корчма, а куча: наполовину запала в землю, з чорним зрубом, з перекошеними дверима, з закиданою піском покрівлею — на тому піску жовто цвітуть полини, а в полинах шкварчать здичавілі коти, — корчма блимає більмами — бичачими пузірями — в поле, ще й обіперлася на всохлого осокора. Корчмар Юдко бідкається всім, що не має з корчми ніякого хосену, а проте не кидає її. Справді, часом у корчму ніхто не загляне по тижню й більше, але трапляється, як оце нині, корчма гомонить на весь ліс, й тоді мідні шаги та срібні таляри щедро сиплються до Юдчиної шкатули.

Козацький полковник Недайвода сидів не в корчмі, а під дубом за столом, вирізаним у землі з дернини. До того земляного столу дозорці й підвели Білокобилку. Очі йому туманилися темними кругами, вуста з'їдала смага, плечі струшував дріж. Він довго не міг вимовити жодного слова, й заговорив тільки по тому, як йому піднесли липівничок горілки. Випив її, утерся рукавом і сказав:

— Я обіцяв гетьману привести вас через три тижні, сьогодні минає двадцять перший день, а ще ж треба добігти до Хортиці. Біда, полковнику, справжня біда.

Й оповів усе Недайводі, а той слухав мовчки, й дим з люльки в'їдався йому в праве око, плутався в гострій кошлатій брові. Брови в Недайводи чорні, й чорнющий, як воронове крило, вус, а підстрижений у кружок чуб біліший за грудневий сніг.

Вислухавши Білокобилку, Недайвода наказав бити склик, а за годину вже кинув у поле три під'їзди, які розсипалися віялом, аби забезпечити військовій охорону з трьох боків. Козаки збиралися на квалт.

* * *

І я лечу, осідлавши Вітер. У нього копита з кременю, груди вузькі та дужі, голова суха й маленька на міцній довгій шиї, і весь він витягнений, неначе щука. Арабаш здобутий у турків, мені його дав Недайвода. Не знаю, чи я вкипів у сідло, чи сідло в мене, але я ще не

встигаю повести поводом, ще тільки подумаю, а Вітер вже забирає в той бік, куди мені треба, прищуливши маленькі гострі вуха, перелітає через рівчак і летить по дорозі, ледве доторкаючись до неї копитами. Золотий кінь, не гірший за Пивиного, якого вбили піді мною. Поперед мене в траві врозсип — беш-баш, — видніються полишені дозором сліди, — трави ще не замели їх, це правий дозір з десяти козаків, вони десь недалеко, я хочу їх наздогнати.

Ми їхали за чверть милі від Дніпра, і я бачив високий протилежний берег, кручі, й села понад ними. Раптом мою увагу привернули густі клубки диму. Горіло село... Серце закалатало, неначе дзвін на сполох. Горіли Королі. Хоч вітер зносив дим униз по Дніпру, мені враз запахло горілим, і запахло тривогою, перед моїм зором постала хатка з віконечком, у яке заглядає мальва... Там щось сталося! Сталося з Мальвою. Може вже замість хатки купа гарячого попелу? А сама вона стоїть розіп'ята на воротах. Одним краєм серця розумів, що це — безумство, інший край нічого розуміти не хотів... Вирішив доскочити до Дніпра, подивитися зблизька... Прорвався через шелуги, вимчав на річкову ринь. Тепер дим над Королями стояв стовпом, він зносився під самі хмари. Я розглянувся — сторожі ніде не видно, о цій порі вона взагалі тільки зрідка проїжджає понад річкою, а зараз або подалася на пожежу, або втекла. Кинувся з конем у річку, вже не думаючи про те, чи наздожену козаків (я своє зробив, однією шаблею козацьке військо не запоможеться), поплив до високих круч. Передихнувши мить, видряпався проритим весняною водою бурчаком на кручу, де глід ще несміливо запалював червоні свічки, пустив коня по стежці вниз у лісову гущавинь. Так мені здається, бачиться, а чи мариться — що я перепливав Дніпро, а може й не перепливав — жар палив мене і я погано пам'ятаю все, що діялося зі мною тоді, бо іншого разу мені здається, що я просто перелетів через нього на коні і опустився на кручі.

...Гілки намагалися збити з мене шапку, кінь двічі перечіплявся на вузлах корчів, брьохався в баюрах, хрпів і косував, піна летіла з морди в траву, народжений для простору, степу, не любив лісу, мене ж і далі кидало то в жар, то в холод, якась липка хвиля раз по раз накочувалася на груди, а губи шерхли й палали, і в очах змигували блискавиці. Кінь вимчав мене з лісу, зорові відкрилися долина та село в яворах, над яким вихрив

дим. Його мовби викидало з велетенської печі, зносило на церкву («як же давно я був у церкві, церковні бані служать мені тільки мітками, по них вибираю дорогу»), десь неподалік чувся цокіт металу об метал, луговою дорогою від села летіло два вершники, лісова дорога перехрещувалася з тією, вершники пролетіли за пів сотні кроків від мене, обоє на ходу повернули до мене обличчя, і враз я впізнав у передньому пана Юса — клинцювата борідка пікою супроти мене. Пан Юс утікав, я не думав над тим, від чого і від кого він утікає, від чого ж ще — увірвався терпець посполитим, і вони взялися за шаблі та коси. Може прочули про близьке козацьке військо, може якась козацька чата, як оце і я, переправилася через Дніпро... Я рвонув правий повід.

Лугова дорога не відлунювала копит, тільки подеколи чавкотіло, праворуч вставав стіною ліс, ліворуч зводилися списи очеретів — це була та сама дорога, якою я позавчора втікав від погоні, а тепер сам ішов погонєю, й вершники попереду щосили шмагали коней, оглядалися, і я на відстані відчував їхній страх та їхній неспокій. Знову червоним колесом крутнулася переді мною земля, помінялася місцем з небом, упала під ноги, а небо хитнулося, пекельний жар палив мене, а в тому жару, в сивому морозі стриміло одне слово: догнати, догнати. Догнати — навіщо? Помститися за кривду свою і людську, убезпечити себе надалі — не знаю, але в цю погоню я вклав усе своє життя, (я в усе вкладаю все життя) і мчав, і поволі наздоганяв. Враз вершники попереду розділилися — перший і далі утікав, другий (гайдак, відданий панові до дна душі) крутнув коня, зустрічав мене, спочатку він зустрів мене кулею (я побачив, як зірвав з плеча рушницю, кинув її до плеча, але й на цю не сумнівався, що не влучить, і куля справді прогула джмелем вище голови), а далі шаблею. Білою зміюкою шабля звинулася над його головою, моя шабля вже спивала жалом вітер, вона була жаскіша, навальніша, рішучіша, веселіша — вона нападала, а та, друга, оборонялася. Я підлітав до гайдука, як і кожен вершник у бою, з правого боку, але за три скоки рвонув коня ліворуч, високо звівся в стременах і впав рукою, тілом, шаблею на ворога, я не побачив його мертвого, бо вже летів далі, але відчув з удару — дужого, з потягом, що він мертвий, я вже цілився очима в іншу, зігнуту дугою, напружену спину. Червоний вітер клекотів у моїх грудях, червона земля бігла під кінські копита, червоні очерети кидали-

ся пріч, червоний обрій гойдався попереду — а я не наближався до втікача. Мило виступило на реміняччі мого коня, шия йому стемніла, з ніздрів била піна, але я не давав йому передиху, гнав і гнав навздогін за сірим у яблуках жеребцем, який високо кидав копитами, здавалося, жеребець хоче злетіти й не може. Змигнула в моїй голові думка, що це ж ми женемо до моєї Тернової Долини, до мого села, хитнулася пляма завернутого назад обличчя, щось сухо тріснуло — Юс вистрілив з пістоля — але я не почув навіть посвисту кулі й злорадо подумав, що він міг приберегти кулю для пострілу з ближчої відстані. В двох моїх сідельних кобурах також стриміло по пістолеві, але я не видобував їх, гаразд знаючи, як то важко, майже неможливо влучити на скаку, та й хотів потягти пана шаблею. Одначе й далі не міг його сягнути, наші коні йшли на тій самій відстані один від одного, вони вже достоту вхоркалися, й могло статися, що ось-ось один з них упаде. Вітер остуджував мое обличчя, але воно палало, і якась важка сила хилила мене з сідла, аж несамохіть вхопився лівою рукою за мідну луку. Коли б тільки догнати, не впасти дочасу! Я вже збагнув, що мене термосує хвороба, але сподівався перемогти її, як перемагав у всі інші часи і переміг навіть чуму. Зненацька вершник переді мною круто повернув коня ліворуч, либонь, то відчай погнав його в болото, бо кінь басував, уже не біг, а гріб копитами воду, розбивав купиння, стрибав, неначе заець, я також спрямував свого буланого в ситняги. Кінь грузнув по коліна, брів, похитуючись з боку на бік, так само гойдався вершник переді мною, відтак він чи то впав, чи то самохіть повалився з коня й побіг. Я також випустив з ніг стремена. Тепер ми бігли в глибінь болота, на гривку верболозу, яким означена річечка, за нею на овиді синя смужка соснового бору, і вже десь там моя Тернова Долина.

Перечіплювався через купини, на яких вже покинуті гнізда куличків та очеретянок, розполохував качву, очерет хльоскав зеленими мителками по обличчю. «Що ж ти, пане, втікаєш, ти такий хоробрий перед беззбройними селянами», — проказав я собі. Втікач переді мною якось дивно кидав ногами, либонь, вперше міряв болото. Я перерів у постолах по такому болоту не одне літо, коли косив осоку та нежар, але й мені кожен крок давався над силу. В очах то розвиднювалося, то знову темніло, здавалося, хтось повісив переді мною шалінку, яка міняла кольори. І далі з крякотом зривалися качки, круж-

ляли, кричали, квилили болотяні чайки, то відлітали, то стрімко падали вниз, здавалося, вони хочуть подзьобати нас, та в останню мить знову різко кидалися вгору, я з жахом відчував, що мене ось-ось полишать сили, я впав у оці твані і вже не підведуся.

Якби пан Юс зупинився та дістав свою сигизмундівку, він би, либонь, легко повалив мене навічно в осоки, але то вже один з дивних законів погоні та втечі: втікачеві завжди здається, що погоня дужча. Юсова душа вступила в п'яти, він біг, гнаний жахом, котрий обезволив його. Моя ж погоня стончилася до волосинки, то вже біг не я, а бігла вічна селянська кривда. Але сили полишали мене. Майнула думка — зупинитися, вернутися до коня, та в цю мить постать попереду якось дивно вимахнула руками, й на старе стожарище праворуч упала велика червона (червона — може мені привиділося) торбинка. Я зрозумів одразу: пан викупляв своє життя, я або побіжу за ним, або вхоплю торбинку й тим вдовольнюся, відстану. Мені давали вибір, одначе в самому мені вибору вже не було, мене спалював жар, моя голова була важка, неначе налита оловом, а в очах стояла червона заграва. Я ступив убік і важко повалився на стожарище. Й ще встиг побачити, що з другого кінця стожарища метнувся якийсь клубок — заєць чи лисиця, й зник у осоці. Велика сива хмара наді мною опадала на землю червоними клаптями.

Очерет також був червоний і розбігався в увсібіч червоними стрілами. По хвилі ті стріли стали рожеві, далі — сині, відтак — зелені, але щойно я звівся на ноги, почали знову міняти кольори на червоні. В очах мерехтіли якісь клапті, неначе йшов рожевий сніг. Ступив крок, другий, і... провалився лівою ногою у прогнойну, упав.

— От чорт!..

І враз почулося десь поруч:

— Я тут...

— Хто ти?

— Той, кого ти покликав.

— Я нікого не кликав.— Лежав на купині, крутив головою і нікого не бачив.

— Ні, кликав.

— Нащо б я кликав...

— А нащо всі кличуть? Прийшов час...

— Брешеш, не прийшов.

— Ти мене не зрозумів. Прийшов час просити помічі... Принаймні поради. А хто тобі тут її подасть?

— Твоя порада...

— Чому ж... Ми — мудрість. Ми часом жартуємо над вами, бо ми — сильні, а ви — слабкі. Але ведемо чесну гру. Якщо вже радимо...

В цю мить я почув шорсткий, іржавий смішок. О, сміх диявола, він страшний, від нього замерзає в жилах кров. Одначе мене й далі спалював жар. Я не злякався нечислого навіть зараз.

— Ви не вмієте робити добро, всі ваші діяння на розруху, погибіль, ви йдете в ніщо й хочете вести туди й нас.

— Нехай і так. Але сили зла завжди перемагають сили добра. Хіба ти ще не впевнився в цьому? Все, що ви називаєте мудрістю — оманне. Що більше зусиль — більше безладу.

— Лад творить Бог, а ми його творіння.

— Хи-хи-хи... І ми його творіння. Але годі базікати. Без мене ти звідси не виберешся.

В цю мить я побачив його. Сидів на купині навпроти мене, шкріб волохатою лапою щоку. Дрібний, у ковтюхах, хвіст, наче в теляти, яке обкалялося, зуби чорні, гострі. Справжній болотяний чорт. У нього з рота смерділо, аж мені сперло подих. І стало страшно. Не чорта, а того, що справді не виберуся з цього болота, воно засмокче, заковтне мене, я згину в його череві. Лежав у гнилій холодній воді, яка потроху остуджувала мене.

— Геть. Виберуся сам!

Тричі прочитав у думці закляття, зібрався на силі й зіп'явся на ноги. Довкола зеленіли осоки, чорніли прогниї води, десь високо вгорі клекотів бусол. Той клекіт влив у мене сили. Розглянувся — не було нікого.

Повільно, похитуючись, я побрів стежкою, яку проклав у осоці та очереті, забившись сюди.

«Во ім'я Отця, і Сина, Святого Духа... Отче Святих, врачу душ і тілес... Господь і Бог наш Ісус Христос, благодаттю і щедротами свого людинолюбства нехай простить тобі всі согрішення твої».

Я зрозумів, що есмь вже на тому світі і янголи обвівають крильми мою душу, через те по мені ходить благий вітрець. Над силу розплющив важенне-преваженне повіко, але воно знову заплющилося, тисячі голочок кололи мене, а тіло моє було прозоре — бачив руки й ноги свої, гарячі повіки також були прозорі, і ще я бачив крізь них кучеряві верби над річкою, і коня, й себе самого, вів того коня за гнuzдечку, тримався за неї, аби не впасти, й не міг утямити, чому це я в райських кущах з конем, тонконогим арабашем, і хто це стоїть наді мною з клинцюватою борідкою, таких борід у святих немає, а може, я не в раю, а в пеклі, й це сатана насміхається наді мною...

«Господи Ісусе Хресте, преподобних і богоносних отець наших і всіх святих...»

У пеклі не співають молитов... Знову напружуюсь і зсуваю повіко, одначе несила втримати його, око знову заплющується, а перед моїм зором стримить клинцювата борідка й стелються кудись у далечинь глибокі борозни... А я іду та йду, веду коня, а може це кінь волочить мене, і я не знаю куди, відтак кінь зупиняється біля росохатої дуплистої верби і я жбурляю в дупло над головою важкого шкіряного капшука. Це верби біля греблі через нашу Тернову Долину... Оглядаюся, й знову бачу чоловіка з клинцюватою борідкою, янгола чи диявола... І враз мені тріскає щось у голові, і я впізнаю в тому чоловікові нашого сільського попа, отця Павла. Це ж він сповідає мене, й мені страшно... Страшно темряви під епітрахілем, страшно твердої попової руки — піп сам оре, й боронує, і молотить,— страшно тихого голосу отця Павла. Ні, то він сповідає не мене, а Гараська, ми всі гороб'ячим табунцем тиснемося в притворі, а Гарасько стоїть на колінах та виповідає свої гріхи... Гарасько шепочеться з отцем Павлом, та враз голос отця Павла злітає аж під саму баню церкви: «І ти, негіднику, вкрав? А хто ще

був з тобою?» Я тремчу, мені жарко — зараз Гарасько скаже, що з ним були я та Миколка. Але Гарасько не сказав. А батюшка вже шепчеться з дядьком Онкієм, прикладає руку до вуха й нагинається над грішником, і враз знову гукає: «Ти насипав три коробки жита, а сказав, що дві? Горе, горе тобі, грішнику. Накладаю на тебе епитаїю: прийдеш завтра до мене городити тинок». Отець Павло добрий і нелукавий, і бідний — ходить у посоюжених чоботях, після служби йде з дяком снідати до когось з дядьків, сусідів, або вони йдуть до нього, обідають (а ми заглядаємо у вікна) й співають «На ріках Вавилонських», «Слався, вітцю небесний», за першою, другою, третьою чаркою отець Павло примовляє «Во ім'я Отця, і Сина, і Святого духа, во славу Господу», а вже за четвертою та п'ятою тільки «Будьмо», після шостої раптом затягує тонким голосом «Ой, у полі вогонь горить», і коли доходить до «порубаний-постріляний», починає плакати, за ним плачуть і інші дядьки, одначе по словах «козацькая слава» всі збадьорюються, потому «Ой у полі вогонь горить» переходить у веселу, з притупуванням «Ой, дівчино, шумить гай».

Одначе отець Павло буває й строгий, і нещадимий... Оно переминається з ноги на ногу шорник, п'яничка Кирик, переступає, неначе стоїть на жару, а його й справді обсипає жаром отець Павло: «Прийшов, басурмане? Од Бога не втечеш, не сховаєшся. Берить його та прив'яжить до груші... Нехай постоїть... І плюньте на нього хоч по одному разу... Нехай знає, як рідних вітця та матір бити...»

...Я вслухався й гаразд розумію, що чую голос отця Павла, тільки якийсь хрипкий, неначе надтріснутий. І мені стає хороше-хороше, як і завжди після сповіді. Отець Павло вже не хмурить сиві брови, а усміхається нам, дітлахам, і ми всі усміхаємося до нього, і мене бере за плече матінка та веде кудись... А куди, я не знаю, бо знову провалююсь у п'їтму, де мене наздоганяє громовий — зносить аш під баню — голос псаломщика та ласкавий добрий голос отця Павла. Я, мабуть, провалився б у безодню, та мене підхопили на крила ангели, й понесли, понесли понад великою синьою рікою й опустили на всіяний жовтими квітами зелений луг. Мене обступають якісь люди — чорні, вузькоокі — турки чи татари, й белькочуть, белькочуть, і кудись показують пальцями, бачу поміж них мерзенну, з маленькими вухами пику Пива, хочу одіпхнути його од себе й не можу. А по-

тім звідкілясь появляється біла коза й починає пастися на лузі, вона спасує тільки квіти, а траву не чіпає.

...Я загрибаю з усіх сил, вириваюся з сірої, в'язкої глибини,— вгору, до світла, мені не стає дихання, мозок каламутиться, зриваю якись слизькі пута, гребу й гребу, і біла пляма наді мною світлішає та світлішає, й врешті вириваюся нагору. Лежу, важко дихаю, піт заливає очі, вдивляюся в білу шалінку над головою, яка виявляється не шалінкою, а білою стелею з химерним чорним гачком у трямку. Гачок закручений аж двічі... І враз надзвичайно простий здогад осяває мене — той гачок для кільця коліски. Напружуючись, повертаю голову в один бік, в другий — бачу піч та двоє вікон, покутне й причілкове, причілкове низенько-низенько, покутне — вище й більше, пригадую, що і в нашій хаті двоє вікон, і обоє не рівні. По знаку мені й мисник з дерев'яним півнем... Бачу маленьку сіру постать за скринєю, котра править за стіл, згорблену, зіперту на кулачок. Постаць чипіє непорушно. Дивлюся і дивлюся...

— Мамо!

Постать смикнулася, скинулася підбитою чайкою.

— Синку!!!

Ї обціловувала мені руки, які я намагався відняти, зрошувала сльозами мое обличчя.

— Очнувся. Слава Богу, очнувся,— і хрестилася до темних ікон у кутку на покуті.

— Води, мамо...

— Води? Я зараз тобі молочка зігрію... У Вуцьки дістала.— Й, по хвилі...— Ой, божечки, воно скисло за три дні.

— Я так довго лежу?

— Довго, синочку. З понеділка. А сьогодні субота. Я зараз...— Вона вже кидає солом'яні крутні у піч. По недовгим часі напуває мене укропом з медом та материнкою. Потому мені захотілося їсти, вона годувала мене пшоняною кашею та печеною цибулею. Я з'їв дві ложки каші та цибулину.

— Цибулю виганяє хворобу,— жебонить мати й чавить ложкою велику синю цибулину. Мати знається на травах, лікує від застуди, від печайки, з дудочки гусячого пера заливає медом більма, від неї і я навчився багато чого, і лікував козаків.

— Мамо, мене привезли? — запитую.

— Ні, ти сам...

— Приїхав на коні?

— Прийшов. Коня не було.

Я вмовкаю, намагаюся процідити крізь цідилку свідомості марево та яв, котрі бачив недавно. Дорогу, коня, вербу, у дупло якої засовую важкого шкіряного капшук. Так, дорога була, і капшук теж. Я вкинув його в дупло верби біля греблі...

То була дивовижна верба, зламлена бурєю в попередці, впала в болото, але буря зламила її не зовсім, половина вербових м'язів скрутилося, й та, зламана половина хоч і трудно, але жила, одні гілки всихали, інші простали цілими кущами, отож, в болоті лежав велетенський кущ з сухого й молодого зеленого віття, а зламаний стовбур чомусь обріс повстю темно-зеленого, а подекуди й темно-синього моху, котрий деінде висів бородами, а в деяких місцях виглядала гола суха деревина, у якій чорніло кілька дупел. В одно з них, на рівні мого обличчя, я і впустив шкіряну торбинку. Те пам'ятав добре. Одначе куди подівся мій кінь і як я добрався додому — зслизло з пам'яті.

Все ще не довіряю собі...

— А батюшка?.. Павло?..

Мати скрушно хитає головою.

— Маслособорував він тебе. Думали, вже не прокинешся. Марив ти й горів у вогні.— Маленька сухенька долоня торкається мого чола.

— Слава Богу, спала жаринь.

— Тепер поправляюся...— підбадьорюю матір.— Так кажете, отець Павло був...

— Аякже... Був учора... Маслособорував,— мовила тихо, похиливши голову.

Отже, мене проводжали на той світ. Це вже втретє на своєму віку я помирав і не помер. Є в світі якась сила, котра тримає мене... Іноді я її почуваю сам. Вона в мені, неначе холодний вогонь. Не цураюся ні світлих, ні темних сил, якщо вони є, то вони й для мене, в мені, іноді ті сили, які називають темними, правдивіші за всі інші, ними не можна нехтувати, від них не можна втекти. Зараз у мені немає жодної сили, я стратив її на боротьбу з хворобою, мої пальці холодні й важкі, серце поникле й байдуже, але я знаю, почуваю, що віднині воно почне наливатися живим вогнем. І той вогонь перейде в мої руки, в мої пальці, зажевріє на їхніх кінчиках, якщо я напружу всю свою волю й скерую на когось... болящого. Рано мене відмаслособорував отець Павло. В мене під горлом булькоче сміх: пригадав при-

тичину з отцем Павлом. Наш пан тримав горілчаний відкуп на кілька волостей, доводилося купувати горілку тільки в нього, по всіх дорогах стояли застави, котрі перевіряли, чи не везе хто бодай бутельку оковитої або пінної. Трусили всі вози, не чіпали тільки попових. І отець Павло щоразу привозив з Києва барильце дешеві горілки. Врешті, хтось дознав про це й доповів панові. Й той наказав трусити попового воза. Одначе, в свою чергу, хтось інший повідомив про це отця Павла, й той, вирушаючи з Києва, гарно помив барило, налив туди води й поклав собі в ноги, ще й притрусив соломою. На заставі його схопили гайдуки, викотили з воза барило та відчопували його. Й тоді отець Павло возніс до неба руки, звонпив:

— Господи наш, Ісусе, в Кані Галілейській ти сотворив чудо, перетворивши воду на вино. Так сотвори його ще раз, перетвори цю горілку на воду.

Митники з гайдуками набулькали з бочки в корячки горілки. Піднесли до вуст і в подиві оповістили, що в корячках — вода. На заставі юрмилося чимало люду, всі попадали навколішки — гайдуки та митники також, — і молилися на чудо. Аж через рік попів візник Охрім розповів, яке то було чудо. Дотепний чоловік отець Павло. Пожартував він і вчора, відмаслособорувавши мене. Про тих, хто очуняв після маслособорування, кажуть, що довго житимуть. В цьому варто пересвідчитись.

...Поволі оклигував. Чудувався, неначе заново впізнавав світ. Всі кутки в хаті знакомиті, і всі гвіздки в трямку, мати рипне дверима — і той скрип відіб'ється пам'яттю в серці. Наступного дня вийшов з хати, посидів на ганку, крізь дошки якого проросла трава, перед ганком сам колись закопав залізо, щоб було залізне здоров'я, може воно й порятувало мене, обійшов подвір'я, город, гарбузове листя побив град, мак вже відквітав, постояв під грушею, зіпершись на її могутній стовбур. Почував, як просто в жили вливаються з неї сили, як тужаві кулак і вигострюється зір. Сили набирався з землі, по якій ступав босими ногами, з криниці в пониззі городу, з густого вишняку, з якого на мене повівало запахом вільгості та клею. З сумом помічав запустіння: хата немовби присіла, солом'яний хрест на гребені розсунувся, стріха пообвисала, тинок від вулиці майже струх. А було ж колись нехай і не багате, але ошатне обійстя. Й трималося все те на матері. Прудка, як віврка, палахка, як порох, робота горіла в неї в руках,

все вона вмiла, всьому давала лад. Статечні хазяїни просили її на лузі класти стоги, запитували, коли сiяти гречку, господині приходили дивитися, як вона пряде, на всiх весiллях i поминках варила страви, i висадки жiнки садили в той день, коли садила вона. I як же вона постарiла, зробилася маленькою та сухенькою, сидить край скрині, пiдперши кулачком голову, й або дивиться на мене, або думає щось.

Мені боляче стислося серце. I я подумав, що ми, сини, ніколи не виповiдаємо матерям своєї любові (нам треба тiльки коня та волю), соромимося свого почуття, i матері старіють, не зазнавши ласки вiд дiтей. Втiкав малим, аби не погладила по голові (соромився), а далі покинув на довгi роки. Материне ж життя стражденне, любов — безмiрна. Наші лiта летять шалено, шелестять опалим листям, забирають ясу життя. Не можна затримати нi на мить своєї любові, своєї печалі, свого щастя. В свiті є багато коштовних, схожих мiж собою речей, одначе немає двох схожих любовей, двох схожих печалей. Що мала вiд мене мати? Що я принiс їй? Оглянувся назад i не побачив нiчого, життя стануло, неначе весною крига на ставу, позаду голод, полон, вiтри, якi пронизували до кiсток, погоні та втечі, короткi страшнi битви, пекельна втома, жага та ненависть, а де ж любов? Де вона, якщо й крихти її не вiддав найближчій людині? Щось шепоче: ще не пiзно. Але — як? Тут мені жити не дадуть. Забрати матiр, забрати Мальву й податися в козацьку паланку... А чи захочуть вони, насамперед мати? Тут її обійся, тут її мислi, тут її сусiди, лихi та добрi... Одначе, я вже не полишу її. Я не перед ким нi в чому не винуватий — козаки-комонники вже досi на Хортиці, я їм бiльше не в помiч... Стану в помiч самому собi. Почну все спочатку. Двiр i стодола, Мальва бiля печі, мати на призьбi проти сонечка... Тихо жити i тихо вмерти... Кожен з нас, чоловiкiв, i воїн, i трохи бандит, i нахаба, й гультай, а пiд всiм тим, на самому днi — ратай i домонтар.

Захотiлося тихої розмови, захотiлося вечiрньої пори з дружиною подивитися на зорі — донині вони тiльки показували мені шлях у степу, — стожари загорялися й гасли за один кiнський перебiг, помолитися в церкві, погойдати колиску, пригорнути ньiнку. I я пригорнув її, може вперше за своє життя, пригорнув невмiло, вiд мене все ще тхнуло кiнським потом, полином, порохом димом, а вона зiщулилася й цiлувала мені руки.

— ...Що ви, мамо, це я вам повинен цілувати руки. За віщо ви цілуєте мої?

— За те, що ти живий. Я так боялася, що ти раніше від мене ступиш туди...

Виходило, моє життя ще мало для когось ціну. Я був слабкий, ще подовгу лежав, і може вперше думав про власне життя, про власну душу, про Бога, думав страшно та ясно, оглядався назад і бачив випалений до кореня степ, і покладав усі надії на прийдешнє. Найтісніше воно пов'язувалося з Мальвою. Знову ж таки не з ненькою, а з коханою. Я ще нічого не вирішив, вирішувати мав з Мальвою, поїхавши до неї. Лежав у старих санях на погрібнику (перебирався туди на ніч) і думав. Ночі стояли місячні, пахло нехворощю, медом — через дорогу доцвітала гречка, попугукував у лісі сич. Наша хата — на хуторі, на схилі балки під самим лісом, — обтіпана дощами, обшмульгана вітрами — старий вишняк переплівся з ліщиною, вони змагають одне одного, а далі дуби та берези, й сосновий бір. Біля нашої — ще три хати, рядком понад балкою, село — за пів верстви, довгою вулицею, городи збігають у береги, до самих осок, весною їх притоплює водою, влітку поміж осоками жебонить струмок, який подекуди вимив ковбані, у яких хлопчаком я ловив рибу. По той бік балки, на горбі — панське поле і панський маєток. Қолись, у давні часи, панськими вважалися ті посполиті, які сиділи на панській землі або сіяли на ній, вони ходили на панщину, всі інші платили десятину, хто чим міг — садовиною, городинною, рибою, худобою, яку випасали в лісі, бортним медом — тримати свої борті не заборонялося нікому. Але потім настали важкі одміни, борті одібрали, пасовиська та ліс пан проголосив своїми, навіть вольним козакам стало ніде ступити, мусили йти на панське, колись — своє, козацьке поле й відробляти за нього. Мій батько поля в пана не взяв — не хотів робити на землі — тинявся на панському дворі — гучком, загонщиком на полюваннях, веслярком на ставках, навіть водив на ретезях зграю панських гончаків, називав себе козаком, але за козаків нас вже ніхто не мав, і мені довелося починати з пастушків на панському подвір'ї, а потім волею випадку опинився в надвірній варті. Лишатися в Терновій Долині мені не можна, Пиво не подарує, що я нахвалявся помститися за смертельну кривду, а може він знає й про те, що отамо, на Хортиці, я стояв проти нього й навіть утікав на його коневі. Я вже й зараз непо-

коївся, й запитував матір, чи вона не розказала кому-небудь про мене, вона ж мене заспокоювала: розказала тільки сусідам, хутірським, вони ж бо таємниці не викажуть — ми всі далекі родичі, живемо, неначе одне сімейство. Отець Павло також не скаже нікому, мати його об тім просила — вона в мене вельми розумна.

Ми сидимо на призьбі, й вона спогадує рід свій, родичів, сусідів і всіх сільчан, розповідає, хто коли й на кому женився, хто були свати, коли народилися діти — все-все, про кого не запитай. Коли будували церкву, коли ремонтували, пам'ятає всілякі придибенції, злі та добрі випадки, і всі мої кабеші, всі хвороби,— і я бачу й розумію, що вона живе тільки мною, й мені знову стає до сліз шкода її. Жалію неньку, а думаю... думаю про Мальву, бачу її усміхнене лице, її тонкі, білі руки, й бачу маленькі, сухі, поморщені руки, складені в пелені. Ми дивимося на дорогу, сонце хилиться на захід, плутається у вишневому гіллі, бризкають червоними іскрами черешні в саду, туркоче в лісі горлиця, з паші йде череда, й курява стелеться на гречки, згори їде гарба з хмизом, погонич хреститься, щоб не перекинутись, корови та вівці, які йдуть з паші, заникують у наш город і мати йде їх проганяти, а потім скаржить на сусідку, вреднючу Горпину, котра не одвертає корови од городу, а вночі никає по ньому, никає по нашому подвір'ю, позбирає всі яйця, які знесли кури, позриває перші черешні та яблука... Я обіцяю впіймати захланну Горпину й підкувати, й ми сміємося. Бо ж колись давно толочила наш лужок біла кобила, і я упіймав її, привів на своє подвір'я, господар не знаходився, і я підкував кобилу, а пройшла чутка, що на сусідньому хуторі, Дяківцях, у чоловіка ослабла жінка, не злазить з печі, прийшли до неї родичі, аж вона кована на всі чотири — підкови на руках і на ногах. Кобилу я розкував — підкови мої, власні, й відвів на хутір, віддав господарю, й поралася в дворі господиня... без підків.

Ми з матір'ю знову сміємося.

Пізно увечері по вулиці їде панський осавул, посапа, стукає нагайкою у вікна, горлопанить так, що чути за версту: «Гей, виходьте завтра на роботу, та рано виходьте, бо будете биті...» Мати розповідає, що він нещодавно напився до дідькових ріжок, забрів уночі на кладовище й гукав: «Гей, ви, вставайте, ідіть на роботу...» Оповіли панові, той сміявся: «Молодець, цей і мертвих підніме».

Хоч до нас осавул і не заїжджає — мати вже стара для панської роботи,— одначе я про всяк випадок ховаюся у вишнюку.

...Вночі зорі падають мені в зіниці. Лежу в саях на погрібнику, бачу крізь нехворощану шалину, як висуває з-за хмари ріжки місяць, і щось мріє в саду під лісом, а на білі гречки лягає срібний серпанок, й пропливає над садом кругла, з довгим, недоладно причепленим хвостом птаха— неясить — таємнича й віща, а потім плаче в лісі. Віщий птах, віщі його плачі. Я думаю про те, що було б добре звікувати в оцьому куточку під лісом, але те мені заказано, мушу шукати іншого місця, іншого поля й іншого лісу. На Запорожжя я більше не поїду, мені б тільки дізнатися, чи вирвалися з лясських лещат козаки, з свого боку я для того зробив усе, що міг. Нехай простить мені товариство, що полишаю його, серце має свою волю, а козак свою долю. Вона усміхнулася мені, і маю бути їй вдячний за те. Світ широкий, десь та знайду куток. Заберу Мальву, заберу матір... Мальва на новому місці посадить мальви. Або забере ту, яка росте в неї під вікном. І насіє чорнобривців, королевого цвіту, царбороди. А я викопаю криницю. Цю криницю, що в нас у пониззі городу, копав мій дід. Одного разу батько такої, як ось ця, ночі, вертався з шинку, й побачив біля криниці панича в червоному жупані. Батько зняв шапку, вклонився паничеві, а той ні сіло ні впало як зарегоче, й шубовсть у криницю. Тільки підківки, а чи може копитця, зблиснули. Кілька днів наші ходили по воду до сусідів, а тоді батько й каже: «Вода наша, то й чорт наш», і почали брати воду з своєї криниці.

...Мені чомусь стало трохи сумно, й трохи шкода полишати наше таке гарне обійстя, нашу криницю з нашим чортом, наш сад з нашою нічницею, але подумав про наші ось тут кривди й нашу недолю й одгорнув ті думки. Про Мальву ж думав повсякчас. Я ще ніколи не припадав так думкою до жодної жінки. Жіноцтво я люблю. Та й хто його не любить. Але ще жодного разу не був по-справжньому закоханий. Вже думав, що й не покохаю нікого... І аж печалився з того. І ось...

Кілька разів навідував мене дід Хиндя, сусід, сідав на перекинуті догори дном тріснуті посередині ночви, розкурював люльку, запитував:

— Добре тобі в козаках?

— Як вам сказати... Добре там, де нас немає.

Дід Хиндя досугий, маленький і вже не сивий, а жов-

тий, але той рудаво-жовтий пушок тримається на голові міцно, дідок жвавий та моторний. Колись він побував за порогами, й тепер розпитує, що там та як. Я напередодні видер кілька гнізд диких бджіл, пригостив діда медом. Він їв хліб з медом, зубів у нього не було, самі пеньки, він загібав скибкою мед і жував, не міг прожувати, й мед стікав йому по бороді.

— А в нас зовсім життя не стало, — журиться дід. — За пана Ходоровича ще можна було кудись сховатися і якось перетривати. Десятину брав або два дні панщини, косили сіно, в лісі дозволяв і деревину спиляти. А теперечки ні в ліс, ні на луку, ні на став. А лютості в ньому!.. «Утоплю. Замордюю. Повішу». І топить, і вішає. І ні сховатися од нього, ні обдурити. Все знає, все бачить... З нашого ж, бач, кореня. У католики вихрестився... І батька та матір повихрещував у католики... В могилах... Тепер — уродзоний. Невже не знайдеться на нього гострої шаблі?

— Знайдеться, — кажу впевнено.

До мене лашчиться песик Пундик, лягає на спину, підгинає лапки, просить, щоб почухав під горлом. З першого дня признав у мені хазяїна, не відстає ні на крок, спить на погребі під саньми. Він і справді схожий на підрум'яненого пундика — круглий, жовтий, шерсть густа, в рудуватих підпалинах, на грудях біла пляма, швидкий, хитрий і розумний. На кожну небезпеку, на кожну тривогу у нього інший гавкіт — на людей, на осавула, на вовка, на kota. Пундик — єдиний пес на цілий хутір, всіх інших порозривали вовки. Влітку Пундик навідується то до млина, де може поживитися чимось від помолців (одного разу поцупив кільце ковбаси), або хоч обметиці вхопить та водиці з ставу поп'є, то до кузні, зникне і в ліс, взимку ж не відвихується з двору ані на крок і ночує тільки в сінях. Не бігає навіть у село в тічку.

— Вже такі собачі красуні прибігали сюди до нього, такі красуні, — розказує дід Хиндя, — то він пограється, справить своє діло, проведе невісту до плоту й назад. Вовчиця його зманювала... Я якось уранці по слідах роздивлявся... Зграя ховалася за дерезою в засаді — витовк-ди сніг до землі, — а вовчиця до плоту бігала... Підманювала. Пострибає, помахав хвостом, і до дерези... А Пундик — у сіни.

Пундик махає хвостом, його очі-намистини блищать, розуміє, що мова про нього. Дошпетний пес, я його неодмінно заберу з собою.

...Мальва сниться мені ночами, сниться жаско, соромітсько, в жарких любощах зі мною, я дедалі більше втрачаю спокій, я вже достатньо очунав, достоту дужий, щоб податися назустріч своєму щастю, своїй долі. Мати відчуває, що зі мною щось коїться, кружляє довкруг мене неначе чайка над викинутим з гнізда пташеням.

— Ось приїде пан,— говорить несміливо.— Піди до нього, впади в ноги...— І важко дихає. Вона розуміє, що каже щось не те, адже сама ніколи не простить йому смерті Василини. Але вона боїться за мене.

— З паном у мене одна розмова...

— Ой,— сахається мати...

— Колись станеться. А тебе я незабаром заберу. На Січ я вже не поїду... Знайду гарне місце...

— Де є таке місце... Скрізь пани.

— Не скрізь.

— А як ми житимемо?..

— То мій клопіт. У мене є... Приробив...— і брідюся від власної брехні. Думаю про торбину чи капшук, якого закинув у дупло, він мене вабить і чомусь страшить.— Вийду в суботу проти неділі.

Мати хилить голову.

...Мені назустріч плывуть хата і хлів, і криниця плыве кудись, скрипить за спиною журавель, під ногами мелькає розкошлана царська борода, кущі порічок бризкають червоними іскрами, яблуня збиває віттям з моєї голови старого, ще дідового бриля... Снується, снується вервечка спогадів. Он там, у заростях малини, я ховався нашкодивши. Ось тут ми з батьком набивали нові обручі на бочку, а вони не налазили, й батько оскаженів та потрощив бочку, он там за погрібником я знайшов старого іржавого самопала, лякав ним хлопців... І я то усміхаюся, то хмурню, то мені стає соромно... Нараз помічаю, що усміхаюся дурникувато, й що спую зовсім іншу вервечку, помережану червоним та синім. Другий кінець її тримає в своїх руках Мальва, я наближаюся до неї, а вона втікає. Несамохіть проводжу рукою по щоці, пальці натикаються на густі хащі щетини. Мальва злякається, побачивши мене, отже потрібно поголитися. Злякається, поколеться... І відчув на своїх повіках її теплу, яка пахне тістом, долоньку. Так вона затуляла мені очі в ліжку. По щоці, від її подиху — м'який вітерець. «В дитинстві я плакав у мами на колінах». «Ти плакав?» «Я. А що, чудно?» «Мені здалося, що швидше заплакав би камінь». «Це вже потім ми перетворюємось на камінь». «То по-

плач». «Забув, як це робиться. Нині я плачу тільки від злости». «Ти такий злий?» «Не знаю...»

Мое серце мовби розчахується навпіл. Там — Мальва, тут — мати. Стара, згорьована. Як же швидко вона постаріла. І як їй, либонь, сумно та важко самій. Але там — Мальва. І думка моя те й знай перевисає до неї. Спочатку поїду до неї... Думаю про Мальву, й тепла радість заливає мені груди. В мислях бесідую з нею, мені хочеться почути її тиху мову, її сміх, хочеться подобатися їй. То ж найперше треба поголитися.

Колись наш хутір і ближчий до хутора куток села голилися у кушніра Веремія Сливи. В нього хата на дві половини через сіни, отож у другій, правій половині в суботу увечері, по роботі, збиралися дядьки — поголитися, покурити, погомоніти та покепкувати один над одним, гоління спонукало до того найперше. Веремій діставав два ослінчики — вищий та нижчий, дві бритви — два скіски, вправлені в дерево, нагострені та направлені, чорного, ніздрюватого змилочка, наливав у велику глиняну миску води, миску ставив на вищого ослінчика, на нижчого сидав хтось із дядьків. Першим сидати не хотів ніхто, дядьки совалися на довгій липовій лаві, підштовхували один одного ліктями: «Йди ти, Охріме», «Ні, Одокиме, ти». Веремій удавано чи не вдавано сердився: «Довго ждати-му... Піду». Врешті знаходився сміливець, котрий сидав на ослінця. Веремій мочив у макітерці з гарячою водою змилка, возив по щоках, далі брався за бритву. Неборака, який потрапив під лезо, стогнав, кривився, на очі йому викочувалися сльози, він ледве чи й бачив у мисці з водою своє відображення, Веремій покрікував, бритва рипіла, диркотіла, шкварчала — щетина на щоках та бородах у дядьків гартована на вітрах, ошмалена сонцем, тверда, наче осінній очерет... Дехто не витримував, починав проситися. Дядьки на лаві потішалися над невдахою, голили його язиками до кісточок, хоч кожен знав, що невдовзі й сам буде голений в такий самий спосіб. По голінні горопака довго розглядав своє обличчя в скалочку дзеркала, такому маленькому, що міг видіти по черзі тільки носа, верхню чи нижню губу, клаптик щоки — червоний, неначе в півоніях, а подекуди і в порізах.

Дехто не довіряв Веремієві, волів голитися сам, тоді сміху було ще більше. Для нас, хлопчаків, ті езекуції наших батьків були великою потіхою, ми ліпилися до вікна, заглядали в двері, хоч нас щоразу витурювали з сіней.

Цікаво, чи Веремій і зараз голить сусідів, одначе ні мені дорога до нього заказана, мушу голитися сам. Дістав у хліві з-за стропу стару, до половини з'їдену косу й почав її гострити, налив у миску води та поставив у садку на ослінець навпроти вечірнього сонця, одначе поголитися не встиг — завадили гості.

* * *

Впали, неначе з неба: Терешко Пукавка, Тишко Миленський і Лука Хрін. Подвір'я сповнилося форканням коней, брязкотом зброї, реготом, запахами кінського поту, підпірлого реміняччя, пороху. Зляканий Пундик забився в буду, гарчав і намагався вигризти застряглу між пальців лапи колючку, кури порозліталися по саду; склавши на животі руки, усміхалася ненька, Білокобилка осміхався стримано, порядкував: допоміг порозсідлувати коні, позаводив їх у хлів, сідла повкидав у погрібник, гостей повів до хати.

— А ми вже думаємо, куди ти запропав? — гомонів Пукавка, всідаючись на лаві.— Може оженився та забавів. То ми не дамо вилежуватися на пуховиках.

Семен на те нічого не відказав, навіть не віджартувався, запитав про братчиків, яких залишив на Хортиці.

— Бачу, підмога прийшла вчасно, побили ви ляха.

— Насипали їм у штани жару,— засміявся Миленський.

— Не вельми,— мовив Хрін.— Виручив нас Недайвода, вже дотирали нас ляхи. Змели їх козаки з того боку, от Дурної скелі, трохи потопилося, трохи переплигло на острів... А вночі вони полишили й Хортицю. Та так, що ніхто з нас того навіть не помітив. Пішли в степ, додому себто. Кажуть, вийшов у короля розмир з волохами мултянськими, й він покликав військо. Пощастило нам...

— Та ми б...— рвонувся Миленський.

— Вже на очкурі висіли.

— ...Злітаю додому, провідаю своїх — і гуртом на Січ,— сказав Хрін.— Його село за три милі звідси.

— А де зараз наші? — запитав Білокобилка, об його ногу, високо задираючи хвоста, терся сірий кіт.

— ...На Низ подалися... Ляська залага все ще стоїть на Січі. Охмолостаємося трохи, виб'ємо ляхів звідти.

Білокобилка подумав, що це треба зробити найперше, але подумав якось так, з віддалека.

Тим часом зварилися галушки, козаки повирізували

вишневі шпичаки, хотіли там же, у вишняку й сісти до казанка, але Білокобилка вніс казанок у хату:

— Не треба, щоб нас бачили... Щоб знали у фільварку.

— Пхе, фільварок,— скривив червоні, сливе дівочі губи Миленький.

— Державець фільварку — Пиво... Регіментар... Він там, на Хортиці, стояв супроти нас. Не знаю, чи вернувся. Потурнак, ще й мій лютий ворог,— сказав Білокобилка. Він уніс квартиру сивухи, гості дістали з тороків дві баклажки доброї горілки. Гомоніли про ляське посідання на Україні, про круту оборону на Хортиці, про майбутню налогу на Січ та про визвілок її, а після третьої чарки — про всілякі чудернацькі пригоди, про Сінь-озеро біля Січі, з дня якого глухої нічної пори долітає тихий дзвін — на тому місці колись стояла козацька церква й пішла під воду з усіма, хто був у ній, про червоного коня, який чомусь відтоді кружляє біля того озера та ірже несамовито...

— То гетьманів кінь,— упевнено мовив Пукавка.— Вірний своєму хазяїну, дождається його. В мене самого була колись сіра кобила, бігала за мною, неначе пес...— він гомонів і кутив біля печі люльку, дим пускав у комин.

— Це та, що двадцять літ тому здохла? — нецеремонно перебив Хрін, і Пукавка образився...

Після вечері Хрін окульбачив коня й поїхав у сусіднє село Тополі до своїх, Пукавка і Миленький хотіли пустити свої коні в леваду, але Білокобилка сказав, що того не можна, взяв косу й пішов у берег та вкосив трави. Накосив її, й кинув оберемок прип'ятому на паколі бичкові, котрий за день вибив під ногами траву до чорного, й ніхто його не перепинав, бичок тягнув морду до села й жалібно мукав, на той час по бичка прийшов з села незнайомий Білокобилці чоловік, й запитав Семена, нащо той косить траву, адже у них немає ніякої худоби. Білокобилка відказав, що сушить траву на сіно, хочуть купити телицю, йому не сподобався погляд незнайомого чоловіка з-під білих брів, не сподобався й чоловік, балакучий і нав'язливий, який знав Білокобилку, а Білокобилка його не знав. Запитав у матері, й та відказала, що то, мабуть, Грицишин приймак Тхорик, псар із фільварку. «Пси за ним ходять, неначе по шнурочку, водить він їх вигулювати, вони вимиті й вичесані і на псарні в Тхорика чистіше, ніж в іншій господині в хаті, спритні ті пси та слухняні, кидаються по одному покиву його пальця і

на звіра й на людину, за що пан дуже потурає псареві. Пан Тхорика любить, а люди обходять його десятою дорогою, хоч він нібито ніякої кривди нікому не заподіяв».

Козаки вклялися спати в хліві на соломі, Пукавка і Миленький одразу поснули,— після дороги та доброї вечері з чаркою,— Білокобилці не спалося, лежав і слухав, як ухкає в лісі пугач, як форкають коні, як куйовдяться в стрісі горобці, й думав про те, що чомусь не чути дівочого співу, й парубоцьких погуків, колись вони лунали до самої півночі, не подобалося йому пугачове ухкання, й тривожило щось, а що — не знав. Вийшов з хліва у вишняк, у синьому холодному небі відсвічував білими зорями Чумацький шлях, гнувся на край землі, й десь там, за синім пругом, бейкалися, згубивши дорогу, чумаки, це вони розсипали по небу сіль і не могли прибитися до дому. Семен думав про те, як він завтра скаже побратимам, що не поїде з ними, козаки здивуються, засмутяться, а може й розгніваються — добивалися до нього аж із Запорожжя, вірні побратимству та січовій дружбі, виходило, мовби він їх зраджує, було прикро, але він знав, що не поїде з ними, він нікому не складав присяги на вічну козацьку службу, нікому нічого не винуватий і може розпоряджатися собою, як сам хоче, як велить серце.

...Брів левадою, й не зглянувся, як опинився біля річки, якої, проте, не бачив, перед ним темнів очерет, терпко пахли рогіз та лепеха, хлюпотіла вода — качка пасла свої діти, покахкувала, а вони попискували,— небесне коромисло перевисло з цього берега річки на протилежний, високий, горбкуватий, і там, під одинокою вербою, мріло щось біле. Рибалка, польова панна, чи русалка? Біла постать росла просто на очах, й щось вона робила — сховалася в тіні верби й появилася знову, зненацька Білокобилка почув, як щось зашуміло чи зашипіло над його головою, а далі голосно кавкнуло і гехкнуло за спиною — трохи в стороні. Семен здивувався, підійшов до того місця і в подиві побачив, що то до половини вгрузло в землю млинове колесо. Отож, його кинули з того боку, від верби. Є на світі дужаки, які в такий спосіб випробовують свою силу, вони таяться з тим од людей, бо коли хтось довідається про те, побачить їх у той час зблизка, вони втратять силу й стануть безпомічними, наче сліпі кошенята. Семен пригадував своїх односельців і не знав, на кого подумати, а може каменя кинув хтось і не з їхнього села, по той бік балки є кілька хуторів... Цей дужака за-

раз перебреше через річку, прийде за камнем, щоб турнути його з цього берега на той...

Білокобилка напружився, витягнув з землі каменя, розгойдав і щосили жбурнув через річку. Зашумів очерет, злякано кахкнули качки — залопотіли навтьоки — на протилежному березі почувся глухий гуркіт. Біла постать зметнулася, закрутилася на місці, відступила в тінь. Невідомий дужака поволік за собою камінь. Звичайно, він міг пожбурити камінь ще раз, і Білокобилка повернув би його назад, — є такі дужаки, котрі бавляться, перекидаючи камінь один одному, неначе перепічку, але цей чомусь злякався і втік. Білокобилка постояв ще якусь мить, потягнувся і пішов спати.

...Йому снилося, що він пірнув під воду й заплутався в лататті. Перед його очима пропливали велетенські риби, клацали зубами, він смикався й не міг вирватися.

...Він смикався й не міг вирватися. Вони спершу накинули сіть, а потім навалилися гуртом, чоловік десять. Тріщала сіть, скрипіло реміняччя, шелестіла солома, важко дихали пороззявлювані роти, хтось хрипів горлом:

— Цього, цього тримайте... Білокобилку. Путо, путо ремінне накиньте.

Їх в'язали й випутували з сіті. Пронизливо пискотіла — то влітала у широко прочинені двері, то вилітала — наполохана ластівка, хропли, форкали коні, потягнуло димом — хтось уже закурив по звершеній роботі. Сині, з червоними закотами жупани надвірних рейтарів, дві свити й ще один, гороховий, жупан. Він повелівав, наказував.

— Тягніть на воза. Зброю, коней заберіть.

Їх повезли не селом, а полем, вузькою дорогою поміж житом, коні толочили обарками колосся, кілька колосків обірвалося на люшні. В небі ширяли два орли, ганялися один за одним, перекидалися, й тоді змелькували білі, широкі хвости, здавалося, орли в подиві спостерігають за оточеним вершниками возом.

Тишко злякано й здивовано крутив на всі боки головою — він нічого не розумів, — Пукавка тихо постогнував — в кип'ячці боротьби хтось заїхав йому чоботом у обличчя, розтовк плескатою носа, з якого юшила кров, третій і м'ятий, Пукавка здогадувався, що везуть їх не на медяники з маком, одначе всю біду осягав тільки Білокобилка. Бачив, куди їх везуть, знав того, до кого везуть, добра не сподівався. Цього разу Пиво його з своїх лабет не випустить. Проте з цікавістю розглядав фільва-

рок. Як же все тут одмінилося з часів пана Ходоровича! Старого палацу не було, натомість стояв невеликий новий, без колон, без кружганку — чотири довгі стіни з маленькими вікнами-бійницями та цегляна башточка на два поверхи, всі інші будівлі, розташовані в три ряди — міцні, добротні, з дубових плах, і ніде ні кущика, ні квіточки — куди поділися водограї, квітники, голубі альтанки, алеї, здавалося, похмурий, грізний велет проїхав важким котком, все потрощив, порівняв, а тоді поставив ці будівлі, шез і великий старий сад, лише в кінці подвір'я за третім рядом хлівів та комор лишилося кілька старих яблунь. Все це було обнесене палісадом з дубових, повигострюваних угорі паль, в палісаді прорізані бійниці, під які попідкочувано колоддя, на нього стають при стрільбі. Фортеця, а не фільварок. Й тільки березовий гайок за садом по той бік частоколу шумів, як і колись.

Їх покищо не допитували, підвезли до розсадистої низенької будівлі, відчинили двері й повкидали у чорне пріле нутро. Білокобилка нарахував ребрами вісім сходинок, боляче затявся плечем, підвернув ногу й стиснув зуби, аби не застогнати. За мить до них спустився чоловік у світі й серпом порозрізав мотуззя на руках та ногах.

Пукавка розглянувся перший і поповз у куток на солом'яну м'ялицю. Хтось вже до них перетер соломі на потеруху. Вгорі, з протилежного від дверей боку, цідило ріденьке світло довге, вузьке віконечко-проріз.

Вони сиділи в ямі, яку внизу вимуровано камінням, на те каміння поставлено зруб, зверху — перекриття з перепиляних навпіл плах, долівка — земляна. Спробуй викопатися, коли ти на три аршини в землі! Семен подумав, що чомусь їх закинули не до камінної цюпи, не до цегляного льоху, а в оцей зруб, призначення якому відгадати не міг. Одначе, видно було одразу — про втечу звідси нічого й думати. А ще за дверима тупотіла варта.

— Попав заець між пси. Тут нам жаба цицьки й дасть, — сказав Пукавка. І по хвилі: — Пощастило Хріну. Гуляє на волі... А ми — роковані...

Семен також думає про волю. Та що тепер шкодувати.

Їх не турбували до вечора, увечері жовнір приніс цебер води та півбуханця хліба. Тишко притиснувся до Білокобилки, голову підсунув йому під пахву й видався Семенові маленьким беззахисним хлопчиком, і жаль оповив йому серце.

Бранці за дверима почувся стукіт, у віконце-щілину пробився жмут рожевого світла, в якому плавали голубі порошини, десь далеко кукурікав півень, Пукавка голосно сякався й щось бурмотів. Прогарчав залізний засув, двері відчинилися до половини, й просто на солому впав краєць хліба. Білокобилка помацав краєць рукою, він був черствий і маленький. Семен ступив до дверей:

— Ви що, старця обібрали і нам шмаття кидаєте? Козаки ви чи татари?.. Дайте страви...

За дверима пролунав сміх, здавалося, хтось говорить і водночас бавиться диркавкою:

— А вам уже вона без потреби. Скоро матимете її повні казани... Гарячої.— І хряпнув дверима.

— Що він сказав? Що він сказав? — задзгорів Тишко.— Вони нас хочуть скарати?..

— Не знаю, Тишку, що вони хочуть,— мовив Білокобилка.— Будь козаком.

— Я не боюся... Я нічого не боюся,— й цокотів зубами.

Замок зашкірготів ще раз, вже під вечір, двері розчинилися навстіж, й одразу темряву проштрикнули довгі сонячні списи — сонце стояло на заході й світило просто в отвір дверей. Білокобилка, Пукавка і Миленький попідводилися, вони думали, що їх покличуть, але отвір загородила чорна розкарячена постать, у якій Білокобилка впізнав Пива: маленька голова з притиснутими до потилиці вухами, вузькі очі, хижий, вовчий ошчир рота, який колись видавався йому усмішкою. Щось затремтіло Семенові в грудях, і в ту мить його погляд полетів далі, за спину регіментаря, й він побачив три стовпи, біля яких поралися якісь люди, щось робили; то були три загострені, вкопані в землю палі — гостряки оббивали жерстю. Семен хотів заступити собою Тишка, але той вже також побачив палі й скрикнув. А Пиво стояв і далі в отворі дверей, похитувався з носків на закаблуки й не казав нічого. Либонь, він прийшов для того, щоб покарати козаків страхом, щоб скаламутити їм останню ніч життя й мав від того насолоду, бо широко щирив рота в хижій посмішці. А може був п'яний?

Брязнули двері і наче відрубали світло. Білокобилка мовчав, а Тишко раптом заплакав: за чії провини маю прийняти муки, що я таке зробив, я й на сонце ще не надивився; Білокобилка мучився — за мої, за мене — й намагався заспокоїти парубка: це не страшно, Тишку,

боляче тільки напочатку, ми — козаки, ми таки потолочили немало панства, отож помремо не дарма, Пукавка молився: Господи, прости всі мої гріхи й укріпи на силі, окуй панцирем серце — винести муки. А коли Тишко таки зморився і забився в короткому сні, Пукавка сів біля Білокобилки й сказав:

— Ти бадьоришся... А сам — такий, як ми. І шкура на тобі така сама, і дірки в ній проштрикують так само, і серце таке... І гріш рахуєш, як ми. Може трохи дужчий, — одчайдуха — та затятіший, але й добріший. І хотілося тобі пожити... Я не в оскарзі на тебе. Прости мені, коли щось заподіяв чи не так сказав... На визвілок я не сподіваюся.

— І ти мені прости. Шкодую на одне — не поквитався з Пивом. Вельми шкодую. І за Тишка крається серце.

На світанку Білокобилка прихилився до дверей, чорною вуглиною щось писав чи малював на тлустих сухих дошках, і з-під його руки вплив буйногровий вороний кінь, а Тишко обіймав Семенові коліна й просив, аби і його взяв на коня з собою. А тоді за дверима затупотіло, але тупотів не буйногровий кінь, а панська сторожа, челядь, міцним кільцем оточила в'язнів і погнала поперед себе. Накази віддавав невисокий, широкий у плечах козак, неначе вирубаний з дубового окоренка, до якого вчіплені короткі товсті-руки та ноги, — з темним похмурим обличчям, маленьким ротом і маленькими круглими совиними очима. Білокобилка подумав, що це, мабуть, Дрюк — про нього розповідали мати та дід Хиндя. Лютий чоловік, який сповняє всі панські веління й від рук якого вже сконало чимало людей. Пукавка хрестився, Білокобилка міцно обійняв за плечі Тишка:

— Не бійся, це не страшно... Тепер чи колись... Бог бачить нашу правду...

Але їх погнали не до паль, які біліли біля палісаду, а праворуч, поза коморами, до панського будинку. Й не тримали за руки, не позв'язували, що одразу відмітив Білокобилка. Боявся квестії, спитків, насталював свою душу на них, марилося: галери, солонна спека, скривавлений бич у руці наглядача, зелені мухи на рудій спині напарника, який молить о смерті, й навіть у море стрибнути не можна — тримає ланцюг, помри тут, а тоді тебе викинуть у синій хвилі... І враз зовсім інше: галявина в березовому лісі, собаки лижуть ніздрюватий кривавий сніг, велетенський рожен на двох стовпах, і егер повільно повертає над синім жаром тушу дикого кабана, вони си-

дять навпочіпки біля жару, Пиво усміхається до нього, й Семенові тепліє на душі, він почуває палку любов і довіру до сотника і готовий... впитися йому в горло й почувти з лютою насолодою, як воно тріщить під пальцями. Він стоїть навпроти Пива, котрий сидить на фотелі на ганку, і з Пивиного обличчя не можна нічого прочитати, невідомо, яке веління він віддасть за мить (він і тоді був такий), на що штовхне його хвилинна примха. Тоді він ходив голіруч на вовка, тоді з його вуст найчастіше лунало: «доганяй», «тримайся», а відтоді, як доконечно відітнув себе від рідного кореня: «замордую, утоплю», навіть довколишні панки бояться його — посадить котрогось до себе в карету й жене ошалілі коні, стьобаючи їх до крові бичем, через поля, горби та байраки, карету кидає на всі боки, вона тріщить, перехняблюється, панок божеволіє з страху, й не раз закінчувалося, що вона перекидалася або розбивалася, але Пивові щоразу щастило, він вистрибував за мить до того, як вона розіб'ється, а панків уже забилося декілька, один чи двоє насмерть, за все це, за буйні пиятики, за щедрість і жорстокість уроджона шляхта вихваляє його й має за свого.

Хто зна, що штовхнуло Пива до зради: погоня за багатством, за розкошами життя, а може приниженість власного народу? Такі, як він, не хочуть бути приниженими, мають себе за мужніх, насправді ж не можуть боротися за себе, якими їх створив Бог, якими народили дві матері — Батьківщина і ненька. Вони виправдовують себе, свою зраду, в глибині душі розуміють власну малість і нікчемність (хоч якими б дужими та сміливими не були, то сміливість миті), вони зляться й казяться, помщаються на власному народові.

Мабуть, Пиво вже й не пам'ятає смертельної кривди, якої завдав Білокобилці (а може й пам'ятає), він звів вже не одну дівчину. Скільки разів потім карав себе думкою Семен, що був сліпим, дурним і не бачив, хто такий насправді Пиво, не зняв його кулею з коня, не вгородив йому в груди по держак ножа — адже тоді це було дуже просто, й ось тепер стоїть перед ним у повній його волі.

Горіла під сонцем у Семеновому вусі срібна сережка, проміння відбивалося від неї і сліпило очі, горіли в грудях люта печаль і жаль до Тишка, який перетлів за ніч і з чорнявого, кругловидого парубка з припухлими, червоними дівочими губами став сірим і згорбленим.

Пиво мовчав. Нашилював Білокобилку поглядом —

вилами-двійчатами й мовчав. Тонкі губи стулив — ніж не пролізе. І враз Білокобилка збагнув, чого Пиво мовчить: був він тут не старшим, не головним, поруч нього сидів на фотелі ще один чоловік: високолюбий, довговидий, довгошій, у дорогій шапці на три різки з довгим пером, яке переливалося всіма кольорами, в розстібнутому шовковому, шитому золотом жупані, при боці — шабля в золоті та камінні. Не повертаючи до Пива голови, ворухнув рукою. Тоді сказав Пиво:

— Ви, схизмати і лотри... Ви підняли зброю на його величність і за свої збродні вчинки...

Чоловік поруч Пива — а то був польний гетьман — знову ворухнув рукою на коліні, цього разу невдоволено. Й Пиво обірвав мову, і враз почав казати зовсім про інше, мовби й не починав з погрози:

— Козацьке військо, неначе табун зайців, утекло і сховалося в хащах, у плавнях, а де саме, знаєте тільки ви. Й тому ми вирішили: один з вас поїде туди в дуже пильній справі — передасть королівського листа цьому самому... лайдакові... вашому гетьману та привезе від нього відповідь. Двоє інших залишаться тут аманатами — заручниками. Якщо той, хто повезе листа, не повернеться в строк, вони будуть скарані на палях. Вибирайте, хто з вас повезе листа. Кому довіряєте найдужче.

Всі троє стояли знетямлені. Всім трьом в очі хлюпнула воля; зродила думку: вирватися звідси, а там... Одначе поволі та думка маліла. Добутися туди й назад, це не менше, ніж перебути кілька битв. Сто лих чигають у дорозі: тяжкі переправи, хвороби, прибиші, свої, які можуть прийняти тебе за чого, й чужі, які й поготів скарають. Поїхати й не вернутися?

Пиво читав ті думки.

— Той, хто поїде, поклянеться на хресті та Євангелії, що вернеться, поклянеться перед своїми...

Й тоді мовив Білокобилка:

— Ну, вернеться. А далі?

— Даруємо вам життя.

— Яка тому заорука?

— Шляхетське слово.

— Мало...

— Що?

Гетьман ворухнув бровами. Либонь, цього листа їм було потрібно передати неодмінно. Пиво витиснув крізь вузькі сині губи:

— Візьмемо в свідки Бога.

Козаки презирились. Тишко щось шепотів, а Пукавка переступив з ноги на ногу, підвів угору очі й сказав:

— Нехай їде Білокобилка. Бо ж...

— Що? — подався вперед Пиво.

— Він справиться найкраще.

— Чому?

— Такий є... Дорога важка, він подолає її. І вернеться. Я йому вірю.

— А ти? — Пиво до Миленького.

— Я... також,— вичавив Тишко.

— А ти сам? — до Білокобилки.

— Великої радості з того не маю. Одначе... Якщо немає іншої ради... Зроблю все, аби листа доправити.

— Ми даємо тобі два тижні,— сказав Пиво.

Білокобилка похитав головою:

— Й казати нічого. Це ж яка далечінь... Козаки можуть бути... навіть на Дону. Чи на Дінці. Або на морських лиманах.

— Три тижні...

— Чотири. Та й то... Але за чотири можна добути. Якщо конем. І перепускну картку. Вона мені згодиться на сій стороні і на переправу.

Гетьман не все розумів і перепитав Пива, що каже козак. Пиво переказав по-польськи, він невдоволено хмурився. Але гетьман схвально хитнув головою. Мовляв, згода, чотири тижні і кінь і картка. Пиво подав знак, принесли Євангеліє та хрест, і Білокобилка склав присягу, дивився в очі козакам. Дорога вже гоїдалася в його зіницях.

Пукавку та Миленького одвели, а Білокобилку посадили під однією з комор, і там він очікував на листа та перепускну картку. Коли їх принесли, попросив ножа та голку з ниткою, розпорів підкладку жупана й зашив туди листа. Перепускну картку поклав до шапки. Привели коня — ні доброго ні поганого, сумирного й трохи лінивого. Одначе Білокобилка виїжджати не поспішав, зажадав попрощатися з побратимами. Вволили й це його прохання, повели до розсадистої комори, біля дверей комори він раптом схопився за живіт, скривився й кинувся за комору:

— Ой-ой, скрутило.

Жовніри гидливо кривилися. Семена не було довго, він вернувся тихий, замислений, скупно прощався з Пукавкою та Миленьким:

— Чекайте, вернуся.

Тишко напружено вдивлявся йому в очі: а не залишиться там? Не обдурить? Вернеться?

Білокобилка прочитав той погляд.

— Якщо не погину — вернуся. Покладайтеся на Бога.

— Я молитимуся! — гаряче мовив Тишко.

— Молися!

Попрощалися.

* * *

Знову стукотять кінські копита, скрипить лозове сидло, знову стелеться переді мною дорога, й везу я тривогу та важкі думки. Я таки заскочив до неньки, витер їй сльози на зморшкуватих щоках, обійняв, вона благословила мене у великій радості, що живий, що мене випустили (а на скільки й для чого, я їй не сказав), і веселий та хитрий пес Пундик полизав мені руку та загавкав услід, і заїхав я до Мальви, перебув у неї ніч. Перед тим розпитав, що чути в селі, де пан Юс, і Мальва сказала, що за Юсом слід запах: одні кажуть, — утопився в болоті, інші — його вбили. Ще інші — втік до Польщі й боїться вертатися. Я привітався до мальви — квітки, вона ще дужче запишалася, на ній розквіт ще один вінчик квіточок — синьо-голубих, печальних. Друга ж Мальва була весела, обпекла моє серце карим усміхом, а на моїх губах лишила присмак яблук і солодкої жаги. Соромно про таке згадувати козакові, але яка то була ніч, відомо тільки їм двом та янголам, котрі заздрили з неба. Мальвині губи на прощання я доривав над силу, вони наче вкипіли в мене. Мальві я розказав усе й знову просив чекати та поливати в серці надію на недалекі погожі дні нашого життя.

Через Дніпро переправився біля Стайок, — показав польській чаті перепускную картку, і вона не чинила помішки, — їхати лівим берегом безпечніше, й там мене не досягне Пиво, я знаю його підступність, він може послати таємну погоню.

...Сонце пече немилосердно, випікає всі думки в голові, мене хилить у сон. Листя на кущах горобини при дорозі поскручувалося, ягоди посохли, волошки в житі повигорали, вони безколірні, неначе старечі очі. Трійко лелек мляво кружляють високо-високо в небі, кіт під кущами порічок повідкидав лапи, неначе дохлий, пес приліг під цямриною криниці, салапає червоним язиком. Спасівські мухи в'їдливі й настирні, доймають до кісток, кінь ледве тюпає, ще й припадає на ліву ногу — закривів.

Дядько заїхав у став — замочити колеса — та й заснув на возі,— вода в ставку — сам глей, гуси посеред ставу не білі, а чорні, качки дістають щось з дна, і їхні гузна стирчать у небо. Мідна лука сідла палає, до неї не доторкнутися, скручена кирея пашить густим теплом. По небу пливе одна єдина, схожа на білого баранчика, хмарка. Проїжджаю сосновий ліс, запах розпареної живиці пощіпує ніздрі, з глибини лісу тече прохолода — стринож, козаче, коня, ляж під кущиком... Не можу собі того дозволити. Знову виїжджаю в поле. Вже вкотре дістаю з торок дерев'яну баклажку, закидаю голову, вода булькає в горлі, вона тепла й тхне пліснявою. Мої думки, неначе оті мухи, крутяться довкола цеберки з прохолодною водою, її щойно витягли з замшілої криниці, й краплі смачно та солодко кльокають у її глибині, рожевий жовток сонця гойдається на дні цеберки, а я п'ю, п'ю й не можу напитися.

...Он там нап'юся холоднячку. Зелені тополі вштрикнулися в гаряче небо, вони неначе танцюють в жаркому мареві. Село — на горбі, розтяглося вздовж дороги неначе втомлена череда, що йде з поля, всі криниці в пониззі, в долині, яка горнеться до горба, журавлі з колодками та колесами для переваги задумливо дивляться в небо. І жоден не вклонився мені. І в першій, і в другій, і в третій криниці — сухо. Біля четвертої комашилися люди, вони розкопували її. Сірі, засмучені, неохоче оддавали добридню, витирали рукавами піт, неохоче розповідали. Їхні криниці завжди були повні, вода стояла недалеко, а місяць тому вона втекла з усіх криниць. Вже розкопали дві, й ні в тій ні в тій не сягнули навіть глею. Тепер воду возять діжками з сусіднього села, та хіба навозишся — й худобу напоїти, й діти покупати... Мені не хотілося залишатися в цьому селі, але далі їхати не міг, мій кінь підбився, окульгавів. Наледве впросився до одного господаря, убогого, сліпого на одне око. Його перехняблена хата стояла навпроти криниці, яку розкопували. Калина довкraj криниці пов'яла, в'язовий куш засох зовсім. Я спував коня й пішов по долині. Довго кружляв поміж куцям верболозу — хирлявих, з сухими патичками гілок, поміж сухих олешин, дубків, низеньких і карякуватих — такі дубки ростуть там, де вода підступає близько до поверхні, отож і справді донедавна вона сягала верхніх вінків криниць, збивав чобітьми порошок з пожухлих трав і врешті забрів у біло-рожеву повінь. Спершу здавалося, що забрів у річку. Дудник ріс густо й був такий

рясний, що заплітав ноги, й пахнув густо, терпко. Я вернувся до копачів і попросив лопату. Сказав, що знайду воду.

* * *

Білокобилці ніхто не повірив, ніхто не хотів давати лопати, врешті її дав господар хати, у якого він зупинився. З ним пішло двоє парубійків. Копали до смерку, й парубійки обезнадіялися, вилаяли Білокобилку та почвалали додому, а Білокобилка вергав землю при місяці до самої півночі. Його голе до пояса тіло світилося, й коли господар хати, не дочекавшись Семена, підійшов та глипнув у яму, то відсахнувся, бо подумав, що там пораяється нечистий. Він і до хати не впустив Білокобилку, й той спав у саду під яблунею, й перед ранком добре змерз. А коли встав, то одразу пішов до викопаної ним криниці, і вмився з неї — криниця була повна. Відтак туди збіглося все село, й чудувалися, й хрестилися, і брали воду, а на Білокобилку поглядали з острахом.

Біля криниці не вщухало юрмовисько, дві молодичі принесли Білокобилці сніданок — вареників з маком та сиром, галушок, посипаних перцем, а якийсь дядько — півока горілки. Вареники та галушки Білокобилка вправ, а горілкою промив коневі копито й залив його розтопленим здором. Тепер нога в коня загоїться швидко, одначе не раніше, ніж через тиждень, проте стільки чекати Семен не міг. Попросив дядьків обміняти свого кульгавого коня на справненького коника, але дядьки хмукали, дивилися собі під ноги — мінятися ніхто не хотів. Білокобилка довго просив їх, а тоді тричі плюнув у бік криниці, пішов до хати й сів на трухляву колоду під тином. Незабаром з криком та лементом прибігли від криниці люди — вода в криниці зeszла. Вони просили одворожити воду, жінки та діти плакали, й Білокобилка врешті пішов з лопатою до криниці, наказавши всім лишатися біля хати, а коли вернувся, криниця знову була повна. Тоді той самий дядько, який підніс Семенові півока горілки, привів коника — уземка, але справного й прудкого. Білокобилка окульбачив його. На прощання сказав:

— Криниця — безодня, будьте обережні.

І сонце в небі, і ромашка край дороги вицвіли до білої блякlosti.

...Аби перебути спеку, випасав у полі біля озерця ко-

ня, лежав під явором, слухав, як десь далеко худудукає одуд, як стрибає спутаний кінь, як сюрчать у траві ковалики-цвіркуни, думав про Мальву, про Пукавку та Миленького, про домівку. Найчастіше думав про Мальву — намагався уявити, що вона зараз робить, бачив її й не бачив.

Щоб надолужити згаяне, їхав уночі, при місяці, який то чаївся поміж хмар, неначе лис у хащах, то котився колесом у темно-синьому небі. Зоряний пил опадав на дорогу, на гриву коня, на вистелене вповодж дороги біле-біле полотно. Хто його вистелив, для чого? Кілька разів Семен під'їжджав до полотна, але воно злітало й втікало.

Іноді з півдня на обрій напливали схожі на стоги хмари, зіштовхувалися, викрешували вогонь, який червоним гадюччям шугав до землі, але вони швидко втомлювалися, відпливали, не скропивши землю дощем.

Все то були сили, які намагалися збити козака з путі, перепинити, одначе Семен на них не зважав. Пізнього ранку наступного дня проїздив глибокий байрак, на галявині побачив воза, а на ньому молодицю з вильми в руках, під'їхав до неї, щоб розпитати, що за село попереду, а вона поскаржилася, що приїхали вони по сіно з чоловіком, чоловік од досвітку пішов до лісу й не вертається, й нікому подавати на воза сіно, а коня та воза вони позичили в сусіда. Молодиця була гарна з себе, чорноброва, смаглява, ставна, повні груди випирали з білої, вишитої дрібним квітом сорочки, Білокобилка розбалакався з нею, почав їй допомагати. Подавав на воза сіно, й запитав, де так довго ходить її чоловік, вона відказала, що він часто залишає її саму, а де ходить, вона не знає, вже й сочила, й назирала, але він зникає, неначе вода змила. Вона стопкувала сіно, її міцні ноги в золоті ніжних волосинок мелькали перед Семеновими очима. Вони вже натопкали воза, вже Семен подав ясенowego рубля, стягував ззаду на блискучій вичовганій лозовій ключці мотузок, коли зненацька за кущами верболозу щось моторошно завило й звідти скоками вимчав великий, рудий, з маленькими очищами вовк та стрибнув на воза. Він не доскочив, упав, Семен миттю підтягнувся на рублі, вимахнув на сіно. Поки зводився на ноги, вовк стрибнув удруге й вчепився в запаску Химки — молодиці. Він хрипів, бив великими кігтистими лапами по сіну, з пашеки йому біла піна, страшні маленькі очиці налилися кров'ю й поїдали жінку живцем.

Білокобилка схопив вила, розмахнувся, але вовк, люто завивши, гребонув лапами й, вирвавши шмат Химчиної запаски, скоками помчав до лісу. Молодиця сіла на сіно, вона втратила мову. Її руки тремтіли, обличчя зсудомив жах. Білокобилка тим часом зсунувся з сіна, упіймав за кущами мишастого коня, застріг його в воза. Свого підгаря прив'язав до голоблі, й отако рушили до села.

Молодиця відходила довго, плакала, по тому до неї вернулася мова. Вона сказала, що вовки у них нападають часто — на скот, іноді й на людей, але то взимку, а щоб улітку, серед дня — такого не траплялося зроду. І вовк якийсь надто великий, осатанілий. Може він скажений? Може й скажений, погодився Білокобилка. А сам думав про те, чому вовк кинувся до воза, на молодицю, а не на коней, які паслися поблизу. Химка зварила лемішку, й тоді вернувся її чоловік. Ливон — темний лицем, понурий і зморений. Сказав, що заблудився в лісі. Неохоче колупав ложкою глевку лемішку, зиркав з-під лоба на Білокобилку, очі в нього були маленькі й глибоко позападали. Він щось думав, сидів, розтуливши рота, й Семен помітив поміж його зубів клубочки чорної шерсті. Й зрозумів — що це він стрибав на воза, хапав зубами за чорну запаску. Химка не помітила нічого, однак не могла не завважити, який понурий її чоловік, потурмакуватий та нелюдимий. І коли той пішов та ліг у повітці, знову почала скаржитися Білокобилці на свою долю, вона розповідала, що на початку, побравшись, вони жили щасливо, і Ливон був веселий, балакучий, ласкавий. Нині муркне щось під ніс, гарикне і йде кудись, і віє від нього чужим, недобрим духом. Білокобилка вислухав жінку, взяв її за руку й повів до повітки. Ливон спав на возі, з розтуленого рота стирчали зуби, між ними щось чорніло.

— То твоя запаска, — сказав Семен.

Молодиця охнула, і він вивів її напівпритомну надвір.

— Збирай свої пожитки та йди до батька. Й живи там, поки не прийде день вашого весілля. А тоді вертайся сюди, напої чоловіка сон-зіллям, і коли він засне, перев'яжи його своїм весільним рушником. Його весільного рушника спали. На тому все скінчиться, й буде він таким, як перше. Й житимете ви в злагоді та добрі. Він сам хоче позбутися свого лиха, та не може.

...Село лежало в глибокому байраці, було воно сіре,

обшарпане, бідне, хоч називалося — Багате. Колись і було багатим, та пан обдер до кістки. Мені про те оповів старець-каліка, якого здибав біля криниці, де напував коня. Селом володіє сотник Сербин, воно віддане йому на ранг самим царем. Найманці служать тому, хто дужчий і хто їм платить, колись вони ходили й під знаменами Хмельницького, і під корогвами Виговського, тепер же передалися цареві. Служать йому пильно та ревно, наглядають за людом тутешнім, з корінням викорчуюють будь-яку непокору, своєвольство, з селянина випивають усі соки й багатіють на тому.

Сонце вже хилилося до вечірнього пруга, Білокобилка вирішив поминути це убоге село та заночувати де-інде, нехай і в полі. Підгар чвалав униз, осідаючи на передні ноги, Семен роззирався, але ніде не було видно ані лялечки. Він би й поминув село, якби біля цвинтаря не помітив людської голови, яка лежала під тином. Голови без тулубу. Подивував на те, скочив з коня. Й зрозумів усе. То був заплетений у тин чоловік, голова — по сю сторону тину, тулуб — по ту, на кладовищі. Голова кліпала повіками і облизувала пересохлі губи. Неборака був літній чоловік, він геть охляв, висів у тину, неначе горобець, який заплутався в шипшиновому кущі. Ті, хто заплів бідака в тин, ще чогось від нього сподівалися, чи заклали на смерть?

Вирушаючи в дорогу, Білокобилка зарікся втручатися в будь-чий справи, але тут помирав чоловік, і він не міг проїхати мимо. Ступив до тину, і в ту мить пролунало з-під верби:

— Ей ти, правуй, куди правуєш...

Під вербою з гирлигою в руках сидів босий гевал у синій чумарці. Він підвівся, погрозливо повернувши гирлигою.

— На кому це немає хреста? — мовив Білокобилка. — За віщо його?

— Цікавий був, як оце ти... Ану відійди!

— Я цікавий отдавна, — тамуючи гнів, мовив Семен.

— То вистачить лози й на твою довбешку. Он бачиш, — вказав гирлигою на купу лози.

— Мою ця лоза не витримає. Вона ж трухла. — І похитав кілок у тину. — Бачиш — розвалюється.

Гевал роззявив рота й забув його загулити, в рота влетіла муха. Тинок на очах осідав, розпадався.

— Сьогодні плели, лоза свіжа. Облучки в неї роблять. Та ти що!.. — Він гикнув чи гавкнув, вимахнув, не-

наче кінь, головою і вдарився вповодж вулиці, аж курява встала під босими п'ятами.

Семен ледве встиг підвести небораку (той опирався, найчастіше, коли нас визволяють, ми опираємося), обтрусив його, а вже сторож вернувся назад, за ним бігли осавул і троє челядників.

Осавул схожий на щупака (довге, наче щучий лич, обличчя з рідкими зубами, скошений назад лоб) — ось такі щупаки об'їли, обгризли Україну до білої кістки — зарепетував на всю вулицю.

— Ти хто такий? Яке маєш право? Та ти знаєш!.. Та я тебел!..

— Я — стойчик, везу листи гетьманські, — поважно мовив Білокобилка (що нахабніша брехня, то радше в неї вірять).

Осавул на мить сторопів і голос його трохи упав.

— То й їдь собі... А в наші справи носа не сунь. Прищикнемо. — А сам здивовано косував на поламаний тин. — Він не сплатив подимного і поземельного ще за минулий рік.

— Він сплатить сьогодні, — впевнено відказав Семен. — Скільки там?

— П'ятнадцять мір. Та в нього...

— Сплатить.

— Сьогодні? До західсонця?

— До смерку.

Осавул заготовів. Йому підгигикнули гайдуки. До смерку лишалася одна, од сили дві дзигареві години.

— Присилайте підводу...

— Ну, дивися... Якщо не заплатить... Важиш за нього, — і очі дивилися нездвигно, по-хижацьки. Якби міг, вже зараз проковтнув би цього зухвалого козака, але щось його стримувало.

Семен вів небораку під руку — той був худий і щупавий, наче весняний птах, заплітав ногами, й заплітався йому язик, неначе після доброї чарки:

— Нащо ти... П'ятнадцять осьмачок... Усугубиш... на гірше.

— Що може бути для тебе гіршого, — сказав Білокобилка. — До ранку ти задубів би.

— Але ж... П'ятнадцять осьмачок...

Вони прийшли до обхідчастої хати. Чорніли похилені дощані ворота, але ні тину, ні навіть вір'я не було. Ще стояла вгрузла в землю комірка, двері було підкопано — інакше не відчинялися.

— Тебе як звати? — запитав Семен.— Кадовби твої де?

— Кириком мене звати... Які там кадовби. Один кадівбець... у сінях. Там на дні три жмені жита...

— Бери коробку й вибирай, що є. Але спочатку напийся води та вмийся,— й подав корячок, який висів у сінях на мотузку біля відра. Кирик пив зі стогоном. А тоді взяв коробку й почовгав у куток сіней, де біля драбини стояв солом'яний кадівбець. Білокобилка сів на призьбі.

Тим часом по вулиці проторохтіла підвода, візник тпрукнув на коні.

— Гей, там...— і засміявся.

— Гей... Тут... Зараз,— одгукнувся Білокобилка.— Готуй мішки.

В сінях почулося крєктіння.

— Нашкріб... Одну коробку...

— Неси! — наказав Білокобилка.

Кирик поніс жито. Небавом вернувся, й Семен знову послав його в сіни:

— Вигрібай...

— Там самі обметини...

— Вигрібай я сказав.

Крєкчучи, дивуючись, Кирик виніс другу коробку:

— Мать, там дно прорвалося, а пашня була під дном.

Панський комірник скрипів на возі:

— От псяюха, казав — немає. Тебе б не в тин, а головою в річку...

Кирик ходив по двору, наче янгол по хмарі. Врешті, відніс останню коробку:

— Там на дні ще трохи осталося...

* * *

Кирик скапарив вечерю (його жінка два дні тому сховалася в дочки на хуторі) — затірку, затовк її салом — виміняв у сусіда за жито граночку сала, й виміняв також півкварти горілки — поганої, з пригарою, повечеряли. По тому повкладалися спати — Кирик на старому возі в саду, я на горищі в комірчині, де лежало кілька оберемків старого сїна. Залазив туди просто з землі через піддаштя — так низько комірчина присїла до землі.

Чомусь довго не спалося, чи то гїрчила горілка, чи думки. Думав: недоля моя, а може сам виноватий, що раз по раз тручаюся в чужі справи, скільки разів зака-

зував собі обминати чужі негаразди, не брати на себе одвіт за чужі лиха, а вони самі кладуться на мої плечі. Мені вистачає своїх клопотів, своїх лих — на мені повисли життя Миленького та Пукавки, не сповню Пивового веління, посадовлять їх на палі, а мені тоді до смерті не спокутати гріха. Чи це Господь посилає мені тяжкі випробування? За віщо? За чиї гріхи? Моїх родичів, мої власні? Тоді для чого Бог витворив нас? Для страждань? Либонь, так думати не можна, прецінь думки самі тиснуть до моєї голови. Я не хочу ні за кого бути в одвіті, але хіба можна прожити життя в одвіті тільки за самого себе? Ось і оцей Кирик... Чоловічок мізерний, але чим він завинив перед світом за отаке своє життя? Й не тільки він, а увесь люд наш? Чому саме нам послано недолю, що обсідають нас чужі племена, топчуть нашу віру, закривають наші церкви, нав'язують свої звичаї? Ачей не звитяжні ми, не працювиті? Не нашим хлібом, не нашою зброєю укріпилася Польща? І укріплюється Москва? Що суть вони без наших пшениць, без нашого меду, без наших шабель? Ніщо. Чому ж тоді не судилося нам одноосібно володіти нашим багатством? Може, ми надто довірливі, надто терплячі? А чи дурні? Чубимося поміж собою, а поманить кого чужий мізинець, біжимо, гублячи чоботи. Не люблю гірких думок і чорних снів. Мені приснилася мальва — квітка, висока, під саму стріху, вона заглядала у відчинене вікно й розмовляла зі мною. А я був молодий-молодий, майже хлопчик. І Мальва молоденька — сливе дівочка. І ходить у віночку дівочому. Зняла той віночок і одягла на мене. Й так мені стало гарно, так гарно, солодке тепло розлилося по всьому тілу, а тіло стало легким... І я полетів. Понад городом, понад річкою. Щоправда летів важко. З усіх сил махав руками та ногами, а шугнути високо вгору не міг, раніше я літав часто, легко та високо, щойно склеплю повіки, й ширяю вгорі разом з ластівками, люди дивляться з землі на мене, в страхові показують пальцями, а я регочуся. Відтак почав літати все рідше й рідше. Й опускався нижче та нижче, по тому зовсім перестав літати. А оце полетів знову. Й зачепився ногами за вербу та гепнувся на землю. Мабуть, правду кажуть: дурному дурне й сниться.

Я пробудився від якогось поштовху. В протрухлі стріпки комірки сочився сірий досвіток. На стрісі цвіріньчали горобці, десь кукурікав півень. Я перекинувся на черево й сповз на землю, пригнувся, вийшов з піддашся. Ранок ткався сухий, обіцяв знову жарку днину. На в'язках хмизу, складених під коміркою, бив крильми сірий півень, дер горлянку деренчливим криком. На вулиці помукували корови — господині вигонили їх у череду на пашу, за плотом важко зітхала велика сіра корова й спрагло, з рипом спасувала моріг. А де Кирик? Попрощаюся та буду їхати. Либонь, ще спить. Я переліз через огорожу — дві соснові лати — в садок: три яблуні — одна напівсуха, — під нею й стояв віз. Підійшов до воза. Простягнув руку, щоб поторсити Кирика, й відсмикнув її.

— Дядьку Кирику!.. — покликав, і одразу ж зрозумів, що кличу мертвого. Так, як лежав він, лежать тільки мертві, я немало перебачив їх на віку, надто загиблих у бою. Права рука відкинута, безживно звисла. В око вправ багровий рубець на тонкій шиї — її було перетято. Перетято під час сну — тіло не скорчене, не зсудомлене, він не виривався, не захищався. На великому возі здавався хлопчиком — маленькі босі ноги з чорними, позакручуваними нігтями, штани з кропив'яного мішка, полотняна сорочка, підперезана перевеслом — коли й навіщо підперезався, звечора ходив не підперезаний. Я розглянувся: ніякого смертоносного знаряддя поруч не побачив, і ніяких слідів, бо не було роси.

Гострі колючі кігтики вві'ялися мені в серце, відтак на думку прийшло: осідлати коня й берегами податися річ. Одначе я, на лихо собі, не поклався на ту спасенну думку й пішов кликати сусідів. Вони походилися швидко, бо ж саме вигонили в череду товар. Жінки охкали, заголосила якась далека Кирикова родичка, дядьки покашлювали, дивувалися — кому на цьому світі переорав дорогу Кирик, нібито й нікому, розпитували в мене, чи не бачив, чи не чув чого вночі, декотрі поглядали на мене пильніше, одні сусіди відходили, інші прилучалися до гурту, і гурт той дедалі більшав, під'їхав верхи отаман, подивився через пліт і сказав, що забитий — не козак, а панщинник, нехай ним займається соцький або фільварок. Хтось сказав, що соцького немає, поїхав у хуру, з фільварку ж налетіла ціла згряя посіпак. Попереду — осавул на важкому, звіздохолому коні, з ним двірські

челядники. Осавулові риб'ячі очі вп'ялися в мене, а схожа на щупакову пащека широко роззяпилася:

— Оцей... Він і вчора вихрив...

І всі подивилися на мене, й подивилися не так, як дивляться на звичайну людину.

В ту мить я пошкодував, що не від'їхав, щойно побачив мертвого. Скрізь так ведеться, що вину хочуть скласти на чужого, зайшлого чоловіка, адже то пляма на всю громаду, якщо хтось згубив односельця, до того ж осавул дихає проти мене вовчим духом, вчора я виявив непокору, вплутався в його справи...

— Він ворожбит,— гукнув і здоровань, який учора вартував з гирлигою Кирика.

Можна було спробувати відбитися, але я ще сподівався, що пошлють у місто по суддю, й дався зв'язати себе. Челядники повели мене до церкви й замкнули мою праву руку в куну — залізну скабу, вмуровану в дзвіницю. І я простояв там цілісінський день, обліплений гедзями та мухами, стріляний недовірливими, а то й відверто ворожими поглядами, обсипаний глузами, образливими назвиськами дівтори, котра буває жорстокою та нещадною.

Я намагався зупинити то того, то іншого селянина, просив покликати суддю, чи хоча б сільського писаря, але так нікого й не дочекався. Проїхав дядько в зсунутому на потилицю брилі, на возі у мішку верещали поросята, пройшли тітки з сапами, парубки пробігли верхи охляп на конях — ніхто не зупинявся, всі жили своїми клопотами, нікому не було до мене діла. І — жодного співчутливого погляду. А тоді прибігла Кирикова жінка, маленька й сухенька, з гострим, дзюбкою, носом і голосила й сукала під носа кулачки, й намагалася плюнути мені в обличчя. І я прокляв власну нерозважливість, бо зрозумів, що мене вже прирекли на смерть, і з жалем думав про Пукавку та Миленького, яких у свою чергу прирік на муки власною безпечністю, й готовий був тисячу разів перепросити лихого осавула, кликав його, але він не прийшов. Все було проти мене: моя сварка з осавулом, моє чужинцтво, в мене знайшли перепускную картку, від'їзд соцького (хоч він навряд чи запоміг би), й навіть спека — мертвого довго тримати не можна, а поховавши його, всю вину складуть на мене, адже — одна справа вести висліди біля тіла покійника, де можна покликати в свідки самого Господа, присягнути на пролитій крові, на хресті та Євангелії, й зовсім інша, коли

тіло закопане, коли цим все вирішено, та ще й всі поспішають — не сьогодні — завтра почнуться жнива, пора гаряча, і не шарпатиме їх суддя, закопали зловорожця — й кінці в воду. Я стояв прикований до дзвіниці, поперед мене і з боків горбатіли могилки з важкими хрестами, серед яких кілька камінних — біля церкви ховають найзнатніших покійників, мені серед них не лежати... Одначе я все ще на щось сподівався. Але надійшов канцелярист з уряду й проголосив присуд — несосвітений і неправий, адже мене осудили без мене, й без судді, тільки подивилися в Статут, де за вбивство винуватий тратить горло через заковання живцем разом з покійником.

Не має меж панська жорстокість, й людська також. Ніхто навіть не запитав: нащо було мені вбивати нещасного Кирика, що в нього взяти, горло йому перетяв хтось із Сербинових посіпак, таким чином осавул одразу розквитувався і з Кириком, і зі мною. Признаюся, я не вельми побивався за Кириком, — хоч його смерть поменшила мене — кожна бачена чи чута смерть щось одбирає в нас, вмирає часточка нашого ества, й на старість ми стаємо малі-малі, дрібні духом, і вельми дорожимо остачею, тією рештою, хоч і розуміємо мізерність, а то й непотрібність її, все що можна було — вибрали, вижали, збудували, вже й наші поради нікому не потрібні, як і ми самі. За молодості можемо офірувати життя, іноді ні за понюх тютюну, на старість чіпляємося за нього зубами. Отож я не дуже побивався за небіжчиком, бо власне лихо, ба — близька смерть — притлумили в моїй душі всі струни. І не знав до кінця, за віщо терплю муки галілейські, й не молився, бо не вірив, що мене врятують святі молитви.

На одне не поскупився осавул — на труну. Була велика, витесана з міцних дубових плах, її, разом з покійником, везла на санях до церкви пара муругих волів, і до неї, вивільнивши з куни, прикували мене. Труну поставили на марах посеред церкви, молоденький, зляканий попик поспішливо, ковтаючи слова, прохамаркав канон на ісход моєї душі (в церкві більше нікого не було, всі товпилися в дверях), я намагався перебити попика, звертався до нього, але він швиденько скінчив молитву й майже бігцем подався з церкви. Брязнув замок — грізно одлунило в мене в душі, п'ятьма з головою проковтнула мене, одна єдина — тоненька — свічечка горіла далеко-далеко, біля аналою. Церква видалася мені велетен-

ською могилою, і страх холодний та важкий напав на мене. Мені здавалося, щось душить мене за горло, і я важко дихав. Христос, янголи та святі танули в мороці, мої молитви не сягали їх, я відчував їхню очужілість, суворість, котра була нестеменно такою, як і людей, азиж вони не знали правди, азиж не могли допомогти? Я був стермосований тілом і душею, часом лютъ заливала мене, але вона швидко спливала. Я думав про те, як же проклинатимуть мене Терешко та Тишко, що скажуть про мене. Спогадав Мальву, чи відчуває щось вона, чи молиться за мене? Але й те — стороною. Тільки очі матінки, стражденні, рідні дивилися на мене з п'їтьми, серце мені набухло слізьми і я заплакав. Не пам'ятаю, коли вже плакав; ми, козаки, люди тонкосльозі, звияжні й тонкосльозі, це правда, мої побратими плачуть часто, і з жалю до меншого брата, який утікає з турецької неволі, покинутий старшими братами, і з жалю до дівчини, яка голосить над порубаним у житі козаком, і з сердечного болю до кобзарєвого поводиря, обвішаного торбами й обсипаного нужею та струпом, нашого брата легко розчулити до сліз скрипкою чи бандурою, оповіддю про сироту, навіть казкою про бідного наймита, як і насталити душу одним покликком, вознести її до найвищої звияжги, коли смерть здається не страшною, а віддати життя за товариство, за вітчизну — найбільшою радістю та честю. Я ж плакав чи не вперше. Затріщала, в останне мигнула свічка й погасла. Допіру той світлячок мовби освітлював щось у моїй душі, тримав мене на силі, а тепер пропав і він.

Здавалося, то був якийсь знак, бо в ту мить угорі щось зашелестіло, залопотіло, хавкнуло й затихло. А далі заплакало, але так тоненько, що я ледве чув те квиління, воно долинало з п'їтьми з лівого притвору, де, як я запримітив при свічі, висіла картина Страшного суду. Відтак — затихло. Й хавкнуло знову, й прошкряботіло по даху. Я не дивився на покійника — ні тоді, коли ще було його видно, ні тепер. Я не боявся його, адже він знав, що не я його вбивця, одначе близькість до мерця, з яким завтра покладуть до могили, крижанила серце. Й знову чорне ганчір'я думок, і знову досада на самого себе, що не послухався власного розуму, не від'їхав з села. Адже знав, чим все може скінчитися...

Я опуствився на коліна — лягти на підлогу не дозволяв короткий ланцюг. Річка думок несла мене від берегу життя. Померти грішним, не будучи ним!.. Стану пе-

ред Господом, він один знає, що я не винуватий... Одначе молитися не міг. Щось запечатало мої вуста, мою душу, мою думку. Вона крутилася, борсалася — поривалася на волю. Я не помру без боротьби. Враз щось ніби сьайнуло, примеркло, сьайнуло знову — на підлогу за кілька кроків від мене впала біла пляма. Підвів голову вгору й побачив, що то місяць заглянув у вузеньке горішне віконце. Прийшов подивитися на мої муки, на моє конання. Моторошно ворухнулася відрубана голова Івана Хрестителя... А моя голова впала мені на груди, і я зашепотів молитву. А далі згубив її й закликав. Моя пам'ять потьмарилася, сили мої згасали. Тільки тупа стріла болю поколювала під серцем. Зненацька щось зашемеріло праворуч від мене, це шемріння було зовсім тихе, але в німотності нічної порожньої церкви все ж чути, я глипнув туди, і в місячному промені побачив щось маленьке, вертке, з гострими чи то вухами, чи то ріжками. «Чорт», — пройняла гостра, як ніж, думка. Та маленька істота знову заворушилася, на мить звелася на задні ніжки, передніми запрацювала швидко-швидко. Я ворухнув ногою, й вона шаснула в п'ять. А коли по якомусь часі появилася знову, мені спала з очей полуда і я зрозумів, що то — миша. Звичайна церковна миша, про яку чомусь кажуть, що вона дуже бідна. Може й справді бідна, службу ж бо правлять не щодня й проскури ламають також. А вона ж харчується крихтами з них. Можна насміятися з мене, але, либонь, саме та миша піднесла мій дух; мала та сіренька, й то бореться за життя, а я великий та дужий і маю здатися на чийсь чорні підступи та вигадані чари! Подвигнутий мишею (!), ставши на чотири, підліз під мари, ліву руку тримав догори, бо ж була прикута до труни, грудьми й плечем натиснув на перечку. Мари заскрипіли й зрушили з місця. Тепер я не боявся нічого, впрягшись у мари, посував їх по підлозі, вони скрипіли й стогнали, здавалося, то стогне мрець, я підважував їх спиною й пер знову разом з мерцем, котрий їхав на мені. Багато разів перепочивав, і боявся, що розламаються мари, вони були старі й похитувалися, а все ж я попихав їх уперед. Я тягнув їх туди, де згасла свічка, бо пам'ятав: вона була в трисвічнику. Я поспішав, поки не щез місячний промінь, тоді мені буде зовсім важко, він проштрикував п'ять, й хоч світла пляма лишилася далеко позаду, я вже дещо бачив у церкві. Біліли рушинки й царські врата одсвічували голубим. Врешті я зупинився, вирачував з-під марів, сів.

Перепочивши трохи, простягнув ліву руку й намацав підсвічник. Він був важкий, холодний. По тому заклав один ріжок трисвічника в скобу на труні, до якої була прикована моя ліва рука, натиснув, і... ріжок відломився. Але це не злякало мене. Один по одному повідламував усі ріжки, а тоді заклав держак підсвічника та почав розхитувати скобу. Вона скрипіла, але трималася міцно. Похитувалася труна, й скрипіли мари, місяць сховався за вікном, мені здавалося, що скоба має ось-ось вискочити, та враз, слизький від поту, підсвічник випорснув з моєї руки й загримів по підлозі. В мене похололо в грудях, і чуб зіп'явся корчами на голові. А що, як він закотився далеко? Довго, дуже довго шукав трисвічник, мацав рукою та ногами, й таки намацав, підсунув до себе й знову взявся до роботи.

Співали другі півні (тепер я знаю, чому всіляка темна сила так дослухається до півнячого крику), коли скоба заскрипіла по-іншому й подалася. А за наступним натиском вона випала. Піт заливав мені очі, груди ходили ходуном, я зяпав ротом і важко дихав. Відсапавшись, звівся на ноги й через царські врата («прости, Боже, гріх — він вимушений») пішов у вівтар. Обмацуючи стіни, натикаючись на всіляке начиння, підійшов до дверей. Вони були замкнені на два замки. Але який характерник не відімкне замок без ключа? Хіба такий, що й сам себе не поважає.

Липнева ніч обсипала мене зоряним пилом, я спрагло вдихнув настояне на молодих яблуках повітря й зненацька люто погрозив кулаком з накрученим на нього цепом у бік маєтку.

Зла радість палила мені серце.

Місяць заплутався у вербах над ставом, співали треті півні. На тину за колодязем ворушилися, неначе живі, розвішані білі сорочки та сподні. Добрі, лагідні верби навівали думки про прощення, смирення, але свинцева лють не витекла з мого серця. Знаю, що це не похристиянськи, однак не здатен за зло платити добром, та й не вірю я в смиренність і всепрощення, гарно про те розумувати на печі, після доброго обіду, а коли замахаються на тебе шаблею або накладають на твою безвинну шию залізного гусака, ти ладен проклясти увесь світ. Так, я не вмію прощати. Дрібні кривди прощаю, але тим, хто намагається пожаковати за рахунок інших, стоптати тебе, як траву — відмірюю тією ж мірою. І нині, якби міг, підпалив би фільварок, а може, не пожалів би й

село. Прощаючи, ми тільки потураємо нашим кривдникам.

* * *

Білокобилка обшарпався, обірвався, і тепер найчастіше вдавав з себе старця. Те в нього не кепсько виходило, і він навіть покепкував сам з себе, мовляв, може на те й народився. Ночував у стогах, під човнами, зрідка, десь у хаті.

...Село Пічкурі Білокобилка поминув уночі. Точив йому хробачок досади серце, адже обіцяв мельнику повернути коня, але поки що того зробити не міг. Зачепився поглядом за новеньку Пічкурівську церкву, й по душі прокотилася холодна хвиля. Село спало, повите чаром. Місяць був на ущербі, стояв невисоко над землею на західній стороні, хати сліпали проти нього каламутними більмами віконечок, колодязьні журавлі порозправляли натруджені попереки, вві сні їх здригали спомини про щоденну працю, наливалися в садах солодкими соками яблука й п'янили запахами, десь кілька разів ліниво брехнув пес, прокукурікав одинокий, мабуть придуркуватий, півень — йому не відгукнувся жоден. Щось чародійне є в сонному селі, бо й справді всі добрі сили сплять, недобрі ж шугають по землі та в повітрі й чинять свою неспасенну для християнина справу. Біла овечка паслася біля похиленого плоту, але жоден господар не погодився б взяти її до своєї кошари, чорний кіт перебіг дорогу перед Білокобилкою, стрибнув за пліт, і коли Семен покликав його тихо та ласкаво: «Кицю, кицю», з-за плоту відгукнулося басюрою: «Кицю, кицю», аж мороз пішов Білокобилці поза шкірою, й він плюнув у той бік і мовив також басюрою: «А бодай би ти здох».

Семен поминув греблю, в бузинових хашах над ставом ухав пугач; в млині не світилося, але лотоки відчинені, й млинове колесо крутиться проти води. То грається Луканько, маленький коростявий бісик, лукавий за вдачею, робить людям дрібні капості, Синько водяний до такої мізерії не опускається, то старий бородатий біс, він топить людей і зводить худобу, не робить того ні Рябий біс — пснурий та сонний, ні хатній Дідько, а що вже казати про Люципера — то бісівський старшина, володар усіх темних сил, лютий і страшний.

Білокобилка оглянувся з греблі на село, занурене в сріблисту п'ятому, сповнену майже нечутних шелестів, шепотів, стукотів — то важко дихають, тримаючи нали-

ті соками плоди, дерева та кущі, та крають туге нічне повітря сухими крилами кажани й схожі на них упирі, і вся супротивна людині сила справляє свій невидимий банкет, свої грища, і допинається чогось, і свариться, й мучиться, як і все суше на цій землі, бо тільки те і є життям. Дві загонисті відьми з реготом спускалися на голих сідницях по м'якій моховій подушці з високої клуні, й реготу того не було чути, а два хвацькі голі біси ловили їх унизу, й старий дідько для чогось колотив тичиною в криниці, а поруч, на вузькому стовпчику, підібравши під себе ноги, сидів котик не котик, з хвостом, з китичкою на кінці.

— Ти йдеш? — зненацька пролунав голос.

Оглянувся — ніде нікого.

— Йду.

Чий то голос? Подумав, може його власний, залишений тут ще на початку літа.

Ніхто з людей Білокобилці не зустрівся ні в селі, ні на греблі (вночі він і не боявся нікого), а далі повернув на путівець. І вчора, і сьогодні брався лісовими дорогами, стежками в житах — остерігався погоні, її напевне послали, він знову втівав, за ним гналися. Чи поженеться коли-небудь за кимось він? Либонь, того не випаде, та йому й не кортіло віднімати, сочити, гнути, збиткуватися, свого він не попустить, кілля тесати на голові не дасть, але не почуває насолоди від чужого приниження чи горя, навпаки, тоді Семенові й шматок не йде до горла, й сон утікає. Не полишала думка про Мальву, Мальва жила в ньому квіткою, запашною та веселою, ще ніколи не почував так у собі жінку. Мовби набрав у себе її тепла, й не розтратив ні крихти. Бачив Мальву такою, якою вона була — доброю й непокірною, вона вознеслася понад буднями, й понад сільським поговором, понад ницістю та захланністю, понад убогістю духу, в який вкидає сільську жінку увесь триб життя, недарма, заміння, ходила у вінку й співала.

Дорога слалася поміж житами, — вже розпочиналися жнива, але стояла рання пора й на полях не було нікого, випурхували з-під ніг перепілки та жайворони, волопасик біг попереду, неначе вказував шлях, і небо на сході набухало жовтою фарбою. Дорога вивела Семена на шлях. При дорозі стояла корчма. Незважаючи на ранній час, вона була відчинена, молода шинкарка шкребла ножем стіл та змивала його гарячою водою. В корчмі було по-ранковому прохолодно, й стояв як і по

всіх корчмах незнищений, кислуватий, який так подобається п'яницям, запах, на підвіконні виблискував обліплений мухами кухоль з-під меду, в печі топилосся. Шинкарка була гарна (сказати б зійшла з ікони, але в жінок на іконах немає того хтивого, закличного блиску в очах). Смагляве чоло, на яке низько напущена намітка, плисові брови й червоні вуста, але трішки горбатенька, той гандж ховала рясною сорочкою та погордливо відкинутою головою. Якби не було в Семена Мальви, не поминув би нагоди зачепити її, погратися словом, а може не тільки словом, одначе нині привітався стримано, й шинкарка скоромно опустила очі. В печі вже кипів окріп на галушки, вона вкинула їх і пішла до сусіднього покою, погойдуючи станом, і там з кимось розмовляла. По тому входила задки, зігнувшись, котила чималу бочку з горілкою, їй допомагав босий наймит у жилетці, одягненій на голе тіло, обережно, нахилиючи бочку на один бік, вкотили її за шинквас. І наймит і шинкарка вийшли, по хвилі вона вернулася з відром, кинувши швидкий позирк на Білокобилку, який, очікуючи на галушки, дрімав за столом, бурхнула у бочку відро води. Відтак знову оглянулася на Білокобилку, він усміхнувся, й вона змовницьки підморгнула йому та заходилася чепуритися перед люстерком, вмазаним у стіну. В те дзеркальце щось заздріла, метнулася до вікна, притьма кинулася в двері, по хвилі вбігла з повним відром і вилила в бочку. Білокобилка зрозумів, що вона додала перваку, й горілка набрала належної міцності. Він щиро зареготав. А до корчми вже сунув пузатий, вирлоокій чоловік з тростиною за поясом — полковий суддя, котрий опинився в цих місцях проїздом. Але суддя навіть не сів до столу, кухлем пива погамував спрагу й, не подякувавши, пішов. Шинкарка провела його за двері й довго дивилася йому вслід, а тоді внесла ще одне відро й вилила воду в бочку. Й знову підморгнула Білокобилці, неначе змовникові, й він тепер реготав до сліз. Засміялася й шинкарка. Підтикавши спідницю, насипала в макітру галушок, густо покропила їх перцем і подала Білокобилці, засвітивши при тому до нього зеленими очима чи то й справді залицяючись, чи за шинкарською звичкою. Білокобилка повів бровою, шинкарка налила йому чарку горілки — не з бочки, а з пляшки, що стояла на полиці.

Щойно Семен нахромив на шпичака першу галушку, за вікном затупотіло, стежкою від перелазу йшли поваж-

ний господар, мабуть хуторянин, дідич, та наймит, те було видно із одягу, й з того, як ішли: перший — попереду, поважно, ступав владно, другий — позаду, тупотів видрібцем. Той, що попереду, трохи накульгував. Наймит лишився на дворі, присів на вузьку лавочку біля тину, а хазяїн зайшов до корчми. З настороженого шинкарчиного погляду Білокобилка зрозумів, що цей новий гість, як і він, тут уперше. Дідич поставив біля порогу горіхову палицю й сів навпроти Білокобилки, хоч у корчмі було вдосталь місця — два довгі столи, біля яких такі ж довгі та широкі кленові лави.

— Сmachні галушки? — запитав дідич, його очі дивно мерехтіли, обличчя було кругле й темне, а ніс гачкуватий. Когось нагадало Семенові те обличчя, а кого, одразу не міг пригадати.

— Голодному — смачні,— сказав Семен, хоч галушок ще не скуштував.

— Мені також галушок,— сказав чоловік.— Але не з перцем, а з медом.

— Зараз замішу тісто,— відказала корчмарка.

— Довга то справа,— мовив Білокобилка.— Беріть шпичака та поки що скуштуйте моїх.

— У мене часу доста,— чомусь зареготав дідич.— А ти не боїшся?

— Чого? — здивувався Семен.

— Що з'їм всі галушки.

Білокобилка знизав плечима:

— На здоров'я. Я потім од'їм з твого полумиска.

— Гірки,— нанизав чоловік на шпичак галушку й скривився.

Семен пильно видивився в обличчя чоловіка, схожого на пугача, на думку спало, що дідич накульгував на ліву ногу.

— А хіба вам смакує солодке?

— А що ж... ми не такі, як усі?..

— Не такі,— з притиском мовив Білокобилка.

Дідич зареготав знову.

— Упізнав?

— Авжеж,— мовив Білокобилка.— Понуру свиню видно з рила.

— Ну... ти... Сьогодні я відіграюся...

Білокобилка швидко наштрикнув галушку, до якої примірявся непроханий гість.

— Дідька лисого...

Нечистий скривився.

— Я ж тебе просив.

— Не буду. Хай тобі чорт.

Сонце затулила хмара, в корчмі посутеніло. Й сутінь стояла в Білокобилчиній душі. Лихі пригоди втомили його, спливали дні, а він знову без коня, й хтозна, коли добудеться до Січі.

— Чому? — другим шпичаком чорт обчищав перець з галушки.— Повигадували ви: якщо наш брат, чорт, так обов'язково мусить любити скажений тютюн, скажену горілку та всілякі гіркі приправи. А в нас всього того гіркого й так забагато, й хочеться чогось солодкого та чистого... То ж чому ти не гратимеш?

— Бо ти вже наготував якусь капость. Інакше б не набивався. Або карти помічені, або ще якийсь підступ.

Чорт образився:

— Знову ж таки, у вас про нас тільки й думки, що обдурюємо, збиткуємося. Що правда то правда: любимо пошкилювати, пожартувати, поводити вашого брата за носа, але чесно.

— Тільки поводити за носа? А великі лиха? Скажи, за що ви нас не любите? За що ненавидите?

— Кого це вас?

— Людей.

Чорт подивився здивовано, почухав кінчиками пальців кібцюватого носа.

— Я не ненавиджу...

— А тоді... Все оте?

— Це — моя робота.

— А хто дав її, цю роботу?

Чорт знизав плечима:

— Ти ще питаєш. ВІН.

Білокобилці перехопило подих. Сидів приголомшений. Воднораз не мав підстав не вірити чортові. Чорт помітив те, і аби одвести Семена од страхітливої думки, мовив:

— Чеснішого за чорта творіння в світі немає. І добро ми робимо. Ти ось сидиш і метикуєш, як запопасти коня. А я можу допомогти.

Білокобилка не одразу отямився, страхітлива думка стриміла в голові, неначе розжарений цвях, проте мовив:

— Позич...

Чорт подивився присоромлююче.

— Знаєш же, що в позички нічого не даємо. Тільки в

заставщину. Але нехай сьогодні буде по-твоему... Позичу воронька до вечора...

— Де ж він?

— Не твій клопіт. Буде, а ти послугуєш мені... Також недовго. Виконаєш моє одне веління.

— Яке?

— Про те потім. Ну що, по руках? Я загадаю тобі три загадки...

Білокобилка задумався. Не той був стрій його душі, щоб змагатися з нечистим, але подітися було нікуди, треба надолужити згаяне, потрібен кінь.

— Гаразд,— сказав неохоче.

— Чорт нахилився й, усміхаючись загадковою усмішкою, запитав:

— На чому я сиджу?

«На лаві». Але це вочевидь.

— На с...ці. І на сучку.

Чорт мугикнув.

— Відгадав. Одначе це дуже просте запитання. А скажи мені, що є в світі вище трави й нижче трави?

Тепер скривився Білокобилка. «Не пошкодувала корчмарка перцю, аж язик терпне». Запитання, яке загадав чорт, доймало Семена давно. Це й справді одна з найбільших таємниць світу, в ній — і чому, й для чого, але доконечної відповіді немає. Навіть невідомо, що є вищим і досконалішим... Принаймні, так думаємо ми. А що думає Бог? Тільки йому відома істина, бо й замисел — його. Трава лишається травою... А ми? Покращуємося чи погіршуємося? І теж до якої межі? Та й чи є це смислом? Адже можна було зробити досконалою одразу... Тоді навіть все це? В святих книгах написано, що вона й була такою. З другого боку: і досконалість і недосконалість у ній самій... В рівень з її душею. Проте й найвища досконалість не рятує від того, останнього. Навпаки, в людській пам'яті лишаються найбільші харцизяки... Світ пам'ятає їх. А тисячі й тисячі маленьких святенників зслизають з світу, з його пам'яті, як мухи. Хіба що, лишаються окремі. Котрих сопричислили до лику святих. Вони заслужили те своїм зразковим життям. Але ж і найбільший зарізяка, розкаявшись, може стати святим... Отже, не в тому річ. А в чому, в чому? Мета життя — залишити добру пам'ять для інших? Відійти в спокої можна тільки зробивши добро? Але трава не знає, що таке добро. Вона його не робить. Вона просто трава.

Плин Білокобилчиних думок перебило тупотіння,

брязкіт зброї, гомін. Біля конов'язі в'язали коні козаки. Сині жупани з червоними відворотами, сиві шапки з червоними шликами, то були реєстровики. Заходили до корчми, неначе до себе додому, брязкотіли шаблями, цокотіли підковами, сполохами чорного, з білими лапками kota, й він дременував на господарську половину.

— Гей, шинкарко, полинівки, запіканки, книшів, ковбас... Неси все, що в тебе є.

Рипіли шабельтаси, гоготіли дужі горлянки, козаки малися так, неначе були в корчмі самі.

— Чорти їх принесли,— сказав Білокобилка, а нечистий невдоволено засопів, чи то знову на оте його черкання, чи на прихід реєстровиків.— Трава і є трава.

Нечистий подивився на нього з повагою.

— Відгадав ти й вдруге. Ну, третього тобі не відгадати. Якби ти його знав... то був би або з крильцями, або з хвостом. Яким буде кінець усим твоїм клопотам? Доконечний кінець?

Білокобилка здригнувся. І про це думав не раз. Він знав, що не відступиться в жодному випадку, що вернеться до Миленького й Пукавки, то його найвищий обов'язок, який, проте, може нічого не змінити в їхній долі. Певно, так воно й буде. Він тільки здогадується про все, а чорт знає наперед. Той вичитав здогад з Білокобилчиних очей і враз осмутнів.

...І все ж, добре сидіти та сьорбати пиво навіть з чортом, думав Білокобилка.

Реєстровики нецеремонно потіснили Білокобилку та чорта на самий кінець столу, вони були вовкодухі, через щось сварилися між собою. Шинкарка розставляла по столу кухлі з пивом та розбавленою горілкою. Семен пошкодував у думці, що вона мало розбавила горілку. Немолодий, з лисячим обличчям, зі шрамом від бороди до вуха осавул підняв кухля:

— Годі вам сваритися. Нумо вип'ємо за нашого славного гетьмана Печінку.

— Який півроку грошей не платить,— мовив рябий, таранкуватий козак.

— Та ж не він винуватий...

— Нащо ж він нам, коли не може доп'ясти заслужених горбом і кров'ю грошей? І не обирав я його. Й вип'ю за Копила. Я його на гетьмана кричав. Якби був він...

— А я п'ю за Тикала. За Тикала вип'ємо, хлопці. Пам'ятаєте, як торік ходили з ним під Азов? От де попили горілочки та вина...

Осавул грізно нахмури́в брови, обві́в усіх важким поглядом.

— Я не неволю. А тільки... Й платити за тих не буду... Не неволю... Слава гетьману Печінці!

Випили всі, декотрі — неохоче. Вже о цій порі вони всі були хмільні й сварку привезли з собою. Осавул розломив запопадливо обчищену одним козаком тараню, та враз нахмури́в рудуваті, підпалені на гострих кінчиках брови:

— А ви чому не випили за здоров'я пана гетьмана Печінки? — ощи́рив великі, щербаті зуби.

Чорт усміхну́вся мовби делікатно, а насправді підступно:

— У нас свої гетьмани.

— Як то свої? — визвіри́вся осавул, і рубець, який перетинав його обличчя від вуха до бороди, почервонів.

— А так,— скромно, без виклику (насправді це був найпідступніший і найнеключиміший спротив) мовив чорт.— У мене — свій, у нього,— показав на Білокобилку,— свій.

Рубець на щоці осавула посинів:

— Який же твій, і який його?

— Ну... мого не можна називати,— опу́стив очі чорт.— А його гетьман — Бурій.

Чорт вирішив отако підступно помститися Білокобилці. Й свого досяг. Що тут зчинилося! Семенів сніданок полетів на долівку, реєстровики посхоплювалися, сукали кулаками, світили очима, неначе вовки:

— Так ти — запорожець. Це ви, поганці, вар'ювали проти Печінки. Ще й вчинили шванку. Це від ваших куль погинули Охрім, Петро і Микола!..

— А від ваших — Данило, Оверко та Студорака!.. Від ваших-наших погинули й ті й ті... То якого грому ви хочете від мене? — відгризну́вся Білокобилка.

— Він ще пащекує. Ану, хлопці!..

«Хлопців» не треба було підгонити. Розпалені сваркою, підігріті горілкою, вони були готові зігнати свою злість на першому, хто трапиться. Трапився Білокобилка. Хтось вже штурляв його кулаком у плече, хтось замахнувся шаблею в наділках, Семен відіпхнув його, обіперся ногами об стіл і повалив довгу лаву разом з усіма козаками. Поки вони, потовчені, обамбурені, підводилися, кинувся до дверей. Там на купі лежали шаблі, рушниці, стояло в кутку кілька ратищ. Білокобилка вихопив шаблю — вона вилетіла з наділків із шваркотом, віді-

гнав тих, які кинулися з протилежного кутка. Шабля замиготіла, засвистіла в його руці — всі одразу побачили, який то герцівник, не важилися підступитися, й поки міркували — потягли лаву, щоб поперти нею на Білокобилку, той вискочив на подвір'я. Коні реєстровиків стояли по той бік тину поприв'язувані до кілець конов'язі, а біля лавочки, на якій нещодавно сидів челядник чорта, стояв чорний, наче воронове крило, румак, без сідла, без наритників, лише з гнuzдечкою без вудил. Білокобилка з розбігу скочив на нього, румак сахнувся, захріп, звився, Семен вдарив його закаблуками в боки, й кінь з місця, без розбігу, перелетів через тин. Перескочив другий тинок і помчав навпрошки, через городи, через канави, Білокобилка пригнувся низько до гриви, був змушений ухопитися руками за шию, а вороний хропів, сипав іскрами з ніздрів і не біг, а летів, ледве доторкаючись копитами до землі. Козаки відв'язували від конов'язі коней, спробували побігти навздогін, проскакали в кінець вулиці та й згубили з очей Білокобилку на вороному. Роз'ятрені, злі, вернулися до корчми, щоб зігнати злість на тому другому чоловікові, який сидів разом з Білокобилкою, але нікого не заздріли. Й не було його ніде поблизу — шез, наче здимів. А може й здимів, бо в корчмі пахло горілим.

А Семен летів і летів на чорному румакові вже по польовій дорозі, й полукіпки вклонялися йому та піднімали солом'яні шапки, й табун гладких куріпок вирвався з-під кінських копит, полетів наввипередки, але відстав, і відстав високо в небі сокіл-сапсан, навіть довга, схожа на шуку білобока хмарка, гнана тягким вітром у той бік, куди їхав Білокобилка, якийсь час висіла над його головою, а тоді попливла за спину. Іноді Білокобилці здавалося, що кінь зовсім не торкається землі, але ж позаду вставала курява! І падала на дорогу з вудил біла піна. Іноді кінь форкав, і піна порскала Білокобилці в обличчя, вона була гірка, як отрута. Трохи моторошно було їхати на такому коневі, й доводилося міцно триматися, а ще було дивно — мчали гатала з добрих дві квадрансові години, а кінь не змокрів ані трішки. Люди на полях збирали хліб, вони розгиналися, прикладали дашками руки до чол, дивилися на вершника на дивовижно гарному, прудкому коневі, махали руками. Але Білокобилка не зупинявся, хоч його давно мучила згага — він так і не встиг випити в корчмі ані горілки, ані пива, а жінці, розігнувшись, аби не дармувати часу, ди-

вилися на нього й водночас пили з тиков, з фляжок, з липівничків воду, а один пив просто з барила, завдавши його на високий задок гарби та припавши губами до дірки.

Білокобилка тпрукнув, і кінь зупинився, неначе вкопаний. Семен скочив на землю й пішов до гарби. З добрим подивом упізнав у високому з блискучими очима жєнцеві Ливона Красія, того самого господаря, якого чорт був вижив з нової хати, а Білокобилка, вигравши в чорта в карти, впровадив назад. Впізнав, подивував — Красій був невеселий, понурий, присмучений. Білокобилка підняв угору барило, й, тримаючи над головою, пив довго — булькало в барилі, кавкало в горлі, а Семен все пив і пив, вода була трохи тепла й з присмаком цвілої деревини. Напившись, втерся рукавом і запитав:

— Ну, як воно живеться, Ливоне? Нечистий не турбує?

— Не турбує,— відказав Ливон сумним голосом. Колись, хоч і вироблений, був він чепуруном, чисто голився, стригся, а тепер щетина стриміла, неначе стерня після поганого жєнца.

— Отож, не страшно?..

— Не страшно... Але нудно...

— Чому? — І враз пригадав усе.— До Одарки... не навідуєшся?

— Та де вже там... Ви ж з тим... рогатим відтрутили мене від неї.

Він ще й був невдоволений на Білокобилку! І Білокобилка подумав: отакі ми завжди: було погано, але... лоскотав гріх. У гріхові теж страшно, але солодко й цікаво. А в схимові — нудно. І не гріє думка про царство небесне та спасіння душі. Дай людині все сю мить. Гріховна людина й сама цікава, у неї розмаїте життя, багато перелюбів, її цікаво слухати, вона ще й обреше когось і таке розкаже, що й у сні не побачиш, і тебе поповодить за вуса по краечку кладки, й тобі затерпне в душі, й полоскоче її близький, манливий, у який боїшся вступити, гріх, а що розкаже пісний схимник? Білокобилка подумав, що йому самому схимники не цікаві, що й він не раз пускався берега, й сам у гріхах, але мати себе за грішника не хотів. Людина хитається, хилитається, від того найчастіше опиняється посередині, вона чогось і вхопить, і здається собі праведною, одначе щось їй точить душу, й спокою не має все життя. Отако й прогойдається, пробейкається, й помирає в сум'ятті, шко-

дуючи, що мало зачерпнула щедрот сього світу й мало була праведною. Вона стулена з двох половинок, обидві невситимі, обидві щербаті, обидві плюсклі.

Погомонівши про врожай, Білокобилка вернувся до коня, який стояв і не пасся. Румак скосив на нього червоне, зле око, й Білокобилці здалося, що він ось-ось щось у нього запитає, або гиркне пересерджено: «Де вештаєшся?» Аж страшно було сідати на такого коня, але й упустити нагоду промчати ще з півсотні чи більше верст Семен не хотів. Отож скочив і вйокнув за звичкою:

— Но, чортова скотино!

Кінь аж присів, вигнув дугою шию, ошкірив величезні, наче боби, зуби і вдарив усіма чотирма копитами в землю. Там щось загуло, застогнало, заплакало.

* * *

До самої землі клониться під вітром кущик тавологи. Клониться й виправляється, й знову клониться. Люблять про неї, тавологу, співати лірники та кобзарі, ганьблять її й виставляють супроти неї дуба, котрий гордо стоїть під буревіями. В тому й тому бачать дві крайності. А як на мене, і дуб і таволога стоять проти бурі кожне в свій спосіб, не зрадивши себе і своєї землі, і всі ми за обставин буваємо то дубами, то тавологою. Дуб гордий та красивий по-своєму, таволога — по-своєму. Весною, коли талі сніги бурхливими потоками спадають у Дніпро, дуб ще стоїть чорний, понурий, важкий, таволога ж вже обвішалася золотистими сережками й заповонила простір над собою медяним запахом, ніжна бджола і джміль летять до неї, пташка-пастушок погойдається на її червоному стебельці, полівка зів'є між її корінням гніздо. А дуб ще спить, холодний та непривітний. Дуб-нелинь ще й осіннього кожуха не скинув. Кострубатим віттям п'є тумани, й не чує, як галасливе вороння в'є на ньому гнізда.

Оно він стоїть на краю острова, невисокий, карякуватий, тлустий-претлустий (такі всі дуби там, де вода близько), здається, не один, а три стовбури зрослися до купи; звідси, зі згірка, з Дніпрового берега і мені і таволозі видно увесь великий Становий острів, і піскувату Серібну косу, й доплив річки Самари, яка тече медом, воском, суничними соками, а осетрів, оселедців, тарані, судака та стерлі в ній стільки, що поставлене стійма весло не падає. Немає на сій землі багатшої річки, от і лаяються на неї й на інші наші річки близькі та далекі су-

сіди, розхлюпують їх своїми веслами, розбризкують кінськими копитами. Я дивився на рожеву Дніпрову воду, відпочивав, і думав про те, як мені дістатися до Січі. Кінь мій вороний учора увечері пропав, неначе й не було його. Пустив пастися, спустився в балку до струмка, вийшов нагору — його немає. Ще сіріло, я мав би побачити його хоч у даліні, почути стукіт копит — не видно й не чути. Не вельми й шкодував — конем до Січі добуватися довше, от тільки де дістати човна? Поруч мене, біля землянки ворожив над багаттям та казанком дід Олим, колишній запорозький козак, а нині рибалка та перевізник через Дніпро. Ще міцний (груди — колесом), обличчя та руки кольору стальникової бронзи, вуса густі, з сивиною, одягнений у вимочену в осетровому відварі сорочку (від нужі) та шкіряні штани, він чистив рибу й скрушно зітхав. Я знав причину його зітхання — пропав його човен, чого тут не бувало зроду. Дід Олим ловив рибу й возив її в паланку на Вовчій, притоці Самари, де в нього баба, дочка, зять та семеро онуків. Один з них, Панько, зігнувшись калачиком, спав біля землянки на оберемку сіна і вуркотів уві сні, неначе кіт. Мабуть, то сонце, котре саме заходило, лоскотало йому обличчя. Я невідривно дивився на Дніпро — зір у мене, неначе в яструба,— понад Становим і Серібною, мандрував і мандрував поглядом, знав щось і не знав, відгадував і не відгадував.

— Остання риба, остання юшка,— сказав Олим голосом, яким справді кажуть про останнє.— Пішки — додому... Такий дуб був... Забрала вода...

Я при тому подумав про Пукавку, котрий часто згадує сіру кобилу, яка відкинула копита двадцять років тому. Як там вони? Зневірилися, а може їх і на світі немає, обдурив пан, а вернуса, й зі мною таке вчинить. Ні, не повинен він до мого повернення чинити кривди над Пукавкою та Миленьким. Шкода й Олима. Скінчилося його рибальство, за яким почувався потрібним родині-родові, та й собі самому, з досади він вигріб з піску пляшку оковитої, прихованої на крайній випадок — від порізів, застуди чи щоб задобрити когось: дуже бажаного або дуже небажаного.

Сонце зайшло. Вода, неначе по чиемусь знакові, перемінила колір — з рожевого на темно-голубий, і враз одмінилося все довкола, й одмінилося в мене в душі: час між заходом сонця і темрявою в літі особливий, він короткий і тривожний, щось ніби відпливає від нас, зни-

кає, ще й здається — навічно, затихли птахи (вони най-дужче відчують це), рідко коли схлюпне риба, безгоміння лежить на тисячу верств, а може по всьому світі. Ти малієш душею перед світом, його безгоміння і непо-рушність передаються тобі, й здається, що з темрявою має щось статися, але що саме, тобі невідомо. В такий час найкраще лежати біля багаття й дивитися, як міняє кольори вода — голубі та темно-голубі, далі на сині, ще далі — на фіолетові, і вже потім на чорні, як несміливо, одна по одній засвічуються зорі, які мерехтять та пере-ливаються тихим сяйвом, мерехтять угорі і в воді, тим вони ще таємничіші та недоступніші, і хочеться заснути з зорями в очах.

Я нікому не зізнаюся... Я бувало часто лежу отако в траві і слухаю степ. Слухаю янголятко, що заблудило у високій траві і плаче, як звичайна дитина, слухаю коників, які настроюють свої скрипки, слухаю, як росте тирса, як перемовляються равлики на річковій ріні і як важчає вода в річці. Тут, у степу, ще все справжнє, його не переколотили люди, тут і вони самі ще справжні. Я не можу нікому розказати про те, бо ж сміятимуться, та й нащо... А я, може, і сотворений саме для цього? І Дніпро тут, на Дикому полі, ріка, а не границя, і верби та осоки — дерева, а не пограничні мітки, і ніхто не стріляє по рибалках, які ловлять рибу.

Я підвівся й почав роздягатися.

— Ти що? — здивовано запитав Олим.— Купатися? Юшка вже закипає.

Олим запитував так, неначе я тронувся розуму: купаються парубки, дівчата, а щоб поліз у воду дорослий чоловік, козак, та ще вечірньої пори...

— Юшка не втече. Чекайте мене... Довго чекайте.

Й пішов понад урвищем. Спустився до води й ще якийсь час чалапав по піску, стужавілому зверху, мовби стягнутому невидимою кірочкою, м'якому насподі. Вода вже набрала погрозливої темноти, ріка плинула тихо, владно, суворо. Але я не боявся її, скільки разів перепливав з кінцями біля Кичкасу, й біля Микитиногу Рогу, і в інших місцях, бувало перегонили коней через Дніпро по кілька разів — аби набиралися на силі, й самі при тому наливалися силою. Перепливали й без коней, і навіть зі зброєю або якимось начинням. Звичайно, плисти вночі через Дніпро не зовсім безпечно — можна наштовхнутися на корч, або потрапити в кручію, чи й судома зведе тіло. Але про таке козак не думає. Вода струменіла по

моїх плечах та шиї, зорі погойдувалися перед самим обличчям, щось чорне, волохате сунуло на мене — то вимитий з корінням вербовий кущ — обминув його, неквапливо загрибав руками воду. Течія знесла мене нижче того місця, яке вимітив з кручі. В померках брів по воді проти течії, й врешті добрів до маленької заводі, довкола якої чорними шапками громадилися кущі верболозу. Біля одного й помітив човен. Він був притоплений. Хтось переплив у ньому й приховав, щоб вернутися назад. Вилив воду й поправував за вогник, що блимав на кручі. Здавалося, він зовсім близенько, подати рукою, але то водяна омана, і я добирався довго. І думав про того, хто взяв Олимового човна, на ньому або дуже великі гріхи, або боїться всіх — ті, хто втікає од шляхти, просять перевозу в рибалок, або ж ідуть у козаки, а може він поніс вельми важливу звістку, лиху чи добру... Й де він тепер, дійшов, а може його впіймали?.. І бачив мерехтливий вогник на воді біля острова — то місце, яке означає потопельника — християнську душу.

Дід Олим почув талапання весла, стояв на березі.

— Ваш, діду?

— Бож-ж-жечки ти мій! Та невже! Та звідки?

— Ви думали, що човен вкрала вода, а насправді його узяв якийсь утікач. І по тому притопив.

— То чим же я тобі віддячу?..

Віддякою була юшка з молоденьких судачків та око оковитої, а оскільки я люблю поїсти й не цураюся чарки, випив горілку, доїв підігріту юшку й строчив судачків.

Друга віддяка була справді великою. Дід Олим взявся доправити мене до Січі. Я турбувався, як він вернеться, адже проти води подолати пороги спроможні тільки досвідчені, дужі човнярі, але Олим сказав, що долав їх не раз, навіть недавнечко, пройде й цього разу. «Десь пропхаюся попід берегом, а десь проскочимо через струмені...»

Олим узяв з собою і внука, Панька, той сидів у нього в ногах і тримав у капшущі губку та кресало. За всю скажену дорогу від Самари до Кичкасу Олим не випускав з рота люльки, коли вона гасла, Панько викрешував вогню й клав шматочок роздмуханої губки в люльку. Олим сидів на кормі, я — на прові з тичиною в руках — одіпхнутися, якщо доведеться, од каменю, од берега, одначе протримав її даремно, старий козак і рибалка вправлявся сам. Знав пороги ліпше за свою кишеню, й проска-

кували ми там, де, здавалося, й чайка не пролетить. Вже від Монастирського острова дуб почав набирати розгону, а повз Козачок ми пролетіли неначе на крилах, пливли по згірках та долинах — так здавалося — внизу лежали велетенські скелі й вода йшла поверх них, творячи гори та западини, й так домчали до першого порогу, Қодацького, посеред якого стримлять з води високі гострі скелі, водяні вали злітають на них і з шумом та гомоном падають униз, якщо слухати здалеку, поріг гуде, а зблизька — гуркоче й дзвенить, і починає дзвеніти у вухах, і вже хоч гукай, хоч кричи — ніхто тебе не почує. Скільки то човнів розбилося на цьому порозі, скільки там, внизу, на дні лежить людських кісток, гармат, мушкетів, шабель, козаки кажуть, що в темні ночі ними ширмує нечиста сила, бавиться й регоче собі на потіху, а людям на глум, одна нечиста сила побиває іншу — у них, як і в людей. Ми ж перелетіли через поріг лівим краєм, поміж камінням, крутнулися раз, вдруге й вискочили на запінене плесо. Й летіли далі, Олим сидів, неначе й сам витесаний з каменю, наструнений, напружений, одначе в той же час не забував усміхнутися Панькові та збадьорливо кивнути головою мені. Шапка на його голові по-молодецькому збита на потилицю, чоло росив піт. Він не приставав до берега на перепочинок, і ми летіли в піні та бризках, і чайки злякано кіркікали над нами — за кожним порогом їх було хмари, вони виловлювали приглушене риб'яче дріб'я, й чорні баклани здивовано зорили зі скель, і водяна сова втікала в степ, часто махаючи крильми, подекуди на камінних заборах стриміли застряглі дуби, осокори, обшмульгані водою до білої кості, а траплялися й зелені, з ще живим корінням та листям, яке безпорадно тріпотіло у воді.

Вгорі палало сонце, плавалося й розпеченим оловом розтікалося по небу.

Пройшли без пригод і Ненаситець — також під лівим берегом, низьким, пустельним, тут і я впирався тичиною, допомагав попихати човен поміж камінням, й таким чином ми обдурили всю чортячу нечисть, яка збирається в цьому порозі й колотить воду, за що їм платить золотом та людськими душами найстарший чорт Вернивод, оброслий зеленим мохом і з залізними зубами, котрий сам сидить у Лоханському порозі, а його схожа на тільну корову малжонка з білою чортячою челяддю у Вовчку, нечиста сила аж застогнала, аж завила, що ми так легко уникнули її зубів, і кинулася до Вовчка, спочатку нам за-

плювала очі Сцикуха — гостра рогата скеля, а далі понесло між Крячковим та Шкварковим островами, й ми таки шкваркнули об ту скелю, й затріщало під ногами днище, нас кинуло в один бік, у другий, весло, яким Олим встиг одіпхнутися од скелі, розлетілося в чортячих зубах на друзки, нас крутонуло, й Олим ухопив друге весло, стареньке, полатане, прихоплене про запас, й направив дуба в пролам у скелях. Я потерпав, що старе, полатане весло не витримає, але воно витримало. Хоч у мене все отерпло в душі, але я бравував, жартував, бо ж на дні човна сидів Панько. Він вірив, що біля діда з ним нічого не станеться. І я подумав: як то добре отако вірити в когось, покластися на когось, але все те до пори, бо надходить час, і ти мусиш узяти на себе всю відповідальність не тільки за власне життя, а й за життя інших, близьких, а часом і не близьких людей та справи. Справи ж є великі, в тисячі разів більші за нас, і скільки потрібно сили, мудрості, розважливості, чистоти в серці, аби повести їх праведно та справедливо на користь, а не на лихо ближнім. Багато людей не складають тому звіту з легковажності, не знаючи міри власних сил і власної душі, або й з лютості, озвірченості, просто зіпсутості.

Біля Кичкасу отримав я від перевізника неприємну для мене звістку: запорозьке військо, чи то пак його отамани Бурий та Недайвода не полагодили між собою й розділилися, тепер один стоїть в гирлі Інгульця, другий — на лимані. Першою моєю думкою було: кому віддати листа? Обоє добрі чесні козаки, замашні отамани. Недайвода рвійний, сміливий до самогубства, скажений... Бурий — суворий, розважливий, поміркований. Він чомусь не любить мене. І все ж ліпше віддати Бурому. Опріч цих двох ще є отаман Січі Запорозької... А ще є гетьман Печінка. І троє нових вже дозрівають гетьманства. Це тільки на Січі та лівому березі. А на правому, польському, гетьман Соломаха, а в турецькій стороні гетьман Бублик. Чи такі ми багаті на валечних проводирів, чи такі дурні? А чи те й те разом? Ну що можна вдіяти, коли десятеро погоничів смикають коня кожен у свій бік? І ніхто ні на що не зважає, кожен має свою думку за найповажнішу, а свою персону за найзначнішу. І хоч гукай, хоч кричи, не догукнешся, шепчи — не дошепчешся, щоб хоч один закинув у очерет свою булаву та сказав: панове, відрікаюся отаманства на користь ось того-то. Де там! Горлянки поперегризають, лоби порозбивають один одному, а не впокоряться, не дійдуть згоди.

Може, через те ми і втікаємо увесь вік, а за нами гоняться, бо ж ми ганяємося один за одним, втікаємо один від одного. Але чому так? Може, в нас більше гріхів? Так ні. Ми не володіли іншими народами, землями тих народів, чесноти наші не великі, але прості й видимі: праця на полі і віра свята. Про це було б добре поговорити з Корсаком, моїм нещасливим галерним напарником, він знався на всьому тому й, не зважаючи на пекельне життя, багато чого оповів мені з таїн світу сього.

Звичайно, таке не лише у нас; і в турків, і в поляків, і в московитів можновладці тусають один одного, намагаючись вилізти на найвищий ослінець, але в нас та гризня особлива, бо, власне, й ослінца немає, сидимо на підлозі й заводимо шванку. І набиваємо гулі на лобах то на високих польських порогах, то на московських, і служимо тим, хто першим одягнув нам хомута, так запопадливо, так ревно, що й рідний батько позаздрив би. Ми аж біжимо продаватися, просимо й вимолюємо: візьміть нас у раби, їздіть на нас, бо самі дурні та нікчемні. У вас усе краще: і гарбузи у вас більші родять, і попи ваші мудріші, і гузниці у ваших жінок більші. А наші жінки солодші, паляниці м'якіші, яблука червоніші. Візьміть їх за так та потовчіть нам за те ребра.

На Старому Острові, на Січі я затримки не мав. Там все ще стояла польська залога — вона містилася за відкопом, який трьома дерев'яними баштами та дубовим палісадом відгороджував козацькі курені від присічового містечка, де були церква, пекарні, шинки та кузні. Я оповів кошовому про справу, яка погнала мене в дорогу, дав помацати листа в жупані. Мені дали човна з чотирма веслярами, увечері ми випили в корчмі відро варенухи (пригостили козаки з мого куреня), а вранці спустили на плесо дуба. Він помчав швидко, нас піштовхували Дніпрові допливи — Скарбна, Скажена, Павлюк, Чортомлик, Кам'янка; то з лівої, то з правої руки мелькали острови та острівці. Яка то краса, ті допливи та острови! Якщо пороги наповнюють козацьку душу відвагою, терпінням, то острови та плавні — Божим зачудуванням і красою. Стоять вони посеред чистої, як сльоза, води, вкутані кучерявими верболозами, дубами, осоками та яворами, котрі видивляються самі на себе в чистих струменях та потоках. Десь випне груди скеля, зелена, спалена сонцем маківка могили навіє думки про марність життя та всіх людських клопотів на землі, руїни старовинної, хто зна

яких часів фортеці збудять почуття сторожкості, небезпеки, й весляри мимохіть ковзнуть поглядами на викладені на дні човна на очереті рушниці та шаблі й самі скерують дуба на серединну бистринь, і знову човен плине врівень з чайкою, яка супроводжуватиме його до лиману або й до самого моря.

Ночували першу ніч на острові проти гирла річки Рогачика, наступну — також на острові в гирлі Дрімайлівки, поминувши перед тим два острови — один чорнів згарищами, на другому кишіло гаддя — не ступити, там козаки не ночують ніколи, й добулися до Інгульської плавні на третій день. Інгульська плавня — довгий, більше як у дві милі, острів, вкритий лісом, порізаний протоками, ериками, прогоями, у яких гибіль усілякої риби, а в плавнях — звіра та птаства. На острові й розташувалися козаки Бурого.

Гетьмана в таборі не було, поїхав на лиман, мені довелося чекати на нього три дні, і я вельми переживав, бо кожен згаяний день наближав моїх побратимів до смерті. На острові зустрів Луку Хріна, але він мене не міг нічим розраяти, Лука прибув сюди два дні назад, він оповів, що сам утікав з наших країв. Люди йому розповіли, що посіпаки Пива з регіментаревого наказу кожного дня виводять аманатів — заложників — Терешка й Тишка з секвестру та примушують начищати битою цеглою і шкураттям жерстяні гостряки на палях. Либонь, те приносить втіху Пивові та його посіпакам. Призначена мені паля стоїть чорна, ніхто не вірить, що я повернуся.

Бурій читав листа на старшинській раді, мене туди не запросили, либонь, гетьман мені вже не вповні довіряв, адже я приїхав з тамтої сторони. Мене покликали вже в кінці ради, щоб оповів, як мені того листа давали, хто давав, що бачив я при тому, а також у дорозі. З коротких перемов старшини я зрозумів, що в листі йдеться про примирення, в поляків заходить до великої війни з волохами, а що вони звикли поливати бойні поля козацькою кров'ю, то й нині запрошують запорожців до походу, підманюють всілякими обіцянками.

Поляки — люди тонкої гри, коли їм треба — ласкаві та облесливі, ми ж прості та наївні, щоразу даємося на підмови. Хотів те сказати, але мене не запитували, а набиватися з порадами — не в моїх звичках.

Не знав я, що писано і в листі-відповіді, обіцяє Бурій полякам підмогу, відмовляє, хоче щось вихитрува-

ти — найперше, зіпхнути з Старого острова польську залого, либонь, обіцяв похід в обмін на те, що поляки самі заберуть свою залого з Січі.

Бурому я оповів, що від того, як швидко я доправлю листа-відповідь Пиву, залежить життя двох заручників, і він дав мені в супровід до Чигирина двоє козаків, та ще згодився провести мене Лука Хрін. Хрін почував мовби якусь провину (хоч її й не було), що я, Пукавка та Миленький вскочили до сільця, а він лишився на волі, й мався трохи ніяково. Ми вдарили навпрошки через Дике Поле, мимо Золотої води та Чорного Лісу — путь ця небезпечна, одначе значно коротша, аніж їхати понад Дніпром. Зупинялися в балках аби підпасти коні, багать не клали й самі на перепочинок майже не лягали. Спочатку довелося братися татарськими протоптами — їх проклали татарські сторожові чамбули, а потім козацькими, бо трави були вище людського зросту, в таких травах їхати важко. Там же, де пройшов чамбул або козацький прикордонний під'їзд, бур'яни й трави повалені в один бік, неначе над ними прошуміла повінь.

Тільки непокірна ковила не схилилася, шуміла й пінилася, й текла, наче річка. Вона вже одцвітала, по всьому степу стояли срібні горді султани.

Степ — він завжди не однаковий, в дощове поліття трави стоять у людський зріст, в сушу вони стелються при землі, зблискує сине плесо дикої вики, зеленіють грудниця та костриця, і над усим козакують будяки.

Степ лежав розімлілий, безмовний, ніжний і грізний воднораз, од нього повівало вічністю, якої пильнувала сіра понура кам'яна баба на могилі, гіркий дух розпарених сонцем трав бив з-під кінських копит у ніздрі й п'янив до похлипу. Червоне, розжарене око сонця спостерігало за козаками з рожевого zenіту.

За Червоним байраком замелькали в траві татарські шапки, але ординців було небагато, ми ж засвистіли, буцімто на склик — десь поблизу йде ціла козацька партія, і шапки потонули в буркунах і тирсах, тільки біла хвиля схлюпнула за татарськими бахметами. Тривога ж ходила по нас і далі, то спінять тирси сайгаки, то дикі коні сколотять воду в степовій річечці, то вечірньої пори зареве степовий ведмідь і коні бокують та шулять вуха.

Під Чигирином я попрощався з своїми провожатими. Сього разу вирішив їхати правим Діпровим берегом, хоч ця путь важча, небезпечніша — тут жовнірські чати scho-

жі на розбійницькі ватаги, а розбійницькі ватаги не поступаються в числі і лютості жовнірським залогам,— але вона коротша.

...Скупаний у Тясміні кінь ішов легко, неначе й не пробіг триста верст, і та його бадьорість передалася мені, і я подумав, що Божим промыслом доїду без пригод, і подумав про матір та Мальву — вже не довго мені бути з ними в розлуці.

Я й справді далі їхав без пригод, якщо не вважати пригодами, що хтось перерізав задню сідельну попругу і я, перестрибуючи конем канаву, полетів разом з сідлом у колючу дерезу, та сварку в селі, яку затіяли зі мною підпилі парубки, аби похизуватися своєю силою, й довелося докласти всієї запорозької спритності, аби покидати їх на велику купу, а самому втікати за царину. Та ще погналися біля Драбівки за мною прибиші, здобишники, але я легко змілив погоню — мій кінь був кращий. У Драбівці довідався, що ті прибиші тримають в перестраха увесь повіт, ось вже більше місяця трясуть його, а впіймати їх не вдається, з розповідей тих, котрі бачили комишників, упізнав, що це ті самі, на яких натрапив у лісі і яких водив уночі на могилу по скарб. Один рябий, двоє інших — довготелесі, таранкуваті — це ті самі убійники, нахабні здобишники, вони перебралися сюди — тільки розбійникам воля на обох Дніпрових берегах, мене кортіло поставити на них сільце, та не було коли. Мав поспішати щосили.

Цього разу віз більше добрих споминів, ніж лихих, ночівля на баштані в обсаді соняшників, кумування на хрестинах — трапився першим на хуторі, де народилася дитина — всі попередні доти вмирали,— там несподівано впився, і перетанцював усі танці, а опівночі схаменувся й поїхав.

...І ось вже я на Гречаній греблі. З неба сіється руда мжичка, птаство поховалося, люди також, до того ж вони готуються до свята — завтра Маковія; гребля, поле й болото пустельні. Завтра рано-вранці люди підуть до церкви, понесуть святити чорнобривці, васильки, а також жовті купчаки, понесуть головки маку (Мальва, либонь, понесе й пучки маку-відюху, він гожий до чарів), прийшовши з церкви, всі сідають за стіл, господиня подає смачні, залиті медом шуліки... Тільки мені не випаде сісти за стіл, піді мною горітиме земля, завтра останній день, а в мене ще клопотів і клопотів. Я хвилююся. Чи та це верба, чи не привиділася вона мені? Чи там ще

шкіряний мішок, який кинув пан Юс в обмін на своє життя?

Ось і верба віттям у болоті, тлустий зламаний бурею стовбур обріс зеленим, синім, а подекуди багряним мохом, в стовбурі кілька дупел. В одне з них, засичавши, поліз товстучий, майже в руку завтовшки — зроду не бачив таких великих — вуж, це дупло поруч з «моїм», нижче від нього на четверть. Він ліз повільно, ледве посуваючись, і в мене була спокуса вгріти його палицею, вбити та витягти назад, адже обидві дірки поруч, може, дупла там з'єднуються? І хоч я не боюся вужів ані інших гадів, занурювати руку в дупло неприємно. Повільно засовую її, вона повисає в порожнечі, посуваю далі, натикаюся на щось холодне, слизьке, відсмикую руку, а тоді рішуче хапаю й виймаю з дупла. Шкіряна торбинка! Трохи поцвіла, осклизла, але ціла.

Від'їхав від верби з чверть милі й повернув за куці глуду. Там розстелив кунтуша, ножем перерізав міцну шворку, яка стягувала горло торбинки, й витрусив з неї все на кунтуш. В мене в очах заблискотіло, зарябіло, відтак погляд зупинився на круглому жовтому годиннику. Золотий годинник з камінцями, повправлюваними в кришку. Потримав його на долоні, потрусив для чогось біля вуха — проте не заводив — поклав на кунтуш, по тому розглянув усі інші коштовності. Були там кільця з камінням, каблучки, невідомі мені золоті цяцьки, й чимало грошей — дукатів, дублонів, а також інших монет, яким і назви не знав. Поцінувати все це не міг, одначе розумів — багатство велике. Не тремтіли мені руки, не калатало серце, не думав, як скористуюся всім цим, бо ж інші думки та клопоти змагали мене. Десять золотих монет поклав до кишені, решту зсипав до шкіряної торбинки й зав'язав її. Переховаю десь, там буде видно, що з усім цим робити. Скочив на коня й пустив його чвалом. На перехресті притримав на мить: дорога ліворуч вела до матері, праворуч — до Мальви, пряма — в Кагарлик. Я поїхав прямо.

* * *

Білокобилка бігав по Кагарлику, неначе молодий баришник. Люди справляли Маковія, ніхто не хотів йому відчиняти, не хотіли мати в такий день ніяких справ, та він гатив кулаками в двері, вламувався в будинки, хапав поважних майстрових і торгівців за полі, а то й брав за груди, умовляв, переконував, прилякував, про-

сив, канючив. За ціною не стояв. Залишив у коваля таляра, в золотаря дуката, в дзигарного майстра півдуката, в м'ясника півталяра, у цигана-баришника, який торгував кіньми, сім дукатів. Колотився до самого вечора, і вночі не склепив очей, побував у Германівці, в Терновій Долині та в Хлестунівському лісі. В тому лісі, в землянці-хижі, схожій на купу хмизу, жила ворожка Пріська Курбачиха, за якою, кажуть, і десять чортів не похопляться.

У неї під піччю жили величезна пузата жаба та вуж, вона викликала їх на ворожіння, а ворожити до баби йшли ті, хто хотів завдати комусь лиха та збитків. Курбачиха і в чорта бабувала, і була в неї кума відьма, вернигірського ж коваля перекинула в пса, а одного разу, розгнівавшись на тернівчан, зробила так, що сонце не зійшло й не було його до самого обіду, а потім таки змилюстивилася, й випірнуло воно ополудні з-за чорного круга посеред неба. Тож і в неї побував Білокобилка, а вранці, по сходу сонця, марний і втомлений, мчав лісовою дорогою до панського фільварку.

У фільварку було людно. Туди з'їжджалися запрошені одразу на три події довколишні пани: на оглядини Пивових коней, на видовище кари над лотрами-козаками та на бенкет.

Спочатку пан Пиво показував коні. Панство йшло від стійла до стійла, старший конюший розповідав, повертав того чи іншого коня в той чи другий бік, вказував на достоїнства коня та називав його ціну. В конюшні було чисто, наче в церкві,— доріжки посипані пісочком, стійла помазані білою глиною, вгорі — дощечки з назвами коней, пахло свіжим сіном, щебетали ластівки під дахом. Від Пива густо повівало парфумами, коні того запаху не любили, форкали. По тому кращих коней виводили на подвір'я. Спершу вивели на віжках мишасту кобилу — дику, ще не об'їджену, шойно з табуна, вона тремтіла на тонких ногах і присідала — клубок шкіри та живої крові, вогонь на чотирьох копитах,— за нею вибігли конюхи з гнідими жеребцями, в кожного на повідді висіло по двоє конюхів, про цих жеребців Пиво сказав з посміхом, що вони об'їджені, смирні, запропонував випробувати у їзді, але пани знали регіментаря, до жеребців не підходили. Пиво заохочував, сів на одного жеребця, Тоді знайшовся хвацький, з нафабреними вусиками панок, підійшов до другого, злетів у сідло, й злетів, просто таки звинувся, відпущений конюхами жеребець, став

цапки й помчав. Зробив свічку й жеребець під Пивом, і другу, й третю. Хвицьнув задом, аж у Пива полетіла з голови шапка, й рвонувся й помчав, і Пиво на свій превеликий сором не в змозі з ним упоратися, вчепився обома руками в передню луку сідла, що вже саме по собі було ганьбою, й тільки так утримався. Врешті, йому вдалося спрямувати коня в тісні суточки між конюшнею та каретним хлівом, і кінь зупинився. Пиво оглянувся, сподіваючись зустріти глумливі погляди панства, але на його щастя на нього ніхто не дивився, всі з жахом спостерігали за панком з нафабреними вусиками, якого кінь мчав просто до конюшні. А то ж певна смерть: вершник мав розгатити голову об верхній одвірок воріт. Одначе, на панкове щастя, коли кінь влетів у ворота, вершник вже висів на хвості в коня й тільки гепнувся на посипаний піском хідник. Панок виліз на чотирьох, і його зустріли веселим реготом. І хоч сміялися не з Пива, все ж він був невдоволений, розгніваний і через те наказав звершити кару над козаками негайно, хоч збирався це зробити в перерві під час бенкету — підсмачити солоною козацькою кров'ю солодке ромейське вино.

Немає нічого страшнішого в світі за перекиньчика; аби довести, що він їхній, цих, а не тих, з ким був раніше, він лізе з шкіри, аби явити цю свою нову явленість, він лютіший за найлютішого з них, нещадливіший і вигадливіший у карах, рвійний, неймовірно запопадливий у вірі, винахідливий, він чимось нагадує прибудного, якого посадили на ланцюг, пса, вистрибнувши на купу гною, він крутить головою і дивиться на вулицю, вишукуючи, на кого б погавкати у віддяку за харч і ланцюг, і горе тому горобцеві чи сороці, які летять через подвір'я, а ще більше сусідському котові, який скрадається по тину за горобцями, і всьому, що йде, летить чи повзе повз господарський паркан. Він аж з шкури вистрибує, він гарчить і шкірить зуби, гавкає й розриває лапами гній під собою.

Ще більше лих, коли цей перекиньчик розумний та сміливий. Тоді він страшний особливо. Пан Пиво стояв посеред двору, де — ані травинки, ані бадилінки, а тільки чорна земля, вирівняна й втрамбована, перевалювався з носків чорних сап'янових чобіт на закаблуки. Ті закаблуки — єдина його відміна від найшляхетнішого панства, яке здебільшого носить чоботи м'які, без закаблуків або з дуже маленькими закаблуками, в пана Пива закаблуки високі з срібними підковами, він карбує крок,

здається, вчавлює щось під собою, і сам він неначе одлитий зі сталі — міцний і стрункий. Роки не зістарили його: ті ж круті надбрівні дуги, суха голова зі стісаним назад лобом, маленькі, притиснені до потилиці вуха, чорний, без сивини, прилизаний наперед чуб, вузькі очі. Гарний з себе, коли б тільки не щось зміїне, причаєне в очах і в усій поставі голови.

За ці роки пан Пиво перейшов чимало глибоких бродів і багато чого досяг — регіментар, канівський підстароста, підкоморій. А що снується в його душі, не знає ніхто. Перейняв він чужий лад, чужі звичаї, чужу віру, щиро впевнивши себе, що ті звичаї, віра і лад вищі та кращі, обезнадіявся до кінця у власних, зненавидів їх (так буває часто, ми ненавидимо те, що самі зрадили). Сам же він затямив одне, й то на все життя — хочеш панувати — гань все своє і вихваляй чуже — польське. Кажі, що чужі звичаї — кращі, жінки — вродливіші, уряд — поважніший, суд — правдивіший. І насміхайсь зі всього того, що поважали і любили твої батьки та діди.

Сам Пиво козаків ненавидів люто, бо, по-перше, ще в юності відкинувся від козацтва, розплювався з козацьким товариством, а по-друге, знав, що його ненавидять козаки. Отож вже наперед почував солодкий, з гірчинкою отрути пал у грудях від видовища, яке отримає, коли козаків посадовлять на палі. Ці зиватимуться на двох шпичаках, а Білокобилці люди розкажуть про те, й матиме на совісті смерть двох своїх побратимів, які проклянуть його.

З секвесту вивели Пукавку та Миленького, змарнілих, виснажених, одяг на них потрух і висів шматтям. Тишко Миленький був схожий на весняного зайця, який опинився на колоді, котру несе по річці. Він здивовано й злякано роззирався, й тримався, неначе маленький, за Пукавку, він не все ще втямив, хоч обоє рахували дні, які лишалися до повернення Білокобилки, й знав, що сьогодні минув останній день, і бачив палю з начищенням до блиску його ж руками жерстяним гострюком, і сардонічне, з скривленими тонкими губами обличчя Пива, й натовп панів, у чиїх очах вже горів вогонь чужої смерті. Ніс йому вигострився, став схожий на трісочку, замість очей — провалля. Пукавка ж дивився на регімента спокійно, трохи докірливо, він тільки зітхнув і перевів погляд на небо. Шукав чогось живого — якогось птаха, — неначе той міг його порятувати, але по небу сірі, блаженські хмаринки, й Пукавка зітхнув ще раз.

Саме тоді й постукав у ворота дерев'яним, на довгому шнуркові молотком Білокобилка. Він також був змарнілий і втомлений, але це була інша втома — спокою і переконаності, що зробив усе, що міг. Пиву, який побачив його, губи розтяглися в оцир посмішки, оголивши невеликі міцні зуби, а очі ще дужче звузилися — подив і злість спотворили його обличчя, яке аж посіріло, а права рука несамохіть стиснулася в кулак. Він був розчарований, здивований, роздосадуваний, йому більшою мірою хотілося вбити Білокобилчину душу, аніж його самого, зробити його кривоприсяжником, зрадником, тоді Білокобилка сам би закатавав себе, вмер смертю непростеного грішника, а тепер виходило, ніби він вивищувався над ним, регіментарем, був чеснішим, правдивішим за Пива, який казав усім, що Білокобилка не повернеться.

Білокобилка спокійно та шанобливо, ще й мовби проміж іншим, привітався з регіментарем, неначе полковник посилав його в корчму чи до сусіднього пана, а не за сто миль, до самого моря, зняв шапку, одірвав підкладку й подав листа, сказавши:

— Осьо, прошу.

Пиво позеленів, але і оком не зморгнув, листа не читав (певно, не мав на це повноважень від гетьмана), й наказав:

— Замкніть їх до цюпи.

Білокобилка, знову ж таки чемно й шанобливо, але твердо мовив:

— Пане полковнику, ви склали присягу, що відпустите нас.

Ось тут вже Пиво дав собі волю. Він і сатанів, і кпив, і реготівся, й втішався помстою, яку надумав, ще й мав нагоду похвалитися своєю винахідливістю перед сусідніми панами:

— Га-га-га! Та ти що, волоцюго?! Маєш сумніви в моїй правдивості та чесності? Гей, панове,— оглянувся й повів рукою,— подивіться на цього лайдака, на цього пса! Шляхетське слово чистіше за золото. Пообіцяв — сповню.— Жорстока, глузлива посмішка викривила йому губи.— Завтра й підете... Пострибаєте... Містре,— гукнув,— завтра вранці поробиш з них хрести — кожному відтяти праву ногу і ліве вухо. Й — на всі чотири сторони... Га-га-га...

Пани реготілися, аж хилилися — з дотепності, вина-

хдливості Пива. Миленький, почувши те, затремтів дрібно-дрібно, обличчя зблідло, губи повело вбік, хотів перехреститися й не міг. І з Пукавчиного рота вирвався стогін, він низько схилив голову:

— За віщо, пане? Вже краще на кіл.... Явіть милість, накажіть розстріляти.

— Та ти що, дурню,— обурився Пиво...— Хочеш, щоб я зламав своє шляхетське слово!..— Й до пахолків:— Заберіть їх.

Пукавка випрямився. Тепер у його погляді не було страху — тільки ненависть і презирство.

Білокобилка облизав пересохлі губи. Був, неначе зашмалений на вогні патик: кудись поділося його черевце, поспадали щоки — несосвітенна річ — двічі обернутися на Запорожжя й назад, але жодна рисочка не здригнула в його обличчі, жодна іскорка не засвітилася в зеленуватих очах.

Злі сльози кипіли під горлом, але він не випустив їх.

— Пан полковник не порушить шляхетського звичаю — призначеним до кари подати добру вечерю та вдосталь горілки?

В товпі панів почулися подивовані вигуки.

— Не порушу,— сказав Пиво.— Я щедрий. Дайте їм пів цебра оковитої і наїдків з панського столу. Нехай довідаються перед смертю, що споживають пани. І розкажуть про те в пеклі.

— Красно дякую панові,— відказав Білокобилка.— На тім світі я заплачу.

Пани реготілися.

Козаків закинули до того самого льоху, в якому сиділи раніше, й принесли пів цебра доброї горілки, пів баранячого бока, макітерку вареників, якихось пундиків, кілька смажених перепелів. Приречені на страшну квестію козакі пригостили сторожу, випили самі й до глибокої півночі співали пісень. Співали в палатах пани, й співали в льохові козаки, здавалося, вони змагалися, хто кого переспіває. І ті й ті вмовкли десь далеко за північ. А коли вранці варта відімкнула льох, щоб повести козаків на квестію, вона не знайшла там нікого. Й не було ніякого зламу, ніякого підкопу, а тільки гола стіна, долівка з оберемком перетрухлої соломи та порожній посуд від страв. Сторожа хрестилася й задки відступала з підземелля: таке не могло вчинитися без нечистої сили. На стіні було вуглиною намальовано троє баских коней під сідлами.

Я спав міцно і важко. Неначе навалили на мене кілька мішків зі збіжжям, парко було мені, й задушливо, хотів їх скинути й не міг. Я мало спав у дорозі, в останні дві ночі й два дні не зімкнув очей зовсім, й шойно зайшов до цюпи, впав на соломку, заснув, неначе вбитий. Одначе, коли гайдуки принесли вечерю, пробудився. Гемонськи смачно пахла та вечеря, либонь, панські кухарі додають якихось приправ, які аж лоскочуть ніздрі смакотнявою, а рот наповнюється слиною.

У віконечко при стелі заглядав сонячний промінь, віконечко, мабуть, і влаштоване так, щоб сонце заникувало до секвестру при самому заході, для прощання, побільшуючи тугу в душі в'язня та пригнічуючи його. Тишко і Терешко дивилися на мене очужило, осудливо (а за віщо мене осуджувати?), й трохи здивовано, мабуть, вони здивувалися, що я в таку тяжку годину попросив страви; Пукавчин ніс-пипоть сам по власній волі морщився й принохувався, й те було так кумедно, що я заготов. Пукавка плюнув на підлогу й сказав:

— З дурного батька...

— Та ні, з тебе,— відказав, усе ще регочучи й посу-
нувся до казанків та полумисків.

На дерев'яному відрі з горілкою висів липовий корячок, я зачерпнув і підніс до рота: в ніздрі ударив запах міцної, доброї горілки, в мене кавкнуло в животі, я солодко заплющив очі й випив. Смачно закусив оселедцем, а далі гризонував перепела, я ніколи не їв перепелів, у нас у селі їх взагалі не їли, хоч і виполохували в жнива цілі зграї, надто ж, коли вижаті всі ниви й десь залишилася одна, або тільки смужка, вони збігаються туди з усього поля, й виполохані, здіймаються хмарою, й тепер подивував, що простий люд не полює цих птахів, а вони жирні й смачні. Врешті посунувся від дверей і Пукавка:

— Ех, нехай гуси воду п'ють,— і зачерпнув корячком. Випив, кіркнув, неначе півень, ще раз зачерпнув і подав Миленькому, але той похитав головою. Пукавка не відступався.

— Випий, буде легше.

Тишко переселив себе, випив, довго кліпав повіками — на очі набігли сльози, й рішуче, неначе стрибав з одрубу, попросив:

— Дай ще.

Але я відібрав корячок.

— Досить.

Пукавка витріщився на мене, неначе теля на вовка.
— Та ти що?.. Та ж сам просив. Дай!

Я рішуче відсунув цеберку.

— Горілки не дам. Нам треба ясні голови. Трощи перепелів. Вони смачні.

— Тьху на них,— сказав Пукавка, але одного взяв.— Кат його візьми... Що то пани. Ідять таку гидоту.— А сам кутуляв, аж тріщали кісточки.— Я колись цих перепелів міг би палицею назбивати. А все-таки, нащо ти бережеш горілку?

— Потім побачиш.

Я придивився до Тишка. Мені в очі впала велика одміна, яка сталася в ньому. Був це колись дуже веселий і наївний хлопець, любив усілякі грища, гасав по плавнях на човні, видирав качині гнізда, любив слухати оповідачів, а їх на Січі — через одного, а що третій, то брехун, таких більше ніде в світі не знайдеш. І я серед них не останній. Тишко, бувало, наслухається, а тоді ходить та усміхається сам до себе, козаки його любили, у важкі утарчки не посилали, від кулі затуляли, біля казанка з кашею та ваганів з рибою місце для нього залишали, й хоч іноді й кпили з нього, був він, прикоханий товариством, гожим та дотепним козаком. Нині ж його щоки посіріли, очі погасли, на уста ліг рокований карб, якщо ми виберемося звідси, він вже ніколи не засміється, не блисне очима, не піде вистрибом, як молоде лоша. Він переступив у інший світ. Не знаю, чи він молився в думці, чи вже мало що й тямив.

У мене в самого защеміло серце, і я струснув головою, стиснув кулаки — нема чого розпускати рюмсики, треба сутужити. Промінець у віконечку тихо погас, і нашу цюпу мовби опустили в безодню.

Я перевзуся — міцніше намотав онучі,— нам довго йти, взяв цеберку з горілкою, піднявся по сходах, постукав:

— Хлопці, розговійтеся, ми стільки не подужаємо.

За дверима засовалися, затупотіли, засопіли — радилися, далі торигнув засув і в присмерку мені в груди вперлися цівки двох рушниць.

— Отако, я до вас з гостинцем, а ви до мене з кулями. Ось нате,— й зачерпнув корячком. Внизу банітував Пукавка: я не дав напитися йому перед квестією, й пригощаю наших мучителів.

Лаявся він кумедно, насилав на мене гедзів, мух, мишей, пацюків і всіляку іншу нечисть. Кожен з вартових

випив по два корячки горілки. Коли двері зачинилися знову й гавкнув замок, я взяв за комір Пукавку й потягнув до стіни, у якій було віконечко, наказав:

— Ставай на чотири. Тримай мене.

Пукавка пручався не довго, він чоловік не тільки хитрущий, а й кмітливий. Тримаючись за стіну, я виліз Пукавці на спину, дотягнувся до віконечка й намацав невеличкого пакуночка, якого поклав туди минулої ночі, коли побував на фільварку. Це було одне з моїх перших завбачень до втечі.

Розмотавши пакуночка, обмацав стіну ліворуч, там, де закінчувалася кам'яна кладка й лежало дерево. Розтормосив Тишка й наказав обом:

— Співайте!

Либонь, Тишко подумав, що я збожеволів, бо аж сахнувся від мене, але Пукавка збагнув усе:

— Втікати будемо, Тишку! Співаймо! Тільки що?

— Все, що спадє на думку. Що знаєте.

І Пукавка розпочав деренчливим голосом:

Очерет тріщить, і вода плющить,

А кум до куми судака ташить.

Не знати чому прибрів до нього той кум з судаком, але співав він голосно, я підтягував, відтак приєднався й Миленький. А я водночас розібрав пакуночка: там було двоє долотець — одне більше, друге менше, тоненьке, пилочка і обмотаний ганчіркою молоток. Спершу взяв тоненьке долотце й почав продовбувати канавку між двох каменів. Робота посувалася повільно, цегляна порохня набивалася мені в ніздрі, рука мліла, але я сужив далі.

Пукавка й Миленький скінчили «Судака» й розпочали іншу пісню, про кума, який обіцявся посіяти кумі конопельки, а потім були «У долині вогонь горить», «Лети, коню, дорогою» і багато інших, я й не підозрював, що Пукавка знає стільки пісень, і співав він їх нестеменно так, як співає п'яний. Котрийсь вартовий за дверима гримнув, щоб замовкли, але інші заперечили — нехай співають, це остання їхня радість.

А я вже вихитував перший камінь, другий, третій... Коли Пукавка та Миленький похрипли, зачерпнув з дна цеберки горілки й дав кожному ковтнути кілька разів.

...Горіли криваві пухирі на руках, лопалися, я працював гарячково, боявся, що до ранку не встигну, то співав, то забувався, прислухався до варті — здається, вона поснула, слава Богу, — вимолював громовиці, дощу, але їх

не було, вряди-годи з палат долітав гомін, постріли — там банкетувала шляхта, врешті, пробився до сусіднього приміщення, льоху, але ще довго довелося розширювати лаз. Пукавка з Тишком вже тільки харчали, збадьорював їх: «Ну, думайте, що ви на весіллі». «Ну, хоч гавкайте», ногами вперед просунувся в лаз, натрапив на бочку, вона похитнулася, глухо загула, я завмер, перечекав і обережно опустив обидві ноги. Льох-винниця був глибокий, я ледве сягнув на руках дна, добувся до чималого, забраного дерев'яними ґратами вікна й тонкою, золотарською пилочкою підпиляв ґрати, покликав Терешка й Тишка й допоміг їм спуститися до винного льоху. А сам ще раз пробрався до цюпи, зібрав цеглу, якою й заклав отвір за собою.

...Мені в обличчя бурхнув вітер, я подумав, що знявся він не вчасно, ще розбудить сторожу, не відривався від стіни, боявся псів, минулої ночі годував їх м'ясивом, ліпше було б, якби вони набігли зараз, віддав би недоїдки, але їх не було, мабуть, нишпали попід вікнами палат, звідки долітали втомлені п'яні погуки, знову допоміг вибратися Терешку та Тишку, й три тіні шаснули в кінець двору, до палісаду. Там у мене був прихований мотузок, по ньому перелізли палісад, Пукавка, який ліз останнім, зірвався, гепнув на землю, поліз вдруге, знову зірвався, застогнав, від комор пролунав оклик: «Ей, хто там? Пильнуй!»

Я звинувся, засичав на Пукавку:

— Тримайся за мотуз,— і потягнув його вгору, й Пукавка над силу видряпався на частокіл. Очі мені заливав піт, груди ходили ходуном, для оборони не мав нічого, окрім невеликого долота, Тишко боявся загубитися, скиглив, чіплявся за мій кунтуш, через те бігли, неначе табун лошаків, а позаду знявся гомін, варта помітила втечу, ми ж мали надію на ніч, на ліс, на гущавінь. Тріщала одіж, дряпали обличчя колючки, забрели в болото й під ногами захлюпотіло, але швидко вийшли на сухе,— запах грибів, запах живиці — я прикидав, де ми біжимо, намагався не втратити напрямку, треба було вийти на лісову дорогу й звернути з неї на просіку, далі вже не заблуджуся.

Лемент відставав, погоня на наш слід не напала, й ми відхекувалися, йшли повільніше. І все ж по грудях ходила тривога, десь пугукала сова й шелестів у листі вітер. Затріщали кущі, щось шелехнуло — втікав ведмідь або вепр, Тишко злякано охнув. Я підштовхнув його в

спину. Йти вночі лісом і безпечно й моторошно, тіні перестрівують, втікають, наздоганяють, чорні, сірі поторочі повзають по землі, трухлявий пень світиться, неначе потворна пика. А ми йшли, йшли, і вийшли на дорогу, й повернули на просіку, й там, на краю глибокої припаді чекали світанку, й ледве засіріло, я повів Пукавку та Миленького вглиб соснового бору, сподівався, що вже не заблукаю, й таки заблудився, довелося вертатися назад, а бір німував — сосни великі, старі, оброслі мохом, сосни менші, ще менші, знову великі, й врешті довгий піскуватий горб, по горбу росли маленькі миршаві сонки, й поміж них на галявинці кружляли прип'яті на віжках двоє коней. Зрадів, що вони є, адже боявся, щоб не напали на них вовки, покинув їх ще вчора надвечір,— були голодні, траву під ногами вискубли до землі.

Двоє добрих — мишастий і буланый — коней, напинаючи віжки, тяглися до нас, і раптом щось рвонулося в мені — захотілося сісти на одного з них і податися... до Мальви в маленьку затишну хатку, де пахне материнкою та крокосом, де мене зустрінуть усміхнені очі... але коней було двоє, я завчасу приготував тільки двоє. Щоправда, ще можна удвох сісти на одного...

— Сідайте, хлопці, на коней і їдьте. Попід лісом повернете праворуч. Ось вам гроші... На одяжу... а може й на відкуп...

— А ти? — здивовано запитав Пукавка.

— У мене ще... тут багато клопотів.

Тишко дивився на мене з благанням, він увірував у мене, неначе в Бога:

— Поїхали разом... Веселіше й охотніше... Безпечніше.

— Доїдете самі. Там далі — старі вали... Ляхи туди не потикаються... Через Дніпро переправитесь біля Витачева. Дасте ляхам гроші. За гроші вони вас і в рай пустять.

Я трохи провів їх, і попрощалися на вересовій галявині. Тишко плакав, Пукавка також засмутився.

— Ти ж приїжджай...

— Для чого я вам?

— Ну... Сумно без тебе... Ні з ким і погиркатися.

...Три дні та три ночі я протирлував у лісі на старій колісні — там колись гнули обіддя на колеса. У земляній печі жив. Тепер уся ця місцина буйно заросла ліщиною, крушиною, бузиною — справжнісінькі нетрища, у яких

водилася гибіль всілякого гаддя, з свого лігвища, з печі я повиганяв його лозиною, кілька забив, дірки позапаковував землею, а перед лазом насипав попелу та вугілля.

Колись давно, блукаючи в цьому лісі, я був набрів у ліщинових хащах на людське лігво, щойно покинуте, вимощене травою та мохом. Кілька обшмалених черепків, кістки якогось птаха чи звіра, рвана онуча. Тоді я думав, що в лігвиську відлежувався харцизяка, вбивця, лише такі люди, здавалося мені, чаються в лісових нетрях, ще гаразд, що не наткнувся на самого прибиша, бо ж він не випустив би мене живим, а тепер і сам скрадаюся, неначе прибиш. Неподалік від печі чорніла під пнем борсукова нора, її господар вилазив не тільки вночі, а й удень, тинявся лісом, щось нюшив, щось вишукував у траві, лягав на спину й смішно перебирав лапками, я стежив за ним з густого ліщинового куща.

Дощова буря налетіла раптово, хвилею, застогнали дерева, заворушилася суха трава, вгорі, наді мною скрипіла гілка, яка терлася об іншу гілку, й так само раптово буря вщухла, на півдні, де важкими темними стовпами стояли хмари, ще довго гриміло та гахкало, й спалахували блискавиці, здавалося, то козаки-велетні ширмують шаблями. Я подумав, що ширмують вони давно, й на жаль, не тільки з ворогами, а й між собою, он і мене хоче вполювати пан Пиво, то він і його посіпаки гасають у лісі, двічі я чув людські голоси й хропіння коней.

А колись ці ліси були мені другою хатою, я збирав у них горіхи, гриби, брали мене, хлопчача, в ліс дорослі дівки, й жирували зі мною, й було дуже весело, тривожно і трохи соромно.

І я згадав Мальву, й подумав, що не кепсько б і зараз жити в лісі, в добрій хатині під дубами.

Вночі мені товаришував високий пень у траві, він струх і мерехтів дивовижним, потойбічним світлом.

...В п'ятницю добирався до рідної хати. Йшов не від лісу, де могла бути засідка, а городами від села, збиваючи пилок з соняшників, обережно виплутуючи ноги з гарбузового огудиння — зорі виблискували на лисинах гарбузів, — у малинових заростях присів і довго чипів. Тихо. В сусідньому дворі нявкнув кіт, сюрчали в траві коники, й ніяких інших звуків. Безгоміння. Готовий до втечі, з ножем у руці, тоненько посвистів — підманюючи Пундика, але він не обізався. Ще трохи посидівши в малинових хащах, скрадаючись, обійшов хату, вона німува-

ла. Тривожно калатало серце. Біля собачої буди зачепив ногою черепок, присів, але тиша німувала й далі. Не відгукнувся навіть пес. Помацав у буді — вона була порожня. Тривога розросталася, серцеві ставало тісно в грудях. Я підійшов до причілкового віконечка. Мати спить на лежанці, у неї сон, неначе в дикої качки, прокидається од найменшого шурхоту. Пошкрябав у шибочку, постукотів у дощечку, вставлену замість нижньої шибки, — ніякого згуку. Притискаючись до стіни, підійшов до дверей, торигнув їх — вони відчинилися.

До хати я вже не заходив, переліз через тинок, пішов до сусідів. У Хинді величезний сад, і баштан, сподівався, що дід ночує в курені, але його там не було. Знову зашкряботів пальцями по шибці, врешті з хати відгукнувся:

— Хто там?

— Вийдіть. Це я, Семен.

Дід ще раз, вже з сіней, перепитав, хто прийшов, і аж тоді одчинив двері. У білій сорочці, spodнях, стояв, наче привид. Не впускав мене до хати й не переступав порогу, я взяв його за руку й потягнув до погрібника, над яким ріс густий в'язовник.

Старий хотів щось сказати, але в горлі йому захрипіло, він закашлявся (завзятий курій), злякався, притис руку до грудей і затих. Десь узявся кіт, вився докучу його ніг, щось біле хитнулося в мороці, придивився — біліла на тину забута сорочка. Я запитав пошепки:

— Де мати?

— Немає... — Дід знову закашлявся, чи вдавав, що кашляє, бо тільки хилитався й тримався рукою за груди. Я не бачив його обличчя, його очей, отож, нічого не міг вчитати з них.

— Де ж вона?

— Гайдуки... — з свистом видихнув Хиндя. — Нагаями... Повели до фільварку... По дорозі померла.

— Щось опустилося в мені, я заплющив очі й аж похитнувся. «Боже мій...» тільки й прошепотів. Не міг прийняти в серце цю страшну звістку, не знав, як жити далі. В одну мить втратив усе.

— Вчора поховали. — Й швидко, поснішаючи. — Кількоро разів сюди навідувалися... Втікай!..

Що вже для мене втеча! Нечітко, неясно побачив матір, вона була ніби в хмарці, неначе на іконі, тільки на іконах таких людей не буває. Там вони строгі, або печальні, далекі, вони над нами, а мати була зі мною. Ма-

ленька, сухенька — підперте кулачком обличчя, дивилася на мене, й стільки було в тому погляді доброти, смутку, любові, що того не висловити. Саме такою побачив її, прийшовши до тям в хаті, лежав на постелі, а вона сиділа край столу, підперши голову сухим кулачком і дивилася на мене. Запізніле каяття рвало мені груди, що не заступив, не врятував, що й не надивився на неї, віявся по всіх світах, а вона сиділа край віконечка й виглядала мене, тягнула тонку, безкінечну, як нитка пряди, думку. Ми, сини, ніколи не виповідаємо матерям своєї любові, ми соромимося свого почуття, губимо його в заскорузлості буднів, по дорогах, у битвах, розтрачуємо на інших, і матері сходять у могилу, не втішені нами.

Знову й знову бачу неньку, ясну й добру, вона дивиться на мене, думає про мене... Її життя — страждене, її любов — безмірна. Вповні я це зрозумів тільки тепер. Й збагнув, яке страшне наше життя, як швидко воно летить і забирає з собою все найкраще, а нам лишає попіл спогадів. О, якби вернути все те назад! Дзуськи! Не вернути!

* * *

У неділю, за тиждень до Головосіки, великим шляхом від Германівки в Підварки, Караглицького посаду в'їжджала запряжена четвериком у яблуках коней розкішна відкрита голуба карета з вензелями у вигляді коронованих червоних півнів на дверцятах. В кареті сидів міцний кремезний панок в отороченій куницею шапці, лобатий, бровастий, з тоненькими, хвацькими, закрученими вгору вусиками, з дорогою люлькою в зубах, він лінкуватозрозглядався довкруг. На передньому коні, скулившись, сидів бореитор у шитій золотом лівреї, на зап'ятках стояв веселий — світив зубами та очима — зап'ятник у чужоземному жовтому каптані, за каретою тягнувся палубний віз. Карета зупинилася навпроти новенької, чепурної корчми, біля якої розташувалася циганська валка, там же стояв віз, на якому сидів дядько в брилі та літнику, дядько відбивався батогом від циганчат, які обпали воза. Побачивши карету, циганчата полишили воза й сипонули до карети, поскоплювалися з споришу й циганки, молода, вродлива циганка в дорогій, пошарпаній (з чужого плеча) керсетці поставила ногу на приступець карети.

— Молодий, красивий, давай погадаю.

Пан прискалив око:

— Коли чогось хочуть від мене, то кажуть: «молодий, красивий», а коли чогось прошу я, то чую: «ще чого захотів, старий хрін».

Циганка засміялася:

— Ти таки справді молодий, якщо так жартуєш.

Циганчата обліпили карету, простягали брудні руки, шапки, випрохували, клянчили, одне витанцьовувало на голому животі, інше — на батозі...

Пан раптом розгнівався:

— Чого це ви, катове плем'я, старцюєте? Хочете заробити добрі гроші? Ей, ти, — до цигана, в голубій жилетці, біля якого в траві лежала скрипка.— Музики — за мною. І всі, хто вміє співати, танцювати, веселитися — також. Ось вам завдаток, й жбурнув просто на дорогу жменю мідяків та срібла. Джинджируху! Польку! Ти, красунько... Як тебе звати?.. Сідай до мене... Е ні, тільки ти, а ви — киші! Рушай!

Оточена галасливою юрбою циган — два бубни, дві скрипки, бас, качілка та рубель, драний казанок, гнзудечка з дзвіночками — і все це тенькало, тирликало, дзеленчало, триндикало, гупало, ревло, галасувало — карета котилася по вулицях Кагарлика, розполохуючи курей, гусей, викликаючи шалений гавкіт собак та здивовані погляди міщан.

Пан лівою рукою лінкувато обіймав до ката вродливу, спритну, яка намагалася шарнути по панських кишнях, циганку, правою переймав її руки, ще й встигав щипати за округлі місця. Циганка верещала й реготілася.

Посеред базарної площі біля велетенської, розсадистої, критої черепицею корчми — заїжджого двору на дві половини: одна — для людей простих, друга — чисто го виду — для знатніших, урядовців — пан наказав зупинитися. Біля корчми і в корчмі нудьгували польські рейтари, це була сторожова залага з сорока чоловік, з капітаном, корнетом, двома сержантами, сурмачем, напіввоїни, напівбандити, обшарпані й небезпечні, вони стояли постоем у кількох будинках містечка, вже добряче обпатрали кілька вулиць, ниньки всім їм кортіло закропити душу, та не було чим. У корчмаря вже напили в борг на рік рейтарської платні й, звичайно, нічого йому не віддадуть, декотрі намовляли порозбивати замки на дверях до льоху, але це вже — відкритий розбій, а їм тут стояти довго, з підкоморієм капітан справи мати не

хотів, та й, відбивши замки, не вельми розживуться. Отож і тинялися по площі, виглядали свіжого чоловіка, щоб обідрати. Пан у дорогій, з куниць, шапці випустив з обіймів циганку, вистрибнув з карети, сипонув циганському ватагові ще грошей — аби грали далі, пішов до корчми й ногою прочинив двері, на яких були намальовані козак та турок, які билися шаблями. Край широкого, залитого жиром, закапаного лоем столу, що його вже й не відшкребти, сидів капітан років сорока з сивою чуприною та сивими вусами. Поруч нього на лаві лежали панцир та шолом з півнячим хвостом, рукавиці, порожня шкіряна торбинка, його шкіряний військовий каптан був у лою та пропалинах. Капітан похитував головою, мугикав пісеньку.

Приїжджий пан оглянув корчму, у якій огиналося з десяток рейтарів, зняв шапку, привітав усіх:

— Шановному панству віват. Але чому це ви такі зануждені й пісні? Ниньки нібито не піст. Дозвольте влити у вас трохи веселощів. Пани дозволять? Тоді кличте сюди всіх ваших відважних вояків. Сурмач — сурми збір. Можна біля вас сісти, пане капітане? — Поруч прим'ятої каски у півнях лягла дорога, оторочена куницями шапка, пан п'ятірнею гребонув-розчесав шорсткий, що стояв дріттям, рудуватий чупер.— Гей, шинкарю, горілки, меду... Та що це ти, лайдаку, несеш у цебрі? Ти що, пся крев, збираєшся напувати котів чи хоробрих рейтарів? Барило! Бочку! І м'яса... Немає м'яса? А то що там сокорить? Ах, вони несуться? Скільки яєць нанесуть за рік? Плачу за курей і за яйця, яких вони не знесли... Панове, панове, не всі разом... Погуляємо... Я — пан Йосип Крицький з-під Овруча. Я католик чи православний? А що кому від того? Добрі католики й добрі православні п'ють однаково mocno. А в мене привід до пиття. П'ять років бідував у турецькій неволі. Там хтось не вірить? П'ять літ мої захланні родичі збирали гроші на викуп. Я визволився сам... А тепер ми ці гроші гарненько проп'ємо. Віват! Щоб пам'ятали всі Йосипа Крицького! Приймаю, приймаю ваші поздоровлення. Сурмачу... Грай на приступ оцих двох барил! На штурм, панове! На штурм!

...Взято приступом не одне й не двоє барил у Кагарлику і в Обухові, і в Германівці. Підсолоджена медами, роздмухана чутками слава про щедрого шляхтича, мощного пияка, веселого баляндраса пана Крицького за кілька днів облетіла всю Канівщину. Рейтари, гусари, на-

двірні козаки кричали «віват» на одну згадку про пана Крицького. Про його щедрість, невтомність, вигадливість, одчайдушність розповідали байки.

— Хотів би я зустрітися з тим паном Крицьким,— казав пан Пиво.— Невже він переп'є мене?

Одначе пан Крицький, котрий нецеремонно навідував то того, то іншого пана, неначе навмисне обминав Пива, чії банкети донедавна були найбучніші. Коли гуляв пан Пиво, мусили з ним гуляти не тільки всі сусіди, а й ті, хто проїжджав повз його маєток. Якщо ж хтось з подорожніх відмагався, гайдуки випрягали коней, а то й рубали колеса карети, а самого пана приносили до господи Пива.

...Вечірньої пори попід Терновою Долиною в оточенні двох десятків рейтарів котилася голуба карета з вензелями-півнями на дверцятах, в кареті дрімав пан Крицький, і попіл з його погаслої люльки обсипав дорогий оксамитовий каптан та такі ж дорогі оксамитові штани. Шапка з куніць валялася на дні карети, й вітер ворухив непокірний чупер на голові пана. Карета наблизилася до березового містка через річечку, на якому вартувало четверо надвірних козаків, двоє лежали в холодочку під вербою, двоє бавилися — намагалися впіймати волосінню прудких рибок, котрі випливали з куширу на плесо й знову ховалися в кушир. Рибки були до ката меткі, й щоразу вислизали з волосяної петлі, козаки гарячкували, вихоплювали один у одного волосінь, вони сиділи на місткові, поспускавши ноги й низько поскилявшись над водою, захопилися так, що кинулися, коли колеса карети заgrimіли перед самим містком. Посхоплювалися й козаки, які лежали під вербою, всі разом перегородили дорогу. Одначе їхній заступ був певний, вони бачили рейтар і розуміли, що по знакові пана з карети ті в одну мить зметуть їх у воду, через те поскидали шапки й звернулися до пана прохально:

— Вельце ласкавий пане! Високоповажний пан Пиво, регіментар і підкоморій уклінно й широко запрошує вас вшанувати своєю присутністю його самого та його кохану дружину в день її ангела...

Козак промовляв ці слова, а трое інших козаків дивилися на нього пороззявлявши роти, адже ніякої дружини в пана Пива не було, він одружився давно на шляхтянці з-під Бара, одначе не шанував її, бив тирансько і врешті її батько у відсутність Пива забрав доч-

ку до себе додому, відтоді пан Пиво «вдовував» — так розповідав, регочучись, знайомим. Він не вельми нудьгував, в кінці двору під лісом стояла дерев'яна башточка, й туди час від часу гайдуки приводили то ту, то іншу дівчину, схоплену в селі. Одна дівчина в тій башточці й повісилася.

Отож козак наплів сім кіп гречаної вовни, проте не потерпав: пан Пиво вибачить усе, він сам дошпетний на всілякі вигадки, мабуть, ще й похвалить за вигадливість.

Пан вдавав, що сердиться, а тим часом рейтари, котрі чули розмову, і яким в одну мить хмільно запахла дармова горілка, почали хилити свого благодійника на гостини до пана Пива. Крицький ще якийсь час відмагався, а далі махнув рукою:

— Завертаймо. Тільки не на довго.

...Гулянка давно сягнула гори, котилася в діл: майже всі гості були п'яні, декотрі вже й не в'язали лика, у великій залі стояв розгардіяш: столи заставлені пляшками та куманцями, завалені наїдками, пахолки позбивалися з ніг, підбираючи потовчений посуд, попід столами сновигали пси, вони гарчали й гризлися за маслаки, декілька панів спали, поскилявшись на столи, інші ще пили, хтось у червоному кунтуші раз по раз проголошував тости, а двоє драгунів смалили у стелю з пістолів за кожним тостом, пороховий дим перемішувався з димом із люльок та з парою — все тонуло в сизому тумані. Пан Пиво не шкодував напоїв («завтра — не наше, наше — сьогодні»), бенкети його гучні й часто бешкетні. Ними знову ж таки утверджувався в шляхетності. Одцурався всього козацького, українського, а воно, кляте, те українське, прохоплювалося словами, звичками.

...На ту мить Пива не було в залі, і пан Крицький сів за стіл неподалік від дверей, за яким і келиха вже міг підняти не кожний. Рейтари, які приїхали з Крицьким, внесли в гулянку свіжий подих, стрілили пробки, загули барила, задзвеніли келихи.

Вернувся Пиво, Крицький підійшов з келихом до нього. Привітався, випивши за господаря, запитав з чемності, як тому ведеться, чи бунтують хлопи, а тоді сказав, що колись, дуже давно, проїздив цими місцями й пам'ятає старий палац, квітники та водограї.

— Замок вже не можна було відбудувати? — запитав, а сам придивлявся до Пива, Роки ні над ким не пролі-

тають голубами: постарів і Пиво. Маленькі, притиснені до потилиці вуха здавалося приплюснулися ще дужче, прилизаний наперед чорний чуб порідів, в ньому поблискували срібні волосини, повужчали, скаламутилися очі, крутіше повипиналися надбрівні дуги — з роками більше й більше ставав схожим на дратівливого чорта, котрому щось не вдалося в житті. Хоч, здавалося, вдалося все — доскочив багатства, урядів, навіть військової слави. На ньому дорогий, шитий сріблом кунтуш, турецький пояс, чоботи з позолоченими бляхами.

— Я не захотів,— відказав Пиво.— Там були чужі предки... Вночі вони полюбляють ходити по кімнатах, брязкотять шаблями...

— Ви боїтеся брязкоту шабель?

— Ні... Але то пекельні шаблі.— Був утомлений, похмурий.— Котра година? — запитав.— Може пора запалити фейерверк?

Крицький поклав на долоню золотий годинник, який висів у нього на шиї на золотому ланцюжку:

— Дев'ята.

— Ще рано. Вип'ємо? Нема за що випити. Нудьга,— раптом сказав Пиво.

— Нудьга,— погодився Крицький.— Вип'ємо... за те, щоб ще пити.

— Го-го-го,— засміявся Пиво.— Дошпетно. Чули?— гукнув.

Вже ніхто нікого не чув. Крицький вернувся на своє місце. На нього ніхто не звертав уваги, всі були п'яні. Одначе по хвилі Крицький постеріг, що чоловік у гороховому жупані, який сидить навпроти нього, лише вдає п'яного. Допіру його за цим столом не було. Звідки він узявся? Чого тут сидить? Міцний, натоптуваний, голова без шиї, кругла й велика. Ба, це ж Дрюк — Пивів поплічник, охоронець і містр. Вдає п'яного, а сам зиркає тверезими очима. Приглядається. Гризе баранячу ногу, впустив — навмисне чи справді — нагнувся під стіл. Знову дивиться на сторону, а очі косують на Крицького. Холодний жучок дряпнув колючими лапками по грудях. «Впізнав чи просто стежить? Впізнав. Видно по очах. Оглядається. Зараз підведеться й піде за поміччю».

Гороховий жупан справді підвівся. В цю мить освітилися вікна зали. Вдарив фейерверк.

Крицький підвівся також.

— Ей, ви... Я хочу вам сказати..— І простер руку.

Другий випал, друга заграва. Воднораз глухо чмихнула схована у рукаві Крицького картчка. Всі кинулися до вікон. Гороховий жупан похитнувся, сів, похитнувся знову й важко похилився на стіл. Ніхто на те не звернув уваги — вже чимало п'яних спали за столами і під столами.

Крицький удав, що також поспішає до вікна. Відтак поза спинами пішов до дверей. Він зайшов до кімнати одразу за Пивом, котрий навіть не встиг зачинити за собою двері. Здивовано оглянувся.

— Ви?.. Що вам треба? Фейерверк краще дивитися з тераси. Або з ганку.

— Я прийшов подивитися на тебе, Федоре. Востанне.

Вимовив ці слова майже з насолодою. Хоч їм обом однаково, рівною мірою загрожує смерть. Але те вже у Божій волі, а Пиво — у волі Білокобилчиній. І щось немовби скотилося з душі, неначе вже сповнив усе, хоч ще нічого не сповнив.

Пиво здригнувся. Напружився, в мить протверезів.

Горів на горіховому столику трисвічник, довгі білі свічі вже станули до половини, збігали окапинами на срібло, полум'я освітлювало алкір — невелику кутову кімнату, прибрану килимами, на стінах висіли панцирі, мисюрки, шаблі, рушніці та пістолі.

— Чого тобі? — мовив хрипко Пиво й відступив на крок.

— Прийшов поквитатися...

— За що?

— За все. За сестру. За зраду...— й потягнув з голови перуку.

— Білокобилка!

— Я. Міг би убити тебе з-за рогу. Але хочу видіти твій страх. Бери шаблю. В тебе їх до біса.

Не міг убити Пива беззбройного, після такої помсти йому було б важко жити.

В Пивових очах мерехтіли вогники, засвічені люттю. Тонкі губи здригнули, стиснулися міцно.

— Дав я хука.

— Правда, вбив шпона. Бери шаблю. В мене мало часу...

— Та я... Коли вже...

І враз щось загриміло, кімната провалилася в пільму — Пиво перекинув трисвічника. Залунав передзвін — у Пива чоботи на високих закаблуках з дзвіночками, вправленими в закаблуки, Білокобилка відступив від

дверей, але не далеко. Сяйнуло світло — мерехко, дрібними білими вогнями — останній фейерверк, в ту мить Білокобилка відхитнувся і вчасно — спалахнув постріл. Пиво принишк. Але Білокобилка знав, де він — регіментаря видавав запах парфумів.

Семен кинувся вперед і зупинився — просто перед ним щось шипіло й свистіло — Пиво навмання, гарячково сік шаблею повітря.

— Втомишся,— глузливо, й крок убік.

Пиво одразу ж зробив випад, проколов п'ятому вістрям тонкої сигізмундівки. Й знову шабля засичала гадюкою. Пиво відступав, але його видавали вправлені в закаблуки дзвіночки, він проклинав їх. Білокобилка сполошився — регіментар міг вислизнути в двері. Ще за світла помітив на низенькому стільчику зелену подушку, кинув собі під ноги шаблю, вхопив подушку й пожбурих її в Пива, блискавично вихопив з-за пояса ятагана, пригнувшись, увібравши голову в плечі, рвонувся вперед. Ятаган пронизав тіло ворога, але Білокобилка не був певен, чи смертельно, лівою рукою вхопив регіментаря за кунтуш, притиснув до себе. Пивова рука з шаблею зломилася. Вони падали на підлогу в цупких обіймах, в ту коротку мить Білокобилка вдарив удруге. Пиво захрипів. Семен схопився на ноги — його квапила нова тривога. Вибіг у коридор, там стояла метушня, тріпотів на протязі смолоскип, з гарчанням бігали пси.

— Данила вбито! Данила вбито! — лунало з тераси.— Це ті... Варта, нікого не випускати! Ворота замкніть!

Білокобилка вбіг до зали. Рейтари ще були не зовсім п'яні.

— Панове,— гукнув до них.— Зрада! Нас хочуть побити. В шаблі! В шаблі, панове! — Й потягнув з наділкв шляхтича, який спав мертвецьким сном, шаблю.

Вони прорубувалися з ганку в двір, а далі до воріт. Їм слугувала ніч, рейвах, паніка, які зчинилися серед надвірної варті, котра до того ж не сподівалася жодного нападу, була напідпитку, не готова до бою. Тільки двоє рейтарів не вибралися за ворота, впали порубані, решта розметали варту, посідали на коні і вдарилися в ніч. На коневі рейтара, який загинув, утік Білокобилка.

* * *

«Ось я й приїхав. Не так як сподівався. З смутком і печаллю в серці». Я привітався до мальви, нижній віночок квіток засох, зате розкрилося кілька при самому вершечку, а може то вона піросла вгору, й була так само пишна, гарна, як і раніше. Тільки не така весела. Й не чути веселого щибету Мальви, її голосу, натомість у хаті якийсь гомін, хтось говорить схвильовано, затинаючись. Відтак з хати вийшов миршавий чоловічок, сливе дідусь, маленький, метушливий, з очицями-горобчиками, котрі стрибали на всі боки, з обтіпаною, ріденькою, сивою борідкою, в лихій одежині, він вимахував руками, неначе курка крилами, й те й знай повторював:

— Ти ж поглянь, ти ж поглянь!

Довкола нього товпилися люди, спантеличені, здивовані, розглядали його, неначе прибудне кошеня чи пташеня, яке випало з гнізда, дивувалися, хитали головами, вдарялися в поли.

І враз я побачив Мальву.

* * *

Селом попід вишняками, листя яких вже ледь-ледь торкнулася осіння бронза, попід яблуневим віттям, зігнутим під вагою яблук, бралася запряжена парокінь відкрита карета з намальованими на низеньких дверцятах настобурченими півнями. В кареті сидів лобатий, з гострими, наче ножі, бровами, сірими, трохи хитруватими очима пан у зеленому, підбитому хутром рисі жупані та в капелюсі з пером, на передку — кучер у новенькій білій свиті та пахолок у короткому кунтушику з червоною оторочкою.

Пройшли важкі дощі, й карета то пірнала в глибокі баюри, то різала колесами в'язку чорну тванюку, подекуди попід тинами віднілася тільки вузесенька стежечка, по ній можна було пройти, лишень тримаючись руками за обшмульгане кілля тинів. У воді плавало позбиване вітровою хвилею листя та качине пір'я.

Ось карета переїхала-перепливла довгу-предовгу рудку, чорна вода хлюпала по дверцятах карети, й зупинилася перед іншою рудкою, ще більшою; сірі арабаші нервово перебирали тонкими заболоченими ногами, кучер зсунув пужалном на потилицю шапку, розгублено розглядався, не одважуючись пуститися ще в одну плавбу. Вже видно кінець села, й це остання велика рудка, але вона й найбільша.

За тином дядько в плескатій побитій міллю шапці та чузі носив з клуні снопи та розставляв їх рядами по городу, по просищу на просушку — їх підтопило дощем, і кучер замахав руками:

— Ей, ей!

Дядько підвів голову й мовчки показав рукою ліворуч. Аж тепер кучер побачив вузьку, зарослу дерезою, полинами та чорнобилем вуличку. Він вйокнув на коні й повернув туди. Вуличка бралася вгору, огорожею їй слугувала та ж дреза та в'язовник, на ній тулилося тільки дві хати, одна з лівого боку, друга — з правого, вгорі вулочка повертала праворуч. По горі теж стояли хатки, обтіпані негодою до чорного, здебільшого убогі, тільки де-не-де можна було побачити клуню або хлів, замість тинів — огорожі в одну-дві лати — вір'є, поприв'язуване лозовими каблучками, кроків за двісті вуличка знову повертала праворуч, ще крутіше, тепер вже вниз, і вибігала в поле в кінці села. Кучер напинив коні, розвертав їх повільно, аби не зачепитися за вір'є, коні басували на місці, дишель стримів, неначе пулкортан — оборонна гармата, колеса чиргикали об ручиці, скрипіли, і враз пан, який допіру сидів понурий, заглиблений у свої думки, гукнув:

— Тпру! Стій!

Він оглядався, озирався, крутив на всі боки головою, глибоко, з похлипом, вдихав повітря, його щось стривожило чи зворушило... П'янка, медяна хвиля огорнула його, він мовби плив у тій хвилі, й так солодко, так приємно медялася голова, так легко дихалося, аж він заплющив очі. А коли знову широко розплющив їх та придивився, то побачив за тином, під біленькою хатинкою, яку чомусь не оббили дощі (може, стріха з довгим напуском, може, вишняк прикрив її), квітку. Квітку особливу, струнку та пишну, з ма́чками повними, темно-рожевими, схожими на здивовані дівочі очі, чисті й сердечні, люблячі й непорочні, сповнені пристрасті і таїни. То була мальва. Осінь не торкнулася ані її зеленого листя, ані квіток, всі вінчики були цілі, вершечок — під саму стріху, ще й нерозквітлі бубочки в самій горі. Легенький вітрець пройшов попід нею, й ледь-ледь ворухнулися квіточки, здавалося, то зрушилися довгі вії, і пахощі полинули тугою хвилею, ще тоншою, ще ароматнішою, ще запаморочливішою. Пан дихав спрагло, лівою рукою вхопився за груди, очі йому напружилися, губи бриніли.

— Педьку,— сказав до пахолка.— На таляр, біжи й

купи мені сю квітку. Купи всю, з землею, викопай. Та дивися, обережно, не пошкодь, загорни в що-небудь. У мішок чи якусь шматину. Мало буде таляра, дам ще.— Й відкинувся на сидіння карети, заплющив очі. Він спивав запах, як молодий мед або старе вино, цідив його в себе, виповнювався ним — виповнювалося солодким маревом все його ество. Й здавалося йому, що він молодий-молодий, їде на баскому коні поміж квітучих вишневих садів, збиває шапкою цвіт, оббирає з гриви білі пелюстки, й чує голос, тонкий, текучий, неначе в іволги, молодий дівочий голос, котрий прокочується по ньому, лоскоче груди, виповнює його незнаною досі тривоною. Він розглядається на всі боки, шукає дівчину, але бачить у вишняку тільки віночок із живих квітів, світло-рожеві та темно-рожеві мачки, які мовби аж світяться, й те світло долітає до нього. Він знає, що жив для цієї миті, для цієї стрічі, він чекав її довго-довго, вона мала обов'язково збутися. Людина живе тільки чеканням, найперше — любові, все інше не має ваги, воно збулося, минуло, пропало; життя — це тільки те, що не збулося, має збутися, але, здебільшого, ніколи не збувається, він і зараз не знає, чи збудеться його мрія, його передчуття, але знає, що жив заради неї.

...Вернувся захеканий Педько й приніс викопану з коренем, загорнуту в мішок мальву. Він не сказав, що в хатині не було нікого й викопав її самочинно. Удвох з паном обережно поставили її на дно карети, й пан всю дорогу тримав її за тонкий, гнучкий стан.

Приїхали в Кагарлик, де пан орендував у попа флігель з садком, Педько побіг до горщечника й приніс найбільшу, яка була в того, полив'яну макітру, вони посадовили в неї квітку та поставили на підлозі в опочивальні пана. Мальва трохи не сягала вершечком стелі. Вечірнє сонце заглянуло в опочивальню, освітило мальву, і панові здалося, що листя на ній дрібно-дрібно затремтіло.

Цієї ночі пан заснув солодким, але й тривожним сном (донедавна він чомусь не міг спати, ночі були йому в муку), й знову снівся сам собі молодим на вороному коні, але довкола не цвіли сади, а буяли дозрілі жита, і в тих житах блукали табуни коней, толочили жита й іржали жалібно.

Пан звик вставати рано, ще до схід сонця, пахолок — він же й покойовий — Педько тихенько вніс та поставив на ослоні мідний таз, до половини наповнений джерель-

ною водою, поклав чистий, вишитий солов'ями рушник, поставив глечик вранішнього, ще теплого молока й поклав свіжу білу пампушку. Пан любив снідати одразу по тому, як уміється, молоком з пампушкою — то увесь його сніданок (дивний пан!).

Пан прокинувся невдовзі, а прокинувшись, заволав Педька. Той трохи забарився, убіг захеканий.

Пан сидів серед шитих червоним шовком подушок розгніваний, тицяв важкою, засмаглою, не схожою на панську, рукою:

— Це що таке? Що це таке, я тебе, лобуряко, запитую? Чого ти вмиваєшся в моєму тазу? І чи я тебе морю голодом?

Педько кліпав білими, наче лебединий пух, повіками. Й сам він білий, неначе облитий сметаною — білий чуб, білі брови, білий пушок вусиків.

— Єй-ей... Я нічого... То не я...

— А хто ж? Святий дух! Візьми, помацай,— і тицьнув Педькові просто в обличчя рушник.

Рушник був вологий. І вода в тазу скаламучена, й молока з глечика спито до половини, й на рушникові, яким був засланий другий ослінець, лежала половина пампушки. Друга половина в очевидь з'їдена, навіть видно сліди від зубів — пампушка свіжа, запашна, доторкнися пальцем — залишиться вм'ятина.

— Єй-ей...

— От тільки не бреш. Не бреш! А то — ей-ей накажу вибити на мості.

Педько затрусився, неначе цуцик, спійманий у чужому дворі. На мосту стояла міська варта — міські слуги — вони виконували каральну службу, і сповняли її ревно, адже знали: що краще її сповнять, то більшу винагороду отримають. Педька ще не карано жодного разу, й тим страшніша кара.

— Забери та йди,— сердито наказав пан.— Принеси молока й ще одну пампушку. А цю... доїж, щоб тебе вдало. Вмиюся я біля криниці...

Вчора пан їздив у Канів, де гуляв у корчмі з рейтарами, вернувся опівночі, й спав довше, ніж завжди. Прокинувшись, обвів очима опочивальню, по якій несміливо блукали світлі плями, схитнув головою — вклонився мальві, яка, здавалося, також вся світилася, відтак його погляд упав на ослінець. Перше, що побачив, це — пів пампушки, один крайок, придавлений пальцями або зубами, повільно, просто на очах випростовується. Пан за-

глянув у глечик, мацнув (хоч вже був певний і так) рушник.

— Педько!

Педько влетів, неначе з пожежі.

— Педьку, ледащо ти собаче... Ти що, заповзявся на-сміхатися з мене? Та я... Та твою шкуру на барабан... А кишки на мотовило...

Педько впав на коліна, почав хреститися до ікон:

— Нехай я скоцюбну на цьому місці... Нехай мене чорти на тім світі тягають по пеклу гарячою кочергою... Нехай не побачу сонця...

— А хто, хто ж тоді? — аж репався з гніву пан.

Педько хрестився й дивився з підозрою: був упевнений, що пан глумиться над ним: умився, випив пів глечика молока, з'їв пів пампушки, а тепер вдає, що нічого того не робив. Щоправда, раніше він випивав усе молоко й з'їдав усю пампушку.

— Ану заглянь під ліжку! — наказав пан.

Педько поколінкував по підлозі.

— Немає нікого.

— Подивися за скринєю, по кутках...

— Порожньо.

— Ну... йди... Скотина ти безрога. Я ще не знаю, що з тобою зроблю. Може накажу набити твою голову соломю, а може поставлю тебе замість городнього опудала.

...Й цього вечора пан ліг спати пізно. Сторожові рейтари, котрі стояли постоем у місті, прийшли до нього додому й повели в корчму, й накликали циган, і гулянкашванка тривала до півночі. Панові гули в голові чмелі, й наступного ранку він довго розпозіхувався, протирав очі, а тоді зовсім тихо покликав:

— Педьку!

Так тихо, що, здавалося, звук завмер за два кроки від ліжка, але Педько, який стояв за дверима, прихилившись вухом до холодних дощок, почув.

Пан не казав нічого, мовчав і покойовий. Він більше не божився, не вклякав на коліна, тільки зсутулився й навіть мовби поменшав. Не дивився й на скаламучену воду, на мокрий рушник, на надпите молоко й над'їдену пампушку, покірно чекав присуду, хоч і не відав, звідкіля й за віщо впало на нього оце лихо, й покарають його безневинно, навіщо пан вигадав таку погану гру. Міг би просто прогнати, наказати вибити на мосту, завдати в колодку чи в «гусака». Але без глуму, без вигадок. Педь-

ко покрутив головою, і йому з очей викотилися дві великі сльозини.

— Йди,— тихо мовив пан.

Увесь день він ходив задуманий, дивився собі під ноги, гуляв по саду, підходив до вікна й заглядав у спочивальню.

Спати ліг рано, крутився на пухких перинах всю ніч, затих аж під ранок. Сон морив його, дрімки обсіли голову, але він уперто проганяв їх, лежав, міцно заплющивши очі, вдавав, що спить, тихо та рівно сопів носом, й таки вловив тихий шелест, ледве чутний повів вітерцю на своєму обличчі, й коли війнуло вдруге, випростався з-під ковдри й міцно вхопив пальцями-кліщами тонку білу руку. Рука пручалася, й пручалася дівчина — без крику, без зойку — мовчки, дихала важко, дивилася на пана глибокими темними очима-квітками з зіницями в золотих обідках, обличчя — довгасте, з гостреньким підборіддям, брови рівні, плисові, волосся густе, ледь кучеряве, на щоках рум'янці нестеменно такі, як на мачках квітки мальви, сама струнка та легка... Вона тремтіла від ніг до голови, саме так тремтіла від вершка до кореня викопана мальва.

— Пусти,— врешті тихо прошелестіли її губи. — Пусти...

— Навіть заради всього світу не відпущу,— відказав пан.— Так судилося долею. Я бачив тебе уві сні. Я чув тебе біля себе повсякчас. Я не женився через тебе... Я не відпущу. Любитиму тебе, як ніхто нікого не любив, леліятиму тебе, пеститиму, й ти полюбиш мене. Я... добрий. Буваю злий зі злими, з лиходіями, й бився з ними, й потинав їх козацькою шаблею, бо козак я, хоч і живу зараз по-панськи, а далі житимемо так, як ти забажаєш.

Під його лагідним поглядом дівчина затихла.

— Я називатиму тебе Мальвою, бо ти і є мальва, і житимеш ти серед квіток та пташок, я маю завершити одну справу, а тоді поїдемо звідси, купимо десь у лісі над ставом дім, слухатимемо солов'їв і я дивитимусь на твою вроду.

...До пізньої осені жили у флігелі пан з панною, жили в злагоді, в тихих розмовах, пан купив бандуру й іноді стиха награвав своїй панні, увечері вони прогулювалися по садочку, й не було в світі щасливішої людини понад того пана. Ніхто не знав, звідки взялася панна, навіть Педько губився в здогадах, вважав, що вона влізла до

пана у вікно, що вони ще раніше домовилися про те, що вона втекла від когось, через те й не виходить за ворота. Панна просила й пана нікуди не виїздити, і він сповняв її волю. Вона нічого не розповідала про себе, тільки сказала, що була в батька одиначкою, жила на хуторі, й кохалася з парубком Гнатом, запряглися кохати одне одного до загибелі, й поїхав Гнат на війну з турками, дала вона йому червону квітку мальву, аби пам'ятав про неї, аби скоріше вертався, але через рік приїхав сусід і привіз засохлу квітку й сказав, що схоронили Гната на високій могилі посеред Дикого Поля. Йї затужила вона так тяжко, що сама стала мальвою, й стояла б так довіку, якби він не викопав її та не привіз сюди.

Восени, на Возвиження випала панові важка дорога — не їхати просто не міг, він не хотів залишати Мальву, а вона не хотіла їхати, просилася й молила, казала, що чекатиме його тут, але пан наполіг і повіз її майже силоміць.

Вони їхали день, і другий, і третій, ночували в полі, а на четвертий, коли переїздили через глибокий байрак, з-під зеленого лісового шатрища вимчав козак на білому коні й зупинився біля карети. І сам білий, наче лунь, сивий-пресивий, хоч молодий і вродливий, а в його карих очах горіла така туга, аж ставало страшно.

— Що ж ти не дождалася мене,— мертвим голосом мовив козак,— а я до тебе з того світу вирвався,— й дивився та дивився, й під тим поглядом повільно, неначе сновида, підводилася Мальва, ступила крок, другий, заплющила очі і впала козакові на пошрамовані руки. Білий кінь заіржав, звинувся і в кілька скоків сховався в зеленій гущавині. Дубове віття зашуміло, затріпотіло й замело слід.

* * *

Миршавий дідок метушився, хапав усіх за поли, запобігливо заглядав у очі:

— Денисе, Денисе, упізнав? Наші ниви за Кіптявим були поруч. А ти, Варко? Кумували ми з тобою в Клекота.

Одні знизували плечима, інші пильно вдивлялися в поморщене обличчя, в вицвілі до безбарвної білості очі:

— Неначе по знаку... Карпо?

— За Павлиною пошліть, за Павлиною, сестрою.

— До батюшки ходімо.

— Він вже сам іде сюди.

Люди рушили до воріт. Мальва стояла, прихилившись до лутки дверей, розкинувши в боки руки, неначе розіп'ята на хресті. Без кровинки в обличчі, з болісно стиснутими вустами, груди їй часто здіймалися, на довгій шиї, у ямці, пульсувала жилочка. Я любив цілувати ту ямку. Мальва справді була розіп'ята, розтерзана, вбита. Я зрозумів — вернувся її чоловік Карпо. Отой самий, підеконом, який відганяв дрюком людей, коли Мальву гвалтував пан. Десь то він бурлакував, волочився, перевівся в старезного діда, а йому ж десь тільки під п'ятдесят, обтіпало його й обмолотило, і став він схожий на куль околоту, з травою і бур'янцем, житнюгом та колючками. Де виявся, як жив, чому не вернувся раніше? Соромився? Але ж нині зовсім не почуває сорому: забув, загубив, розвіяв його, заглядає всім у очі довірливо та наївно, чи то вже така досконала машкара?

У мене стиснулося серце, гіркота, досада, злість зсоталися в ньому в один клубок. Я ненавидів Карпа й досадував на себе, що не приїхав учора, позавчора — загаявся. Одначе що б від того змінилося? Злий кпин долі, яка ходить поперед мене і ламає мені життя. В моєму серці закипіла злість — кришитиму й крушитиму все, що стане на путі, я оглядався, немов зацькований звір, готовий кинутися на будь-кого, хто стане на моєму шляху. Ступив до Мальви.

— Мальво, там, за городом, мої коні. Ходімо мерщій.

Мальва навіть не ворухнулася. Неначе й не чула мене. В цей час біля воріт почувся голосний гомін, і я і Мальва повернули туди голови: прийшов отець Никон, старий піп, ще міцний, кремезний, червонощокий. Карпо зігнувся, зіщулився, переступав ногами в розбитих постолах, нащось зняв з-за спини кропив'яного мішечка з мотуззяними лямками й поклав попові до ніг. Отець Никон мружився, приглядався до Карпа, і раптом вигукнув зовсім не по-священицьки:

— Тю, Карпо, звідки ти взявся? Та я ж тебе вінчав.

Слова про вінчання ввігналися в мене розжареними цвяхами. Я розумів: гаятися не можна, треба вириватися звідси, поки оцей людський вир, неначе болото, не затягнув нас на дно.

Я вхопив Мальву за руку:

— Ходімо!

Її рука була наче нежива. Мальва й далі стояла розіп'ята на одвірку без кровинки в обличчі. Я злякався. Я

не розумів, що з нею сталося, це була зовсім інша Мальва, не та, яку знав — весела, рвійна, безпечна — нехтувала пересудами, ходила у вінку, співала, відкрилася всією душею назустріч коханню.

— Мальво, втечемо на Запорожжя, на паланки, там степ, там воля, там гарно. Купимо хутір, у мене є гроші... Я тебе любитиму, у нас будуть діти.— Я вже не тямив, що кажу.

— Мальво, прокинься, пробудися. Ти ж його не любила й тоді. А тепер це старець, порох, трухлявий пенць... Її уста ледь-ледь ворухнулися.

— Це... присуд... долі. Так мусило статися. Покута...

— За віщо? Кому в радість! — Я тягнув її за руку, намагався повести силоміць, вона руки не виривала, але з місця не зрушила.

— Так мусило статися — я це знала.

Я розізлився, зайнявся гнівом:

— Дурість, божевілля, забобон! Та ти тямиш, що робиш! Прокинься! Ну ж бо!.. Світ великий...

Світ справді великий: є Чорний Ліс, є Дике Поле, є Донецькі степи. Вона цього не знала. Не хотіла знати.

Від воріт вже йшли люди. Ті самі люди, які десять літ тому витруїли презирством, кпинами, насліхом Карпа з села, не давали йому ступити кроку, тепер вони співчували Карпові, жаліли його, на мене ж дивилися вороже, озвірчено. Не знаю, впізнали вони мене чи ні, але це вже не важило. Отець Никон підвів до Мальви Карпа:

— Твоя законна жона. Я вас вінчав.— І в цю мить у його очах майнуло щось схоже на співчуття. Але це вже було мені малою поміччю. За Карпом стояли всі вищі сили, за мною — нікого.

Карпо тупотів на порозі, все ще не наважуючись приступити до Мальви та зайти до хати.

— Ця хата...

— Перероблена з старої, великої,— підказав чоловік у довгій чумарці та солом'яному брилі.

— Батьківської,— мовив, вже утверджуючи своє право Карпо.

В цю мить Мальва подивилася на мене вже з іншого берега, поглядом м'яким, люблячим, прощальним. А ще була в тому погляді невимовна туга, розпука, вдячність за любов, і над усім тим — покора долі, вищим силам. Моя душа зів'яла, неначе осінній листок у приморозь. Я знав, що втрачаю все — любов, надії на майбутнє,

власне, світ. Він для мене померк, спорожнів, стемнів. Я міг розколошкати всіх, громити, рвати, топтати, загнати оце старе опудало в болото, прогнати з двору попа, розігнати людей, але це однаково не вернуло б Мальву. Я для чогось скинув шапку, й отако, тримаючи її в руці, побрів з двору. Плечі менігнулися донизу, то тисячопудовий тягар упав на них, зігнув мене, зім'яв душу, вичавив з серця силу.

* * *

Три тижні я гуляв. З рейтарами, з козаками, з міщанами, з старцями, з чумаками — всіма, хто трапиться. Пив чорно, й гуляв чорно, відчайвно, без просвітку, то зносячись п'яними веселощами високо вгору, то падаючи в найчорніший діл пропитого людського чину, неключимої мерзоти, гидкого презирства до самого себе. На яких конях я не їздив, яких жидів не молотив канчуком, яких танців не танцював, яких дівок не цілував. Де спав, з ким спав, що їв, кого бив, хто обливав мене помями — пам'ятаю кепсько.

Гуляв у тій самій корчмі, що й раніше, але по кількох днях мені там засмерділо. Засмерділо підозрою. Почав помічати, що біля мене крутиться чоловічок з гострим, неначе в дятла, носом, з довгою шиєю, довгими худими руками та цибатими ногами, він видавав себе за мандрівного дяка, але пика, очі, у яких плавало по крижинці, свідчили, що справляє іншу службу. Я підсочив, як він, вийшовши з хати, шепотівся за клунею з чоловіком, котрий до корчми не заходив, а пошепотівшись, швиденько подався геть.

Тоді я перебрався на Шерстівку, в посад. Там корчма чорна, неначе кузня, а корчмар схожий на прибиша. А що вже сморід!.. Шерстівський посад — шкуродерів, чимбарів, кушнірів. Там скрізь на тичинах сушаться шкури — волові, конячі, овечі, собачі, вовчі, тхорячі, зняті з забитої скотини, з дохлятини, й мокнуть у зрізах, викисають, їх шкребуть ножами, чиняють, чорнять, всі ті запахи, випари, надто в туманні дні, повисають над посадом, убивають живий дух, думки, там течуть гнійні криваві струмки, куряться й димлять, — незвичному чоловікові здається, що потрапив до пекла. Й корчма просякнута тими запахами, але там їх трохи гасить крутий горічаний дух, горілка в корчмі жовта, з пригарою, а може й настояна на тютюні — бо дере в горлі, пиво, неначе кінська сеча. Туди перебралося зі мною й кілька гуляк з міста, а гостроносий дяк на Шерстівку не поти-

кався, либонь, знав, що таких дяків у тому місці дуже часто знаходять уранці на скотомогильнику серед дохлятини.

...Гудуть два бубни, ухкають брязкальцями, рвуться на скрипках струни, зубатий рубель гризе качілку, гуркоче й матюкається, заслінка диринчить, жалібно дзвенить під ногами,— танцюють дерева, хилитаються з боку на бік хати, танцюють цигани, танцює медвідь з кільцем у носі, а козак іде видрібця, а козак притупує, відтак зриває з голови шапку і летить, неначе шуліка, по колу, перекидається в повітрі, б'є ногами та долонями по землі, йде навприсядки, аж курява встає. То я вибиваю «Сороки». Музикою, танцями, галасом хочу погасити крик у душі, втоптати ногами в землю лихо, забити памороки брязкотом заслінки. Не погасив, не втоптав, не забив. Бо враз неначе відрізало — опротивіла горілка, опротивіли музики та танці. Й така туга оповила серце, такі тумани обклали голову, хоч топися. Горілка не йде в горло, серце не приймає навіть лихих веселощів. Сиджу вночі при вікні, червоно-сині, неначе щойно з кузні, зорі миготять над головою, тіні від веж і розіп'ятого хреста прослалися по майдані, дві постаті скрадаються попід базарними ятками, колись би це мене зацікавило, я намагався б розгадати, хто та й за чим скрадається, або й пішов подивитися зблизька — байдуже. Все байдуже, нудно мені, печія смокче серце, втікаю думками від Мальви, й не можу втекти. Може поїхати та в один помах порішити все — відтяти шаблею Карпові голову? Дурниця, звичайно.

Аж тепер зрозумів, що втратив не тільки Мальву, а ще щось, значно більше (хоч, здавалося, що може бути більше за кохання), втратив віру в щастя, про яке стільки мріяв. Вже не поїду на Самару, не поставлю хати, не вижену в степ вівці, й мене не зустрине на воротах малжонка — кохана дружина. Вже ніколи не зілле рідна ненька мені з корячка на голову літепла, не подасть чистий рушник. Я ніколи не нарікав на життя, вважав це гріхом, орав свою ниву то важко то легко, але з вірою, а тепер і віра зів'яла. Доля відняла в мене все. Нащо мені жити, коли я не потрібен самому собі.

За тиждень до Здвиження навідав своє село. Удосвіта викопав два круги барвінку в садочку та посадив на материній могилі. Черепочком носив воду, полив, а тоді сидів на рудому горбочку, й чорна дума соталася з серця. Немає в мене нікого, оця могилка — єдине міс-

це на землі, куди можу прийти в час смутку та печалі. Не приніс я радості матері, не приніс Мальві, не приніс самому собі, й тулятимуся далі по світу не знати для чого. Боже, як багато мав, коли була жива матінка, та не розумів свого багатства, своєї доброї години. Вона — єдина душа в світі, якій міг оповісти свої гризоти, свої печалі, й вона б зрозуміла, пожурилася разом зі мною, помолилася за мене Богу... Хто тепер помолиться за мене? Мальва? Але її молитви, неначе зірничі в далекому небі, неначе дощі на чужі ниви.

Потім я сидів у повітці з дідом Хиндею, розпитував про село. Після смерті Пива приїхали судді, урядовці, повихрили та погасали, але не довго — Пива не любили, забив його якийсь заїжджий пан, що не вдивовижу, хіба мало наїздів учинив на сусідніх панів Пиво. Маєток посів Пивів брат у других, він урядовав десь за Білою Церквою, людям від того не погіршало й не покращало. Ті ж п'ять днів панської роботи, те ж саме подимне, млинове, медове...

— А тобі добре в панах? — запитує Хиндя.

— Погано, — одказую.

— І в козаках тобі було погано...

Десь гупала терниця, тінькала на шовковиці синиця. З-за стіжка соломи, боязко, боком до нас наближається дідів онук Панасик, тупцяє на місці чорними, в ципках, ногами, врешті всідається в дідових ногах, затихає. По хвилі починає муркотіти, наче котик — він бавиться китицею на моїй шаблі, легенько, двома пальчиками погладжує наділки шаблі. Очі в нього приплющені, губенята розтулені. Рудий, вицвілий чубок спадає аж до покропленого муратинням носа. Й мене ніби вкололи в серце, кілька гарячих крапель упали на нього. Боже, як мені хочеться отакого хлопчика!.. Аби притулився до моїх колін, аби провести долонею по його чуперові. Не судилося. Судилися мені шабля, яку він погладжує, темна ніч та глибокий байрак. А Панасикові хочеться... Шаблі. Злий насміх долі.

Вернувся в Кагарлик, кілька днів не виходив з хати. Думає, може купити десь хутір, завести баштан, пасіку?.. Одружитися?.. На кому? Полюбити більше не зможу нікого. Та й жити тут мені не дадуть.

А життя тим часом плинуло своєю вічною рокованою дорогою. Плинули човни по Дніпру, їхали чумацькі валки — з пшеницею, кавунами, рибою — везли на продаж у Московію та Польщу, тільки я не їхав нікуди, й не

знав, куди їхати. Від'їхали з міста одні рейтарі, прийшли інші, з ними приїхали ще ксьондзи та старости, орендарі та лихварі. Свої кляті, а чужі клятіші подвійно. Польська варта стоїть у замку, польські наглядачі ходять по базару, встановлюють ціну, карають тих, хто не схиляє перед ними голови, одводять очі од тих, хто їм низенько вклоняється, дає відкупного.

Сироти та вдови — по всім світі сироти і вдови, а тут і вони обкладені чиншем, і старцювати їм заборонено — в Польській державі немає бідних. Я знав їх майже всіх, нужденних та згорьованих, й на відряду власної душі знайшов, як мені здалося, добрий клопіт — закупив кілька хур збіжжя і вночі носив та клав на сирітські та вдовині призьби мішки з житом та пшеницею, й втішався тим, а особливо чутками, що в місті появилася невидимий святий, котрий опікується бідними. Але й те мені обридло, та й зрозумів, що відрядо невелика — всіх бідних хлібом не нагодуєш, тим мусить клопотатися уряд, але ж він... чужинський, і йому байдуже, скільки вимре нашого люду.

На той час мені згадалися мої борги, і я вирішив розрахуватися з ними. Я щось передчував, про щось здогадувався, нічого не знав і вже щось знав.

* * *

Виїхав сам, без кучера та зап'ятника — мені не потрібні свідки. Зустрічаючись з панами, говорив про податки, про сеймові вибори, про непокірних хлопів — бачите, і в мене втік хлоп, кучер, доводиться правити кінми самому. Насправді ж втікали з сеї сторони хлопів рідко — куди втечеш, всюди стоять польські застави, польські роз'їзди, всюди польські пани, польські порядки, а за Дніпром такі ж порядки московські. Гараздують там круто, не шкодують лози, канчуків, диб, гусаків, коллодок, зашморгів, не думають і про завтрашний день, намагаються вичавити все сьогодні, до останньої краплі. В одному селі бачив трьох посполитих, забитих у колодку, посаджених у став, п'явки пообліплювали їх, холод доймав до кісток, навіть звільненням, їм не довго топтати ряст; в іншому селі людей везли на гарбі в залізній клітці, неначе вовків або ведмедів, і скрізь по токах посполиті молотили хліб, але не свій, а панський, а свій догнивав у копах, і над тими молотниками стояли ще одні молотники, з канчуками, й молотили по плечах, ребрах, спинах. І гірко та дивно, що оті, другі молотни-

ки також з наших, справні посіпаки виходять з нашого брата козака, та й з посполитого не гірші, мабуть, ніде в світі немає ширіших перекиньчиків, як українці. Він тобі й белькоче по-чужому, і вдає, що по-своєму не розуміє, і порядки йому чужі кращі, й чужі закони мудріші, ото тільки паляниці наші, та ковбасу і мед зуживає зі смаком. Він вже й пісні свої «забув», і стежки до рідних могил не пам'ятає, і аж репається, оббріхуючи власних предків, запльовуючи своїх богів та розтоптуючи відвічні предківські звичаї. Горе нам, сором і ганьба!

Одначе, всякому терпінню є межа, зріє, неначе в пригаслому багатті, іскра помсти, ви бачили, як те стається! І день, і два лежать зуглілі обаполи, здається, то вже тільки купа вугілля та попелу, не видно ні димку, ні жодної іскорки, і враз спалахне гострою свічечкою вогник, а далі бурхоне полум'я, загогоче, засміється, й шваркне од низу до верху сосна, яка стоїть поруч, і загуде, зареве по всьому лісі. Я ловлю ті іскри в очах, той прихований гуркіт у словах.

...У корчмі у Веселій Долині сидів я з поставцем біля скляного ведмедика з слив'янкою, й присіло біля мене кілька козаків, і один з них упізнав мене, й розбалакалися ми, й повідав він, що в Чорному Лісі на Інгульці збираються козаки та всілякі втеклі сіромахи, день і ніч не вмовкають там ковальські молоти, перековують коси на шаблі, а серпи на ножі, незабаром туди прибуде й Бурій з січовиками, а може й Недайвода. Й задзвонять тоді козаки в ті шаблі, й грізно зарокочуть бандури, і мідні сурми заграють бойовий склик.

...Поїхали козаки, а я довго сидів край столу. Й снувалися в моїй голові думки, і поставало в думках все моє життя, всі кривди та печалі, надто цього останнього гіркого року, й одрубно обривалися всі мої стежки, всі дороги. Шукав я своєї дороги увесь вік, шукав того істинного, великого і праведного, задля чого маю жити, та так і не знайшов. На якому воно полі, на якому шляху, на якій дорозі — земній чи небесній?.. Либонь, нині знаю той шлях, ту дорогу. Вона одна, рокована, праведна, іншої, правдивішої, істиннішої у людей мого краю немає. Для неї прийшли у світ, для неї живемо. Вона одна виправдовує моє буття на землі, вийшовши її, стану перед Богом чистим, з світлою печаллю в душі. Не ми вибираємо свої дороги, а вони вибирають нас по наших серцях.

З усім тим змаліла моя власна помста. Бо горе людське — як море, а мое тільки річечка.

Біля Канева переїхав на той, наш — не наш — бік. Там теж залоги, тільки московські, там теж варта — московська (польська взяла з мене за перевіз з сеї сторони, московська — з тої) і наглядачі, і осавули. Розпанахали чужинці шаблями нашу землю, й збиткуються над нами, й збирають данину таки ж на погибіль нашу. Й скільки це буде — сто, двісті, триста літ — невідомо. Захланні, убогі самі — ніколи не наїлися хліба — захланними, убогими роблять і нас. Ще й ставлять усе своє, убоге, нікчемне вище нашого. Й це триватиме, доки не запануємо у власному домі.

...Заночував на хуторі під Полтавою в багатого козака Криги, хутір — рай-раїна, з садочком і ставочком рибним, з великим баштаном — кавуни та дині вже зібрали, лежать у клуні горами, Кригу ще не обідрали наглядачі та осавули, він ще має силу відкуплятися.

Крига саме пересипав колодязь, і я побачив розкоп — аршинів на півтора вглиб чорнозему такого, як загула коломазь; увесь наш люд міг би жити по таких хуторах, якби не «братове»-сусіди, вороженькі лихі. Розстелив Бог нашу землю, неначе кирею, й котяться по ній од віку з краю в край орди всілякі — в овечих кожухах вовною нагору, в срібних панцирях, гостроверхих шапках, ті, які жеруть сире м'ясо, просякнуте кінським потом під сідлом, і ті, які пожирають смажених у маслі фазанів та стридії, огірки та капусту, ті, які танцюють у степу голі біля розпалених багать, і ті, які ковзають сап'яновими чобітьми по натертих воском підлогах у теремах. Й тільки жорстокість їхня однакова, і нещадимість також. Й ще одна думка туманить мені голову: а все ж я міг мати отакий хутір та втішатися на ньому любов'ю та достатком до самої смерті. Міг би... не судилося. Не хочу жити без любові й на такому хуторі.

В Багатому зупинив коні біля церкви. Сидів, роздивлявся... Все тут здавалося інакшим, ніж тоді. Бо ж тоді дивився іншими очима. Дзвіниця здавалася високою і неначе падала на мене. Насправді вона невеличка й облуплена, а куна, до якої був прип'ятий за руку, виявилася іржавою й тоненькою... Чому ж я тоді не міг її зламати? Й чому дався, щоб мене прикували до труни, мучився в церкві? Он в оте віконечко заглядав місячний промінь... Пройшов дядько, ніс на плечах зав'язані з обох боків штани з гарбузами — в ті штани влізло міш-

ків два гарбузів — зупинився, постояв, подивився на мене — не впізнав, а мені він по знаку, він тоді стояв отамо, біля церковної комірки, курич люльку, на моє прохання піти до отамана не відгукнувся... І всі інші селяни не впізнавали мене, диво, як одміняє людину одежа, чи то одмінюються людські мислі?

Неділя, а церква зачинена, це мене здивувало, я запитав у одного селянина, в другого, але мені не відповідали, люди прошмигували, дивлячись собі під ноги, здавалося, всі вони щось погубили й розшуковують загублене. А може й погубили... Ми всі разом загубили оте, найбільше, що робить нас людьми, певними себе та гордимми... Врешті чорнява, з насунутою на самі очі хусткою молодиця, яка несла в черепочку позичку — жар, — мовила, прикриваючи рукою розпашілі на вітрі вуглики:

— Наш батюшка правив молитву по нашому, по-сільському, а цар наказав, щоб правив по їхньому...

— І де ж він?

— Забрали його... Буцімто людей підбивав на непокору...

Отой попик підбивав людей на спротив? Пробі! Дивовижна круговерть долі. Доля збиткується над нами, як хоче. А може ми самі збиткуємося над собою? По тій стороні Дніпра церкви обертають на костели, людям не вільно молитися по-своєму, і по сій також не вільно. Хоч ніби у нас з москалями й Бог один, і святі та ангели ті самі... Чи вже й Бога втрутили в наші земні справи і він слугує сильнішому? Отці нашої церкви донедавна були вільні, але цар наказав підігнути їх під Московського патріарха, митрополита призначати, а не обирати, обраний архієпископами митрополит утік у Чигирин і сидить там, як журавель на купині. Наші святі принишкили (може завтра їх проголосять грішниками), а ангели розлетілися по всьому небу і не знають, що з ними буде. Буде так, як скажуть московський цар з московським патріархом. От тільки куди подітись священикам тамтої, правобережної сторони?

Молодиця рушила далі, але я наздогнав її ще одним запитанням:

— А осавул?

— Шатило? Корній? Його також прогнали. За попа заступився. Ото його хата.

Я напинив коні біля високого нового тину з загостреними зверху кілками. Стриміли, неначе списи батови,

яка захищається од когось з неба. Хата також нова, на жердці під стріхою — великі вінки часнику та цибулі, пов'язані в пучки головки маку. Чорний пес з жовтими плямами над очима поволік ланцюг, загавкав хрипко й закашлявся. Псові є що стерегти; обора, дві клуні, льодовня... Статкував чоловік, а щось змусило його піти на-супроти власних гараздів. А я мав його за наймізернішого, найнищішого чоловіка. Виколисував думку на люту помсту.

На гавкіт пса від повітки підійшов Корній. Зняв шапку, подивився недовірливо, стривожено. Колись він мені здавався схожим на хижого щупака: довге обличчя, вигострений ніс, рідкі зуби. Приглянувся ниньки — чоловік як чоловік. Обличчя сухе, пісне, але хижості в ньому немає. Чого ж так круто обійшовся тоді зі мною?

— Не впізнаєш? — запитав. — Скажи мені, за віщо ти хотів живцем присипати мене землею?

Корній заморгав довгими стрільчатими віями, зяпнув ротом, тепер вже справді, неначе викинутий на берег щупак.

— Наказав прикувати до труни?..

По довгому худому обличчю прокотилася темна хвиля...

— Не знаю... Збродні завелися в селі...

— Отже, в пострах іншим?

—...І хто б чужий міг убити...

— Сам же кажеш, завелися збродні... А гріх?

Зненацька Корній подивився мені в очі.

— Їх стільки чиниться... Й нікого за них не покарано.

— А ось на тебе впала кара. Чи вже вся?

В свою чергу чинив гріх, залякуючи ближнього. Корній опустил очі, проте сказав твердо:

— Та кара несправедна... На правді стою.

— Не боїшся, що донесу?

— Може й боюся. Але інакше не можу...

— А раніше міг?.. Жінок з дітьми в хляповицю та холод — у поле?.. В будні й свята... Дідів старих гучками у ліс в сніговицю?..

— Є міра.

— Чого? Підлості?

— Терпіння... У власній душі.

То може й добре, подумав, що над нами збиткуються так люто, врешті, міра переповниться і встануть всі... Не встануть. Не в кожній душі є міра, дуже часто та душа, неначе драний лантух, туди просипається все —

кривди і сльози, жертви і офіра. Хтось один має зала-
тати ту діру... Але одному не під силу.

Я підбрав віжки. Нерозгнуздані коні скубли під пло-
том пожухлу траву, з вудил скрапувала зелена слина.

— Міру ми робимо самі,— сказав я.— Іноді вона не-
наче холива, іноді, як наперсток. То вже — яка душа...
Для однієї й наперсток великий...

— Міра є міра,— не погодився Корній.— А що понад
неї, через верх...

— Не вельми праведна думка. Можна цідити кров,
і тільки коли понад верх... Через те й одягаємо один на
одного ярма.

Корній не відповів, а я нокнув на коні. Тепер лишив-
ся останній борг, зовсім маленький — вернути мельнику
гроші за коня, якого взяв у нього в позичку.

...Махтей Ворон кілька разів перерахував гроші (тут
було на доброго коня), по його круглому обличчі, кола-
ми, неначе від кинутого у воду камінця, розбігалися вдо-
волені смішинки, губи витягнулися в дудочку, й він аж
засвистів з радості, а тоді схаменувся, що свистить при
богах, наказав Воронісі подавати обід. Обід був піс-
ний, такий подають тільки наймитам — юшка з плотви-
цею, закралена олією, накапаною крізь проткнуту в
пробці швайкою дірку — Ворон відрахував краплі,—
пшоняна каша знову ж таки з олією, і узвар із гниличок.
Ворониха поскаржилася при гостеві:

— Увесь вік кислятину п'ємо. Он Лукашенки які бід-
ні, а узвар з медом п'ють.

Махтей задоволено засміявся:

— Через те вони і йдуть найматися до мене, а не я
до них...

Аби відвернути господарів від неприємної розмови,
запитав:

— А як коралі? Носите?..

Ворониха махнула довгою худю рукою.

— Краще б ти їх не знаходив... Звідтоді жодного ра-
зу не дав одягнути. Навіть у церкву. Заховав у прискри-
ньок і замки навів. У нас усе під замками, і свічки, і
олія, і сало... Аж поки не заведуться в ньому черви...

Я подумав, що в світі є немало людей, які прирекли
себе і своїх близьких жадібністю на жалюгідне живо-
тіння. Вони живуть від одного червивого сала до іншо-
го... А світ котиться за обрій червонобокими яблуками,
смачними ковбасами, солодкими узварами, про які вони
тільки чули, але яких не куштували. А є інші, які про-

гайнують сток і закінчують життя в нужді та злиднях. Отже, життя і є міра?

Махтей під'їхав зі мною до млина. Колесо крутилося втомлено, байдуже, лотоки загібали воду як і торік, позаторік... сто літ тому.

— Щось помолців не видно,— подивувався я.

— Панське мелю,— чмихнув у вуса Ворон.

— А що, вигідніше, ніж людське? Більше пан полковник платить?

— Ось що він платить,— Махтей скрутив велику загоулисту дулю.— Поки не перемелю йому все... А він відправляє борошенце до Кракова, до Орла, й ще далі...

Млин обвіяний смутком. Не стоять хури, не пасуться воли та коні понад ставом, не горять багаття, на яких помолці варять польову кашу. Навіть верби осмутніли й зронили віття на воду. Тільки бузина буяє і яріє, бузинові хаші по згір'ю вкриті брунато-чорною кипінню, товсте, в дві людські руки, в два сажні заввишки віття клонять важкі грона, з яких аж пирскає чорно-червоний сік, у хашах деруть горло сойки та щось тонко попискує чи постогнує жалібним голосом. На найвищій гілці сидить припутень — великий дикий голуб з сизою голівкою, білими цятками на голові та крилах, опрацьовує пір'я. З ставу повіяло осінню, з верб падало на воду листя з пам'яттю літа, вітер погнав понад дорогою сухий курай, якийсь пір'я — лис чи вовк з'їв куріпку або хохітву, в небі крутили колесо лелеки, старі показували молодим, куди летіти в теплі краї. Вони й мені нагадали про близьку дорогу. І я дивився на те таємниче коло, у якому свій лад, своя доладність, один лелека відривався з кола, а на його місце ставав інший, а той вклинявся з другого краю кола, яке ні звужувалося, ні ширшало, здавалося, хтось невидимий намалював у небі тасьму, по якій і крутяться лелеки, хто він, для чого намалював, коли, й чи намалює її нам?

Бо вони — птахи, горді і вільні... Гарно бути вільним... І я вільний, як птах — ось те, чим найдужче дорожу — воля. Воля-вольная — душа вільная. А виявляється, що воля може бути гіршою від кайданів.

...Я знаю, що влітку ми найдужче прагнемо снігу, а взимку тепла, Бог людині ніколи не догодить. Але не тільки через це я не радію своїй волі. На все свій час... Немає в моєму серці радості, і я знаю, що далі буде гірше. В мене немає нічого. Немає матері, і двір батьківський та хата вже не мої, поки жила там мати, й моя душа

жила серед тих вишняків, моя пам'ять ступала на стоптаний поріг, туди я більше не вернуся, і Мальва лишилася в серці відкритою раною, й кочуся я по світу, неначе перекотиполе — в сонце і шквирю, бурю і сніговицю. Можна б, звичайно, пошукати якоїсь удовиці, а то й дівки, але я не баришник і не кобилу купую. Тепер мені все байдуже... окрім помсти, яка залізним обручем лежить на серці. Помсти не тільки за себе.

Коні тюпачили по дорозі, збиваючи копитами пилючку, мене хилило в сон, і через те не помітив постаті при дорозі, кинувся вже на «добридень». То був панок у круглому капелюшку, куцою, німецькому чи аглицькому каптанці, при шабельці, він чемно вклонився й запитав:

— Не підвезете до міста?

Я напинив коні, панок легко скочив на приступець і сів поруч. Я сидів на панському місці, віжки були перекинуті через передок, провисали, але батіг мав на довгому батожилні, він діставав коней. Повів оком праворуч — панок мені видавався по знаку: кругле, темне обиччя, гачкастий ніс, вузький рот. Й де він тут узявся, чому сам, піший, без виїзду? Але не маю звички розпитувати, поцв'юхував батогом.

Панок усміхався в рудуваті вуса, вмостився зручно, відкинувся на подушку ридвану.

— Хороший день,— мовив.

— Не кепський на цю пору,— відказав я.

Якийсь час мовчали.

— Ну що, віддали Махтею гроші за коня? — раптом запитав панок.

Я здивувався, либонь, панок був у когось з Махтеювих сусідів, або встиг поговорити з самим Махтеєм.

— Віддав.

— Махтей радий?

— А хто не радий, коли повертають позичку. А ви звідки про неї знаєте?

Панок усміхнувся знову.

— Я багато чого знаю.

— Скажімо?

— Ну... Ото бачите куми — одна одній клянуться в любові (ми саме проїжджали селом). — Брешуть обидві. Ото хлопець божиться дівчині — теж бреше — багата. А отой чубатий каже правду — що в нього грошей немає, а носатий не вірить. А в отій корчмі?..

— То не корчма, а крамниця...

— І крамниця, й корчма.. На кілках халяви — сорок сім штук, пуги, хомути, штани, свити, а в кутку стіл... Там корчмар бреше своїй жінці, що продав дві кварта горілки... Півкварти випив сам. Він її боїться.

— По-вашому, світ стоїть на брехні?

Панок викруглив тоненькі острішкуваті брови.

— А то ж на чому. Й щодалі її більшає. Прийде час, у неї віритимуть, як у істину.

Тепер усміхнувся я.

— От бачите,— мовив панок,— і ви не вірите. А я сказав правду.

Минули село, виїхали на роз'їжджену гребельку. Поміж черлених кленів виглянув білими стінами дім, по горі прослався сад, за ним — ставок, все це огорожене високим парканом.

— Тут раює сотник в абшиді Хоцький,— хитнув головою панок.

— Тут животіє пан Хоцький,— сказав я.

Панок запитально стрільнув очима.

— А яке то раювання?.. Нікуди не виїжджає, не виходить, нікого не приймає... Ість, п'є і спить. Умертвив себе за життя.

— Може й ваша правда,— несподівано погодився панок.— А вам самому добре бути паном?

Я здивувався несподіваному запитанню. Дідові Хинді відказав правду, а тут злукавив:

— Ні добре, ні погано.

— Не скажіть,— заперечив мій гість.— Де вже там — бути паном чи попихачем, повелівати чи сповняти веління... А хочете стати великим паном? Дуже великим. У калитці у вас уже не густо... І всі рахунки з світом звели..

Він знав і про мою калитку. Я давно здогадався, з ким маю справу, тільки не подавав вигляду. Одначе не міг відгадати, жартує мій гість чи каже правду.

— Яким це великим?

— Палац, варта, виїзди, полювання... Станете підкоморієм, а далі маршалком сейму... Чи й сенатором, якщо на тамтім боці. Матимете жінок, скільки захочете. Одразу десять Мальв... А на цьому — полковником...

Я сторопів. І розгнівався.

— Не треба мені десять...

— Ну тоді одну... Ту, що по серцю. Насправжки...

— Як це насправжки? Вона...

Панок знизав плечима:

— Карпо може померти... Або знову повіятися...

Я подивився панкові в очі. Дивні це були очі, вони мерехтіли й мовби втягували в себе, зіниці в чорних обідках то звужувалися, то розширювалися, в них курів туманець, неначе в опарах зимою.

— І... за яку ціну? Душу?

— Га-га-га,— засміявся панок.— Всі ви думаете: ва-ші душі такі дорогі, що понад них і немає нічого. Та то драний міх і все. Он їх скільки,— повів рукою на гору, де жінки брали льон, а чоловіки складали його в копички.— Або вийдіть на ярмарок.

— Тоді ж за віщо? За дарма ви не даєте нічого.

— Пхе, за сущу дрібничку...

— За яку?

— Ну, ти не поїдеш (несподіване, жорстке «ти» замість «ви») туди, куди збираєшся. Ні тепер, ні потім — ніколи.

Я на мить замислився. Ще не вирішив до кінця сам, поїду чи не поїду, а він вже знав напевно.

— Тобто, в запорожці?

Нечистий хитнув головою:

— Так. Ні там, ні тут...

— Не стану в захист...

— Не станеш...

В мене попід серцем потягло сквознячком, в грудях, неначе жар під вітром, спалахнув гнів.

— Так це ж... більше за все. За мене, за мою душу... За всіх нас. Воно — понад нами, в нас, на віки вічні. Без нього — ми ніщо, бидло, гній, попіл...

— Про що ти говориш... Його немає,— верескнув панок.— Немає!

— Немає для тебе,— вже спокійніше, суворо сказав я.— Для тебе немає нічого. І кому ти служиш? Нашим ворогам? Я думав, ти струп із п'яти нашого Бога, а ти полигач чужого бога. То ж згинь...

Я задихався, серце мені зупинялося, подих спирало — важко, троєперсто, троекратно перехрестив його. Карета загойдалася, затріщала, щось засвистіло, загуло, й хмарка чорного диму звинулася поруч мене. І зникла, і впала глуха тиша, а по вівсяному стернищу пролетів швидкий крутий вихор.

Я протер очі. Оглянувся.

— Чорт жениться,— показав на вихор вівчар, який верхи гнав насупроти мене отару.

Мав сумнів, що таки жениться, але не відказав нічого.

Мені хотілося до вітру, по малій нужді, — припекло так, що хоч кричи, — і я шукав гожого місця, але куди не поткнуся — за клуню, за кущі ліщини, в берег — скрізь хтось стовбичить або тиняється, здебільшого якісь жінки з сувоями полотна, з корзинами, і я біжу далі. А вже й тепцю не стає. Хоч розв'язуй очкура посеред вулиці. Збіг у виарок, до ставочка, але там почулося талапання по воді.

...Не одразу збагнув, що то не талапання, а покашлювання. Покашлював послушник Олія, він стояв у порозі, невидимий у темряві, але я вже гаразд знав його покашлювання, схоже на тьопання по воді. Покашлює він обережно, несміливо — в такий спосіб будить до утрені — я можу й не обізватися, вдати, що сплю, і він піде геть. Що то гроші — багатий гість, — і покій окремих з периною, і глечик з узваром в головах на ослінці, — всіх інших прочан, які сплять покотом на вкритих соломною дошках, послушники будять штурханами, а декого навіть стягують за ноги.

Але мені все одно треба вставати — по нужді, та й не для того я прибився сюди, аби вилежуватися в пуховиках. Хоч, далєбі, доконечно ще не знаю, для чого. Заховався від нишпорок? Трохи й так. Хочу замолити гріхи?.. Побути в цьому святому куточку? Помолитися за матінку, омити сльозою її святу пам'ять? Либонь. Прийшов скинути з себе бруд п'янства?.. Прийшов на довго? Може, назавжди? Покищо не знаю. Чи вже знаю? Страшно переступити одразу в іншу іпостась. До цього потрібно приготуватися, порадитися з власною душею. Я й раджуся... І тая рада...

Я встаю, одягаюся. Виходжу надвір. Від мого порогу стежка до церкви веде через сад. Її не видно. Стоїть такий густий туман, що його можна різати ножем, неначе холодець. Напівголі дерева виринають ураз, кущі кидаються під ноги, хапають за поли кошавими руками. В тумані, спотикаючись, бредуть прочани; черідкою, неначе легіонери зтяжного війська, пройшли монахи. Ще дуже рано, власне, це не утреня, а нічне моління, я не дістаю годинника, бо однаково стрілок не видно, але відчуваю — нині годин чотири, не більше. Мені незбагненна ця запопадливість, ця строгість: потім ченці увесь день клюють носами й працівники з них кепські.

В церкві блимає кілька свіч — ощадять, — тут холодно й вогко — туман забивається й сюди, він давить, гні-

тять, молитва в'язне в сірій каламуті. Ченці, послушники, прочани стоять на колінах, вони сонні й моляться в'яло, мені здається — без святості, а може я й помиляюся, важко відрізнити щирість від страху. Всі вони бояться ігумена, він справді грізний, несамопитий. Вклякаю на коліна в лівому притворі. Якраз навпроти Богоматері. Поруч мене б'є поклони сивоголовий чернець зі шрамом на лівій щоці, неважко відгадати, що той шрам від шаблі, отож, до свого чернецтва, до битви з нечистим сей чоловік спізнав битв мирських і або обезнадіявся, або забоявся. За ним молодий ченчик, він чи й молиться, клює носом, засинає, й інший чернець штовхає його в спину. Мене також змагає сон, я думаю не про молитву, не про Бога, а про самого себе, докоряю собі й трохи печалюся: немає в моєму серці справжнього смирення, немає й тієї чистої святої любові, з якою дивляться на ближнього. Мені страшно зізнатися, але я не знаю, за що молюся. Й не знаю за що моляться ці ченці. Кожен молиться за спасіння власної душі? Але ж цього мало... За весь людський рід, котрий загруз у гріхах? Моляться, щоб Бог захистив нас від супостатів? І хляться перед супостатами. Ні, чує моя душа, не моляться й за це... Може, декотрі. Тоді, що важить більше, молитва чи шабля? Звичайно, можна перекопати себе — молитва. Але чи це так? Це схоже на те: лишити житній лан і відступити, й жито пожнуть вороги, чи спалити його. Гріх перед Богом і гріх перед людьми...

А може вже й молитися пізно, може Він вже відступився від нашого краю? (Прости, Господи). Грішні мої думки, але я не можу відкараскатися від них, Божі помисли нам невідомі, і невідомо, що він благословляє щирше: брязкіт зброї і поклик до бою з ворогами, чи псалмовий спів во славу Його, прокляття супостата чи смирення? Ось що мене долягає, власне, за цим я й прийшов сюди — дознати, де ж правда, й по тому ступити на ту чи на ту стежку життя. Дивлюся на Божу Матір, яка печально усміхається, і здається мені, що то усміхається Мальва. Гріх великий... А чи винуватий я, що не можу прогнати ті думки? І що увесь світ, який я прокляв, і досі спокуса для мене. То де, на якому полі мое місце? Де краще прислужуся?.. Прислужуся кому? Людям чи Богу! І хіба це не все одно? Не можу з'єднати ці думки, не можу й квіт, іноді напружуюся так, що, здається, ось-ось розчахнеться серце. Від цього мені не спиться, я виходжу на поріг і нишком закурюю люльку. Ще один

гріх... Але без гріхів жити не можу. Без гріхів один Бог, та й то...

І бачу, як бродить поміж могил монастирського цвинтаря чернець у насунутому на самі очі каптурі, як він то зупиняється, то знову бреде, неначе сновида. Шляхта закатувала його дружину, батька та матір, а двійко дітей продала татарам... І він молиться... Не помстився, не спробував помститись. Я шкіргаю зубами, неначе голодний вовк. Як може жити? Чи тут його місце? Коли б таке вчинили зі мною... Але ж і мою матір закатував шляхтич. Перекинчик. Він із своїх... Й давно не свій. Часом монах заходить до церкви. Він не світить свічі, всю ніч стоїть на колінах. Спасається, чи спасає інших? І чи можна таким чином когось спасти?

Знаю, грішні мої думки, але поміняти на інші не можу. Я ось і на Богоматір дивлюся, а думаю про Мальву. Богоматір свята, а Мальва?.. А Мальва якщо й грішниця, то невелика. Чи й зовсім не грішниця. Та й хто знає, чиї гріхи більші. Колись на галері мені казав Корсак, що святу Марію довгий час вважали блудницею. Нагуляла дитя на стороні, воно — святе, а вона — блудниця. І вже потім, років через п'ятсот чи й більше, зібралися докупи всі найбільші попи світу, це в них називається соборами, й проголосили її святою. Я вельми подивував Корсакові розповіді, й аж не повірив йому, либонь, думати про це грішно й зараз, а от думаю. З цього виходить, що те, що нині є грішним, завтра може стати праведним і навпаки... Сьогоднішне зло завтра стане добром?..

Отак і крутять, і переколочують світ хитрі розумом нечесні люди. Виправдовують свої гріхи, свою ницість, ховаються за слова й чинять свої чорні діла. У світі є день і ніч, ранок і вечір, але ранок та вечір тільки для того, щоб засяяло сонце або впала п'ятьма. Й марно називати п'ятьму світлом, а олжу правдою. Хоч є й такі... І є інші... Які вважають, що тільки вони живуть по правді, тільки вони володіють нею і мають право судити інших. Правду вивертають, неначе кожух, то в той, то в інший бік — на дощ або на теплінь. Ім'ям правди побивають усіх, кого хочуть побити. Їхня правда дозволяє їм побивати й руйнувати...

Полум'я свічі мерехтіло в моїх очах. А мені здавалося, що то мерехтять і міняться Маріїні очі. Маріїні чи Мальвіні? Вони справді чимось подібні. І голови їхні, й шиї, і груди. («Гріх, який гріх!»). Ченці кажуть, що

будь-яка любов до жінки — гріх. Не знаю... А тільки ж здається мені, що це найбільше, що Бог посилає на землі людині. І якщо це гріх, то нащо він її посилає? Тоді він сам грішний? Так, від неї й найбільше лиха. А чи краще, якби ми цього не знали? Я втратив матір, і мав би світ мені померкнути від цього, а він меркне від того, що я втратив любов. Таки гріх, великий гріх, і я щиро каюся й щиро б'ю поклони. Я страждаю, але й радію, що спізнав її. Адже довгий час вважав, що моя душа замала для неї. Вона для мене, неначе промінь світла між хмарами... Тепер я спізнав усе. Але тільки спізнав, щоб страждати й оплакувати втрачене.

Мальва лишилася в мені не просто спомином, а думкою про втрачене щастя, яким воно могло бути й не збулося. Саме там скінчилася моя гонитва за ним. Увесь вік я чогось чекав, на щось сподівався. Либонь, люди й називають оте, недосяжне, щастям. Рідко хто його наздоганяє. Або наздоганяють на час. А потім втрачають...

И однаково, у цих розумуваннях мало втіхи. Я не наздогнав, і не вірю, що воно ще раз може явитися мені, але маю жити і йти дорогою, яку вказав Він. Яку вказали предки наші, накладаючи життям. Більшого за Вітчизну в світі немає, і в мене і в усіх інших людей, це великі слова і вимовляти їх можна тільки в церкві. Без неї всі ми маленькі, а хто зрадив її — нечестивці.

Вдень я тинявся по монастирю. Заглядав до пекарні (печі там велетенські, неначе в гаєнні вогненній), до кожевні, до конюшні, там затримувався довше, монастирські коні гладкі, укохані, смирні, здається, й на них перейшла чернеча покора, добре вчищені, стоять у чистих стійлах. І все ж мені здавалося, що у них чогось не вистачало для справжніх коней — перекошланих вітром грив, вогнистого погляду, норову. Але найдовше затримувався в корпусі, де містилася бібліотека й де писці переписували святі книги. Три писці сиділи за однаковими столами, перед ними — черепочки з чорнилами різних кольорів, добре затемперовані пера — їх чинить особливий служник, він носить писцям воду, розгладжує пергамент (дорогі Євангелії в подарунок високим особам), четвертий стіл стояв осібно, за ним сидів ієромонах Елеазар, і сам, неначе пергамент — блідий, шкіра на обличчі в дрібній сіточці зморшок, з вицвілими безживними очима, які однак засвічувалися, коли брав до рук книгу. Він вже не писав, зрідка підходив до того

чи іншого писця, промовляв до нього тихим гаркавим голосом — настановляв, радив, підправляв. Елезару — вісімдесят три роки, п'ятдесят один він просидів у цій келії. Мені цікаво було дивитися, як чудовно нижуть писці гачки та загогулини заглавних літер, а ще цікавіше було, що вони в цей час думають. Кажуть — моляться. Іноді той чи той справді ворухив губами. Але я чомусь не вгадував на їхніх губах молитви. Дознати цього не міг. П'ятдесят один рік за одним столом, п'ятдесят один рік ті самі гачки та загогулини! Що він осягнув за цей час? Яку мудрість тримає в собі? Намагався випитати, пробитися крізь чорну рясу до чернечого серця. Живе воно? Чогось прагне? Таки живе. Елезар любив погомоніти — про благо, про гріх — людське тіло грішне, тільки дух сяє в світі, і яскрить, найясніший, найчистіший він тут, за монастирськими мурами. Ієромонах навертав мене на чернецтво, його мова лилася, неначе потічок спекотної днини, в ній була якась особлива принада, але вознораз і в моїй голові зринали якісь слова... Мабуть, це вперше й по-справжньому дістав мене нечистий, і саме тут, у монастирі, це він нашіптував ті думки. Добре схватися за цими стінами, але для цього треба переконати себе, що світ — це марниця, і всі потуги наші — козацтва — марниця, для цього треба забути про матір, про Василену, про Мальву, про Пива, про Бурого. Забути про Січ, про товариство, про ворогів. А чи й не забувати, молитися про їхню, ворогів, погибіль... Тільки вже он скільки моляться ченці та священники, а вже й церков та монастирів православних на сейбічній Україні майже не лишилося, і на тойбічній вони не наші. Так Господь випробовує нас. «То це він насилає на нас ворогів?» «Не богохульствуй. Ворогів насилає диявол». «А чого він його не приборкає? Адже ми просимо його. І нас, вірних, угодних йому стає все менше. Чи ж добрий то пастух, у якого отара все зменшується і зменшується?» «Стули вуста. Гріх несосвітений. Молися». Ставало страшно, але сумніви не щезали.

...П'ятдесят один рік він переписував святі книги во славу Божу. Мабуть, це подвиг, й ті книги налили святістю його серце... Ногою під столом вичовгав камінь на пів дюйма... По щиколотку... Книга за книгою... Човг, човг... І світ його не тривожив. Ні його краса, ні ницість. Чи краса тривожила? Триста літ, — Елезар розповідав сам, — переписували в цій келії книги. Він продовжив

сумлінну працю тих, хто тут сидів до нього. Бо так робили вони. Так велів ігумен... А сам зробив щось по своїй волі? Вписав щось своє у ті книги? Ні. Навіть квітки в саду не зірвав. Таке його призначення... Творити... творене кимось. Творець один? А моє призначення? Що я тут робитиму? Чиститиму шкреблом коні?.. Щоб возити дрова та воду?.. Спекти хліб і з'їсти?.. А ті коні, на Дикому Полі?.. Господи, просвітли мене! Я все дужче й дужче загрузаю в сумнівах. Он учора чув за трапезою, як один чернець шепотів другому на вухо про Стратонія, якого призначили ключником... А він, мовляв, злодій... Інший чернець, Мелетій, монастирський скарбник, скаржився мені, що його обійшли чином. Йому за п'ятдесят, він низенький, натоптуватий, шоки, неначе кавунці, на носі й на лобі бородавки, очі меткі, хитрі. Показував мені монастирські скарби: часточку животворного дерева, кучку землі з Голгофи, цвях із хреста, на якому розп'яли Ісуса. Я довго приглядався до цвяха. Він звичайний, такі роблять у Козельці.

...Крутить мною біс, водить зворотами... Не можу відкараскатися від думки, що цвяха з того святого хреста бачив у Києві, і в Почаєві, і ще десь... зібрати їх до купи, можна змайструвати воза. Прости, Господи, мені... а чи тим, хто обманює твоїм ім'ям.

Ще Мелетій показував шкатулу дорогу, доверху насипану перлами, два золоті хрести, срібні трисвічники та п'ятисвічники, золоті панікадила, Євангеліє, оправлене самоцвітами. «Обитель наша бідна, є обителі багаті, де скрині набиті золотом, там монахи їдять кашу не з олією, а з маслом...» Не така вже й бідна обитель, і їдять монахи кашу не тільки з олією, а й з маслом, і борщ з м'ясом, і рибу судака та стерлю... В келії-коморі, де ми сидимо, смачно пахне яблуками, Мелетій тримає їх у якійсь скрині, для себе, звісно. Я здогадуюсь, що йому дозволено показати мені монастирські скарби, може й не всі, аби запалити в мені бажання примножити їх...

Мені в грудях реп'яшком ворухиться сміх: вони не знають, що в моїй калитці бряжчить на денці, й годять мені з усіх сил, ігумен двічі садовив до свого столу... Він навіть запропонував висповідати мене, але я відмовився, тоді б мав зізнатися в злобі, яку ношу в серці, і в тому, що недавно вчинив, а нащо те знати навіть ігуменові, а ще тоді доведеться зізнатися, що хитаюся на двох кладках, одна лежить тут, а друга за Дніпровими порогами. Він би умовляв, а то й наклав покуту. І Мелетій

хилить мене на шовковій монастирській траві, а сам каже, що шелестять вони йому не так, як би мали шелестіти, од юних літ у монастирі, склав на олтар сили свої, тисячу разів прислужився мудрістю, а й досі ходить у ієромонахах, а Савроній і Феофан, які й розумом куцїші, й прислужилися братії менше, обійшли його на щербатих монастирських сходах. Це він вимостив їм ті сходи. Він говорить, смиренно опустивши очі, а я думаю, що й тут, за монастирськими стінами, вітер славолюбства розжохує жар нікчемних пристрастей, і тут та ж товчія за владу та за почесні, і тут гординя, а покора показна, або з приневолі. Тоді й покора Господу показна, вона мовби дає їм право підгинати під себе інших, і жадоба не покинула чернечі серця, монахи люблять гроші та дороге убрання. Не всі, звичайно. Є тут люди тихі, скромні, безсрібляники, чисті серцем та помислами, бачив монаха, який безкорисливо лікує прочан — страшні виразки та болячки, і в шпиталі ченці прислужують страждальцям, є схимники, пустельники...

Подобалося мені сидіти в цій келії, дивитися, як неквапливо (а водночас у цій неквапливості був невпинний поступ) нижуть писці літера до літери, складають сторінку до сторінки. І мовчки ворухать губами, моляться чи зчитують написане, іноді вони співали псалми, а коли білували папір, робили зрізи, чинили пера то й гомоніли, розповідали щось із життя святих, а також грішників, надто тих, які побували в монастирі.

І тривожив мої думки, вабив до себе і відштовхував — а що більше, не скажу — ігумен архімандрит Фотій. Чорний, неначе жук — чорні вуса, чорна кучерява борода, чорне, з просинню, волосся, а очі, неначе два буряви, в них — чорна безодня, — міцний, суворий та грізний. Таким знали його ченці, таким постав переді мною. Найбільший бачений мною грішник, а може грішник звичайний, ще й гріхом обороняє святу церкву — Фотія вигнано з двох монастирів, і звідси хотів прибрати його київський митрополит, прислав комісію архімандритську, але Фотій не впустив її. Підвели високі комісари очі д'горі, а звідти, зі стін, подивилися на них гарматки чорні, й подивилися так промовисто, що небораки втікали необзира...

Начувся я про нього всілякого, хоч і боялися ченці свого ігумена страшенно. «Утоплю. Замордую» — найпохватніші його слова. І замордовував. За його наказом забито до смерті одного ченця, який спробував розвінча-

ти свого владику, сказав правду у вічі, ще один повісився в саду сам, чимало їх звідали темряви глибокого льоху за льодовнею. Колишній монастирський стадник справляв при ньому обов'язки містра, йому допомагав кухар Савка, котрий готував настоятелеві якусь особливу смаженю з голубів, яку Фотій дуже любив. Розповідали й зовсім дивовижне: коровниця Вівдя водила в ігуменові покої дівку, переодягнену пахолком, потім він видав її заміж за винника, котрий нині тримає монастирський шинок при дорозі.

Не знав, вірити в те, чи ні, може, то обмови за строгості, за суворість, за надмірні пости й подовжені молитви, за епітимії, за сувору муштру, сливе військову, а не чернечу. Може, їх інакше й не втримати в покорі? «В бідах і скорботах гартуємо душі свої», — сказав мені. Гартуємо для чого? І для чого монастирські ковалі та слюсарі ремонтують старі мушкети, самопали, кують шаблі та ножі запоясні? Тільки так і можна сьогодні оборонити віру святу, вистояти й перемогти? Сам у гріхах, був готовий простити Фотієві всі його сотворені і ще не сотворені гріхи й стати на стіні при одній з гарматок. Я часто піднімався на ті стіни й примірявся поглядом у далеч, великими рогатими тичинами, які лежали на містках, перекидав в уяві приставлені з того боку драбини, бив келепом по важких металевих шоломах.

Одначе дощовий падолистий день наклав ті мої думки чорним поминальним покривом. Приїхав у монастир без будь-якої охорони черкаський підстароста з двома комісарами, двома підсудками та одним писарем, і жодна гарматка не вистрілила, й жоден келеп не звівся, настоятель з братією стояли перед ними сумирні, принішклі, й слухали, як вичитує підсудок з довгого жовтого паперу податі монастиреві — винну, медову, млинову, за освячення пасок, за іордань, за цілування хреста й ще безліч, може там була подать і за молитву до Христа, та я не дочув. Ігумен розписався на тому папері й вклонився. Того самого дня я виїхав з монастиря.

А повернувшись у Кагарлик, продав карету, коні, інше майно, яке мав; всі гроші, які втругував і які ще лишилися в капшуді, розділив на три купки: одну — на церкву, другу — старцям на поминальний обід по моїй матері, третю — на пригощання січових братчиків. По тому помолився в церкві й осідлав коня.

Знову за нами йде погоня. Тепер вже московська. Поганий гетьман український лівобічний Пузієнко виміняв собі в Москві за Україну чин боярський і дівку московську, справивши в Москві бучне весілля, вернувся з воєводами та московським військом. Раніше московські воєводи кубулилися тільки по великих містах — у Києві, в Чернігові, в Переяславі, а тепер обсілися по всіх містах і містечках, їхні перепищики переписали людей, ґрунти і маєтності їхні, зборщики наклали такі податі, що в українців і очкурі затріщали. А разом з очкурами лопнув і терпець. Вдарили дзвони в Переяславі, тепер вже не на злуку з москалями, а на криваву розлуку, у Ніжині й Батурині, люди пішли з ціпами і косами на москалів. Їм на поміч прийшли запорожці. Схрестили з москалями шаблі під Баришівкою, загнали стрільців у болото на Трубежі. Одначе на поміч москалям з Путивля виступило велике московське військо на чолі з боярином Ромодановським, оточило наш табір на Трубежі.

Вісім днів ми відбивали всі налоги, з Низу до нас ще долучилася чата отамана Куцого, але заки пробилися, стратили більше половини людей і весь військовий припас. І в нас не стало провіанту, й гармати наші були малі, а москалі поставили великі гармати, й громили наш табір. На святого Андрія — покровителя нашого гетьмана Бурого — прикрита сніговою завією, вдерлася в наш табір московська кіннота, і хоч її вдалося вибити, погром вчинила страшенний. По тому почалися чвари великі поміж нашою старшиною, реєстровики схилилися до покори, склікали раду й прокричали на ній нового отамана — Джигу, — низовики та козацька сірома з пополитих не погодилися, вчинилася шванка, яку зупинила злива. Під ту зливу ми й вирвалися з табору і ось вже шостий день прямуємо на Низ. Погоня насідає нам на плечі, не відстає ні вдень, ні вночі, у московитів кращі коні, й піхота їхня на возах, наші ж пішаниці розсіялися по лугах та лісах, на возах тільки поранені, не маємо жодної гармати, й коні наші повибивалися з сил, аж хитаються на ходу, і люди хилитаються в сідлах, неначе ковила під вітром. Сьогодні вранці поруч мене спорснув з сідла козак Кузьма Паливода і впав просто під кінські копита. Вже недалеко Козацьке поле, запорозькі місця, Сагайдачне, Стопи і Стоги, Хортиця, вони стануть нам тарчею, заступлять, сховають, і прийдуть нам на поміч козаки, які вернулися з гардів, рибних та соляних

промислів, але до Січі, мабуть, нам вже не добути. Останньою заступою, останнім захистом стала нам річка Орчик, ми щойно перехопилися по довгій греблі з правого берега на лівий і впали тут табором. Ні, не табором, а купою, козаки попадали де попало, чимало коней також лягли на землю, чого вони ніколи не роблять, Бу-рому ледве вдалося зібрати кілька десятків козаків, щоб перекопати шанцями греблю. Одначе ці шанці не вряту-ють нас. Над'їде на возах московська піхота, поставлять гармати й зметуть нас. Кіннота вже спішується по той бік греблі. В повітрі миготить снігова крупа, крізь неї вид-но стрільців у гостроверхих шапках і німецьких найман-ців у панцирях. По той бік греблі — глибокий видолонок, за ним узвіз, на горі кілька хаток, які, здається, кудись пливуть в сніговій імлі. Решта хат села по сю сторону, в лівий бік понад річкою, городи спускаються до самої во-ди. Люди в селі поховалися, тільки біля крайньої хати стоїть дядько в розстебнутому кожусі, дивиться в наш бік. Гребля вигинається дугою, вона довга й вузька, у лі-ву від нас руку по її краю ростуть молоді верби, вони го-лі, без листя, й ніби падають у воду, по якій іде шуга. Тонкі, схожі на скалки бемського шкла крижини крутять-ся на течії, налазять одна на одну, кришаться, і те кри-шиво — шерех — втягується в вузьку лійку річкового стрижня, який з клетотом виносить його на плесо по той бік греблі. Чорний корч посеред річки здається схожим на потопельника, він то занурюється в воду, то зринає знову. Посеред греблі — млин, вкопаний у глинозем, в греблю, старий, зчорнілий, перекритий новенькою дракною. Неначе досугий дід в новому брилі. На той млин — вся наша надія. В ньому козаки закладають по-рохову міну — всі три бочки пороху, які лишилися, ви-бух розметає млин, розметає міст і греблю на кілька сажнів, і тоді танцюйте, воріженьки, на тому боці, а ми з цього будемо дивитися та сміятися. І вгору і вниз на три чи чотири милі немає іншої греблі, отож, аби добу-тися на сю сторну, москалям потрібно добу або й дві, а ми за той час — гай-гай — будемо за порогами. Човна-ми, якщо москалі добудуть їх, гармати та вози не пере-правити,— човни тут маленькі — довбаночки. Ми мляво горнемо землю (не знаю нащо, либонь, про всяк випадок) і поглядаємо на греблю. Там п'ятеро козаків при-лаштовують міну, запалять гнота й прибіжать сюди.

Вже біжать. Надто швидко впоралися. Але чому такі розгублені? Попереду Пукавка, він схожий на зайця —

немолодий, але ще меткий, біжить підстрибом, за ним вимахує руками Оселедець... Всі вони зяпають ротами, перебивають один одного. У Пукавки вибалушені очі, з щербатого рота валує пара:

— Батьку, лихо, немає гнота!..

— Як то немає? — Сказав Бурий. — Куди він подівся?

— Мать і не було...

— В мішку...

— Мішок порожній.

Всі п'ятеро розгублені, з очей випліскує переляк. Він перехлюпує в очі інших козаків, вони кидають лопати, вилазять на окіп. Я чую, як холодок пробігає в мене під серцем. Хтось круто вилаявся, ще хтось побіг від греблі. Може має трута про запас? Де там. Побіг до свого коня. Бурий кусає вуса, обриває шнура на киреї. Вона сповзає на землю, неначе підбитий птах. Маленький, сліпий на одне око козачок Нігтик закрутився на місці, немов ужалений. Ще кілька козаків тупцюють, оглядаються, решта стоять заціпенілі, невловна, сіра пасмуга лягає на всі обличчя. Пасмуга смерті.

— Оно... — каже Пукавка. — Тяжари.

Але всі вже й так почули торохтіння по той бік греблі. У видолинку курять пилюкою перші вози з московською піхотою. Там зчиняється галас, лунають переможні погуки, хтось стріляє з рушниці — з радощів. А ми стоїмо закам'янілі, розчавлені, знищені, навіть Бурий не віддає ніяких велінь, бо немає такого веління, яке могло б нас врятувати. Й раптом ми чуємо плач. Він лине з неба, з снігової каламутної імлі, наростає й наростає. В голові мені темніє — небесні сили відспівують нас. І враз мана розсіюється: то запізнілий заблукалий ключ гусей поспішає до моря. З гори у видолинок котяться вози московської піхоти, її прибуває й прибуває, а з нею й звитяги, а наша звитяга тане. З возів знімають гармати, встановлюють навпроти греблі. У нас немає рятунку. Це розуміють усі. Час спливає, неначе кров з відкритої рани. Кожна нова мить, кожна крапля наближають до смерті. Смерть наближається до нас, як вогонь по гноту до порохової міни.

— Треба... запалити... — каже хтось позаду.

Що запалити? Порох? Без гноту!.. Несосвітено! Так само можна запалити небо.

Либонь, про це думають всі. Але якось так.. як про жахіття в страшній казці.

— Запалити... — неначе сновиди, шепоче Миленський.

Козаки відводять один від одного погляди. Ні сіло ні впало Оселедців погляд зупиняється на мені. А далі на мене чомусь спрямовує погляд Нігтик. Вже й Пукавка — невіра Пукавка — зиркає на мене з-під білих брів. Бачу великі, неначе полив'яні мисочки, очі Миленького. У них страх, і трепет, і щось таке, чого я ніколи не бачив у людських очах. Так дивляться тільки на Бога. Один Бурій не дивиться на мене, опускає голову.

...Що ж, розумію. Вони думають... думають, що таке можу зробити тільки я. Й мене не рознесе на шмаття. Адже я — характерник... Плач у небі затихає. По той бік греблі грає сурма...

А в моєму серці... Нащо комусь знати, що діється в моєму серці...

— Що ж, хлопці,— кажу,— і цю біду перебудемо. У кого тютюн сухий? І добрий таки ж... Поганого тютюну я не курю, се ви знаєте.

Кілька рук простягають до мене кисети. Моняється Лукашенко — скупердій і жмикрут, вдає, що шукає кисет і не може знайти,— в нього тютюн найкращий. Врешті, простягає неохоче. Натопкую носогрійку, трое чи четверо кресал вже вибивають з кременю іскри. Запалюю люльку, про всяк випадок беру в Пукавки кресало.

Але чомусь не можу зрушити з місця. Кляті ноги неначе приросли до землі. В серці — тиша, там немає навіть молитви. Я не можу молитися. Чомусь не можу молитися Богу. Молитва не допоможе мені. Тепер вже не допоможе ніхто. Навіть той, хто стільки разів намагався купити мою душу. Він також не осмілиться підійти до тих бочок... А кляті ноги... Та невже вони кермують козаком, а не козак ними!

Сурма по той бік затихає. Баритися не можна ні хвилини. В останнє обводжу поглядом побратимів, зупиняю погляд на Хрінові, на Пукавці. Враз щось вибухає в серці, мене пориває обняти їх на прощання. Роздарувати на згадку свій нехитрий скарб. Але й того не можна робити. Бог не дав мені ні часу, ні можливості попроситися з світом, минулим, оплакати Україну, нашу біду, проклясти ворогів і побажати щастя друзям.

Кидаю швидкий позирок на Бурого. Він, чи якийсь інший гетьман має повести Україну на останній переможний бій. Бурій дивиться в землю. Випускаю з рота хмарку терпкого диму, затиснувши люльку в кулаці, так що жар облікає долоню, біжу на греблю. Земля позмер-

залася в груддя, ковзаю, перечіпляюся, здається, вона гойдається піді мною, перестрибую зашерхлі калюжки, баюри. Попереду щось гупає — ядро свистить збоку, щось тріщить, неначе ламають хмиз, цвюхає над головою кілька куль, але я вже під захистом млина. Зруб міцний, дубовий. Кидаю останній погляд на лівий берег: козаки стоять біля окопу, хоч ядра вже риють землю за кілька сажнів перед ними. Всі вони дивляться сюди. Бурій, Хрін, Пукавка, Миленький... і знову мене пориває помахати їм рукою на прощання, але я над силу долаю й те бажання. Роздмухую люльку, повертаюся й повільно спускаюся по скрипучих сходах. Один східець, другий, третій, четвертий — останній...

* * *

«Він десь живе, але ніхто з наших чомусь його більше ніколи не бачив». Лука Хрін.

Прийдімо, вклонімося

Роман



1

Вітер свистів, обпалював обличчя — здавалося, з обличчя злітає шкіра,— його двічі перекинуло в повітрі, й нарешті — очікуваний дужий ривок — парашут розкрився, й тонка, як бемське скло — після гудіння літака та завивання повітря,— тиша, тільки ледь чутне вібрування-дзижчання на стропах, і не було ні неба, ні землі — п'ятьма над головою й п'ятьма під ногами, і в тій п'ятьмі внизу, далеко-далеко — один єдиний мерехтливий вогник: ще чиєсь лихо не спало цієї буряної глумої ночі, й по тому, як та іскорка віддалилася й згасла, він зрозумів, що його потужно зносить убік, йому здалося, ніби він падає в чорну прірву й це триває дуже довго,— тільки про це, а також про те, де і як приземлиться — пунктир розірваних думок,— і враз шерех по всьому тілу й майже водночас — страшний удар, криваво-червона заграва в очах і по тому повна п'ятьма. Світ двічі спалахнув червоно й погас.

2

Пізньою ранковою порою спекотного червневого дня тисяча дев'ятсот п'ятдесят сьомого року біля телефонного стовпа з прибитим до нього фанерним вказівником «с. Медведівка» з автобуса «Черкаси — Чигирин» вийшов юнак років двадцяти чотирьох з чорним клейончатим портфелем у руці. Розмахуючи портфелем та наспівуючи впівголоса «Червоні маки» — пісня влетіла йому у вуха кілька днів тому, а що мав вдачу, схильну захоплюватися (якщо вже приліпиться щось, надто як оте: «в темну ніч, коли все спить, щось у житі шелестить»,— не відстане), юнак,— його звали Олегом,— промугикав пісеньку всі три кілометри ґрунтівки, промірявши її жовтими парусиновими черевиками сорок другого розміру,— спочатку полем поміж житами, далі — хирлявим сосняком до горба над Тясмином. І зупинився перепочити, а відтак замилювався: перед ним лежала широка долина — в зеленому кипінні верболозів, молодих очеретів (йому ще ніколи не доводилося бачити таких високих очеретів), осок, лепешняку, в синьому сталевому полиску ріки, в

голубій замрії озерець, зарічків, щебетанні птаства — над одним озеречком вихрило маєво білих крил, там ширяли, то злітаючи вгору, то припадаючи до води, крячки, і все на одному й тому ж самому місці, чи мали багату поживу, чи скрадався по їхніх гніздів'ях якийсь хижак — куниця або тхір, — але їх було дуже багато й галасували вони неймовірно. Літо тільки-но запалило свою зелену свічу, все буяло, наливалося соками, кипіло цвітом, спрагою життя, радувалося — як то скрізь і всюди буває напочатку. Ця просторінь і зелена ярість долини на мить затопили Олегові душу, він і сам був молодий, як все оце зело, перед ним простиралося життя, він їхав по свою удачу, й тонка струна захвату, навіть екстазу продзвеніла в його душі, і він одізвався на неї безпричинним сміхом. Добрий від природи, ладен був обійняти увесь світ. По цей бік річки ліворуч бовванів ліс, по той бік, на горбі, біліло хатками село, либонь, таки Медведівка, до якої добувався, праворуч, у дальній далині, високо, немовби на горах, синьою хмарою мрів ще один ліс, важкий, похмурий, і юнак визначив про себе, що то Мотронинський ліс, і не помилився.

Некрутим розбитим узвозом з одинокою, обпаленою біля кореня вербою, збіг до річки. Й знову подивував — цього разу інакше — моста через річку не було. А був пором із погризених колесами дощок. Він стояв по цей бік, юнак зійшов на нього, але як з ним управитись, не знав, зупинився розгублений. Оглянувся — ніде ні лялечки, тільки сплескувала в річці риба та десь з-за горба подавала голос іволга. Юнак потоптався з одного боку порома, з другого, помітив товсту дротину, пропущену поміж двох обшмульганих стовпців — вона спадала у воду й губилася в глибині, але для чого вона — не зрозумів, як для чого й дві обшмульгані дерев'яні ключки. Зітхнув, сів на поміст, поспускав ноги, задивився на воду. Просто перед ним на течії тріпотіли вузькі, верткі, завдовжки в дитячу долоньку рибки, пливли й нікуди не пливли — серед них траплялися дуже гарні, з червоними перами, вони вели якусь свою, тільки їм відому гру. Збурила вгорі повітря дрімлюга, — здавалося, то бринить обірвана струна, — він підвів голову, а далі знову перевів погляд на воду, над якою літали великі жовто-руді бабки, й сідали на латаття, й там одразу спалахувала вода, — одначе скільки не дивився, жодної бабки риби не вполювали, біля берега на гострих стеблах татарського шабельника гойдалися тоненькі, синенькі бабочки, й

він задивився на них, пригадав, як колись ловили таких бабочок на ситнязі в Коровчиному болоті, задумався, замріявся, й кинувся, коли за спиною пролунали клекіт коліс, тпрукання — з гори з'їжджав віз, запряжений парою гнідих коненят — хомути насовувалися їм на голови, дишель стримів, неначе дуло гармати,— на возі сиділи чоловік та жінка. Віз з ходу вискочив на пором, чоловік натягнув віжки («тпру, граете», хоч коненята і не думали грати, водили пітними боками), стрибнув з воза, привітався на ходу й загородив тищиною з'їзд з порома й прив'язав коненят до тищини. Був у картатій, розстібнутій трохи не до пупа сорочці, вигорілому, збитому на потилицю кашкеті, зашмалений сонцем до мідного поліску, то більше контрастувало з обличчям біле, з-під розстібнутої сорочки, тіло,— весело поблискував зеленими очима. «Чисто тобі гайдамака,— піднесено подумав Олег.— Либонь, хтось з його предків і справді був у гайдамаках». Тим часом дядько, гукнувши «знімай цепки», підняв з помосту обшмуглану до блиску соснову ключку. Олег познімав із вкопаних у берег стовпів цепки й стрибнув на пором, який вже відчалував. Дядько щосили гачив ключкою дріт, який мокрою змією наповзав з дна, Олег і собі підняв ключку, але в нього нічого не вийшло, і він хапався руками за дріт, від чого долоні запекло вогнем і вони стали чорно-руді від іржі.

Коненята з порома дружно взяли під гору, дядько скочив на полудрабок. Олег шкрьобав поруч з возом — ходив він трохи з підскоком, й на ходу витирав зіллям руки. Віз скрипів немазаними колесами (в колгоспі ніколи немає коломазі), чиргикало об ручицю ліве заднє колесо («неначе осьолком по душі». — Олег).

Дядько обмацував блискучими очима Олегову постать.

— Ти, мабуть, студент,— мовив безапеляційно.— До родичів у гості? Хто ж вони такі? — Й, не чекаючи відповіді, казав далі: — У нас місця знамениті. Річка, озера, ліс. У річці всяка риба водиться, і лящ, і судак, і плотва. А в лісі грибів, як гною. Білих ще немає, а сиріжки вже є... Ото один ліс,— показав пужалном,— а ото другий — Мотронівський. Чув, може, про гайдамаків? Там вони ховалися, в яру Холоднім...

Він гомонів і гомонів, натомість тітка, яка з ногами сиділа на возі спиною до коней, не мовила жодного слова. Вона була схожа на квочку, яку щойно скупали в діжці з водою. З-під низько насунутої на лоба хустки

зиркали маленькі, злі, якісь трикутні очі, нижня губа була ображено підтиснута. В задку воза стояв ящик-клітка, від нього повівало густим аміачним духом, вочевидь, дядько та тітка їздили на базар, продали поросята, й дядько встигнув на часинку відвihnутися та хильнути в забігайлівці двісті грамів або вихилити пару шкляннок бочкового вина у ятці у вірменина. З того й дядькова веселість, а тітчина вовкодухість.

— ...Оце ячмінь нашого колгоспу — по картоплищу, а ото вже землі «Нового життя»,— весело розказував дядько.

— Воно йому треба,— процідила крізь стиснені зуби тітка, й дядько на мить затнувсь. Під'їжджали до села, ліворуч темніли будівлі колгоспу.

— А що то таке? — запитав Олег.

— Могила. Давня,— жваво обізвався дядько, радий продовжити балачку.— Тих самих часів, гайдамацьких. Там циферія на хресті...

Олег стрепенувся, він не слухав далі, «могила, стара могила!» Закрокував до могили й по хвилі вийшов на неї. Вона була висока, крута, на маківці стояв приземкуватий гранітний хрест, на якому виднілися дві цифри — тисяча і сімсот, дві інші були з'їдені кулями — нові війни стирали пам'ять про стару. Більше на могилі не було нічого, полин та буркун довкола хреста вже почали вигорати, й пожухла трава на маківці, з правого боку в могилі виднівся якийсь розкоп. Олег спробував заглянути, нічого не побачив, спустився до підніжжя. В розкопів-печері лежали залізні бочки.

— А што тобі тут нада? — раптом суворо прогуділо за спиною в Олега, він здригнувся й оглянувся. У вилоні штахету, звідки, вочевидь, і вкочували бочки в печеру, стояв опасистий чоловік у військового крою кашкеті.— Проході проч, не положено... І вообщє огнеопасно,— гудів зелений кашкет, і Олег низав плечима та крокував до дороги. Зелений кашкет трохи погасив його наївний ентузіазм.

Його зустрів гурт молодих вербичок, одразу за ними починалося село. Юнак з цікавістю розглядавсь на обидва боки. Село багатше за його, чернігівські поліські села: хати великі, розсадисті, криті очеретом з товстим подвійним гребенем, укгрунтованим перехрещеними короткими тичинами, хліви і клуні,— поміж них є нові, вишневі й яблуневі сади — віти з тугими бубочками яблук перевисали через тини. З хати вийшла тітка у синьо-

му фартусі, сипнула за хлівом попіл, і його понесло вітром на неї, кукурікав на колодязному зрубі півень («ще упаде, телепень, у колодязь»), ліниво гавкнув біля воріт рябий пес і пострибав на трьох лапах, підігнувши четверту, до буди, проїхала мимо на велосипеді дівчина з прив'язаною до рами сапою — вона привіталася до нього, й так само привіталася тітка, яка несла в мішку зілля.

З зеленого шумовиння осокорів вигулькнула церква. Досвідченим оком Олег визначив, що вона не нашого віку, про що оповідала й чорна чавунна табличка «Архітектурна пам'ятка. Кінець XVIII століття. Охороняється державою». «Як же вона погано охороняється», — подумав Олег. Стіни пооблуплювалися, стекла повибивані, покрівля обідрана, одна баня скопирснулася зовсім і повисла на ланцюгах, якими колись була укріплена й прикрашена. Мимо проходив чоловік в окулярах зі складеним удвоє портфелем під пахвою — вчитель або бухгалтер, — Олег запитав його, як називається церква й чи давно її ремонтували, чоловік зосереджено подивився на Олега через брудні скельця окулярів, на його худому, з двома бородавками під нижньою губою обличчі відбилося подивування, поправив окуляри й, промимривши: «Не знаю. Не знаю», — зачимчикував геть. Олег зайшов до церкви. Купи битої цегли, штукатурки, якесь залізяччя: либонь, тут був склад металолому, з карнизу над головою зірвалася ластівка й з пискотом шугонула у двері, — і з інших карнизів почали зриватися ластівки, гніздами були обнизані всі карнизи, а в дірку в даху впурхнув горобець і зацвірінькав весело, вітаючи гостя. Згори, з центральної бані звисав ланцюг, на одній стіні жовтіла пляма, з іншої проглядав лик якогось святого; Олег обережно пройшов до олтаря — підлога в багатьох місцях попрогнивала й попровалювалася. «І все ж це свідок... Може, єдиний у цих місцях», — знову піднесено подумав. Він ще довго блукав по церкві — знайшов кілька уламків кольорового скла, шматочок різьбленого дерева з олтарних дверей. І ще знайшов під стіною старі проіржавілі ґрати. «Розпитаюся, й прийду потім», — вирішив і вийшов з церкви. Тут на нього чекала неприємна несподіванка: на пощерблених сходах чипіло двоє людей: один літній, низенький, чорний, як жук, другий молодий, сливе Олегів ровесник, високий, вузькоплечий, в кашкеті з велетенським козирком, про який кажуть, що на тому козирку можуть сидати літаки. Вони стали обіч

Олега, нестеменно як справжні конвоїри, й низенький мовив прокурорським баском:

- Пройдьомте з нами!
- Куди? — здивувався Олег.
- Там узнаете.

Олег хотів протестувати, на думці вже крутилися слова: що за дураші, куди я потрапив, але він трохи й злякався, отож покірно поплівся поміж конвоїрів. Йшли недовго, поминули крамницю, облізлу зелену трибуну й повернули в огорожений низеньким штахетничком двір, у якому стояла біла будівля під червоною бляхою. Біля дверей червоніла вивіска: «Медведівська сільська рада».

«Конвойні» завели Олега до великої порожньої кімнати з двома лавами під стіною, молодший лишився сторожувати — він підкреслював це всім своїм виглядом, старший відчинив оббиті чорною клейонкою двері й зайшов до кабінету. По хвилі знову одчинив двері:

— Веди!

За столом навпроти дверей сидів сивий, аж білий, але ще не старий вродливий чоловік з чорними кошлатими бровами й твердим поглядом, він не запропонував Олегові сісти, запитав строгим начальницьким голосом:

— Хто такий? Що робите в селі?

Поки дійшов до сільради, хвиля обурення в Олегових грудях вляглася, залишився тільки подив, він відказав ображено й трохи стривожено:

— А що я роблю? Нічого такого. Дивлюся.

— Для чого, з чийого дозволу? — ще суворіше мовив голова сільради, з постави, з усього вигляду було видно — відставник, недавній майор або підполковник, майже скрізь вони посіли подібні посади.

— А який тут дозвіл? Стара церква... Могила... Я аспірант Академії наук. Тема моєї дисертації: «Антифеодальний рух в кінці вісімнадцятого століття». Тобто, гайдамащина, Коліївщина. Оскільки цей рух починався тут... Максим Залізняк, Неживий... Я хочу побачити, розпитати. Може, якісь перекази, легенди...

— Документ! — перебив голова сільради.

Олег дістав посвідчення. Воно справило враження: червоні палітурочки, герб, печатка. Голова сільради уважно подивився на фотокартку, перевів погляд на Олега: довгасте обличчя; великі виразні очі, великі губи, ніс з маленькою горбинкою, великі відстовбурчені, які аж світяться, вуха, хвилька русявого волосся над високим чолом. Образа, наївність, непевність в очах. .

— Так, товаришу Зайченко, документ відповідає... — сказав трохи м'якше. — Але є порядок. Спершу треба являтися до органів влади...

— Я не знав, — пробелькотів Олег.

— Аспірант — і не знав... — Петре, — до молодшого «конвойного», — одведи його до Параски Семенівни. Та рознеси самообклад по Зазірках... Скільки треба казати.

— Я увечері.

— Зараз візьми й рознеси. Виконавець виконує, а не розмузикує.

— ...Хто така Параска Семенівна? — запитав на вулиці Олег.

— Учителька історії... Ти того, не обіжайся, — запалив «Біломорину» Петро. Він став добрим компанійським хлопцем. — Тут у нас у могилу вкопалися наші механізатори...

— Я бачив...

— Могила ляска. І в нас у селі є поляки. В десятому коліні, не признаються, а от хтось таки шкребонув. І прийшов цей самий...

— Протест, — підказав Олег.

— Еге ж... Аж із Москви. З посольства їхнього. Напустили ляку... Було начальство з району, і з області. У нас вообщє не зовсім тихо...

— А що таке?

— Ну... Злодійство трапляється. І... — нащо воно тобі. Прийшли.

...Шовковиця по той бік тину, дощаті ворота, двір у споріші, зелений умивальник на стовпі. В городі за перелазом підсипала картоплю жінка.

— Параско Семенівно, — покликав Петро. — Тут до вас з Києва... Микола Іларіонович прислав. — І до Олега. — Ну, я пішов. Бувай. Хом'ячку її прозивають, — мовив пошепки й усміхнувся.

З городу через перелаз ступила середніх років жінка, справді схожа на хом'ячку: видуті щоки, маленькі очі, кирпатий ніс. Вона несла в пелені щирцю, висипала її через огорожу в корито кабанчику. Олег швидко оповів їй, хто він і за чим приїхав.

— Якісь сліди... Перекази, легенди, пісні... Щось свіженьке? І взагалі про Коліївщину. Максима Залізняка.

Параска Семенівна поставила під штахет сапу, з видимою неохотою сіла на лавочці під фанерною літньою кухонькою, покивом голови запросивши сідати Олега;

вона не досапала ліску й не цікавили її ніякі народні рухи. Проте, помовчавши хвилину, сипонула:

— Так, це найбільше за розмахом селянське повстання. Керівником цього народного руху став Максим Залізник, виходець із кріпаків, з бідняцької селянської сім'ї містечка Медведівка... Втративши батька, тринадцятилітній хлопчик пішов шукати щастя на Запорозжя. Багато років він батрачив. Повстання почалося восени тисяча сімсот шістдесят восьмого року в районі Черкас і швидко поширилося по окружних районах. На заклик Залізняка в район Холодного Яру сходилися селяни і козаки з Лівобережжя і Правобережжя. Загони повстанців у червні рушили на Умань — найбільшу фортецю на Правобережжі...

З хащів малини вийшов кіт з намазаним зеленкою розірваним вухом, сів на протопті до хліва, обкутався хвостом і слухав свою господиню, каченята бовталися носами у вкопаних у землю ночвах, горобці цвірінькали на шовковиці. Олегові здалося, що вони цвірінькають іронічно. Все, що розповідала Параска Семенівна, — було написано в шкільному підручнику. Підручник вона знала. Скінчивши, поклала в пелену великі, червоні, з порепаними пальцями руки — руки сільської вчительки, яка сама порає город, і корову, і од якої в класі смердить гноякою, чого, однак, сільські учні не чують, бо самі пройняті тими самими запахами. Олег подумав про те й трохи пригасив прикрість у душі.

— А Залізник?.. Чи відомо, де він жив?.. У кого і де батракував?

— Це — невідомо. Син бідного гончара. Підняв народ проти панів...

Олег зайшов з одного кінця, з другого, одначе скрізь натикався на влевнену, почерпнуту з глибин шкільного підручника відповідь, з якої не виловив собі нічого. Параска Семенівна відповідала коротко, а сама поглядала на город, на недополену ліску.

Вона й про село нічого не знала, не читала навіть Похилевича, а що вже казати про Антоновича, Шульгіна, Єфименко, Корзона, польських авторів, яких Зайченко проштудіював від палітурки до палітурки, йому навіть вдалося прочитати в спецхроні працю Гермайзе, заарештованого в справі СВУ, він шукав і архів, над яким працював Гермайзе, один старий працівник бібліотеки Академії наук пам'ятав той архів, вагою він був у два пуди, але куди подівся, ніхто не знав.

Подавивши зітханья, Олег подякував Парасці Семевні і, сполохавши горобців на шовковиці, вийшов на вулицю. Був розчарований, роздосадуваний, розгублений: куди йти далі? І де ночувати? Вертатися зараз? У цю мить він побачив Петра. Той шкрьобав розбитими чобітьми стежкою попід парканами. Мабуть, вертався з Зазірків, рознісши самообклад.

— Ну що, чимало зеренець виколупав у Хом'ячки? — наморщив в усмішці носа.

— Там і посліду немає,— розгублено мовив Олег.— Не знаю... Даремно приїхав.

Вони проходили повз молочарню, на машину з відкинутим заднім бортом шофер і молочарі ставили бідони з вершками та перегоном, дзвякіт бідонів перебив їм розмову, а коли відійшли далі, Петро сказав:

— Знаєш що? Сходи ти до Сови, Чорного себто. Сова — по-вуличному. У нас усі мають назвиська.

— А хто він такий, цей Чорний? — поцікавився Олег.

— Василь Гордійович? Це... Краще нехай він сам тобі оповість. З ним вуха тримай нашорошеними... І якщо найдеш підхід — щось та надзьобаєш у твою дисертацію.

— А як його шукати, той підхід?

— Ну це... Як трапиться. Дивись по ситуації. Шмаляй отако прямо, тією самою вулицею, якою сюди приїхав, а на вигоні за церквою бери цабе, вулиця — вниз, попід горою, понад річкою, минеш кладовище по горі — його третя хата з синіми віконницями і з флюгером на бовдурі. Чеши!

...З лівого боку вставала гора в диких грушах та вишняках, тернах, дерезі, шипшинах, подекуди до гори ліпилися хатки, з правого боку хати стояли на просторі, за ними — городи, за городами зеленіли очерети, звідти долітало кигикання чайок. Старе кладовище по горі, в тернах і хащах дерези та малини, хата, точніше хатина з синіми віконницями, лісяним хлівцем, городом, який збігав до річки. Біля хлівця спиною до вулиці стояв високий чоловік і щось майстрував. Олег не одразу помітив, що чоловік попід-руки підпертий милицями, що майструє він вудки. Зайченко торигнув дощаною хврткою (ворота блаґенькі, з лат), бо помітив біля дровітні чорного з білими підпалинами пса, який, зігнувшись дугою, сік зубами при корені хвоста блохи.

На стукіт воріт чоловік оглянувся, кинув:

— Він чужих не кусає.

Олег не знав, як сприймати ці слова, мабуть, як жарт,

і пам'ятаючи, що сказав Петро, та щоб одразу не показатися в очах Чорного боягузом, зайшов. Пес двічі гавкнув, забіг ззаду, Олег зіщулювся, далі тіпнувся — пестив носом у литку. Олег таки стримався, страху не виявив.

— Така дурна звичка — до всіх забігати ззаду. Вже й відучував...

Це був чоловік високий на зріст, з різкими рисами обличчя, крутими вилицями, просивиною в густій кучмі — справжній гриві,— коротко підстриженими вусами, з острішкуватими бровами, гострим поглядом, давно неголений, щетина сивіла на вилицях, він здавався трохи схожим на татарина.

— Ви до мене? — не приховав здивування. Олег, сам не відаючи чому, дістав посвідчення, подав Чорному, той узяв, нітрохи не здивувавшись, прочитав, повернув:

— Чим можу служити? — запитав старомодно, трохи іронічно.

Олег оповів про мету свого приїзду.

— Я від Параски Семенівни...

— Вона знає про гайдамаків менше за свого kota. А ти надовго? — одразу перейшов на «ти». — Бачиш... Зібрався на рибу. В цю пору раз на тиждень меліоратори у верхів'ї воду пускають. Шука йде і окунь... — Він мацнув Олега очима. — А, може, ти рибак? Хоч третьої категорії? Рибаки є трьох категорій: поплавочники, донники і сковородочники.

— Я... ловив у болоті в'юнів руками і карасів підштаниками,— розгубився Олег.

— Ну, якщо підштаниками... То, може, махнемо вдвох? Там і побазікаємо...

Побазікати на риболовлі їм не вдалося. Та вони обое й забули про розмову. В березі, в прогні вже стояв хисткий човник з рибальським припасом, вони натопкали в човен сіна й рушили вниз по течії. Чорний, незграбний, важкий на стежці — викидав вперед милиці, загірбав ногами,— в човні виявився метким, вправним, ще й мав надзвичайно дужі руки. Гнав веслом човника — сидів на кормі, Олег — на прові,— занурював по плече руку й виривав з корінням якесь зілля, з коріння вибирав маленьких білих хробачків та вкидав у бляшанку. Вода лизала човен чистими струменями, вигойдувала білі лілії і маленькі біленькі квіточки, яким Олег не знав назви, ліворуч і праворуч голубіли зарічки, блищали озерця, в налиту по вінце бочку одного з них десь дудів водяний

бугай, очеретянки тріщали в ситнягових хащах, і кружляли над головою білі крички.

Вони пристали до старої-престарої — хтозна яких часів — греблі,— тільки дві чи три палі чорніли у воді, в глибині, певно, колись тут був міст, сама гребля осунулася, поросла бур'янами, травою — ледве вгадувалася. У гребельній вирві вода йшла швидше, закручувала тугі спіралі.

Чорний поставив Олега на окуні: «нашилюй по два, по три черв'ячки, отако закидай, нехай грузок лежить на дні, а поводок тріпає вода»;— окуні (не окуньки, а такі окуні) хапали жадібно, жилка різко, разом з поплавком ішла під воду, якийсь час Олег вбивав шпона — промахувався, а далі набив руку, «насобачився», як сказав Василь Гордійович, почав брати рибу. Чорний же дістав з човна марлевого павучка, наловив ним маленьких рибок, заплив на той бік греблі й став на щуку. І щука брала з ходу, він упіймав три штуки, грам по шістсот-сімсот, дві пішли з наживкою і гачками («поставиш стальку — не бере, а жилку часто перекушує»), та раптом Олег почув крик, який струснув його з ніг до голови (подумав — сталося щось лихе), шарпнувся, кинувся і побачив, що Василь Гордійович увесь напружений з закушеною нижньою губою, холеричними очима обома руками цупить вудку, а вода довкруг жилки кипить, вирує, відтак вона збурунилася, величезна рибина викинулася на поверхню, рвонула, але Чорний неухильно вів її до берега, в маленьку глухеньку заточку при греблі.

— Хватай, бери її,— хрипів він,— хоч рибини не було видно.— До човна не підтягну.

Олег кинувся по греблі. А щука вже громила хвостом латаття, рвала кушир, ось вже за півметра од берега — величезна, довгоморда, зелена, але далі Чорний її попхати не міг.

— Бери... За очі... Хватай!..

Олег ступив до самої води, але щуку дістати не міг, вона була перед ним на туго нап'ятій жилці, ще трохи, ще тіль-тіль... і він схопився руками за жилку, щоб підтягнути до себе рибину.

Бринь!

— Дурак! Йолоп! — в одночасся з тим «бринь». Щука, ще отетеріла, стояла. Олег теж не пам'ятав себе, не оте «дурак, йолоп» — штовхнуло його, а невідома йому самому мисливська, поліщуківська, з діда-прадіда хіть; він не стямився, як стрибнув у воду, хапнув щуку за го-

лову, вона тріпнулася, він її не втримав, і в останню мить гребонув воду обома руками й викинув щуку на берег. Вона билася, стрибала, ось-ось — і знову опиниться у воді, Олег рвонувся, гребонув ще раз і відкинув її далеко в траву.

Він важко дихав, здивовано оглядався, з лівої руки цебеніла кров, штани його єдиного напівшерстяного костюмчика були захвойдані вище колін, рукави піджака теж, і він все ще не міг до кінця осягнути, що сталося. А вже поруч нього стрибав на милицях Чорний — не шкандибав, а стрибав, підскакував, — і хрипів, рикав кризь зведені судомою губи:

— Молодець! Сто очок! Рибак! Кілограмів на шість... Ще така не попадалася. Щасливий день!.. Це ти... Якби не ти... — І згодом, трохи охолонувши: — Костюм... Забули перевдягнутися. Нічого, Ліда запере і погладить. Буде як новий.

Юшку варили в саду на тринозі. Василь Гордійович чаклував, священнодіяв: куштував, прицмокував, пфукав у ложку, підморгував Олегові, неначе давньому знайомому — їх заприятлила щука, яка варилася в піввідерному казанку — кілька разів ганяв Олега в город: по кріп, петрушку, цибулю, розказуючи, що на якій грядці росте, юшка пахла гомонськи — спеціями, димком, рибою, він тільки наперчив її до сказу, аж пекло в роті. Вечеряли під грушею за саморобним столиком з лавочками з трьох боків, на той час повернулася з лікарні дружина Василя Гордійовича Лідія Григорівна, висока, худа, виснажена жінка з одцвітими не до кінця облетілої краси. Олег дістав з портфеля пляшку зубрівки («аборигенів треба спочатку споїти, інакше з них нічого не витягнеш» — Нестор, товариш по кімнаті), а Лідія Григорівна фартухом, по-сільському, витерла всередині півстаканчики, і юшка засмакувала ще дужче. Гомоніли про риболовлю, згадували сьогоднішню пригоду, Василь Гордійович розповів про неї Лідії Григорівні, вона сьорбала юшку, усміхалася, як усміхаються дорослі на радіщі дітей, потім розмова перейшла на село, і Олег запитав:

— Василь Гордійовичу, так і невідомо, де жив Залізник? І де стояла хата гончара, в якого він батрачив? Наймитував?

Він уже трохи обзвичаївся, ніяковий, соромливий за вдачею, серед своїх, або коли обсвічувався, ставав компанійським, веселим, дотепним, витійствував (у міру), приставлявся, читав вірші. Він взагалі був товариським

хлопцем: постояти за когось у черзі за квитками, купити ліки, пустити незнайомого приїжджого на свою койку в гуртожитку, а самому переспати на підлозі, було для нього звичним і не обтяжувало його, та він про те просто не думав, легко давав у позичку гроші й забував, кому позичив, але так само легко, захопившись чимось, міг забути й про вельми серйозне доручення навіть власного керівника чи й завідуючого відділом інституту. Але цього разу щось його трохи сковувало, щось тримало на припоні язик, а руки, які здебільшого під час розмови вимахували перед носом співрозмовника, малювали в повітрі гачечки та кола,— чинно лежали на столі.

Чорний хмукнув, аж юшка з ложки бризками полетіла вусібіч.

— Залізник — батрак, наймит? Юринда! Хіріна!

Олег знітився.

— Всі джерела вказують...

— Які джерела, чиї? — в очах легка, незлобива зневага.

— Історичні. Історична наука...

Василь Гордійович скривив у іронічній посмішці губи.

— «Історична наука»... Немає такої науки. Це дівка, яка підставляється, кому треба.

— Василю! — докірливо глянула на чоловіка печальними очима Лідія Григорівна. Але він навіть оком не повів на її докір.

— Ну, для чого існує наука історія?

Олег був ображений за свою професію, за свою науку, й мовив тихо, неохоче:

— Ну... щоб люди знали, як все було. Правду...

— Ха-ха-ха-ха! — вилетіло з широко роззявленого рота — просто таки пашеки Чорного.— Вона існує, щоб правду приховувати. Немає брехливішої науки...

— Як же!

Чорний закріпив п'ятірнею сиву гриву на голові.

— А так. Кожен вивертає того кожуха на свою потребу. Всі люблять історію таку, яка їм на користь.

— Ну, так було колись...— пробурмотів Олег.— Буржуазні історики...

— Ха! А нинішні? Та вони брехливіші за тих в сто разів. Нашу історію колись писатимуть на чистий листок. А все оце, написане тепер, викинуть у нужник.

Він говорив в'їдливо, ущипливо, й, певно, мав від цього насолоду. Його вуса настовбурчилися й стриміли, наче щітки.

— Історія — наука про вбивство. Вбили одного чоловіка — кримінал для одних, сердечні болі для інших, а тисячу, мільйон — це вже історія, яка нікому не болить, бо й ті вбивства кожен повертає на своє. Польські історики писали про гайдамаччину одне, Фундуклей — друге, Максимович — третє; Голобуцький і компанія — що Сталін і партія велють...

Олег знітився. Вітерець страху війнував йому поза коміром, схолодив серце. Він не був зовсім нетямущим. У війну вони з матір'ю евакуювалися з колгоспом — невдало, німці їх наздогнали, — а далі в окупацію він почув чимало такого, про що до війни й помислити не міг... Йому й сьогодні в пам'яті, неначе це було вчора, перемішані з військами біженські валки, кулеметні черги з незахищеного неба, паніка на греблях, на дорогах, де вбита худоба і перекинуті вози та машини, червоноармійські товпи-строї — одні йдуть вперед, інші їм назустріч, — увесь жах оточення — й зведені в небо зі скрюченими в судомі люті пальцями руки бійців: «Оце так «на вражьей земле... малою кров'ю»... В окупацію довідався про арешти, про тридцять третій... Трохи вірив, трохи не вірив. І ось тепер... Хто цей чоловік, що копає нижче глинозему?

А «цей чоловік» провадив:

— У нас немає своєї історії.

— Як то немає? — заперечив Олег трохи з переконання, а трохи про всяк випадок.

Чорний бликнув, білки його очей засвітилися проти вогню.

— А так... Нам нашу історію прописала Москва.

Усмішка в кутиках рота Василя Гордійовича була ехидна і зла. І Олег ще раз подумав, що Чорний — небезпечний, а може, й страшний чоловік. Він насторожився й вирішив нічого такого, що потім могли витлумачити проти нього в певних установах, не казати. Щось йому підказувало, постукувало в серце, що така розмова небезпечна, ці слова можуть застрянути цвяхами, припнуть до хисткої стіни, котра може впасти на голову, привалять. До остороги закликали батьки, знайомі, чужі приклади... І водночас кортіло, вельми кортіло знати не тільки те, про що розповідали викладачі та шкільні і вузівські підручники.

— Отож і гайдамаччина, — перекинув у чорну дірку рота чарку Василь Гордійович, і великий борлак на горлі кавкнув, скинувся, неначе жива істота. — Хтось один пісонув, а наші й підхопили: наймит, батрак. Аякже —

класовий підхід у фокусі. А я тебе запитаю,— раптом нахилився над столом,— тільки ти покрути шариками і скажи по власному розмислу, а не по отому... класовому принципу... Ні,— перебив сам себе,— спершу скажи, скільки було повстанців напочатку?

— За більшістю джерел — дві тисячі.

— Так от,— триумфуючи, мовив Василь Гордійович, на мить підносячися своїми знаннями над вченим аспірантом,— чи могло таке статися, що в один день над двома тисячами людей заотаманував батрак, голожопий горшкар? Отако прямо прибіг од горшків... Га? Що, не було козаків, запорожців, отаманів одчайних?

Олег сидів спантеличений. Справді, такий простий розсуд ніколи не спадав йому на думку. Чому ж він не спав нікому іншому?

— А тепер прими во вніманіє,— триумфував далі Чорний, і горілка з чарки, яку тримав у руці, перехлюпувала на стіл, він ліпив до купи слова сільські, українські, й російські, ще й всілякі партикулярні,— прими во вніманіє, коли почалося повстання. Сам момент! Король Станіслав видає наказ про зрівняння в правах уніатів і православних. Шляхта своєволью згарбузовує Пацьку конфедерацію...

— Барську,— поправив Олег.— Її зібрав Пулавський.

Він, котрий прочитав усе, що написано про гайдамаків, в глибині душі дивився трохи зверхньо на цього сільського мудрагеля, хоч намагався не показувати цього, бо відчував вдачу запеклу, затяту, нестримну.

Чорний нетерпляче хитнув головою, неначе відмахувався від гедзя.

— Спочатку їх зібрав Паць, Пулавський — потім... Згарбузовує конфедерацію... Ну й пішло.— Кручія. Тут і Катька друга вмішалася, послала свої війська. Саме тоді й виступили гайдамаки. Влучили момент. Політика, понімаеш! Вища політика! Гончар її знав?

І знову притиснув, так прищикнув Олега, що той не зміг нічого відповісти насупроти. Врешті здобувся на думку:

— Ігумен Мотронинського монастиря Мелхіседек Значко-Яворський повстанців настановляв...

— Во-во,— підніс угору вказівного пальця Василь Гордійович.— Політкомісар, так сказать. Фрунзе в Чапаєва, тільки вище. Політкомісар завжди вище... Намісник переяславського єпископа на тутешній стороні. Він

губку вимочив і кресало приніс. Правда, кресонув інший. У кінці дав задній хід; коли шаблі святили — дмухнув у Переяслав до Гервасія, єпископа.

Олег сторопів. Він був неймовірно вражений. Всі історики, всі джерела вказували, що освячував повстання Мелхіседек. Він один, Олег Зайченко, знав, що Мелхіседека в той час у монастирі не було. Це було найбільше і поки що єдине відкриття вченого історика Олега Зайченка, він прочитав про це в «Чернігівських Єпархіальних відомостях» і поки що приховував навіть від свого наукового керівника. Щоб потім шарахнути... Обамбурити. Жоден з найбільших наукових авторитетів не володів цією інформацією. А написано ж про Мелхіседека томи. І ось тепер якийсь безногий чоловік у курячій хатці на глиняних ногах, у селі, до якого немає навіть мосту, знає про це. Звідки?

— Так,— витиснув він.— Ножі святив ієромонах Гаврило.

— Не Гаврило,— аж скипів Чорний.— Утреню правив чернець Андрій Проценко... Тоді з церкви винесли клейноди гетьмана Сагайдачного і шаблю Дорошенкову... Вона в схроні лежала. Її взяв Залізник. А освятити людей і вручив йому булаву, а козакам литаври та бунчук розстрижений монах Іван Юрчик. Він же на Залізникові плечі накинув гетьманську кирею, червоним шнуром шиту. Максим став на коліна, клятву склав святу і об'явив усім ім'я своє — Максим Залізник, син Легорія. Бо були такі, що ще не знали його. Вдарили в дзвони, салют вогневий дали. Булава гетьманська, кирея, шабля і клятва на вірність Україні! Пойняв! А ти — горшко-роб, батрак!

Він допив горілку. Вже сутеніло, жар від багаття брався попелом. Десь неподалік хтось доклепував косу на завтра, приглушені пальцями удари по металу розкочувалися по підгір'ю. По вулиці пройшла запізніла череда, запах молока і свіжих кізків долинув аж сюди, перебив запах юшки.

— Лідо, підкинь у вогонь хмизу,— тоном наказу мовив Чорний.— Доп'ємо горілку.

Олег сидів приголомшений, чомусь пригнічений, а чому, й сам не знав. Десь у глибині його свідомості тоненькими голочками прокльовувалися десятки запитань, і викільчувалась якась думка, яку він сам собі боявся вповісти. Виходило, що повстання Залізника було не так антифеодальне, проти панів, як проти польської шляхти,

за Україну... Про таке ніде й заїкатись не можна, а не те, що означити в дисертації. Розгромлять, знищать. Та це, мабуть, вигадка ось цього чоловіка. Легенда, хоч багато в ній такого... чого він, Олег Зайченко, котрий прочитав усе відоме науці про Коліївщину, ні відкинути, ні пояснити не може.

Чорний тим часом закурив. Він помітно захмелів, налив ще одну чарку. Лідія Григорівна хотіла його відтрити від неї: «Тобі не можна», — він відвів її руку.

— Да, Залізник із гончарів... — трохи втомлено сказав Чорний. — Його дід Степан промишляв гончарним ремеслом на Запорожжі, і батько Легорій також був майстром іскусним — вази, амфори робив з глини і теракоти. Спочатку поселився на хуторі Калинівці. Одно время проживав на хуторі Полуднівці, але ні там, ні там не було підходящої глини, і він переселився в Івківці.

Олег відмітив про себе, що джерела вказують на два можливі місця народження Залізника: Медведівку та Івківці.

— ...Далі вернувся в Калинівку. По тому подався в Медведівку. Тут тисяча сімсот двадцять п'ятого року, двадцять першого березня, в неділю, й народився Максим Доленчук, або ж Залізник. Так і було записано в книзі актів церкви святого Миколи. Ті акти — увесь архів — був спалений царициним військом. Щоб, значить, ні сліду, ні духу. І Калинівку спалили дощенту, й інші села та хутори по Тясмину верст на сто. Старший брат палив хати меншого брата. І голови рубав... І — нічирк... Про Кодню всі знають, а про це — ніхто. І ті й ті — і поляки, і росіяни — одного поля ягоди. Правду Тарас казав, що тільки в своїй хаті — своя правда.

Олег розгубився. Страх жорсткою п'ятірнею хапонував за серце. Здавалося, хтось стріляв упритул. Про такі речі чув уперше. Блукали в ньому, довкола нього якісь здогади, домисли, натяки, але блукали як тіні, й розтавали, щойно спрямовували туди зверху червоне світло прожектора. Падали, наче трава від першого посвисту коси. Коли він чився на другому курсі університету, було зарештовано кілька студентів-філологів, до них, істориків, докотилася лише глуха луна. Наче від далекого вибуху. Буцімто читали Грінченка й ще когось. Твори Грінченка можна було взяти в університетській бібліотеці. Та луна пройшла якось повз нього. Бо ніколи не думав у той бік. Сам був з Ніжинщини, у них у селі розмовляли на діалекті («куинь, вуил, радно»), траплялося багато русиз-

мів, але для них то були не русизми, а свої «сільські» слова («да», «конешно», «харашо»), й шкилювали з тих, хто повернувся з армії або якоїсь служби й починав «цвенькати» й «штокати» (як їхній кіномеханік, прозваний Відішем — «відіш, картина не будет ітіть, я не буду крутіть»).

Вони вчилися в українській школі (до революції то була «міністерська» школа, і їхніх батьків навчали по-російськи) за українськими підручниками, де писалося, що щасливе життя дала їм радянська влада, завойована українцями вкупі з російським народом і в основному завдяки російському брату. Вони не вельми переймалися тим, не марширували в піонерських загонах, їхнім приділом були батіг та чепіги, або каламашка — возити сонові шишки та хмиз на паливо.

Віра в ідеали?.. Чи була вона? А що таке ідеали? Знову ж таки, була віра в горб, у корову, у сокиру, з якою їздив красти сухостійний сосняк... Але й не було ніяких сумнівів відносно того, що написано в підручниках. Воно існувало — як... даність. І мова, якою розмовляв, також даність.

У Києві ж чув довкола себе майже суспіль російську мову. На вулиці, в магазині, в трамваї (дуже часто калічену, покруч); в університеті, зазнайомившись із дівчиною, котра розмовляла по-російськи, починав соромитись своєї мови, надто тут брали гору дівчата з романо-германського, майже всі красуні, з заможних родин (мовби з якогось іншого, вищого світу). Чимало хлопців з села також переходили на російську, він і сам у магазині, в трамваї (аби не привертати до себе уваги, надто після одного випадку, коли попросив передати на квиток і пишна дама в короні кіс зауважила: «а ви не можете покультурному», й він знітився, й бовкнув: «Я з села», і всі в трамваї засміялися), почав розмовляти по-російському, йому навіть подобалося говорити по-російськи («разве вы не видите», соковито «чтокаючи» та «чавокаючи», мовляв, і ми не ликом шиті). Вперше щось його затривожило, захвилювало, змусило задуматись на третьому курсі, коли по всьому університету — в групах, на загальних зборах — проробляли, гromили вірш Володимира Сосюри «Любів Україну». Знайшли чимало Сосюриних «підспівувачів»: один науковець захищав дисертацію по творчості Сосюри, другий писав на дисертацію відгук, третій виступив у пресі... В нищівних статтях, виступах на зборах говорилося, що вірш Сосюри шкідли-

вий, там йдеться про Україну поза часом, ідеалізується її минуле, не дотримано класового принципу. Олег взяв у бібліотеці томик Сосюри й кілька разів прочитав «Любіть Україну». У вірші говорилося про «стяги пурпурові», «зойки гудків», «електровози», «братні народи»... Нічого не міг утямити, й закрадалася думка, що тут щось не так, що б'ють Сосюру за інше, за те, що поет палко любить Україну, закликає до того інших, і що ота, декларована партією любов до України, не зовсім справжня, що любити Україну... не рекомендується.

До того, що Олег вернувся на батьківський круг — на терен рідної мови, прислужився й приклад однокурсника, Вадима. Той пройшов війну, закінчивши її в капітанських погонах, з трьома орденами, був найавторитетнішим студентом на курсі, й скрізь і всюди рівно, без виклику розмовляв українською мовою, навіть тим викладачам, які читали по-російськи й до того курсу були тільки російські підручники, відповідав по-українськи. Олег перейняв отой його штаб, але не зі спротиву до поросійщення, не з якихось надто патріотичних почуттів, а просто знайшов те для себе найприйнятнішим, природним, зручним.

Трохи розхвилювався, рознуртувався після того, як йому на кафедрі було визначено тему, й він прочитав основні матеріали з Коліївщини. Вразило, як російський уряд, високі й нижчі військові урядовці, тривалий час підтримуючи гайдамаків (Росії за тодішніх політичних обставин це було вигідно), під'юджуючи їх, захищаючи, яко єдиновірців, у критичний момент підло зрадили, генерал Кречетніков, полковник Гур'єв підступно заманили Залізняка та Гонту до себе на банкет і там похапали їх; приспали, приколихали солодкими похвалами Нежівого та інших гайдамацьких ватажків, дарували їм коштовні каптани та шаблі, а потім в'язали сирицею, одягали на шиї ремінні удавки, катували та мучили, запродували своїм одвічним недругам — полякам, а ті не шкодували батогів та куль. Споїли, приспали й гайдамацьке військо в яру під Уманню й пробудили його гарматними випалами, розстрілювали впритул, з близької відстані сонних, беззбройних. (Пізніше випадково Олег читав у якомусь журналі розповідь внучки Кречетнікова про те, що її дід на старість катувався тим злочинцем, звинувачував у всьому царицю Катерину, бив поклони, то одвічний триб росіянина — проливати безневинну кров, чинити злочини, а потім набивати на лобі гулі).

Олег розумів, що в дисертації доведеться все те збі-
йти, одбутися кількома загальними фразами. І вперше
йому заприкріло, аж трошки потьмяніла в очах світла
наука історія. Але примирився з тим. «Всі це знають, всі
так роблять».

Тепер він стривожився не на жарт. Панікував внут-
рішній домовичок-охоронець, який завжди зичить нам
добра, не вважаючи, яким чином і якою ціною воно ді-
станеться нам, бо він помирає разом з нами, а совісті
позбавлений. Совість може залишитися... у якихось ді-
лах, словах... Але вона малá супроти всього нашого
життя. «А що, коли Чорний провокує? Мовчати, мовча-
ти, не одгукуватися...»

За тими думками, за тією веремією в голові навіть
пропустив чималий шмат розповіді Чорного.

— ...Максим з дитинства проживав у Медведівці в
материні сестри Доленчук Палажки, килимарниці, а та
доводилася сестрою Мелхіседекові. Тепер петраєш? Мел-
хіседек на нього взяв приціл здавна. Послав на Січ...

— Джерела вказують — аргаталував на Січі,— вклю-
чився Олег, свідомо виставляючи заперечення (захисне
для себе) супроти небезпечних аргументів Василя Гор-
дійовича.

Чорний поморщився з досади.

— Коні пас? Чи, може, кози або свині. Ну... ти не обі-
жайся. З конопаса у гетьмани не вискочиш. А він був
гетьманом, затам! Ляхи тоді підігнули під себе увесь
край, майже всі церкви і монастирі перевернули в уні-
атські. Одна Мотрона трималася... гайдамаками в лісі;
в Холодному Яру, там була Січ гайдамацька, і тримав
монастир сотню на Запорозжі в Смілянському курені.
Там Максим і пройшов вишкіл і вернувся сотником на
чолі сотні. А ще до того отаманував у селі над парубка-
ми. Бідовий був, прибийголова. Це поляки прозвали його
Страшним. Максим Страшний! Перший раз напад він із
хлопцями на двірцеву варту княгині Яблоновської, яка
супроводжувала княгинину скарбницю, вдруге — на мо-
настир Миколаївський, на той час уніатський, і був ба-
нітований позаочно й анафему на нього наклали. Прав-
да, те йому було, як тепер кажуть, до лампочки: Легорій,
його батько, за те розплачувався і розорився вщент. Так
що бачиш, не з харпаків він був. Зате Архип Черемшина
добряче збагатився. Олена, його дочка, була коханкою
Максима, він хотів на ній женитися, та не вдалося. Оле-
на потім у Сербиному купила млин і застаткувала. Ко-

ли ж завихрило в Холоднім Яру, втекла в Кременчук. А як погромили гайдамаків, усіх Черемшин шукали, але вони про те дознали, подалися до Херсону, а далі за Дунай, в Добруджу. Від Максима мала сина і дочку. Яка їхня доля — про те не скажу.

Чорний замовк і понурився. В Олеговій голові думки крутилися, як здійняте вихором листя. Не міг знайти їм ладу. Що він чує? Казку, легенду? Жоден факт з розказаного Чорним науці не відомий. Про це немає ані найменшої згадки в жодного з найповажніших істориків. Тоді звідки все це взяв Чорний? Хто все це вигадав? Отако... до ладу. І, треба сказати, чимало фактів звучать переконливо. Пояснюють те, чого донині ніхто не може пояснити. І все ж...

— Василю Гордійовичу! Звідки ви все це взяли? — запитав він.— Ви... історик?

Чорний, котрий сидів похиливши голову, раптом рвонувся, наче ушкварений батогом кинь.

— Що? Історик? Авжеж. Прописував історію... І мені її прописали... На шкурі. Емгебіст я. Підполковник емгебістський у відставці... рядовим.

— Як це підполковник — рядовим? — здивувався Олег.

— А так,— посміхнувся злобиво, саркастично, ця посмішка при світлі згасаючого багаття здалася Олегові зловісною.— По чистій, на двісті кербелів, як і положено рядовому. І посьогодні добиваюся. Ну, нехай тоді... Сталін і кодро... А тепер.... Культ розгребли — всі чистенькі... На тому тижні вибрався в Черкаси до першого... А там мільтон з наганом — не пускає... Ну... я сказав... уголос. Зчинилося.... Вибігло й те падло, Оліферов, це його охороняють, аби не завоняло! «Виведіть». Мало я що пам'ятав тоді... Кинув костилі, спиною — до стіни, рвонув сорочку до пупа: «Стріляй, сука... Тоді не дострілили». «Виведіть». «Виносьте!» — Очі Чорного жактіли, рот перекривився, злоба біла дрожем велике тіло.

— Васю, Васю,— кинулася Лідія Григорівна.— Заспокойся, кинь... Проживемо.

— На дві твої зміни! Тоді сама прибігла. Крові злякалася! А я її не боявся. Вона й на мене. А на них усіх — встократ.

У словах Чорного — і гнів, і щось близьке до сліз, запеклася на серці сукровиця, й ось приспів час, приїхав гість зі столиці, з іншого, «чистого» світу, перед яким він

зривав ті струпи зі злістю і навіть з болючою насолодою. Й зупинити його ніхто не міг. Це не були скарга чи каяття, це була лютість на світ, а найперше на своїх недосажних кривдників.

Олег також почував хвилювання — за Чорного і через нього, — вперше в житті слухав таку сповідь, яка і приголомшила, і прилякала його, одначе не міг стриматися, його самого запалив вогонь, який горів у Чорному.

— За що ж вони вас, Василю Гордійовичу?

Лідія Григорівна метнула на нього докірливий погляд.

Чорний дивився, але, мабуть, нічого не бачив, він дивився кудись назад, у чорну прірву, й чув тільки Олегів голос.

— На фронті, в сорок п'ятому... Кошечкін, полковник засратий... Гнав у лоб на кулемети рота за ротою. Там річечка з гнилими берегами, танкам не пройти. Німці по той бік у селі на горбі засіли... Косовиця... Почекати б до ночі... Так ні... Вона ось прибігла, медсестрою тоді була в госпіталі... Госпіталь підплив кров'ю. Сорок п'ятий, вже ж не було потреби...

— А може, Васю, і йому такий наказ був? — благально мовила Лідія Григорівна.

— «Любой ценой?» Може, й був. Все одно... гад смердючий. Я вскочив на НП, а він прилип до амбразури, у бінокль дивиться, в ніші під рукою баклажка і в руці чашка з спиртом. А сам — хоч викрути. «Що ти робиш? Зупинися!» «Пшел... к матери». Вибив з руки чашку... «В трибунал!» «Стріляй!», — ординарцю. І сам пістолет з кобури рве. Я деменув ординарця... І вистрелив перший... На жаль, оклигав тоді Кошечкін... Так що не спокутував його кров'ю всю свою гидь... Вискочив нагору. Тямлю все й не тямлю... Вже тямлю... Хоч нічого не бачу. Іду... Обстріл... А я й не пригинався. І тут... На лихо чи на щастя мене шарахнуло міною... Півтора роки по госпіталях... І ще півтора під трибуналом... І там — ноги... Просто на засіданні. Колеш голкою — не чують...

— То від поранення, — несміливо Лідія Григорівна.

— Я вже починав ходити. Добили. Отака моя історія, — вихекнув. — Я своє получив. Вони — теж. В ординах, при чинах... Баш на баш. У мене навіть медальки «За победу над Германією» нема. — Саркастична усмішка викривила його губи. — Не заслужив. Так було й буде. Або буде ще гірше. Це також історія.

Відсвіти полум'я танцювали на його щелепастому обличчі, сива кучма розспалася, звисла над лобом, від того воно здавалося зловісним. Гребонув п'ятірнею кучму, налив тільки в свою чарку, забувши про чарки Олега та дружини.

Плечі Олегові зморозило. Він на мить уявив темінь душі Чорного, здригнувся, що там у ній? Може, не бачить і сам, але, либонь, там стільки всього... й такого, від чого можна й збожеволіти. Почувався моторошно, й водночас якось жаско та дивно йому було. Хто він, цей чоловік? Дурень? Розкаяний грішник? Провокатор? На провокатора не схожий...

Аж піт виступив на чолі. Слухав у подиві, майже в трепеті, вперше бачив таку людину і чув слова такої страшної сповіді.

І він, і Чорний... Обое люди — на двох полюсах життя, ох, не хотів би він бути в шкурі Василя Гордійовича, і мимоволі зрадів, що йому не довелося пройти по такій крутій тропі.

Багаття востаннє салапнуло жовтим язичком і погасло. Крізь віття проклюнулися великі білі зорі, які здавалися дозрілими білими черешнями.

Лідія Григорівна зібрала тарілки, підвелася й пішла. Десь далеко, пробуючи голос, рипнула гармошка, завела «Огней так много золотых», в берегах ошаліло бив перепел. Зійшов гостросерпий місяць, залив мертвотним світлом садок, убогу хатину відставного підполковника, гору по той бік вулиці. Ніч накрила совиними крилами землю. Тепер Олег розумів, чому в Чорного така убога хатина і чому така виснажена дружина — вона й зараз працює медсестрою в дві зміни.

— Не знаю, може, я великий злочинець, — порушив мовчанку Чорний. — А може, не я, а інші... Кваша тут у мене в голові... Що я кому заподіяв... Не в тому зараз справа... У Бога я не вірую і в петлю не полізу... Ще й через те, що ні в яке добро не вірю, як і в попів... і в усіляких інших праведників... Де вони, покажи мені хоч одного... Та й... для людей дрюка треба, це теж таки правда, попусти їм... і вони один одного поїдять.

Олег вирішив більше не зачіпати болячку Чорного, вернутися до попередньої розмови. Той сидів утомлений, зронивши руки на коліна. Від річки тягло вільгістю, небо перехнябилось, місячний серп висів на вершечку осокара, він вже вижав небесну оболонь, і по ній блискотіли зрізані стебельця-зорі. По горі в нетрищах гасав

божевільний сміх, то, як сказав Чорний, літала з місця на місце сова. Може, й справді божевільна.

— Дивно, нічого цього, що ви розказуєте про гайдамаків, не знає Параска Семенівна.

Чорний пирхнув у темряві, неначе роздратований кіт.

— Що вона знає, хом'ячка... Стукачка.

— Стукачка? — здивувався Зайченко.

— А то що ж... Стукачі — вони скрізь.

— Як це скрізь? — ще дужче здивувався Олег.

— Ну... скрізь. Будь-де. Такий принцип. У кожній установі. І у вас також. Стопроцентно.— Олега тіпнуло. Шарпнувся думкою до інституту, до своїх. У душу війнуло холодом. Неначе була захищена, зачинена і враз — щось відчинило ту затулу.— А як же, неодмінно. І в селі. В школі, в усіх бригадах. Пустоти не буває. Я їх усіх знаю тут в селі. Приїде уповноважений по молоку або по яйцях... І тупають по одному. Для близіру викличе й кількох таких... не стукачів. Після того, як культ надкололи, деякі перестали ходити на ту сповідь. І тее... Зійдуться двоє сусідів, звісно — дурне село: «Ой, Макаре, якби ти знав, куди я був ускочив». «Не кажи, сусіде, я й сам»... Деякі справді вскакували... Був у полоні... Визволили, а тоді: «Або Сибір, або дембельнемо й ходитимеш до кума». І що робити бідаці, знає: наші табори ще лютіші. Не витягне, загнеться. А настраждався ж... Вмирати не хочеться... Отако. Тепер бардак пішов у органах. Розпустили. Колись був порядок. Спробував би хто-небудь гавкнути...

Олег відчув дивну порожнечу в грудях. Останні слова Чорного щось перевернули в ньому. Думка зблиснула, неначе гайдамацька шабля: «Хто ж у нас... у відділі?»

— Ви так... Той порядок. Хапали людей... Пальці в двері, голки під нігті.

— Ха-ха,— хахакнув Чорний.— Що там голки. А коли отако — сидить чижик на стільці, а йому: «Сядь рівно, ноги вмісті», а тоді торк — кнопочку в столі, і капкан клац — за ноги. Й провалиться плита під ногами, в два пуди, вириває з того самого місця ноги, тягне в преісподню, во мрак... «Скажеш? Підпишеш?» Все підпише.

Чуб на голові в Олега поп'явся корчами, по жолобку між лопатками проповзло щось холодне, неначе гадюка. «Це ж, мабуть, він сам — на кнопочку. Страшний чоловік. Яким був там? Таким... Як усі? Як вимагалось?»

Дрож знову пройшов по його тілу. Він збрився, було лячно.

В темряві пролунав виляск.

— Комарі заїдають,— сказав Василь Гордійович.— Пора спати. Завтра поїдемо на карасі. Знаю одне місечко... Вони там, як картузи, і добалакаємо... Я ляжу в хлівці, а тобі Ліда постеле в хаті.

— Може, я теж у хлівці, на сіні, — попросив, аби менше завдавати клопоту.

— Не заснеш. Комарі, і звуки всякі... Деркач, сови по горі, а вранці — горобці й ластівки. Вони прокидаються раніше, ніж аспіранти. У хлівці — трое гнізд. А на хаті, під стріхою, стрижі... Ціле кодло.

Олег вкладався при світлі гасничка. В маленькій хатині виявилось дві кімнати, більшенька, з піччю, і меншенька, зовсім крихітна. В ній на ліжку з прогнутими пружинами його і вклала Лідія Григорівна. Йому довго не спалося тієї ночі, було душно, й думки товклися в голові, неначе злодії в чужій коморі. Цей день звалився на нього огромом, і годі було розібратися в побаченому, дати йому якийсь лад.

Він був спустошений і переповнений водночас. Наповнений думками про гайдамаків і спустошений сповіддю Чорного. Яка не була каяттям, а чимось іншим: прокльоном і грзньою не знати кому. Вперше в житті Олег почув таке, вперше йому відкрилася прірва в чужій душі, у яку і заглянути страшно. Донині він і не знав, що може коїтися в людській душі, власна ж душа жодного разу не постала перед внутрішнім зором, бачилася вона йому здалек як рівне поле з нечастими видолінками та горбиками, та, власне, й не думав про те. А тепер подумав уперше, ще й з засторогою, щоб не провалитися в отаку безодню. І хоч Чорний не був людиною, яка викликає жалощі, пожалів його. Олегове серце було переповнене добротою, і нині краплі тієї доброти пролилися на шорстку кучму Чорного.

Хапав одну ливну й кидав, або вона обривалася сама, хапав іншу... Перед очима стриміли самі кінчики... Безліч кінчиків. Оте, про гайдамаків, що воно таке? Майже всі імена невідомі науці, події також... А як їх повертає Чорний... А може, вони повертаються самі? І він сам, Чорний?.. То ж він розпанахав сорочку перед начальником МГБ або перед секретарем обкому. А може, бреше? Ні, не бреше. Хто він такий? «І хто такий Я?» — неначе постріл з мороку. А гайдамаки?.. І звідки, звідки він узав усе це? Чому не каже? Якась тут таємниця... І не мала.

Олег відчував: щось борсалоя в ньому самому, щось поміялося, гадюками ворушилися сумніви, тяжкі думки пропікали серце, в якому одначе народжувалося щось нове, незнане досі, трохи лячне й трохи радісне. З болісним усміхом на вустах і заснув.

3

Він прийшов до свідомості й одразу згадав усе. Рвонувся, щоб скочити на ноги, й знову провалився в пійму. Але тепер випірнув з неї раніше, відчув липку солоність у роті, ледь повернув голову, виплюнув кров. За мить вона знову напливла в рот. Виплюнув ще раз. Й так декілька разів. Щось було пошкоджено всередині. Перед очима гойдалася сіра запона. Пам'ятаючи, як знепритомнів допіру, спробував поворухнути правою ногою, й одразу біль пронизав його наскрізь. Він застогнав і заплющив очі. Перележав мить, тепер спробував ворухнути лівою ногою. І знову біль нанизав його на велетенського списа, аж на лобі виступив піт. Страх прострілив серце: він зрозумів, що зламані обидві ноги. Заскрипів зубами, хотів переконати себе, що це щось інше, що він помилився, але ледве зрушував ту чи ту ногу, як знову й знову провалювався в червоний колодязь. Врешті стратив усі сили. Так, обидві ноги зламані. Ось на цей дуб, вивернутий із землі з коренем, він упав. Вирва — поруч. Далі неї він нічого не бачив, хоч уже мав наступити світанок. Так, він уже наступив. Довкруг — густий туман. Світ по вінця налитий туманом і болем. Десь неподалік ціпкнула, обізвалась якась птаха і вмовкла. Оголено, страшно проступало в свідомості: це — кінець. Стало так тужно, аж заболіло в грудях. Світ віддалявся від нього, вже мертвого. Ніколи не думав, що буде так важко помирати. Мав себе за дужу людину, і ось... Помирати отак... У чужому краю, в чужому лісі, чужий усім... Згниє отут, у прикорінні дуба... Вовки або собаки... Якщо й знайде хтось... Перед очима, неначе, навіяне кимось, майнуло: скрючений кістяк у музеї... наполовину розчинений у вапняку. Тільки кістяк, вже напіврозчинений. Розчиниться зовсім. Уже ніколи нічого... І ніякого Страшного Суду... Проминуть віки... І він... Заскрипів зубами... Які дурниці... Такий слабонервний!.. Скільки разів у житті проходив по лезу. По грані. Власне, й поза гранню. Виривав себе... Але тепер інше... Ніякого способу.

Душно... Жахно... «Не панікуй! — наказав собі. — Спосіб є... Один. Пустити кулю...» Дістав з внутрішньої ки-

шені пістолет. Він не хотів його брати. Був упевнений, що не вистрілить з нього. Помилівся. Тепер пістолет — єдиний рятунок від ще страшнішого.

Думка поривалася до чогось світлого, доброго, висмикнула якийсь спомин. Він перетнув його. Не можна розслаблюватися. Не допустити!.. Він був сильний чоловік. Неймовірно сильний.

Оглушені туманом, несміливо перегукувалися птахи. І думки в'язли в тумані. Зненацька до нього долинув якийсь звук. Комариним жалом увігнався у вухо. Він наростав з миті на мить, і вже ліс гудів і дзвенів, те гудіння підломило під себе ліс, і туман і все довкола, врешті воно перейшло в ревіння, в ревісько, яке рвало, шматувало на частини тіло, катувало невідомістю, ще мить — і розірветься серце, але та мить принесла розгад: поїзд, десь тут, зовсім поруч, пролягала колія і по ній їде поїзд. Ось він вже даленіє... Затих зовсім.

Він ще довго лежав з пістолетом у руці. В пістолеті дев'ять патронів, один, дев'ятий, загнаний у патронник. Звести курок. Але він не звів. Мав неймовірно міцну волю. Таку волю називають сталевую. Заховав пістолет і з чохла на паскові виїняв ножа. Перерізав лямки від парашута, який наполовину завис на вітті поваленого дуба, потім перепиляв лямки речового мішка за спиною. Тепер він думав трохи інакше. Шансів майже немає, але пустити в скроню кулю встигне. Пістолет під рукою. Треба — до кінця. До останньої краплі. Тепер неначе кидав виклик комусь... Може, долі? Яка увесь вік гнула й ламала його, вганяла в землю. Виклик темній силі, неначе комусь живому.

Долаючи пекельний біль, повільно, обмислюючи, виважуючи кожен рух, посмикав і стягнув парашут, сухою палицею, яку знайшов біля себе, заток його у вирву. Спустив туди й речовий мішок, спершу розкривши його й діставши клейончатий пакет. Засунув пакет за пазуху. Піт заливав чоло, витирив його рукавом. По тому палицею загірбав сухе торішне листя у вирву, аж поки під ним не сховався останній білий клаптик парашута.

Стиснувши зуби, перекинувся долілиць. Це вартувало ще одного червоного колодязя. Попереду їх було безліч. Він повз на ліктях, волочачи за собою ноги. Втрачав свідомість, приходив до пам'яті, витирив з обличчя рукавом піт, злизував із трави, з листя холодну росу, освіжав у ній обличчя й повз. Ліс лящав від пташиного щебету. Він чув його й не чув. Сонце спивало туман, і

бачив на кілька кроків попереду. В якусь мить у голові майнуло: для чого, за віщо? «Смерть під щебет птахів». «Нікого не вбив. Вбивали мене». Ніколи не жив. Тільки борюся за життя, воліюся по ньому. Серце тануло, неначе грудка льоду. Розжалобився, підер нещасний! Було б не стрибати з парашутом. Захотів... упіймати за один раз... цього самого... золотого барана за золоті яйця. Підмовили... Наобіцяли. Чорна, неключима злоба звела судомою рота. На годинник не дивився. Мучила спрага, почував, що сил не стає. Біль висотав їх до краплі. Смердів потом і кров'ю. Врешті крізь кущі зблиснуло полотно залізниці. Він проповз ще кілька кроків і розпластася під кушем крушини. Не пам'ятав, скільки пролежав так. У забутті й напівзабутті, майже в потойбіччі.

Його збудив металевий цокіт: цок-цок, цок-цок, цокіт щомиті наближався. Вже бачив зігнуту постать у кожушаній жилетці з молотком у руці. Власне, з думкою про нього, колійного обхідника, й повз сюди. Цок-цок, цок-цок, цок-цок. Уже майже поруч. Обережно — свідомо, — неголосно застогнав. Постать стрепенулася, розпротася. Він застогнав ще раз:

— Допоможіть!

Обхідник вагався. Хилитнувся туди-сюди.

— Допоможіть!

Ступив крок, виглянув з-за куща.

Крізь туман у очах, крізь піт погано його бачив. Маленький, здається, дзьобасте обличчя.

— Впав... з поїзда. Підійдіть.

Вагаючись, ступив ще кілька кроків.

— З поїзда? Коли, вночі?

— Вночі. Ноги...

— От лихо. Я зараз у село...

— Зачекайте. Підійдіть ще. Слухайте... Дивіться сюди.— Дістав з-за пазухи клейончатого пакета, розірвав стрічку, розгорнув. Крізь клейонку вискалилися пачки грошей.

— Тут — двісті тисяч. Не лякайтеся, вислухайте. Я з корешами... Ну... взяли касу. Ні, не бійтеся, нікого не вбили. Каса така... Нікому кривди... Не поділили. І вони мене — з тамбура.— Ковтнув в'язку, солону, з кров'ю слину.— Всі гроші — ваші. Двісті тисяч. Вже зараз. Схуйте мене десь... у вас же будка... Або в лісі... Я трохи оклигаю і піду. Ну, тиждень-другий. А гроші — вже зараз. Двісті тисяч,— повторив утретє і вбив їх у голову обхідника. Пачки грошей заворожували, приковували

погляд. Невідь чому обхіднику майнуло: місяць тому в село на машині, новенькій «Победі» приїжджав Мусій Гриненко, з їхніх сільських вибився в професори... Поїхав, а село гомонить і досі про «Победу». Вона коштує шістнадцять тисяч. Двісті тисяч... Це ж скільки «Побед»? Звичайно, на лихо вона йому. Треба хату... Та він не збирається... «Такий шанс» — помімо волі. Раз на віку. Тремтів, немов у пропасниці. Й тоді можна й цей молоток по боці... Мать твою... Страшно. А в нього ж і справді в будці й кота немає. Напарник покинув. Він — за двох. Тільки навідується в село, траву косить для корови по галявинах і попід залізницею.

Голова розколювалася, серце налилося свинцем.

— А ви справді... нікого... при тій касі?

— Щоб я до вечора не дожив. Ось хрест...

У душі обхідник ще не погодився, але вже запитав:

— А як же ми до будки?

— В тебе немає візка?

— Є... і на одну колію, для струменту — по залізниці, і каламашка на двох колесах — сіно возити.

— Поклади сіна... Сіном і прикриєш. І — лісом. Ось гроші... Візьми зараз.

Обхідник і далі не міг відвести погляду від тугих пачок. Все ще вагаючись, нагнувся, потягнув до себе клеїнку, так кіт дістає лапою голову оселедця, яка лежить біля ноги господаря. Розгорнув, подивився й почав засовувати в зелену сумку з жовтими прапорцями, яка теліпалася при боці. Ще ніби й не погодився до кінця, та руки самі ховали тугі зелені пачки.

Він увесь тремтів. А тоді озирнувся в один бік, у другий і побіг.

— Не барися,— і в думці: «А як не повернеться?» Й одразу ж заспокійливо: «Куди подінеться. Гроші взяв».

Незабаром почувся стукіт коліс. Обхідник пхав поперед себе каламашку з цілою копицею сіна.

...Як збиралися на каламашку, як їхали — колеса стрибали на вузлах соснового коріння,— він пам'ятав погано. І — наче в тумані, як брався на горіще сторожки. Під дахом був увірчений гак з фарфоровою чашечкою для електричного проводу, колійник закинув туди віжки, прив'язавши його попідруки, тягнув за кінці віжок, а він руками підтягувався по драбині. Зціпив зуби, зібрав усю волю — боявся на драбині втратити свідомість, хоч біль уже притупився, бив не в серце, а свердлився десь у голові під черепом.

Відходив уже на сні, яким до половини було набите горище. Воно було під шифером, з двох боків оббите шалівкою. В щілини крізь шалівку цідилося світло. Тут поміж ними відбулася ще одна важлива розмова.

— Істи приноси́тимеш двічі на день — вранці і ввечері. Ти увесь час живеш тут? Сам?

— Поки що сам. Напарник покинув. Справляюся. У село навідуюся. Там — баба і діти, вже чималенькі...

— Дітям скажи, щоб сюди не ходили.

— Умгу. Іжа по більшій часті — молоко. Можу ко-рову забрати сюди. Забирав не раз. Зараз різнотрав'я...

— Як хочеш... Тебе як звати?

— Якимом.

— А прізвище? — строго, вимогливо.

— Яким Пилипович Коробченко. А тебе?

Поду́мав:

— Називай Миколою. Постав мені якесь відро. Драбину прийми.— Говорив усе тихіше й тихіше. Йому на очі напливала сіра паволоть.

— Лікаря б,— мовив обхідник.

— Сам розумієш — лікаря не можна. Перед тим, як злізти, смикнеш мене за ліву ногу... щось вона... гірше, ніж права. Якось позростаються... і я піду.

Яким міцно стулив губи. На його гострому, дзьобастому обличчі з невеличким шрамом ліворуч біля рота відбилосся вагання.

— А не позростаються? — видихнув з шипінням.— Гангрена?

Заплющив очі. А коли розплющив, дивився вгору. Там на бантині висіло кілька заячих шкурок (Яким зимою ставив у лісі сильця), напівзотлілих, побитих міллю, а також посторонок чи шматок віжок.

— Бачиш бантину? — вказав очима.— Знімеш мене з неї і закопаєш у лісі... Всіх клопотів.

Сказав тихо, але так, що Яким повірив. І подумав, що цей чоловік сповняє все, що сказав. Це було написано й на обличчі — крутому, майже квадратному, з чітким, неначе в кілька змахів витесаним вправним майстром підборіддям, з горбкуватим носом, і в очах, вузько поставлених біля носа, глибоких, чорних; прослизнула думка: «Це було б найкраще. Ніяких кінців», але одразу ж її прогнало почуття сорому.

— Тепер усе... Смикай... за ліву... І подай води. А якщо є — то й горілки.

Тишу горища проломив зойк. Після того, як зламав

ноги, закричав уперше. Яким приводив його до свідомості водою з великого мідного питуна. А тоді дав випити горілки, і його несподіваний, жаданий-не-жаданий, на добро чи на лихо, гість заснув.

4

Олег пробудився від стукоту в сусідній кімнаті. Він оглянувся. В єдине вікно кімнати, яка виходила в садок, цідився ранок. Стіни були завішені картинами — верба над водою і під вербою човник, соняшники за тином, гайдамаки в лісі під дубом — либонь, скопійовано з чиеїсь картини, здається, Сластіона, й хоч Олег погано тямився на малярстві, визначив одразу — малювання дилетантське, а от картини і портрети, різані по дереву — кращі, щоправда, в Леніна шока здута, неначе від флюсу, а Корнійчук схожий на містечкового цадика, і Залізняка — то ж, мабуть, він — на коні, з булавою, уявляв іншим.

Ускочивши в штани, в майці, босий, вичалапав до сусідньої кімнати. На підлозі біля столу сидів Василь Гордійович — сива кучма волосся впала на лоба, — і з долоні годував якогось птаха, здається, куличка. Намистинкою ока пташина дивилася на свого годувальника й, присідаючи на гузенце, тягла черв'яка.

— Підібрав на березі з перебитою лапкою, — зніяковіло пояснив Чорний. — Дай, думаю... Я без ніг, і воно. Взяв ніжку в лещата, вона й зрослася... Оце вчора скинув патички. Бігає! Нехай ще днів зо два побуде, окріпне, й випущу. — Він оглянувся на Олега й раптом нахмурився. Олег витлумачив те: засоромився за вчорашнє, розсердився на себе: «вивернув душу до печінок перед оцим недовченим горобцем», і поспішив затерти цю мить ніяковості запитанням:

— Це ваші роботи?

Чорний ледь-ледь почервонів. Він був поголений — щокі відливали синявою, в чистій сорочці...

— Та... квецяю і цюкаю. Щоб не здуріти. — І в свою чергу поспішливо перевів розмову на інше:

— Ге, кимариш ти довгенько. Карась того не любить. Він любить, щоб його ловили рано. Вмивайся, зараз поснідаємо... — й, ухопившись однією рукою за лаву, а другою за стіл, дужо кинув своє худе тіло вгору, підвівся й обіперся на милиці, які стояли прихилені до лави.

Олег не поспішав, розглядався по кімнаті: зачитаний томик Шевченка на підвіконні, плетена з лози, мабуть,

саморобна етажерка з книжками, фотографії у саморобних рамках на великій покутній стіні: Василь Гордійович і Лідія Григорівна, обое у військових строях, Лідія Григорівна у вінку, з кошиком, на кількох фотографіях — лобата довгонога дівчинка.

— А це хто? — запитав Олег.

— Та... коза! Донька,— а в голосі глибоко прихована ніжність: Олег одразу зрозумів, що серце Василя Гордійовича аж плавиться від любові до дочки. — Зараз у Лідіних батьків на Полтавщині. У них корова і великий сад...

Снідали вчорашньою юшкою, підігрітою на керогазі, черв'яки на риболовлю вже були накопані, вудки стояли налаштовані біля хлівчика, Чорний дав Олегові старі брезентові штани та картату сорочку, й повз ще не розквітлі головки маку, крізь запах самосійних конопель в кінці городу в супроводі Дуная — чорного з білими підпалинами пса, пройшли до човна. Дунай провів їх тужним гавкотом; пливли далеко — за греблю, де вчора вудили окунів і щук, за старі стоговища, десь за горою диркотів трактор, а в лузі тягнувся невеселий косарський ключ. На біловодді їхню путь перевеслували лапками дика качка з каченятами, вони залишали за собою в'юнкі сліди... Пристали в зарічку та подалися широкою стежкою поміж верболозу і молодой олешини.

— Оце ось,— врешті сказав Чорний, і в ту мить десь зовсім близько розлігся такий пронизливий, хрипкий і іржавий скрип, аж Олегові шкрябонуло по душі, а Чорний сахнувся й став білий, неначе полотно. Відтак отямився, матюкнувся: «Зараза цибата, трахнув тебе хтось, чи що — целка мені знайшлася»,— над зеленим кипінням верболозів незграбно здійнялася чапля, за нею злетіло ще кілька, а також дві чи три на перший взір ніби недоладні, насправді ж красиві, граційні водяні сови.

— Карасів у мене крадуть...

Болітце було невелике, з усіх боків оточене верболозами, приступне тільки в одному місці,— там, на горбочку, вони й розташувалися. Болітце зеленіло ряскою.

— Ич, затягло,— пробурмотів Василь Гордійович, він поклав на землю милиці, зламав і кинув поверх них кілька лозових гіллячок, Олег примостився навпочіпки. Карасі клювали погано, вицупили їх кілька штук — червоних, золотистих, Чорний підбив і виволік одного великого, завбільшки в добру чоловічу долоню, а далі — наче відрізало. Вже пробилосся крізь віття олешин сонце, ви-

мережало химерною мережкою болітце, вже вмовкла, втомившись, іволга, а в металевій сітці хлюпалося сім чи вісім карасиків. Проплив вуж — просто через вудки — обліплений ряскою, здавалося, хтось тягне по болоту жовту мотузку, порозпластувалися, мліючи в сонячному теплі на рясці, жаби, неймовірно великі, завбільшки в дитячий черевик, одна почала полювати за червоненьким поплавком Олегової вудки, її ледве прогнали, — поплавки ворушилися, карасі смоктали черв'яків, але не заковтували гачка, й Олег раз по раз вимахував вудкою впожні.

— Водить, водить, — буркотів Василь Гордійович, — щоб тебе за пупа водило. Або бери, або пливи... к такій матері.

Вигулькували з верболозу чирята, й, побачивши людей, сполохано втікали у верболіз.

— Нажерся карась ряски... Не буде діла... — сплюнув у траву Чорний.

І Олег вирішив, що в такому випадку можна спробувати відновити вчорашню розмову.

— Василю Гордійовичу, — обережно почав він, — от ви вчора казали, що повстання вибухнуло не зразу. Що його готували...

Чорний дістав з бічної кишеньки запряної сорочки складену в квадратики газету, махорку, скрутив козячу ніжку. Ідкий димок заструменів у кучері верболозу.

— Готували, й воно само себе готувало... Край наш непокірний і люди тут горді та сміливі, — підвів голову і в його очах зблиснули сині вогники. — Булькав цей казан давно, а закипів по-справжньому в тисяча сімсот шістдесят сьомому році. За рік до того, як у твоїй історії прописано. Хоч булькало, повторюю, й раніше. В Мотронівських лісах оддавна скуплювався всілякий понівечений православний люд. Ще в літо шістдесят п'ятого жаботинський сотник Харко намітив удар по володарях Смілянських та Чигиринських, по ляхах себто. Він тримав великий недозволений козацький постій. Та про те пронюхав жаботинський суболтерн Гнат Воронич, обдурив, обхмарив Харка, заманив до себе й рубонув йому голову. Харкові козаки тоді вчинили шванку та наробили хропосту. Спалили чимало маєтків і панів побили. А тут — конфедерація. Пацівська і Барська. Ну, що робили конфедерати, ти читав у Шевченка. Православні церкви переводили на конюшні, кривцю лили, як воду... Тутощня шляхта сама їх закликала. Наїхали інквізитори,

каноніки з гайдуками-надвірниками... Всіх отців Жаботинської церкви звинуватили, буцім водились з Харком, і всіх їх засудили на милосердну смерть без пролиття крові.

— Себто, повісили? — перепитав Олег, а сам подумав, що говорить Чорний не зовсім своїми словами, а мовби вичитує з чогось.

— Ага.— Чорний потягнув вудку, чмихнув.— А щоби був здох,— наживив свіжого черв'яка й казав далі:— І в Медведівці вони розорялися так само. Скот забирали, дівчат хапали... А всіх попів медведівських, православних — також без пролиття крові... і все майно стратців забрали. А настоятель Миколаївського монастиря Вісаріон не витримав мук і підвів монастир під римського папу, став монастир кляштором... Лишився в православ'ї Мотронівський монастир із Мелхиседеком. Той опирався щосили. Ну, про запорожців монастирських я тобі казав. І в Яру Холодноярським стояла Січ гайдамацька, осипана шанцями і засіками — твердиня. І друга січ була, за Тясмином, де Ясківці і Чаплище, там отаманував козак Вусач. Отут воно недалечко,— вказав рукою.— І туди, й туди люд втікав од конфедератів, у тясминській січі зібралося тисяч вісім...

Василь Гордійович скрутив ще одну козячу ніжку. Йому подобалося дивувати молодого приїжджого науковця, подобалося розповідати, хоч іноді його обличчям пробігала тінь, було видно, що насупроти стає якась думка, чимось заважає йому. З-за кушів вилетіла чапля, спустила довгі ноги, скрутила крила колесами, хотіла сісти, але побачила рибалок, з кіркотом рвонула вгору.

— Ич, курва,— не випускаючи з кутика рота цигарку, сказав Чорний...— Бач, наполохала... А йди-но сюди,— і потягнув вудку, на якій затріпався золотом карасик. Вкинув його до сітки, наживив, закинув вудку.— Там у них і кузні були, шаблі, ножі кували і навіть лили гармати. Не віриш? Такі, невеликі... гаківниці. А весною шістдесят сьомого на хуторі в Ясківцях збіглася чорна рада. На ній були Іван Вусач, Артем Куди-Яр, Йосип Шелест — отаман холодноярської січі, Роман Золовський. І в травні пішли на Медведівку. Там стояв сильний замок Ольги Яблунівської — Домковської... І сама вона була баба грім, на коні гасала з шаблею: «До лави! До звитяги! На Бога, панове!» — до своїх себто. А свої... Реєстровики одразу склали оружжя. Проте лишилося в неї війська чимало. І налягли вони на луговиків

та холоднорців. Саме тоді й підоспів Максим Залізник із сотнями з Січі. Що там зчинилося... Теж не милували нікого. Кокнули княгиню... і коменданта, й інших... Відправили службу Божу, православну. Максим наказав покарати зрадників Миколаївського монастиря. Чотирьох монахів забили на смерть... Кількоро їх втопилося в Тясміні — утікаючи... Вісаріону, пріору, відрубали праву руку і праве вухо. Отако... Сурйозні були наші антоцесори — себто прародителі наші...

Олег давно забув про вудки. Намагався запам'ятати імена, факти, аби спробувати хоч дещо перевірити по архівах. Щоправда — що перевіряти? Ці імена, цифри, факти ніде не означені. Якби хоч якось записати... Він зайорзався. Стурбувався раптом не знати чого й Чорний. Почав складати вудки.

— А далі — знову конфедерати. Ще страшніші факції. Аж до весни шістдесят восьмого. Тоді гайдамаки брали Медведівку вдруге. Вже з Залізником. Шелеста було вбито... Свої ж навели на нього обмову. Залізняка настановили над усіма. Ну, та це пісня довга... Чи, як ти кажеш, історія...

Чорний закрив дірчастою кришкою банку з черв'яками, вкинув до торби прикорм, який лишився (згодувати курям), мотузками зв'язував вудки.

— Пролили крові і ті, й ті... Гайдамацької крові пролито більше, й ні за понюх тютюну. Як і вообщє нашої, української крові. Не всі те хочуть пам'ятати. А ще ж як нам колють очі тією кров'ю. А самі пролили... Цар і його шайка... Тепер про те й казати не можна. Інші народи свою кров окупили. А ми — ні. Ну, та годі. Поїхали. Нічого цим засранцям черв'яки згодувувати.

— Василю Гордійовичу, — все ж наважився Олег, трохи приляканий словами Чорного і трохи розчарований, що той не хоче розповідати далі. Нехай і казка... Але щось у ній є, цікаве й значне. — А пісня звідки?

— З неба!

Нахмарений, крутолюбий, гнав веслом супроти течії човна. Та біля греблі раптом повернув ліворуч, пристав до берега. Спираючись на милиці, виліз.

— Оце бачиш — острів, на ньому стояв Миколаївський монастир. Давній монастир, великий. Я ще пам'ятаю... кільканадцять будівель — одноповерхових і двоповерхових.

Олег здивовано озирався, острова він не бачив. Пінилося куші верболозу, таволги, гнало бур'янища...

— Вже не острів. Друга протока йшла попід тим краєм. Мости — там і тут, колись — звідні, підйомні. Сюди й татари не добігали... Річка велика була. І монастир. Тут десь скарби закопані. Де не штирни — дзвенить. У нас багато хто гарячі гроші знаходив. І зараз шукають. Он у Гнилушок все дворище перекопане. Ушули попровірчував, сохи в клуні... Колись гроші в деревині, в дубах живих ховали, просвердлить гайдамака дірку в дубові й заб'є туди таляри або дукати. Пастухи в Осенщині підпалили дуба, й потекли срібні сережки.— Василь Гордійович захоплювався все дужче й дужче. Його обличчя палало, очі горіли жаским вогнем.— Якби не ноги... Я знайшов би. Он там таки був відкопав горщика... Самі п'ятаки царські... Три срібляники...

— І де вони? — вкльонувся в його щільну гарячу мову Олег.

— Зі срібних поробив блешні. А ті викинув. На який вони біс... Кажу ж, тут де не штирни — дзвенить. Не віриш? Подивися.

Чорний раптом обіперся грудьми на одну милицю, а з другої вправно, вмах скрутив гумового ковпачка. Милиця була, наче багнет. Штирнув в одному місці, в другому, в третьому.— О, е... Ні, цегла... І це цегла... А це ось... Чорт, не взяв лопату.— Обличчя йому заливав піт, руки тремтіли.— Біжи, принеси весло. Копай, тут м'яко.

Олег ухоркався, доки вигріб ямку на пів ліктя. Чорний упав навколішки, вигріб з ями якісь черепки.

— Тьху, кахля. Стара...

— Я візьму...— Олег зібрав черепки на купу.— Однесу в музей, нехай подивляться. (Він справді потім одніс кахлю в музей, там її поцінували вельми, склеїли й виставили серед експонатів сімнадцятого століття).

Чорний сів, він важко дихав, груди йому ходили ходором, на скроні здригала синя жилка. Зірвав листок щавлю, пожував, виплюнув.

— Розорили... Мать їх... Таке багатство було. Перевели на гівно. А бібліотека, а архіви... У тридцять... якому ж це? не пам'ятаю. Першому чи другому, прийшов наказ спалити бібліотеку й архів. Наїхала міліція. Три дні два колгоспи возили воловими возами по оцій ось греблі й отамо скидали в кострище. Куди тому Гітлеру. Вогонь — до неба. Все згоріло, все...

— Для чого спалили? — чомусь пришерхлими губами запитав Олег.— Який дурень?.. Злочин...

— Якби дурень. А для того, щоб не було пам'яті... Бо були отакі... відчайні, за ковток свободи могли піти серцем на спис. Щоб діти виростили покірними, свого не пам'ятали... Слави і волі своєї. Спалили нашу історію... Голі ми... Перевертнів плодимо. А які архіви!.. Бібліотека. Євангелії старовинні, книжки всілякі давні... Я сам колись не розумів, стрибав довкола того вогню...— Слова з шипінням вилітали крізь зуби.— Може, мені й ноги... за отой гріх...— Він раптом підвів угору зведене судомою обличчя, його очі блищали холеричним блиском.— Добре, скажу тобі... Тільки ти — нікому. Не треба. Як палили бібліотеку і архів, я взяв одну книжку... Од руки писану. Товстенну, отаку,— показав пальцями.— Оце все, що тобі розкакую — з неї. Там не тільки про гайдамаків. Од Хмельниччини починалося... Чотирма монахами писано. А переписав один — Квач. Ну, те, давніше — коротко списано. А про гайдамаків — широко, уповні, сам Квач писав. Та тим, давнім, я мало й інтересувавсь...

Олег відчув непереборне хвилювання. В горлі йому пересохло, серце стукотіло.

— І який він, той літопис? Звод літописний?..

— Палітурка — дубова, з Євангелія. Полотно, прошліхтоване в борошні, шістдесят на шістдесят...

— Що — шістдесят? — не зрозумів Олег.

— Шістдесят сантиметрів на шістдесят. Сам міряв. Чорнило — чорно-коричневе...

— З бубок, з дубових бубок. Тоді таким писали.— Й гарячково, з тремтінням у голосі.— І де, де він?

— Ну, це теж ціла історія. Бачиш, самі історії... Я довго не міг вчитати... Писано по-нашому, а літери якісь не такі. І деякі слова... Показав учителеві в школі. Тільки сказав, що книжка не моя, а дяка Шматка — жив по сусідству,— боявся, що вчитель забере, мовляв, дяк дає тільки почитать, оце приніс таємно. Вчитель довго гортав, а тоді попросив, щоб я переписував йому в зошити. По п'ятнадцять копійок — за зошит. Дав з десяток шкільних зошитів у кліточку. І щоб я переписував як є, а не по-своєму, тобто, щоб нічого не міняв, не перекладав. А далі я переписав кілька зошитів, не пам'ятаю скільки. Давав він по п'ятнадцять копійок. Останній зошит лишився в мене.

— Чому? — похопився Олег.

— Забрали вчителя... Казали — за СВУ.

— А літопис, літопис? — гарячкував Зайченко.

— Пожди, закурю.— Чорний сидів на землі над розкопом, Олег стояв навпроти, обое важко дихали. Якби хтось побачив їх у ту мить, вирішив би, що віднайшли скарб. Чорний був без кашкета, вітер куйовдив буйну сиву чуприну над зіпрілим чолом.

— Був у мене. А тоді я поступив в училище військо-
ве, артилерійське. Я не своєю волею попав у МГБ.

— А чиєю?

— Склалося так. Скінчив училище — саме почалася фінська. І мене — туди. Стояли в Ленінграді пушки осадні, виготовлені ще до першої імперіалістичної на заводах Дора у Франції... Чотирьохсотий калібр — свиня поросна в дуло пролізе. Наші не могли пробити лінію Манергейма, і їх туди потягли. Шістнадцять тягачів волокло кожну. Велика Армада, Цусіма... Щоб розпочати з неї стрільбу — треба сутки, вкопати, встановити, снаряди по вузькоколіїці подавали. Мене послали першим наблюдателем до першої пушки. Садять, садять, а де падають снаряди — не бачу. Опісля виявилось, що кут падіння снарядів... Одним словом, вона не б'є ближче, як за п'ятнадцять кілометрів. До того з них ніколи не стріляли — снарядів мало і після кожної сотні пострілів треба міняти рубашку внутрішню. А їх нема. Довідаю я по телефону: — так і так — не бачу. Дивися! А далі кабель телефонний перебило. Пушка ж була по своїх — ізлом фронту. Ну, стрілочника — першого. Зняли ремінь, кубарі зірвали. Сиджу я в буцегарні, жду трибуналу. Капці мені. А тоді заходить один, без знаків... «Жити хочеш?» «А хто не хоче». «Житимеш, тільки поміняєш род військ. І довчишся трохи». Отак і став... Послали в часть. Житуха була, — він захоплювався все дужче й дужче, зголоднів по свіжій людині, не міг зупинитися. — Посилають тебе, скажімо, в полк. Командир полку — майор, і тобі дві шпали в петлицю. Щоб був не в меншій званні, ніж він. Для своїх, енкаведе, ти лейтенант, і зарплатня тобі йде лейтенантська, а для всіх інших — майор. Сопляки, мало хто міг на тій купині втриматись... Куражились. Викаликає вночі командирів батальйонів, рот... анкетку звірити. Один прийде — ще нічого, живий, інший, поки доведуть, в штани накладе. Інструкцією вмінялося — втягувати жінок командирів... І в любовниці... Даси.. тобто дасть їй двісті кербелів, щоб на чоловіка стукала... Й стукає, курва. Я таким не займався, а куражитися куражився... Дурний був...

Хвилі гидливості й страху перемішалися в Олегових

грудях, але їх долала ще одна хвиля — дужча, владніша — спраглої цікавості.

— А літопис, літопис? — квапив.

— Ну... літопис,— роздушив цигарку пальцями в землі.— Як відступали, заскочив я додому. Знав — цінність велика. Все село вже ховалося в плавнях. Нашу хату снаряд колупнув. У тій дірці я й замазав його. А сам подався... В окупацію пляма руда проступила. Брат двоюрідний одбив... Заховав, закопав у сорок сьомому, а сам у Західну подався по хліб. І пропав там...

— Ви літопис забрали?

— В тому то й справа, що ні. Немає його.

— А ще пошукать...— нетерпеливився Олег.

— Увесь двір і город перекопали сто разів. Він його десь у лісі загріб. Пропав... На віки-вічні. Втрата... для нашого краю, для науки... Для всіх. Не вернеш! — Шкода й балачки! — Одрізвав.

Одначе Олег не міг примиритися з тим.

— А ті зошити, які вчителеві не оддали?

— Валялися на горищі, у війну батько порвав на пижі. Та то... вже ніщо.— Й суворо, навіть погрозливо до Олега: — Ти ніде не тріпайся. Кому воно треба... Почнуть допитуватися.

Олег не зрозумів, чому про літопис не можна нікому розказувати, одначе пробелькотів трохи ображено:

— Я — не тріпач. Та й кому... Коли нічого, ніяких слідів. Для науки потрібні... матеріальні свідчення.

— Отож. А їх — немає. Вважай, і не було. То я тобі так, для інтересу...

Було видно, він знову шкодував на свою нестримність. І погроза його була не тільки в словах, а й в очах — в очах навіть більша, ніж у словах. І все в ньому скручене, перекручене, переколошмачене, то вигострене, то притуплене; крайній цинізм, жорстокість, вульгарність, і тремкість, незахищеність, які накликали на спочуття; брехливість, хвальковитість і щирість, сповідальність, дитяча довірливість. Нуртували в ньому якісь сили, проступали нагору жалями, погрозами, і вчувалася, чи й відчувалася під усім тим якась велика таємниця. Може, й не літопису, а якась інша, яку ховав, про яку не волів говорити.

До розмови про літопис вони більше не верталися, коли по дорозі додому Олег спробував навести на літопис розмову ще раз, Чорний бликнув очима, аж сипонули іскри, роздратувався, й так гребонув веслом, що тро-

хи не перекинув човна. А Олегові почувалося, неначе втратив щось власне, велике, дуже дороге.

Вдома Василь Гордійович похмуро порався по господарству, годував кролів у клітках, курей, залізним товкачем товк у мідній, зі снарядної гільзи, ступці грубо покришене тютюнове коріння, потім у двір несміливо, з винуватою усмішкою на білобровому, з сіточкою зморщок обличчі зайшла жінка, сусідка, тримала під пахвою сапу:

— Пробачте мені, Гордійовичу, обридла я вам уже як гірка редька, лізу й лізу...

— Сапа?

— Еге ж, струхло сапильно зовсім, випадає гвіздок.

— Зробимо. А друга?

— Ще гірша.

— Неси й ту.— І попробував пальцем лезо.— А тупі, як...— оглянувся на Олега й не доказав.

Вистругав двоє сапильн, понабивав сапи, понагострював їх терпугом:

— Бери, Марусю, канай п'ятирічку за чотири.

— Чим я тобі, Гордійовичу, віддячу,— заквилила.

— Ге! На тім світі угольками. Тіко чи будемо разом. Я — в пеклі, а ти — в раю. Безпремінно в раю... Може, впустиш у щілинку в паркані? — підморгнув гострою бровою.

— Довели людей,— сказав, коли Маруся зачинила за собою хвіртку.— Трое дітей годує сапою для першої в світі держави... Чоловік настругав перед війною, і самого застругало на ній же. П'ятдесяти немає — старезна баба. Інша б повісилася або скурвилася... А вона од ранку до вечора раком то в полі, то на своєму городі. Не знаю, з кого малювати святих... Якби я вмів...

— А чого ж... Ви вмієте...

— А що? Не зовсім... того?..— засвітив, неначе хлопчик, очима Чорний.

— Пристойно. Не Репін, звичайно... А щось е... Ви ж самоучка?

— А де б же я вчився і хто б мене вчив... От тільки фарб немає і дістати ніде.

— Я пришлю з Києва,— пообіцяв Олег.

Напівсухий осокір біля колодязя діловито обстукував зелений дятел — жовна, під стріхою галасували стрижі. Швидкі, неначе блискавки, вони виривалися звідкілься із-за кущів, пурхали в гнізда, за мить кудись летіли знову.

— Дружні, зарази,— сказав Чорний.— Оце вони тут, поки молоді стануть на крило. А тоді подаються до річки і живуть там у норах. Вернуться аж весною. Треба й собі зробити заступильно... А то... оддай жінку дяді, а сам...— і застукотів сокирою.

Наступного дня Олег вибирався у Холодний Яр.

— Ти там того, не шастай по тих бескеттях,— напучував Василь Гордійович.— Яр справді холодний. Місяць тому одного інтєресанта зрізали автоматною чергою.

— Кого, за віщо? — сполотнів Олег.

— А хто його знає кого і за що... В тих ярах і в громадянську війну, і в цю, і партизани, і банди... та їх і не розбереш, де ті, а де ті, тут така, брат, історія. Романи писати. І любов, і смертовбивство, і грабунки. Мать, сама земля така — плодить непокору. Сто п'ятдесят кілометрів ярів. У деякі глянеш, а там і вдень туман клубочить. Яри знамениті. Сотні могил скіфських, ніхто про них не знає — лісом поросли. Колись туди Дніпро підходив, перед війною знайшли в озері днище дерев'яного корабля. Ходи підземні хтозна на скільки кілометрів. Ніхто туди не лазив... Ти походи біля церкви і вертайся.

...Олег оглянув церкву — зветшалу й обшарпану, минулого віку, ножі святили не в ній, погомонів з бабусею, яка на вгороді за церквою полола картоплю, але вона нічого не знала, тільки показала дорогу на Жаботин, «там у кінці стоїть дуб Залізняків, він найвищий», і Олег, долаючи страх, і чомусь трохи в спротив Василю Гордійовичу, його лякам — самомуштрою, переконуванням, що він «не ніщо», «не смерд поганій», займається давно,— пішов лісовою дорогою, й постояв біля Залізнякового дуба, кремезного, на горі — підносився над усім лісом,— там був гайдамацький склик (десь читав), там гайдамаки гуляли, дивилися вночі звідти на долину, на Жаботин, на дальні села, де блимали вогники, манили їх, кликали до ласкавих жіночих рук, до дітей, а вони не могли піти туди, гиніли в лісі,— таке гиніння завжди породжує лють до тих, хто в теплих хатах, за гарячим борщем, і часто падає вона на них безпричинно,— іншою дорогою пройшов ще в один кінець лісу й теж поглянув на долину, і там лежало село, й ставки, й косарі в полотняних сорочках косили траву понад ставом. Кремезні, столітні, двохсотлітні дуби стояли скрізь по згір'ї, важкі, похмурі, вони пам'ятали гайдамаків і інших борців за народну долю й неволю, бандитів-прибишів, ховали таємниці в зелених шатрищах та по чорних дуплах, туркотіла

горлиця — її туркотіння, либонь,— наймирніший згук на землі.

Олег пізно втямив, що над лісом заходить на грозу, що всі птахи давно вмовкли і поховалися, що дуби глибше понасовували зелені шапки, що вітер підсвистує тонко і в'їдливо, й біг по дорозі в сірій імлі під гуркіт грому, під стукіт дошових крапель по листі. А тоді розчачнулося небо, аж затремтіли дуби,— й крізь розколоте небесне днище потоками ринула вода, а великі градини розстрілювали листя дубів, але Олег уже був у церкві й стріпувався по-собачому.

В церкві було темно, порожньо, блискавиці в'язали в небі свої смертельні петлі, на мить освітлюючи церкву до дна, громохнуло десь поруч, й Олегові здалося, що затріщало дерево, вітер забивав у вікно дощ, й під ногами неприємно, таємниче вірушилося сухе торішне листя, а може, то шаруділа нечиста сила. І враз угорі щось залопотіло, Олег аж присів, і при світлі блискавиці побачив, що то влетів у вікно голуб, а може, й не голуб, а чиясь душа, якогось гайдамаки або прибиша. «І як їм було в лісі в грозу!» А громовиця гула й грюкала, Олегу здалося, що церква гойдається й провалюється разом з ним під землю.

Відтак він несподівано забувся, замріявся, уявив себе гайдамакою, почув урочисті дзвони, побачив гайдамаків у киреях, Залізняка з булавою і шаблею, і заспівала півча, й він щось співав чи гукав...

Гроза втихла раптово, як і почалася. Олег зняв черевики, брів через калюжі та бурчаки босий, кльокали з дубів важкі краплі, від землі клубочила пара, все довкола — дерева, кущі, трави — дихало спрагло, поспішало рости, жити, надолужити втрачене. Й Олегові радісно защеміло серце, він сам був молодий, спраглий, налитий солодкою силою — попереду ціле життя, вічність, яку він питиме, як молодий мед. Він поїде до Києва, в тлум, у вир, а Гордійович, дивний і незбагнений, дикий, і чомусь цікавий і небайдужий йому, залишиться тут, у своїй нужденній хатині, на убогому обійсті. І шкода, страшенно шкода, що немає літопису. Як би він, Олег, здивував усіх, двигонув... Що ж... Нічого не вдієш... Ні, він ще посутужить, пошукає... Тимчасово відійде, а потім!..

Наївність, довірливість вживалися в ньому з селянською підозріливістю і чіпкістю. Знав, що вже не відступиться.

— Ну що, не запрошував тебе в гості отаман Шелест? — зустрів Олега на порозі хати Чорний. — Скажений був чоловік. Там, недалеко від церкви, його вбито. Торік лісничі поставили стовпа пам'ятного з написом. «Тут був убитий отаман гайдамацької січі Йосип Шелест», так прискочили з Києва придурки й викопали. Як же, щоб ніхто не подумав, що той Шелест — предок обласного партійного вождя. Бо ще щось закандзюбється йому, й підніме Україну... як Залізняка. Не підніме... Якби й хотів. Та й нащо? Корита повні. Харч жирний. Хлебчуть... — І, дещо інакше: — Намок дуже? Де тебе шквиря накрила?

— Я в церкві заховався.

...Чорний запрошував Зайченка на риболовлю на лящів, але Олег мав їхати — післязавтра партійні збори й засідання відділу. При прощанні Василь Гордійович осмутнів і розчулився, йому аж сльози виступили на очах, що дуже здивувало Олега, й подарував Олегові дві картини — рибалка в човні на озері (щоб пам'ятав) та гайдамаки беруть приступом Медведівську фортецю, а ще слоїк з медом диких бджіл — від простуди.

— Пиши і приїжджай на жереха, — сказав. — Він ось-ось почне брати.

Олег пообіцяв, хоч про себе подумав, що вже йому сюди дорога навряд чи простелиться. І помилився вельми.

5

Маленька, невидима в шатрищі в'яза пташина прокльовувала вранішню зорю: тінь-тінь-тінь. Світанок ще брів лугом поза лісом, довкола стояла досвіткова темрява, яка, проте, вже набухала світлом, присипані попільцем передранкової імлі зорі пригасали, край неба на сході був мовби вищим супроти інших сторін. І — тиша, зарожена, заспана, майже хвора, чимось підступна — такої пори на землі звершуються всі найчорніші справи.

Невиспаний, стермосований тривожними думками, гойдався поміж ніччю і днем на порозі сторожки обхідник Яким Коробченко. Він не спав усю ніч. Щойно засинав — жахався, схоплювався. Кілька разів виходив надвір, сторожко, ступаючи босими ногами, обходив подвір'я. Плавав у калюжі біля колодязя над'їдений краєць місяця, з лісу тягло вільгістю. Стояла тиша, на високій сосні з обламаним верхом пікала сова: пі-пі, пі-пі. Є такі сови, маленькі, неначе клубочок вовни, вона вже пікає три роки, немов заведена пружиною. Прислухався,

чи не чутно чого нагорі. Тихо. «Спить чи помер?» Останнє було жаданіше.

Ступив кілька кроків, справив малу потребу під пожежним щитом, на якому висіли багор і відро. В цей час почув бурмотіння. Коротким, вовчим кидком підвів голову, йому аж волосся стало дибки на потилиці. Бурмотіння не втихало, спадало в передсвітанкову імлу — монотонне, журкітливе. Колочим інієм сипонула за комір сорочки тривога. Нечутно ступаючи босими ногами, почалапав по драбині, відхилив дверцята. Бурмотіння стало чутніше. Зашелестів сіном, сів у головах. Тремтливий холодок ходив по грудях. Майнуло: «маячить». А якщо вдень? І хтось буде поблизу? Зненацька згадалося: «Знімеш з бантини — і всі клопоти». І думка — думка гаряча, немов розжарений прут: «А може, зараз, поки в маячні? Злодій, бандит... Ніхто не знатиме». В горлі шерхло. Затрусився, неначе пес. Думка гойднулася ще раз — туди-сюди, неначе кладка над прірвою. «Ні, не зможу...» Згадав, якщо на похоронах, бувало, подивиться в обличчя покійниківі, той сниться кілька ночей. Цей же... не одчепиться. Та й... вбити людину...

Гаряче повітря било з ніздрів. Страх наступав з усіх боків. Хотів розбудити, а тоді вирішив послухати, може, цей... Микола щось викаже у маренні.

Микола ж дихав рвінно й шепотів попеченими губами: «А вчора, по дню суботньому посланець отамана з окіл святої Мотрони... пергамент сотнику полуднівському Івану Шпаку і був заживим схвачений хороброю вартою у Тернешівському вузвозі... пергаменту... оний з'їв, і велено було живіт пороть; розбійник той на прізвисько Жміль Охрім... до льоху; та як задзвонили до вечірні і отець Яків не встиг запричастити Охріма... по зірниці вечірній запричастив... розпороли живіт Охриму, і знайшли пергамент, оний був змараний і грамота розстала, Охрім сконав, не з'яснившись словом».

Микола дихав рівніше й рівніше, і вже не шепотів, а промовляв злагоджено, неначе читав з якоїсь книги:

«...Сьогодні по дню воскресному був схоплений запізним, що видавав із себе шляхтича Яна Думбеша... як навмисне вештається у кріпості Калинівській, і був допитан, і яко з'яснив, що мав намір поступити в жовнірство до війська наставного гетьмана Білявського... але обман, і був допитан синім залізом і з'яснив, що оний не шляхтич, а козак з хутора Раківки по прізвиську Хвиля Карпо і мав намір чинити вивід у війську гетьмана

Білявського, а ще з'яснив, що оний з війська Мотрони, де отаман батько Максим... отаман Залізник має намір забрати кріпості Медведівську та Калинівську, а панів з ксьондзами і схильних до них полковників виріже ножами ношносоннишними, а ще з'яснив, що отаман універсали пише на податі на здержання війська мотронівського і податі та буде збиратися з панів, торговців, з костелів, а при незгоді отаман буде спалювати маєтності вельможних та карати смертю... козак Хвиля був закинут у кріпость під Тясмин, а по ранішньому з'яснилося — оний був зволений і утік і з ним вийшла сотня Федора Козюрського і забрано то зброї велико і коней в півних наретах, зрадник Шуляківськими берегами утік до табору самоправців у Мотрону»...

Яким сидів спантеличений, не міг нічого второпати. «Може, він з котушок з'їхав? Конає...» — хворобливий дроз знову струснув його тіло. «З книжки якоїсь чеше, чи сам видумує? Такого не видумаєш. І хто ж він такий? Злодій, а отаке...» Аж голова крутилася. Вирішив зачекати ще трохи, може, той викаже таки щось у маренні.

— «...Проїхавши Головківське, я повернув коні на Дернівський шлях, що через «погибельний» міст... потому і приходилося держати коней на віжках, поперед нас зовсім помалу скрипіли чумацькі паровиці, їх було чотири, люди незнакомі, но видать наш брат, на звон Мотрони знімали шапки і кланялись і хрестились, і один за другим чеготь зупинялись... приблизились, я зразу зняв шапку, і дуба став кінь, нарет на нім золотий, то й зна креше копитами і фриска ніздрями як звір, по оддаль бич, хрест кладу, перед престолом святим чолом б'юсь, то сокіл, то витязь — в плечах аршином не перекриєть, лицем первого бачу, очі горять як оливки в лампадах, вуса вуста не перекривають, як барвінок зовсім молод, чолом висок, но не рум'ян, а як бронза на стальниках блистить; собою статен і силу має видать не людську... як купол Мотрони, а взгляд орла і такий страшний його взгляд, що пан було закричав: «Шапку хлопе пше», но зразу збліднів лицем і я бачив як його рука, налегла на рукоять пістоля, дрижала й не могла вийнять його з-під литого пояса. На лайку пана козак не шевельнув вусом, дивився прямо, но очі його загорілись страшним вогнем, права рука кріпко стискала шаблю... Нас притягли, наказали дивитися на батька прямо, я дивився, но нічого не бачив, і коли мене чиясь сильна рука вдарила по плечу, а друга

стисла праву мою, я почув: «Здоров, Нечипоре, боягузе чортів». Я ожив, карай мене владико, ежелі я грішен перед тобою, то був Максим Залізник. Він привітався зі мною як з братом, довго повчав мене, о чім говорив зі мною, відомо Богу та нам двом...»

Світало, в щілини між дошками лилося каламутне світло, цінкали синиці, десь каркала ворона.

«Може, турнути з горища?..— Й одразу ж: — А не вб'ється? Або очнеться, почне обороняться... Ні, цур... Я не вбивця»,— захистився спасенною думкою й поторсав за плече.

— Вас? Що? Га? — шарпнувся й застогнав.

— Манячив ти... Плів усяке...

— Що? Про що я говорив? — слова шерхли в тривозі.

— Про якогось коня в нареті, про Максима. Коші плів...

— А-а! — з полегкістю.— То — з книжки.

— Не зовсім по-нашому писана та книжка. Видать, стара. Ти якийсь грамотний? Хто ти й що?

Запала крихка мовчанка. Шелеснуло сіно під рукою в Якіма, ворона перелетіла — закаркала десь зовсім близько.

— Нашо тобі? Зрозумій, чим менше знатимеш, тим краще.— Слова холодні — студеним струмінцем.— Для тебе ж краще. Та я й не скажу. Захочеш колись виказати...

— Я? Нашо?

— Хто тебе знає. Буває таке. Қаяття дурістю попре... Чи з грішми не зумієш упоратися. Ти зразу не трать. Потроху... А тепер ось що: витеш дві дощечки та знайди шпагат або кабель. Обмотаєш мені ліву ногу. Права — краще, там, мабуть, тріщина, або й просто ушиб... А з лівою погано... Ну та нічого. Оклигаю і піду. Тижнів за три.

Більше Яким не намагався розпитувати свого таємничого гостя, хто той такий. Перекидалися кількома словами: про погоду, про сіно та гриби в лісі, про Якимову роботу. Яким двічі на добу — досвітком і увечері — подавав на горище страву: молоко, сало, молоду цибулю та часник, іноді варив у грубці юшку або картоплю. Молоко привозив з дому. Намагався налити у бідончик, коли жінки, Варки, не було вдома, адже доводилося брати вдвічі більше проти того, як брав колись. А її здебільшого й не було — в ланці. Він же прискакував велосипедом на часинку й поспішав назад, у ліс. Од Варки одгирку-

вався: кошу по грудках. Трава, як залізна. Для твоєї ж корови кошу, бодай вона була здохла. Просилися в ліс діти — донька тринадцяти років та син десяти, він так на них гарикнув, аж зубами клацнув, що вони позабігали в хату. Він схуд, став дратівливий, забудькуватий, майже не цікавився домашнім господарством. «Чи не завів якусь хльондру?»,— сікалася Варка, її спиті роботою і злиднями очі дивилися підозріло. «Ще мені — хльондру. Я й на тебе не хочу дивитися». «На мене не хочеш, а хльондру в мислях бачиш. Тако всігда: свою чесну з порогу прожену, а чужу потіпаху на руках понесу». «Понесиш день косу — і вночі не заснеш». Він справді втратив сон. У сторожці було душно, а він боявся відчинити вікно. Колись спав з відчиненими вікнами. І треба б відчиняти, швидше почує, коли щось... Став підозрілий і вигадливий. Драбину клав за щитовим хлівцем, а щоб її ніхто не взяв та не приставив до горища, припнув ланцюгом до колоди. Страх накочувався хвилями, до відчаю. «Дознають, дознають». Отой дядько, який буцімто збився з дороги, косував на всі боки. Двічі вертався. Коли ж під'їхав на велосипеді міліціонер, Яким трохи не помер на місці, міліціонер знайомий, він іноді б'є лісом навпрошки до свого села. Але цього разу той видався йому настороженим і злим. По тому з душі відкочувало. І він косив, як гаспид, щоправда навідувався до сторожки частіше, але працював, як лут,— перед Варкою, і перед сусідами показати, та й корові треба сіно на зиму, та й легше забувався в роботі; і поправив штахет біля сторожки, навіть нащось скопав давню, ще довоєнну, геть зарослу травною і бур'яном клумбу, й начальник дільниці, який одного разу проїжджав дрезиною, пригальмувавши похвалив: «Добре господарюєш, Коробченко, матимеш в кінці кварталу премію». А потім накочувалася інша хвиля. І Яким починав метатися, термосоватися. Сусід запитував, чого рідко ночує вдома — ні з ким пляшку роздушити,— йому здавалося, запитує неспроста, тітка йшла повз сторожку з корзиною за грибами, зупинилася, роззяпила рота... «Може, то така тітка...»; переховував гроші — спочатку опустив на шворці в душло старої берези, а тоді злякався («а хтось бачив, або спіялює березу»), приніс додому, засунув у полову на горищі («а діти знайдуть»), і нарешті припер назад, сюди, закопав у хлівчику та притрусив солом'яною потерухою («все-таки на оці»).

А то якось сів на рейку, замислився: «Куплю Варці

машинку швейну,— давно просить»,— й одразу: «А звідки взяв гроші», «Дали премію», «Коли ж дознає, що премії не було, а як і дадуть — скільки тієї премії, що казати?» Не зауважив, що почав водити пальцем по піску: це ж коли розділити двісті тисяч на жалування — сімсот кербелів на місяць, дванадцять місяців у році... сімсот на дванадцять — вісім тисяч чотиреста; двісті тисяч на вісім тисяч чотиреста... Буде на двадцять три з гаком роки. «Може, краще виїхати в гóрод?» І підскочив, неначе штрикнутий під ребро ножем, затирав ногою цифри, оглядався на всі боки. «Дурак». Він зчорнів, його гостре, лисяче обличчя вигострилося ще дужче, в міжбрів'ї залягла крута зморшка, яка не розправлялася, очі бігали, чого не було раніше. Залізним ланцюгом скручував серце: «Ждать, ждать — і більше нічого. Коли б тільки швидше».

Додому навідувався все рідше й рідше, і дочекався фронтальної перевірки: Варка з'явилася передобідньої пори, ніби з хмари впала, либонь, пантрувала з кушів кілька годин. Гаразд, що він ніякого знаку не подав — перекладав старі, притрухлі, просмолені шпали біля колодязя. Ротата, пашекувата, вилупкувата, вона обнюхала сторожку, і хлівчик, і все довкола, сподіваючись напасти на якийсь слід. І трохи таки не напала:

— А чого це ти драбину прип'яв, неначе сучку, яка вар'ює за тічкою?

— Цупили, паразити, вже за рудкою одняв,— знайшовся.

— Хто?

— Шкети якісь...

Вже по тому видлубала з корзини ушушкану в хустку надщерблену макітерку з варениками, граночку печеного сала, малосольних огірків, ще й мерзавчика перваку:

— Щось ти заробився,— мовила солодким голосом.— Посолоди душу.

Не посолодили душу вареники, не посолодила й любов з Варкою на дерев'яному тапчані в кутку сторожки, Якимові здавалося, що туди, нагору, все чути (Варка справді скрикнула зо два рази), що його захований немилій гість прислухається, й по тому Варка хряпнула дверима сторожки, аж при одвірку посипалася штука-турка:

— Ні, в тебе таки хтось є, і я височу, виведу на чисту воду,— чим вкинула Якіма в гарячу паніку. Тепер він

ще дужче боявся надовго відлучатися від сторожки, боявся їздити додому і переживав, що рідко їздить.

6

Університетський гуртожиток десять місяців на рік сповнений юрмовиська, гомону, напакований пристрастями, амбіціями, гарячими надіями, безапеляційністю, нині порожній, гнітив пусткою. Майже всі студенти й аспіранти роз'їхалися на канікули, на двох поверхах робили ремонт, зігнавши всіх, хто лишився, пожильців на другий поверх (Олегова кімната — на другому, його поки що не зачіпали); шість років він прошвендяв цими сходами, вже й обридло, але мешкав тут і далі — за домовленістю між управліннями університету та академії (у гуртожитку якої бракувало місць). Смерділо вапном, олійною фарбою — кожного року стіни чомусь фарбують темно-синьою фарбою, — по кутках — купи сміття, балкони-лоджії заставлені винесеними з кімнат меблями, плитка у вестибюлі, де вечорами студенти крутилися під «Гуцульське танго», — зірвана, й ходити доводилося по кладці з дощок. На дверях їдальні й досі висів прижовклий папірець з писаним від руки останнім меню, яке відкривав негасимий вінегрет, а вінчав компот із сухофруктів.

Олег потинявся по кімнаті, пофліртував із сатанинськи красивою і неймовірно дурною дівчиною з дивовижним ім'ям Чаріта (Чаріта Омельківна, десь-то відкопали його Чарітині батьки й подарували дочці разом з власною обмеженістю; дурість і здатність осягати інформацію — навчатися, речі не адекватні, дурнів однакова кількість серед вчених і двірників, комбайнерів і міністрів — серед останніх, либонь, процент навіть вищий), вона — студентка четвертого курсу географічного факультету, незабаром розподіл на роботу, можуть послати на село, й Чаріта полює на аспірантів, які, познайомившись з нею, наслухавшись хвастощів та самовихвалянь, втікають від неї без обзиру.

Олег слухав Чарітине торохтіння, а сам думав (з ним у кімнаті мешкає одружений аспірант Петро Красій, так він говорить, що може займатися в ліжку любов'ю по дві години без передиху, а на запитання, як це йому вдається, відказує: «а я в цей час думаю про дисертацію») про Медведівку, про втрачений літопис, про Чорного. Повернувшись до Києва, Олег того ж дня купив фарби для Василя Гордійовича, аж два комплекти, й відіслав з лис-

том, у якому плутано (почував сам), гаряче шкодував на втрату, а також писав, що коли б йому бодай одним оком заглянути в аркуш літопису, «понюхати його», прочитати хоч кілька рядків, аби впевнитися у реальності його і всього того, що нарозказував Василь Гордійович, він би вмент написав дисертацію, явивши новий погляд на події Коліївщини.

Пробував попрацювати в бібліотеці, але читав і нічого не міг утямити, перед очима стояли інші рядки й цілі видива, й він вирішив поїхати додому, хоч збирався зробити це пізніше. В день від'їзду написав Чорному ще одного листа, такого ж гарячого й розпачливого.

...Майнули за вікном Зайцеві сосни, де маслючків, маленьких, липучих — косою коси, проплив пастівник — там він, перегнавши через переїзд, пас корову, — Ляхівка, з двома могилами, про які ніхто нічого не знає, окрім назви — Ляхівські, вони обидві осіли, приплюснулися до землі, стали, неначе млинці, пропливло Лисянське болото, над яким зеленів горбок, там колись стояв дім, у траві й досі валяється бита цегла, в далині манячили Заньки, село їхньої сільради... І він вперше подумав, що в школі ніхто ніколи не розповів їм, учням, про Заньковецьку, про Юрія Лисянського, першого слов'янина, українця, який об'їхав довкола земної кулі, він про нього довідався вже сам в університеті («великий руский мореплаватель» — в енциклопедії). Мінялись вчителі історії, класні керівники, директори школи... І — ніхто. І чомусь згадалося ядуче Василеве Гордійовичеве: «Щоб не було й пам'яті». Мимоволі стрельнула думка: «Хто це робить? Для чого? Може, самі? Так могли б підказати зверху...»

Пробитівка: глухо — козаки пробивалися з оточення, Баньківщина, Барамики, Богданівщина, Скалига, Козаче, звідки ці назви — не знає ніхто. Навіть про партизанщину громадянської — пришерхло, з чуток, усі чогось бояться, — та, мабуть, і є чого — партизанів, хто значніший, — троє з орденами Бойового червоного прапора — позабирали в тридцять сьомому, вернулося двоє чи троє — з поодбиваними печінками. Непам'ять, непам'ять! А люди — добрі, роботящі, щирі.

Полетіла назад будка стрілочника, пакгауз заготзерно. Сюди і він возив колгоспний хліб на здачу. Мішки великі — лантухи, йдеш по трапу, а він слизький, засипаний зерном, лантух тягне набік, і врешті — гел... «Туди-перетуди, в гроб, кості, печінку мати, — комірник, —

присилають сопляків». Кожен рік, всеньке літо, всі канікули він ходив у колгосп на роботу — з косою на жнива, до молотарки — мати, передова ланкова, і він також подавав приклад, дівчата ж увечері сміялися з нього. Дівчата-студентки, мамині доці: «Хопить, що я, як дурка, тягну лямку за палички», вдень вони лежать по садочках, увечері виходять до клубу (через те їх називають «матиолами»), або на колодки. І на колодки свої, а не на ті, на які збираються сільські дівчата. І парубки — також студенти. Олег пригадав, як минулого року в сутінь стояв він з дівчатами студентками біля Рябушиного двору, там ще були дві міські дівчини, киянки, манірні й кручені, приїхали до подруг, вели розмови про високі матерії, мимо проходили сільські парубки, чоловік десять, і видали звук протесту — всі разом, як то вони спромоглися, лихий їх знає, але гуркнули, аж кури в хліві за тином сполошилися й закудкудакали, дівчата й Олег обмерли, він зніяковів страшенно, а потім чомусь його почало трясти від реготу. То був вельми промовистий і голосний протест.

Куріла під ногами дорога від станції в коров'ячих млинцях, зеленіли обабіч плантації огірків — кара жіноча — славнозвісних ніжинських, відомих навіть у Америці (на п'ятнадцять кілометрів довкола Ніжина — сріберна зона, в землі — срібло, через те вони такі тверді й хрумкі), назустріч їхав шкет у безтарці, повній огірків («гурків»), жбурляв корнішонами в собак, які гарчали з підворіть. Поминув сільське кладовище, там і Олегові діди та баби, й також уперше подумав: яке ж воно убоге, негороджене, пустельне, де не де дерев'яні або металеві, зварені з двох труб, хрести — непам'ять! непам'ять! — а поруч битий шлях, їздить начальство з району та з області...

...Рідне подвір'я, хата — защеміла тоненька жилочка під серцем, але не так, як колись, у перші приїзди, вже він віддаленів звідси, вже щось поза ним нашіптє, що назавжди ти сюди вже не вернешся; на ослоні зі спинкою, переробленому з прадідівської лави, мати місила діжу (сьогодні неділя, вона вдома), боксувалася з тістом маленькими сухими кулачками, вона ойкнула, не могла обняти сина — руки в тісті, батько за хлівцем кришив на колоді скіском поросятам зілля, сховав радість у куців'ї брів, Олег ходив по подвір'ю, по саду, по городу: вперше вродила яблунька білого наливу, а старий горіх усох, у смородинових хащах попід тином кублили-

ся кури, хотів витягти з колодязя холодняку, щоб напитися з дороги, й випустив з рук відро, і воно хуркнуло вгору, й грякнув звід, аж захиталася соха,— колись би батько вибанітував на чім світ стоїть, тепер промовчав — син — вчений — тільки скривився; спокутуючи вину, засипав піском глеювату ямку біля колодязя й прив'язав нову колодку до звода. Мати тріснутою, збитою алюмінієвими смужками дерев'яною лопатою садовила у піч хліб та спекла перепічку. Обідали улюбленим батьковим борщем з бобом і гречаною кашею з салом. Батько все просив, щоб розказав про «тамту науку», Олегу не хотілося, відказував скупно, запитав без цікавості, що тут у колгоспі та на засолзаводі (батько працював там бондарем). Колись він, чи й дообідавши, летів до хлопців та дівчат однокласників, майже всі вони, кому вдалося поступити, навчалися у Ніжинському педінституті, була й дівчина, за якою вганявся, та без успіху, нині вона заміжем за військовим, також з їхнього села, слухає з ним завірюху на Чукотці, та й інші однокласники покінчали інститут, вчителюють по областях, майже всі поженилися, дівчата повиходили заміж, вже мають діти. Може, хтось і є в селі, але й ті зустрічі йому не кортіли, хоч увечері пішов на ярепенистий галас гармошки біля клубу, там перед ганком, на заплъованому соняшниковим лушпинням тирлі збивали «полькою» куряву парубки та дівчата, до клубу сходяться, щоб потім розійтися гуртами по колодках, і парами на левади під шатрища верб. І як же швидко, подумав, летить час, міняється життя: здебільшого незнайомі обличчя — росте нова парубота та дівота — й гармошка вже не відлунює в серці таким тремом, як колись, і шахові бійці у вестибюлі майже всі нові, навіть ляскіт більйардних металевих куль видався не таким, як колись.

Наступного дня скочив на старого, ще німецького, з погнутою рамою велосипеда — німці при відступі попусували їх навмисне, виклали вздовж тину й переїхали машиною, через те половина сільських велосипедів бере вліво, треба триматися руля з усіх сил,— катонув до тітки на пізні черешні, тітка й дядько бездітні, їдять з полив'яних полумисочків саморобними дерев'яними ложками з держаленцями-рибками, дядько цідив горілку в миколаївські чарки,— сині, з товстого шкла — трунку наперсток, а здається, що багато.

Потім злітав велосипедом у Зайцеві сосни по масляки — їх ще не було — рано, в лісництво виписати дров,

та й по тому — не вельми випадало розкатувати по селу — всі люди на роботі, гультяя видно далеко, він же цього літа в колгосп на роботу не збирався, та й увесь час думав про Київ, про Медведівку, про літопис, про дисертацію, отож став збиратися в дорогу.

А ще долягали йому сварки батьків, мати їсть батька поїдом, починає з якоїсь дрібниці — не там поставив заступ, розхлюпав поміи для свиней, а далі переходить на суттєвіші провини й розходжується, аж починають вилітати з могил труни всіх батькових родичів, а всьому виною якась давня батькова провина, якийсь гріх, перелюб, якого мати не може батькові простити і який з роками, замість присохнути, прив'янути, яріє під струпом все дужче й дужче, що Олегові в досаду і подив, і не може він збагнути, чому та кривда така жива та пекуча, а чи мати виповідає батькові нею за все своє змарноване, як і в усіх інших сільських жінок, життя,— дві голодовки, двоє померлих дітей, тяжкі ґрунти на городі та в полі, важкі баняки з печі та в піч, ялові корови і потруєні сусідом чемерицею кури... Кілька перших днів по приїзді сина вона стримувалася, а далі почала забувати...

Батько проводжав на станцію, підвозив Олегового чемодана, бідкався: приладнав бочку за хлівом під теплу воду — душ для сина, а син їде, повчав: годи начальству,— а основне, нікому не довіряйся, навіть найближчому другові, родичеві, братові (закляття і прокляття нашого віку), «закладуть і продадуть, таке страшне время, такі люди, не завжди вони й винуваті».

Отако батько настановляє, застерігає його кожного разу. Всі шість років, що Олег у Києві.

— ...Зараз усі порозпускали язики... Плещуть. Укоротять їх, вріжуть...

— Ну, так уже і вріжуть,— відмахувався Олег.— Минулося... Засудили те все.

— Нічого не минулося,— оглянувся батько, хоч вони вдвох на все поле.— Органи ті самі, власть та сама... Пограються... Засвітять... Таких, як ото ти розказував, що їздив до нього. Ти хоч там, на учобі своїй... Ні з ким. Яким би не був другом... Ви там пятаєте.

— Пятаємо! — навіть з викликом.

Олег засміявся на батьків страх. На згадку прийшли виступи на зборах, балачки в коридорах, на вулиці. Розкувався народ... Не до кінця, звичайно. Але дехто... Згадалися гарячі, на всю широчінь розпанаханої душі роз-

мови з Михайлом, однокімнатником, товаришем... Щойно відбулися збори щодо культу... Увечері вони ходили вузькими, вільглими, притіненими садами вуличками Чоколівки. Пахло яблуками, за парканами подзвонювали ланцюгами пси. Михайло говорив похмуро, впевнено:

— Ти думаєш... Закрій ще од того... З простертою рукою... Нетерпимість і безощадність... Чайок із ходаками, а сам... Скільки людей потрошили. За віщо? А голод... Неврожай, скажеш? Був хліб... Мені мати розказувала... В кагатах гнив. І колективізація...

Михайло надколював Олегову віру, щепи летіли з неї, і Олег не знав, підбирати їх чи нехай лежать. Він опирався, сперечався, а Михайло вергав важкі гирі доказів.

— Батьку, правда, що голодовка сталася, бо в людей забрали увесь хліб до зернини? — раптом запитав Олег.

— Та ти... Хто це тобі?

— Кажуть...

— Так я й знав, — аж застогнав батько. — Вчені ви... Тільки не товчені. Не попускай, ні собі, нікому... Та ви... Совецька власть!. Ким би ти був, якби не вона! Овечки пас би, як твій дід. До зими босий... Іній кругом, бур'яну підмостить під ноги... Житняк наполовину з ячменем... І то в обріз.

— Так по всьому світу життя змінилося — прогрес...

— Ти бачив цей прогрес?

— Люди бачили...

Олег і сам не вельми вірив у те, що казав, не знав, чому його несло супроти батька.

— Не вір їм... Бійся, як чуми. Продадуть ні за понюх табаку... Я знаю...

— Ох, і налякані ви всі, тату, — з досадою мовив Олег.

— Бо учений. А ти — дурний...

— З вашою ученістю...

Батько наліг грудьми на сідло велосипеда, важко дихав...

— Та ж позабирали... На моїх очах... І здебільшого за дурний язик. За слово одне. Кажу ж, не вір нікому... Братові, другові, батькові.

Олег подивився на батька. В батькових очах стояв дим.

— Батькові?!

— А що ж ти думаєш!..

Олег здригнувся. В першу мить ще нічого не втямив. Тільки відчув — щось сталося. Велике, лячне. В наступ-

ну — душу обварило кип'ячкою. Його охопило сум'яття, майже жах. Широко розкритими очима дивився на батька — маленького побитого зморшками, зсутуленого — ніби вперше бачив. Синюшні губи тремтять, волосина на носі. «Чому не зрізав?» — Завше такий тихий, добрий, плохий. Курки не зобидить. І враз відчув, що батько вже ніколи не буде для нього таким, як раніше. Щось пролетіло поміж ними.

— А ти думав,— з хрипінням чавив батько крізь синюшні губи...— Ти думав... Два роки... Полон... Прийшли наші... І знов за колючий дріт... У замок якийсь нас... Загнали... Тисяч п'ять. Вже під конюшнею лежав. Дизентерія... Ти бачив, який я прийшов?.. Конав... А звідти... Одна путь — у Сибір. Я й не доїхав би туди... Два роки помирав і не помер, а тут знову смерть...— Батько розпростався. З його очей текли сльози.— Я... ні на кого... Сам бачиш — не забрали нікого ні на засолзаводі, ні в селі... Тільки так... Одмічаюся... в кума. Та ж не всі такі... Для тебе, дурака, кажу...

З далекого куреня на огірках вилізла жінка, подивилася на них з-під долоні.

— Ходімо, запізнимося на поїзд,— незнайомим голосом мовив; Олег зрушив з місця, неначе переступив якусь межу. Подумав, що й справді переступив межу, і вже житиме в іншому вимірі й часі. І на батька дивитиметься інакше. «Наврочив Чорний, наврочив... Саме про таке розказував»,— раптом обізлився на колишнього енкаведиста. І враз чорною стрілою в голові змигнуло: «А сам би як вчинив на краю смерті?» Тієї стріли злякався. Добре, що вона не влучила в нього. Але — в батька. Який вибовкнув... з любові до нього, Олега. І — з дурості,— аж шкіргнув зі злості зубами. Мовчав би... А тепер?.. Хоч і вина його... Чи й не його... Прокляття всім тим на голови!..

Батько човгав по дорозі, збиваючи пилюку. Поминули гамазей, за жовтою будкою на посипаному вугільною жухелицею перончику стояло з десяток постатей. Стежка бралася під гору, батько наліг на руля, не оглядаючись, кинув через плече:

— Я той... пошуткував... Не бери в голову. Вік наш такий страшний... І я тобі в осторогу...

Олегові згадалося: батько приїхав, і всі думали, що помре, такий був виснажений, хворий, ще й повідкривалися рани, й згадалися важкі зарубки Чорного: в кожному гурті, в кожному колективі обов'язково є отой тав-

рований чоловік, здебільшого з примусу. Подивився на свого тихого, завше обережного — якогось зіщуленого батька, який саме скинув кашкета й витирав лисину (лисим колись буде й Олег, в його чуб пробиваються непомітні затоки) — упрів, і йому стало шкода його і тяжко на серці.

У гуртожитку крутилася все та ж ремонтна веремія, увечері на лоджії другого поверху здибав самотню Чаріту, й щось найшло на них, вони цілувалися, притискалися одне до одного і вже розгойдувалися злиплими тілами в певному одвічному, суцшому для всього живого ритмі, в бузкових очах Чаріти палав вогонь всездозволеності, і його не зупинила навіть думка про студком, комсомольський комітет, які, окрім інших обов'язків, перебрали на себе обов'язок приневольних сватів і вже погнали до загсу не одну пару, й одірвало одне від одного хихотіння іншої пари, яка забилася на ту ж лоджію. Олег остуджував голову надворі, довго шкрьобав по мокрому після дощу асфальту, гасив дрібний дрозж у тілі, й не знав, добре чи не добре, що не сталося «те», про що постійно думав, чого прагнув з трепетом, з боязкістю — «те» сталося в нього лише один раз в житті... чи й не сталося, — сталося куцо в розбитій копиці сіна з розбитною розведенкою Нонкою, з якою вони жирували в обід, він сфрасувався, втік, і уникав її, й думав про неї, про ту легкість, з якою вона пішла на «те», любовна жага мучила його постійно, надто ранками, коли пробуджувався, іноді до нестерпності, йому вже двадцять п'ять, деякі його ровесники поженилися й розженилися, в їхніх компаніях він вдавав «бувалоного» каваліра і в душі соромився того, ще й боявся, що «оте» повториться — отако само куцо, хоч від хлопців уже знав, що так воно відбувається першого разу майже в усіх, — ходив і думав, а коли зайшов до вестибюля, майже несамохіть, байдуже підчоггав до скриньки студентської пошти на стіні з чарунками на кожну літеру, бо ж ні від кого листа не сподівався, запустив руку в чарунку на літеру «з» й намацав товстий конверт. Ковзнув очима по конверту — лист призначався йому, зі зворотною адресою — Медведівка, Чорному, й чомусь схвилювався.

Листа розкуб्रив за столом у кімнаті, не звернувши уваги, що він з двох листів, увіп'явся очима в нерівні, які бігли і падали праворуч літери: «Добрий день, Олег Иванович, з приветом к Вам Василь Гордеевич...» Чорний писав російсько-українською мішанкою; в листі ук-

раїнськими словами розповідалося про село, риболовлю, все інше — писане російською мовою. Ще й мовби кпин із себе чи виправдання: «Вот и я скурвился, хотел написать по-нашому, но не сумел, оказывается, забыл, калякаю более-менее, а взял ручку — тиць...» — наступне слово закреслене, Олег здогадався, що воно лайливе. Чорний дякував за фарби, детально розповів, що упіймав на Тясміні, а далі писав: «Вы сокрушаетесь о летописи, она Вам не дает покою, да, пропала единая правда про историю нашего народа. Как я Вам рассказывал, летопись была закопана человеком, которого угнали в Германию, где и погиб, брат мой и я произвели во дворе розкопки, но безуспешно...» Олег на мить обірвав читання, йому пригадалося, що Чорний розповідав, буцімто той двоюрідний брат після війни поїхав у Західну Україну по хліб і загинув там. Але довго над тим не роздумував, гарячково побіг по рядках далі. «По весне намагались искать в земле, отец брата сказал, что она закопана з другими книгами, перевернули все, но ни дидька не нашли. Да, она пропала, и мне очень жаль. В следующих строках сообщаю, что я рився на чердаке хати моего отца и знайшов клаптик перевода летописи, который, перевод, делал когда-то сам, как он попал к нему, не знаю. Листи стрепаны, и то часть их, а то скурив, уцелело только несколько страниц, списанных с 39—41 листов летописи, и я их высылаю Вам. Помню хорошо, что дальше шел рассказ о розправе Зализняка з панями, о том, какой из себя Зализняк, но я этих страниц не нашел. Нашел только первую половину тетради, да и то, как видите, в двух местах порвана и помарана. Жду Вас у гости, смешно сказать, сучив по Вас, как по брату или сыну. Пишите, не жалеите бумаги и чернил. Ваш Василий Гордеевич Черный».

Аж тепер Олег згадав про настільну лампу, увімкнув її, тремтячими руками схопив пожовтілі аркуші. Усього було сім листків шкільного зошита в лінійку з однією скріпкою зверху, яка й тримала їх укупі. Другої скріпки не було. На першій сторінці синіли дві плями, але літери крізь них проступали чітко, й була вирвана смужка наприкінці першої сторінки. У листі не було ком і інших розділових знаків, тільки кількя крапок, після них починався абзац з великої літери. Олег почав читати:

«...Яко велено мені сотника Полудень і з ним полсотні шабель поставити в липовій балці, то був ладен зговір

чернь завжди кепські збруйна увильне сутички яко знесилений звірюка убіга в ліс де чинить опір опокі і не счезніт то аби біч бочкового моста в лозах засіли ми Бочковий мост в'язав Черкаську битшу з шляхами Грушківським і Мотрони онії і вели на чорну битшу і Бахчисарай яко і з'яснено розбійнича чернь чинила розбій то сильний на мосту Бочковому і пограбувала добро купечеське од чого збідніли ярманки наші по наказу полковника Скаржинського розбійнича чернь (далі два рядки вирвані)... но аби пройшли не замінними у них і прочих глаз, довелось іти на маєток Суботина і впроть Кошового Яру повернути в брід через Тясмин де брід доступен ноги кінської обминувши піски Трушанські яко і слідує ми пройшли не замичені сонце сідало жовнір Держкановський з'яснив обиди і нелагідності Бочковий міст знать обминає од чого дань плохша за день всього переїхав один купець Фомка Кадіш і яко добра не візиши то і дав що єдину збірку сухої тарані що і буде пану жовніру на снідання і ще пройшла дюжина черні з ціпами і граблями яко і звісно бидло нічого не платить а по заходу причвалали чотири купці і множество паровиць то біттю навалено добра різного і сторожові козаки полтавські онії з'яснили на Писарській греблі їм загрожував розбійного атамана (клапоть вирвано)... тня хоробра думенська відігнала на Медведівку а оние і мали (знову видерто клапоть—кілька слів) Жаботин і Кам'янку як тільки візні скинули ярма і погналі поїти воли сталося страшне з усіх сторін на нас неслася чорна леграта то коні що ворон й шаблі яко у всіх є та не в жупанах червоних, яко ведеться, а в чорних киреях то яко на однім добротні пажі з шликами жовтими шовку турецького пістолі що в кожного і тремни сребряні схватити цю хоробру когорту ні єдин полковник не зважився б яко не зажадався б згинуті в страшній сутолоці яко метельок на жареві тому то і прийшлося мені сотнику медведівському Пазію Дмитру скоритися не зробивши жодного пострілу ані єдиного заміру шаблі онеє поведеніє моє що і присує мені яко козаку урятувало мені живіт і всі мої сотні робійнича когорта забрала усе добро купецьке роззброїла сторожу самих же вельмож з кожного осталося по два куски тіла так як оние жиди були пан жовнір Держкановський був схвачен в сирицю і полонений невідомо для чого зі мною і козаками моїми пан отаман поступив лагідно обідрав збрую і коні но не одпустивши ні єдиного козака доколь і не скінчилась

вечірня та понити а у возах купецьких малося для цього все одпускаючи нас пан отаман розговор мав зі мною і наказував пану полковнику Скаржинському аби його вельможність поменше шарпали сестру його Василину та кохану Олену Черемшину та якби їх світлість поменше податі всякої дерла з мужиків а паче охороняв би віру нашу та вмісті з нами з оним отаманом Максимом вставав би за неньку нашу і ще наказував якоже його світлість одумається то загодні живіт цілим буде а якже ослухається то не задолг той час щоб пан полковник ногами задригав на цвинтарі Медведівському за єдно зі всіми панами Медведівськими Оний отаман Максим наказував повернути до волі його побратимів сотника Грушівського Пилипа Ярового Юхима отця миколаївського Василія та титаря з сином Самсона Худоляка за ослушаніє наказу отамана війська Мотронівського полковник мусить тримати кару страшну.

Повідав від сотника Пазія і списав послушник дому Божого Квач».

«Сотнику Пазію день і ношно пильно зірнить то за улазками розбійничого отамана Максима, яко з'яснено оний має коханю в городі Черемшину Олену що є годованою у купця Федора Черемшина Оний за єдно з Максимом держать чернь в спокої та хоробріше пильнують за маєтностями козакам заперти шлях до Мотрони на поклоніння Оние розбещуються у самочинця і переходять на його сторону а якоже запутається у наші сільця самочинець Максим то велено не марить хутче доставить в кріпость.

А вчора по дню суботньому посланець отамана з окіл Святої Мотрони мав доставить пергамент сотнику полуднійському Івану Шпаку і був заживим схвачен хороброю вартою у тернешівськїм вузвозі і доставлен і був допитан пергаменту не оказалось оний з'їв і велено було живіт пороть розбійник той по прізвиську Джміль Охрім і був закинутий до льоху так як задзвонили до вечерні і отець Яков не запричастив Охріма а по зірницї вечірній запричастив і розпороли живіт Охриму і знайшли пергамент оний був змаран і грамота розстала Охрім сконав не з'яснившись словом.

Сьогодні по дню воскресному був схвачен запізнаним що видавав з себе шляхтича Яна Думбеша як навмисне вештався в кріпості Калинівській і був допитан і яко з'яснив що мав намір поступити в жовнірство до війська наставного гетьмана Білявського але обман і

був допитан синім залізом і з'яснив що оний не шляхтич а козак з хутора Раківки по прізвиську Хвиля Карпо і мав намір чинити вивід у війську гетьмана Білявського а ще з'яснив що оний з війська Мотрони де отаман батько Максим і з'яснив що отаман Залізняк має намір забрати кріпості Медведівські та Калинівські а панів зі ксьондзами і схильних до них полковників та козацую знать виріже ножами ношносоннишними а ще з'яснив, що отаман універсали пише на податі на здержання війська мотронівського і податі буде збирати з панів торгівців з костелів і всякої знаті а при опірі отаман буде спалювати маєтності вельможних та карати смертю опісля допиту козак Хвиля був закинут у кріпость під Тясмин а по ранішньому з'яснилося оний був зволений і утік і з ними вийшла сотня Федора Козюрського і забрано то зброї велико і коней в півних наретах зрадник шуляківськими берегами утік до табору самоправців в Мотрону.

Лист 40

А дня третього місяця с. Августа по сходу св. Сонця по битшій Мотрони і степниці Остапихи і з Полуднівки і з околь св. Миколи храма Божого і з битшій Черкаській і через міст Гайдакський чорною хмарою обступило військо Мотрони славний город Медведівку задзвонили в усі дзвони сумно було в той день на вулицях ані душі тільки опріч тигаря Стаська на цвинтарі оний дзвонив сумну вість військо втікало на Чигирин зрадницькі сотні іще зарано оставили стіни і в потайках перейшли на сторону розбійника Максима а опівдні хоробрі захисники кріпості Кончаківської зложили голови а полковник Скаржинський був страшно закатований яко оний десь заподів коханью Максима Олену Черемшину і сестру Василену пан В'яземський пан Броварський пан Єромаха пан Іванцюк ксьондз Крижевський і за велико знаті сконали на крюках у стін города о півдні другого дня запалили кріпость Калинівську оная до вечірньої зірниці згасла накрив головешками хоробрі сотні гетьман же Білявський утік у монастирські плавні а опісля був схвачен Ніколаєвським гайдамацьким загоном в дубовому бору у Тясмина і повішен там.

Лист 41

А в Августі яко мак одсвятили розбійник Максим Залізняк на цвинтарі Юрськім запрягнувся перед вій-

ськом Мотрони і підняв гетьманський бунчук на всі округи далекіє Чигиринськіє Черкаськіє Смілянськіє Уманськіє а опівдні у церкви Успенської гетьман гайдамацький Залізняка приймав присяги на вірність неньки України од полковників Хмари Андрія чигиринського Усачки Юрія черкського Стрільця Петра смілянського Звенипола Михея уманського і оний за велико шаноблевістю видав полковникам хоругви золотом вишиті стяги гайдамацькі і бунчуки і допізна пиршество справляв і при тому черні за велика сила силенна веселилась і почтувалась».

На цьому оповідь обривалася (на чотирнадцятій сторінці учнівського зошита), а далі було написано: «Сія опрошеніє грішників великих по родословію (ілі родоначалъству) Залізняка Максимія

Гончар Степанида (тітка по вітцю)

Гончар Сечній (дядько по вітцю)

Бондар Яким (по матері)

Бондар Фомка (по матері)

Бондар Секлета (по матері)

Філоні (по вітцю)

Кушніри (по вітцю)

Сагайдак Федір (по вітцю)

Куреняк Іван (брат січовий побратим)

Кошельник Гринька (брат січовий побратим)

Булава Юрій (брат січовий побратим)

Бугун Андрій (брат полуднівський побратим)

Лисогора Охрім (брат боровицький побратим)

Балазицький Ян (шляхтич пан чигиринський)

Думковська Ядвіга (наречена шляхтянка яко з'явлено при війську Мотрони жоною не благословенною у Залізняка)

Куди-Яр Артур (чи Артем) перший брат по війську Максима і генеральний писар...

Далі вгорі стримів трикутник зошита, з першими словами в рядках: «війська», «Шпак», «Філ...» і по дві літери, з яких не можна було навіть відгадати слів.

Розхвилюваний, Олег упав долілиць на пружинне ліжко, аж воно підкинуло його й лиховісно закрипіло. Рій запитань, неначе рій бджіл з розтривоженого гнізда, наздогнав там його: «Коли і ким це писано? Де, й для чого? Якою мовою? Якщо це переписував хлопчиком Чорний, то чи не робив перекладу? Очевидно, не робив, він би просто не зміг цього зробити, та й більшість слів свідчили про свою первісність, первозданність...

Слова українські... Якщо писано в монастирі?.. А може, й ні. Це — кінець століття, незабаром появиться «Енеїда». Писала людина, не зичлива до гайдамаків? Проте не зовсім. Можливо, писала під чийось наглядом або боячись, що літопис прочитають, і її симпатії окошаться на ній же. Адже й відомі козацькі літописи написані за подібних умов. Це початок гайдамацької завірюхи чи якийсь її передпочаток, перші повіви снігового вітру? Майже всі імена — історії неznані. Жодне джерело не вказує, що Залізняка вкрили гетьманськими бунчуками й що він складав присягу на вірність Україні. Відтак повстання постає зовсім в іншому світлі. (Десятим чуттям, кудим життєвим досвідом Олег вловлював, що такий перекут небезпечний для нього — для його дисертації. «Але ж це істина. (Чи істина?)»).

Прізвище наказного польського гетьмана Білявського вже десь впадало Зайченку в очі. Потрібно перевірити... Фортеця Кончаківська, Калинівська... В історичній літературі десь-то точилася суперечка з цього приводу. Хтось доводив, що Кончаківська фортеця існувала, хтось інший заперечував. Здається, в суперечці брав участь і Іван Франко. Перевірити! Родовід Залізняка, з одного боку, накликає на підозру, з другого — такого не вигадеш. Перевірити ніде. За більшістю джерел повстання розпочалося в травні 1768 року. А тут — у серпні. Що це за юрський цвинтар, де заприсягнув Залізняк? Адже всім відомо, що святили шаблі й складали присягу в Мотронинському монастирі. Чи це ще одна, інша присяга? І інший виступ гайдамаків? Напевне, інший. Попередній. Про що зовсім невідомо. Боже мій, — стискував руками голову... Хоч би ще кілька сторінок... Ще один епізод — інший, з інших аркушів літопису. Щоб — порівняти... Чорний пише, що далі розповідалося про розправу Залізняка над панами, про те, який він на взір... Хоча б клаптик у руки... Може, Чорний щось пригадає?...

Не спав до півночі, перечитав ще раз уривок, а потім лежав у п'їтмї й думав, і малював домислом... Тим самим шляхом, яким сам ходив до Холодного Яру, прокрадався гайдамацький вивідник Джміль Охрім, і летіли гайдамаки на конях у киреях, які злітали за ними чорними крилами, й бризкали вогнем гаківниці з фортечних стін. На кількох сторінках — стільки важливої інформації, імен, і стільки все те викликає запитань. Ті події гарячково тасувалися в уяві, неначе карти, вони набли-

зили його до гайдамаків, до Залізняка, йому здавалося, буцім заглянув у чарівне скельце й побачив їх поруч, живими, розвихреними... Такого з ним ще не було, зі вчених праць зчитував тільки холодні констатації, фіксації, узагальнення, там не вирували пристрасті й не була жива кров. А тут... вона текла з живого Джмеля Охріма, який з'їв пергамент, але якому не зважилися розпорювати живіт, допоки його не висповідують, а піп Яків уже розпочав вечірню, а коли закінчив її і запричастив Охріма, грамота розтала. Охрім лежав зі стиснутими зубами. Жахно, несосвітенно! Але так, певно, й було.

Почувався прилученим до чогось, причетним до великої таємниці.

Його поривало в Медведівку, але в університеті почалися вступні экзамени, й він не міг поїхати, бо ще раніше напросився (для підробітку) в екзаменатори, точніше — в підпомічники, асистенти екзаменаторів. На час екзаменаційної сесії на кожному факультеті залишається по кілька викладачів (всі інші — у відпустці), вони вербують собі помічників (перевіряти письмові роботи, писати звіти) з аспірантів і навіть з досвідчених шкільних учителів. Отож міг повести з Василем Гордійовичем розмову тільки листовно й настрочив їх за тиждень кілька штук. Білим тривожним ключем вони потяглися до Медведівки. І тільки наприкінці другого тижня прийшла відповідь.

«Дорогой Олег, задали Вы (в листах звертався на «ви») мне чесу, бросили на меня целую эскадрилью. Пуще прежнего охопила меня туга по пропаже. Как вспомню кострище то, на котором сжигали книги... Там была милиция, районный и наш актив... Я хотел достать себе кожаные палитурки для сапог, но меня в монастырь не пустили, прогоняли: «Этот дурман тебе не нужен! Геть звідси». Только наш сельский милиционер С. П. Рябоконт, несучи целый оберемок большущих книг, бросил одну: «взьми, бубни будеш робить». Взял отой полуметровый зошит, хотя он меня и не интересовал, но ничего другого мне не досталось, и пошел домой. Какой он был, я Вам рассказывал: 60×60, з полотна, которое не жмакалося, и палитурка з того же полотна, только вдвое склеенная, на палитурке три буквы, теперь не помню какие. Рукопись была не пригодна на бубны, многие буквы я не различал, научил меня понимать их сосед Шматок К. Г., бывший дьяк, тогда я и начал переписыв-

вать для учителя по 15 копеек за зошит. Рукопись, как я Вам уже писал, пропала, до сего дня не могу дознать, где же те зерна нашей золотой правды, которую от нас так сильно скрывали. Как бывший разведчик, приклял для поиска много усилий и не нашел. Вот только на чердаке у отца удалось розыскать еще один клапоть,— показання Думковского кучера Нечипора Слободянюка; высылаю Вам. Это уже все окончательно. Да вот вспомнил песню, которую пели в нашем селе діди:

Славне місто Медведівка усіма краями,
Бунчуками гетьманськими панами-ляхами,
Ой у місті Медведівці глибокі шанці,
Задзвонили в усі дзвони у середу вранці.
Чорна хмара із-за гори місто облягає,
А із лісу Мотронського Орел вилітає.
Долітає Орел Сизий, на місто пильнує,
Де у замках та палацах шляхта бенкетує.
Ой у місті Медведівці віват заспівали,
А в Тясміні козаченьки коней напували.
Задзвонили в усі дзвони у неділю вранці,
Заховались пани-ляхи в глибокій шанці.
Ударили всі гармати, аж лихо сміється,
Затріщали панські ребра, кровиченька летється.
Ой у місті над трупами вороння смакує,
Нехай батько сину скаже, нехай внук почує.

Отакий, Олегу, Залізник, а ваші мучені (так і написано — не «вчені», а «мучені») кажуть — горшкороб. У них у самих горшки вместо голов.

Розбередили Вы и меня до основания. Потерял сон, все думаю и думаю... И так горько душе, хоть иди и топись у Тясмин. Даже рыбалку забросил. Одну отраду нахожу в работе. Измазал уже половину Ваших красок — и все на гайдамаков и режу скульптуры по дереву. Первая — Залізник уезжает на з. Січ, его провожает сестра Василина. Можно сказать, композиция удачная, а конь получился сильно, сам Залізник тоже удачен, правда, я его портрета не видел, а создал по описанию. Сестра его рядом с бока, т. е. левого лошади, подала руку, прощается, форма одежды — наша национальная, древняя. Скульптура закончена, нужно только сделать очистку до блеска. Одновременно работаю еще над двумя скульптурами: Залізник на раде в Холодном Яру и «Допрос польского полковника». Приезжайте, увидите. Жду с нетерпением. А теперь — этот клапоть».

Пісню ї все інше Олег перебіг очима, як перебігають піщану пресип, за якою яріє квітами яро-зелений луг. Хоч пісні цієї й не зустрівач у жодному збірнику, вона

була рішуче не схожа на всі записані раніше про гайдамаччину, але над тим поки що не замислювався.

Почав читати — йому аж перехоплювало подих, летів по рядках, над силу стримував себе, стріляли в голові запитання, зривалися, неначе наполохані коні, думки, обривали круте повіддя, він відпускав їх на волю, й передихнув, тільки дочитавши останнього рядка: *«Пора была поздней сонце схилилось низько, колокола Мотроны звали к вечерне, то был канун летнего Николы проехавши фольварки Головкивские я повернул лошадей и справил на Дерновский шлях, что через «погібельний» мост, ехали з горы потому и приходилось держать лошадей на вожьях впереди нас совсем помалу скрипели чумацкие паровицы их было четыре люди незнакомы, но видать наш брат на звон Мотроны снимали шапки кланялись и крестились и один за другим чеготь зупинялись, приблизилсь, я сразу снял шапку и дуба став необычайный конь, нарет на нем золотой, то й зна крешить копытями и фриска ноздрями как зверь, по оддаль бич хрест кладу перед престолом святым чолом б'юсь, то сокол то витязь в плечах аршином не перекрыть, лицом первого вижу, глаза горят как оливки в лампадах, вуса уста не перекрывают как барвінок зовсім молод, челом высок, но не румян, а як бронза на стольниках блестит собою статен и силу мае видать не людську, собою як купол Мотроны, а взгляд орла и так страшен его взгляд, что пан было закричали «Шапку хлопе пше», но сразу збледнели личеком, и я видел, как их рука налегла на рукоять пистоля дрожала и не могла вынуть его с под пояса. На лайку пана козак не шевельнув усом смотрел прямо, но глаза его загорелись страшным огнем правая рука крепко сжимала эфес дамаской шабли он не промолвил слова, перепуган пан ударив меня в спину ногой я ели удержался на козлах пустил кони на полон унос, перелетели мост, кони неслися птицей на повороте в вузвоз на выходе на Медведицу битую нас окриком стой остановила толпа людей то все чужие с оселедьями на лбах козаки, пан закричал влево на битую Мотроны но было поздно, крепкие руки подхватили бразды, десятки рук упились за пана, стало страшно, меня не били держали в стороне, как я рассмотрелся здесь был и до того мне известный молодой панич Калиновский рядом с ним стоял и наш пан, один козак прямо в чело нашего пана Думковского наставив панів турецкий пистоль, пан умолял пощады, когда обыскивали обе кареты, пана Калиновского*

и пана Думковского их угнали в лес. Один из козаков затрубил в рожок, меня обняло страхом перед страшным зрелищем, обеих панов уже раздели наголо и поставили на колени на камень, на зов рожка как вихорь примчался всадник он раптом осадил коня, спешился, я замер это был тот самый который стоял нам впереди ждем, он молча подошел к панам его поступи такие страшные и четки, его взгляд это кончик меча, и как только он ими устремился на пленников они не смогли удержать разительного взгляда, упали ничком на землю, и я услышав его голос, паны! показать морди ваши! его голос пролунав как взрыв пороха, покотил над лесом и ударился об стены Мотроны отдал назад и мне послышались обратно в стократ сильнее «паны показать морды ваши» паны не шевелились тогда два козака крепко ухватили шляхтичей за волос подняли им головы и кинжалами уперли подбородки оба пана не открыли глаз и только бляли языками не понятно что Неизвестный козак но как видать по его жупану и красоте Отаман, произнес «пан Думковский знакомый, и все дела его, скарать! а щенок кто будет? Никто не ответил знать не знали. «Кучер где?» подвели кучера. «Кого везеш?» Демян упал на колени просил змиловатся, панич Калиновский едет на свидание к пани Думковской к Ядвиге Младшей и умолк. «Про панича Калиновского тоже слышали, покарать обычно». Пленники не просили пощады держали себя чинно и благородно, подбородками наткнулись на кинжалы заранее умерли не дождавшись кары. Совсем стемнело, я ждал своего. Отаман увидел, что с панами больше делать нечего, промолвил «челядь на глаза», нас притягли хотя меня и не били и моего спутника, однако ногами я не мог идти у меня дрожало все, нам приказали смотреть на батька прямо, душою не кривить. Я смотрел но пред собой ничего не видел и когда меня чья-то сильная рука ударила по плечу а другая сжала правую мою, я услышав «Здоров Нечипоре та схаменися боягуве чортів». Я ожил Карай мене владика вжелі я грішен перед тобою то был Максим Залізняк. Він привітався со мной как с братом долго поучив мене, о чем говорил со мною ведомо Богу да нам двоим за что трижды заприсягнувся аминь. Сия тайна грешника великого раба Божьего Нечипора звіданая мною при исповиди святой, Отец Тихон, Господи Боже, прости, что я тайну исповеди святой людям доношу».

Олег довго сидів непорушно. За вікном пливла в те-

мінь Чоколівка, десь двічі скрикнув маневровий паровоз,—певно, привіз колоддя на лісопилку, є для студентів підробіток, Олег і сам не раз ходив на їх розвантаження. А бачив узвіз, вершника на коні, який «як барвінок зовсім молод, вуса вуста не перекривають, чолом висок но не рум'ян, а як бронза на стальниках блищить», і чув голос його: «Та схаменися, Нечипоре, боягузе чортів!» — неначе сам стояв на узвозі, тільки не знав, чи має карати, чи покарають його. Колись, ще в школі писав вірші, й чимало рядків літопису відчував як поезію, писану, може, не вельми грамотним чоловіком, але з душею, у якій лунають великодні дзвони. Тільки... кому належать усі ці високі слова? Нечипору, вітцю Тихону, літописцю? Якісь кінці не сходилися в оповіді, спочатку шляхтичі падали зі страху, а далі трималися мужньо, ще й отако скінчили життя? І чому отцю Тихону, літописцю? Якісь кінці не сходилися в шляхтичів побутувала інша версія, когось за них покарано, може, й несправедливо?..

Либонь, знаки пунктуації розставляв уже хтось пізніше, мабуть, Василь Гордійович, літописи розділових знаків не мали. І написання слів то злитне, то роздільне, з великої та малої літери...

І враз несподівана думка стрілою пройняла мозок: чому Василь Гордійович не прислав знайдені сторінки, «клапті», а переписав їх? Навіщо? Ще й пописував при переписуванні, зросійщив? Це — вочевидь, в кінці поспішав і писав так, як... Як — де? — знову летка, пронизлива думка. Він же запевняв, що більше нічого немає, і ось... Олег розстібнув ковнір теніски, вона тисла, неначе удавка... Літопис існує. Він є. Тоді чому Василь Гордійович приховує його, чому обманює мене? Чогось боїться? Чого?

Він то бігав по кімнаті, то сідав на ліжко, то знову підхоплювався. Вперше в житті тримав у руках кінчик таємниці — таємниці великої, важливої для нього, мого дисертанта, для науки, а може, й для всього українського народу. Ця думка аж зморозила його, піднесла й кинула в діл, в урвище... «А якщо Чорний не віддасть?..» «Чи, може, й справді літопису вже немає?» В те, що літопису немає, повірити було неможливо. «Я умовлю, умовлю його. Переконаю,— думав гарячково...— Він зрозуміє... Це — науковий скарб. Не тільки його. І нащо він йому?.. Василю Гордійовичу заплатять гроші...» Він не знав скільки, але був упевнений, що

гроші великі. «Ціни йому немає». Огром цієї думки розколював голову. Іхати! Іхати негайно! Ще два екзамени — на географічному та економічному факультетах. Відпрошуся. Скажу... Ні, казати поки що не можна нікому. Я — сам. І тоді... Горобцями налетіли інші думки, весело пурхали, цвірінькали, вихрили, скльовували зерна необмолоченої слави. Він мріяв про те, як опише цей літопис — це буде його відкриття — супровідна стаття («дві, одна на початку, друга в кінці!»), примітки, коментарі — й... обезсмертить своє ім'я. Його працю зарахують як дисертацію («докторську!»), його цитуватимуть, на нього посилатимуться, про нього напишуть статті. І він побачив великі, червоні, чомусь саме червоні літери: «Олег Зайченко». Неначе десь з віддалі, з туману зводилася й інша думка — чиста й благородна: відкрити людям істину, велику, невідому донині, просто відкрити.

А під серцем щось тремтіло, тьохкало, по тілу розливалось солодке тепло... Літопис вийде в «Академвидавві». Червоні літери... Ні — золоті. Він подарує примірник їй. Щоправда її, конкретної, поки що не було. У школі він прилипав очима до голубого банта на передній парті, але той бант не відгукнувся на його несміливе зізнання, вписане в підручник хімії. Світила до нього закоханими очима студентка... Білява, кучерява Віта... Тришки кривонога. Одного разу з її ніг покепкували хлопці, і він не пішов більше на побачення з Вітою. Нині за тим трохи шкодував. Здогадувався, що справжнє почуття — то таки скарб, його треба цінувати, дорожити ним... Віта любила його широко, віддано. Могла віддатися...

Власна грубість примусила засоромитись. У його серці те велике, палке кохання, про яке пишуть у книжках, ще гнізда собі не звинуло. Кидав оком і в той, і в інший бік. «Аспірант» — першокурсниці вимовляють майже з побожністю. Подобалася й та, й та... На увесь університет славилася третьокурсниця з романо-германського Діна. Висока, довгошия, чорнява, підстрижена під хлопця, гостроязика, іронічна, та ще й донька якогось заступника міністра, одягалася вишукано, елегантно. «До такої й на всраній козі не під'їдеш», — казав Петро Красій, однокімнатник. Під'їжджати намагалися, — але коза скидала вершників. Олег на те навіть не важився. Знавбо — не красень, і одяг на ньому... Ось тепер... Але тепер, либонь, він і сам знехтує Діною. На світі є ще кращі дівчата... Десь... Така ще не зустрілася.

Мрійник, фантазер, у той же час він умів міркувати розважливо, тверезо, і те, й те дивно сполучалось у ньому, він був беручий — сільський хлопець — знав, що в житті може поклатися тільки на себе, а важився на високі вершини.

Накулив фарб для Чорного, пензликів, придбав у крамниці ілюстроване видання «Гайдамаків» Шевченка, не забув і про дві пляшки «Ніжинської горобинової», горілки особливої, смачної, п'янкої, ще дореволюційного рецепту. Екзамен у географів прийняв, а від прийняття екзаменів у економістів відпросився й придбав квиток на пароплав «Київ — Черкаси».

7

Ідкий солоний піт виїдав очі, губи поспікалися, все тіло горіло й свербіло, духота стояла пекельна, нагрітий сонцем шифер палав, неначе пательня, смерділо рубероїдом, перетрухлим сіном, смерділи заячі шкурки, йому здавалося: він сам собі смердить — потом і гнилою кров'ю. Рана кричала, пекла — ногу тягло, крутило, смикало до білих метеликів у очах, він покусав губи, вже шкодував, що не застрелився. Зіграв у піддавки з собою, і ось тепер... Одначе ще не пізно, пістолет з ним.

Пістолет був і морфієм, і талісманом, і обороною — всім, на ньому тримався, на нього молився, на нього поклав останню надію. А на що йому сподіватися ще? Що попереду? Увесь вік повз на череві, обриваючи шерсть і шкіру, й ось... Приповз. Інші прийшли, куди хотіли, пішечки. Або й приїхали. Свого доскочили. Розумніші?

Спритніші? Жорстокіші? Чи доля?

Серце набухло злістю. Його клював чорний крук розпачу. Проклинав і тих, і тих. Вони навіть не караються. Померло сім мільйонів... Сімка і шість нулів... А коли б сам?.. Сім днів не поїв?.. І смерть глянула з дзеркала в очі? Але ж дехто з них починав з нужди, з біди, страждань. І як же все те повипаровувалося з їхніх голів і душ! Вдихнув «Красної Москви» — і ось вже... Вірменський коньяк забиває запахи гною, нужди, плоті, яка розкладається...

Скрипів зубами: «Розпустився, рознюнявся. Ну, то стріляйся!» — вже бачив там, де серце, дірочку на піджаку. Відтак розчулювався. За віщо йому стрілятися? Що він такого зробив? Сутужив увесь вік. Одмалку. В

хаті — овсяники, вичані коржі — таким коржем можна забити пса, — квасоляна юшка тричі на день. Батько в чорних чунях у гнояці з мішалкою в руках — воловник, переривався, він допомагав батьку — в батька тріщав пуп, щоб витягнути його з гнояки. «Учись... Бо будеш, як я волам хвосту крутить». Як я... Не пускав гулять, на останні гроші купував книжки, намагався перевіряти задачки, хоч нічого в них не тямив. Шапка з одвислим вухом, самокрутка припікає губи, кришить на порозі скіском махорку й повчає, повчає... Порожня хата, а драні гордощі та амбіції — стелю зривають. «Будеш інженером, як Худан». Худан — син лікаря, ще земського, стовп ученості й заздрості для всього села.

Батька просто од волів і забрали на фінську, й там всі його жаркі надії погасив розривною кулею фінський снайпер. Сповнюючи батькову волю й аби висушити материні сльози, поступив до інституту, але не до інженерного (розумів, туди йому не доскочити — в школі зовсім не вчили креслення), а до педагогічного, на український відділ, де був найменший конкурс... Гуртожитська кімната на тридцять ліжок, хліб з хамсою, «полювання» на красунь на Петрівській алеї, здебільшого безуспішне: випнуті груди селяків зі значками ГТО, БГТО, ВС, ЮВС, МОПР і зневажливі погляди «городських чижів» з-під куценьких козирків кашкетів, і раптом одного дня безжальне світло в кімнаті серед ночі, діагоналеві штани й начищені чоботи біля койки, слова, мовлені в наказовій формі. Їх забрали в травні сорок першого року — семеро хлопців з групи. Його і ще одного «за недоносительство», решту — за контрреволюційну пропаганду. Саме тоді декретом раднаркому скасували студентам стипендії і ввели плату за навчання. Для всіх сімох той декрет став парканом, через який не перескочити. По дорозі з інституту до гуртожитку хлопці юртували — нарікали, скаржилися, шкилювали, зітхали — все підпадало під КР, всі пішли по п'ятдесят восьмій статті в один карагандинський табір. Розпечений, неначе пательня, степ у колючках, шахта — натоплена піч, нанизані на шампур голки клопи в бараці, спрага, собачий гавкіт, замкнений еліпс колючої дротини, в якій женуть на роботу (четверо крайніх зеків тримають дротину в руках), отупіння, дистрофія, втрата людської подоби; один по одному ставали доходягами, Віктор Панченко, якого вважали найздоровішим, помер першим; він розумів, що смерть неминуча, й строчив рапорти з проханням послати

на фронт. Врешті, проломив дірку — виявили високу милість, послали в штрафну роту. Коротка, рокована дружба штрафників, де можуть прикрити грудьми, а вночі перерізати бритвою горло, недокурки з пережованими мундштуками, зібрані біля офіцерських землянок, і політрук, який веде довірчу розмову, щоб потім настроювати донос. Із штрафної роти два виходи: в підземне царство або в госпіталь. Доля все життя мовби жорстоко гралася з ним — випав госпіталь, — звідти знову на фронт, у піхоту. І нині мало хто знає, що таке піхота в останній війні. Всі пишуть і ліплять кінофільми про розвідників. А розвідка в порівнянні з піхотою — курорт. Війну він пам'ятає так: всю ніч кудись женуть, на світанку — наказ окопатися, вранці — ворожа атака. Шквал вогню, накривши голову куфайкою, лежиш на дні окопу, не відаючи, на якому ти світі, на цьому чи вже на тому, якби хоч на мить повірив, що житимеш — збожеволів би, коротке затишшя, й ти оглядаєшся на напівзавалені окопи, чи є ще хтось (сім, дев'ять, дванадцять постатей — зберегла пам'ять — із роти, зі ста чоловік), і німецькі танки, а за ними — піхота, якщо за спиною заціліла артилерія і лупить по танках, лишаємося в окопах, ні — ноги на плечі й ходу. То брехня, що розстрілювали за відступ без наказу, з другого ешелону все видно, найдурніший командир розуміє, що смерть цих кількох, які заціліли, була б марною, а тут, у другій лінії, вони ще на щось згодяться. І друге поранення, госпіталь із запахом карболки в нужниках та йоду в палатах, голуб на карнизі вікна й жодної вісточки з дому.

...Він ішов з госпіталю на фронт, а фронт котився на нього, зустрілися на Дону, полон, не вельми пильні в переможному марші німці, втеча, барлоги по ярах, лісах, у лозах на островах — від Дону до рідної хати, три тижні раювання, й Ладимир Кладинога на покуті в шинелі з чорною опушкою на рукавах, з німецьким парабелумом на поясі — гвинтівка — на лаві: «Мокрино, сходи за пляшкою», й, коли поналивав у чарки: «Оце як хочеш, Даниле, хоч ти й хрещеник мій, а путя тобі одна — до нас у поліцію». Він обмер, а Кладинога випив і скінчив так: «Або — в Германію. Я тебе б не трогав, так вказано на тебе районному бургомістрові... Твоїх годків уже забрали. Хтось з досади вказав, а чи з заздрості». («Задрість на що?», «Що живий»). Є у нас у поліції вакансія — на писаря. Ну, може доведеться в чомусь трохи допомогнуть». І знову щось вкрутило його помимо волі. І так

увесь вік. Світ сповнений зла, в ньому завжди хтось когось потинає і не можна від того втекти.

Йому й нині в дивовижу,— хоч обійшлася з ним радянська влада непомірно круто, хоч уже знав про її не тільки червону, а й чорну барву, лютості проти неї не мав, ті, що по той бік фронту, були «наші», а ці — чужі. Мав би ненавидіти тих і тих, але ненависть не трималася в серці (такий дурний чи плохий — неначе ж ні), хоч і добра там не лишилося, і в святі не підряджався, та не взяли б його туди. Ніби й серед людей, і сам-самісінський на цілий світ, і ніхто йому не допоможе — вже тоді зрозумів. Його не вчили віри в Бога, але навчили віри в диявола, для якого немає лінії фронту, кордонів, законів, він переслідує не грішників, а праведників, у чому вже переконався вповні. І ніякого добра в світі не було й немає, кожен утверджує своє «добро» мечем, ним же воно й потинається, й доводиться коритись тому мечу, що над тобою. І йому довелося патрулювати залізницю від партизанів, у темні ночі вони рачкували по насипу один до одного, збиралися по трое-четверо, прикрившись полою куфайки, палили самокрутки, однаково боялися і партизанів і німецьких патрулів; в акції брав участь тільки один раз, коли німці палили Боровицю, стояв у ланцюзі оточення й не міг вирішити, в кого стрілятиме, якщо хтось побіжить з села — у втікача чи в німця за спиною.

А потім викреслена хімічним олівцем синя лінія на карті в поліції почала переміщатися від Волги на захід, власне, це була не та сама лінія — нові й нові лінії, неначе сині вали, наближалися до Медведівки, в поліції стояли просякнутий перваком туск, панічні розмови в хмарах диму, матюки й запізніле каяття, кілька чоловік позапрягали коні, заставили вози суліями з самогоном, позасовували під сіно по кілька гвинтівок та автоматів і рвонули в ліс, до партизанів, інші почали лаштуватися у відступ. Йому ні до партизанів, ні через фронт дорога не лягала: до «недоносительства» додавалася служба в поліції. Німеччина, табори переміщених осіб, ловці пом'ятих, покалічених полоненських душ у формі радянських офіцерів, втечі й переховування, мряка холодної війни й залізна завіса, по якій відчув відносний спокій, робота вантажника в порту, одруження на землячці, дівчині із Золотоноші, яка зненацька запалала смертельною тугою по рідних вишняках та левадах, тягла туди його, він відмагався (вона не знала про п'ятде-

сят восьму статтю і поліцію), і врешті розпачливе прощання, й повна самотність, двірницька мітла, а по тому кашкет швейцара університету. Туди його влаштував колишній сусід по нарах переселенського барака Тиміш Холоденко — йому вдалося скінчити зуболікарський факультет, він оженився на німкені й вже має свою клініку. Ставить коронки з переплавленого золота зубів мерців першої світової, викинутих на поверхню землі снарядами другої світової, процвітає. У нього за столом захмелілий Микола-Дмитро й розповів оте... що спричинило до цієї хресної путі. Зіслужила службу — спочатку сподівався добру, а як виявилось тепер — лиху, його скажена пам'ять. З одного читання запам'ятовував десятки сторінок будь-якого тексту. А цей текст він переписував власноручно. На тій вечірці зібралися філологи, історики, було двоє німців-докторів якихось наук і ще якісь ділки від науки. Конфіденціальні, таємні розмови: «в ім'я науки...», «це дуже просто... потренуетесь трохи, зо три рази стрибнете з парашутом... Документи будуть справжні... Дуже просто, туди й назад... Дасте гроші, візьмете... поїдете в Одесу... Точна адреса, там вас зустрінуть... Прийде з корабля чоловік, дасть інші документи, матроса...» «А... якщо при вході на корабель рахують людей по головах?» Усмішка. «Все передбачено, той, що прийде по вас, залишається... Все це дуже швидко. За два тижні. І — на все життя. Спокій до старості. Комфорт. Гроші в банк покладете самі ще до відльоту».

На все життя! Один раз!.. Пан — або пропав.

Виходить — пропав. Але... що тепер каяття... В житті завжди так — не поталанить одному, поталанить іншому. Поталанило Якимові. Здається, він ні про що не здогадується. Якби здогадався... Під його черепком і так ворушиться думка — кокнути. Треба пильнувати. Хоч, може, й краще, якби в сні... Чи самому?.. І помацав у кишені тепло сталь пістолета.

І раптом: «А може, заявити? Признатися? Я нікого не вбив за все життя, нікого не продав». І — крижаний холод думки: ніхто не повірить. Та й не в тому справа, вони розстрілюють не людину, а факт... Факт з моєї... і зі своєї біографії.

І знову туга пропекла серце. Почував таку самотність, що хотілося вити. Тепер він розуміє вовка, який вие на місяць. Він би завив... Один, як палець, на весь світ. (Може, ще жива мати, сестра, але вони його по-

ховали в своїх думках. І їх для нього немає. Навіть їхні обличчя почав забувати. Є тільки біль нескінченної, непогасимої втрати). Ні з ким, ні з чим не зріднений (для «тих» він також тільки прошитий діроколом факт, якщо звершить — позитивний, не звершить — негативний) і якщо помре, жодна сльозиночка не скрапне ні з чиїх вій. Велетенська земля, мільйони, мільярди людей і — жодної сув'язі. Чужість, просто пустельність. Дві піщинки по краях велетенської пустелі рідніші, ніж він, щодо будь-якої людської піщинки в світі. Нема в кого попросити поради, співчуття, нема перед ким покаятися, нема на кого спрямувати тепло серця, чи гнів або лють... Ба... Один такий чоловік є. Якому нині зобов'язаний найбільше — Яким. Котрий шалено жадає його смерті. Боїться його (видно по очах), сам захланний і зачучвірілий, бридяться ним, жадобиться кожною крихтою.

...Спека спадала, і спадав його розпач. Галасували сойки на даху сторожки, цінькали синиці, пила густий медовий сік життя іволга. «Смерть під щebet птахів». І — спалахом: «Не діждете! Виживу. І піду... І дістану!!!»

8

Олег узяв квиток на суботу, але в п'ятницю увечері сталася подія, яка поставила в усій цій загадковій і клопіткій історії багато знаків запитання, знаків окликів і не менше трикрапок. На цей день в Інституті історії було призначено зустріч вчених істориків з провідними письменниками історичної теми.

Збиралися в просторому, з гортензіями і лицарськими зірками, які саме розквітли на підвіконні червоними грамофонами, кабінеті заступника директора та вченого секретаря, аби потім піти в конференцзал, але так і залишилися під білими та червоними грамофонами — з письменників ніхто не прийшов, ні Петро Панч, ні Натан Рибак, ні Іван Ле, ні Семен Склярєнко.

— Вони вже всі гріють пуза на чорноморських пляжах, — ехидно процідив крізь зуби високий, тілистий, з довгим конячим обличчям завідувач відділу історії феодалізму доктор наук Петро Петрович Солома. — І який дурень призначив посеред літа цю зустріч? — Потім пожував товстими губами й додав: — Здається, я сам...

Солома — грубий, безапеляційний, полюбляє шокувати своїх співробітників. Окрім нього прийшло ще сім'яро: Омелян Максимович Кульський — старенький су-

хенький сивий академік, який не випускає з рота цигарки, справжній академік — розумний, ерудований, працюючий, зичливий, битий і перебитий за всі «ізми», найперше за український буржуазний націоналізм, кажуть, до п'ятдесят третього, до смерті Сталіна у нього вдома в кабінеті стояла під робочим столом торбинка, а в ній — пара білизни, мило, зубна щітка, кілька пачок цигарок — для тюрми, щоб тоді, коли прийдуть по нього, не метушитися; він добряче випивав (з однаково приємною, трохи іронічною усмішкою вірменський коньяк і буряковий самогон), але ніколи не пропивав людського чину, а також глузду, щовечора, повертаючись з роботи, заходив до винної крамнички навпроти оперного театру, яку називали «Академбочкою», зупинявся перед шинквасом і підносив утору пальця, продавщиця, яка його добре знала, наливала в склянку «йоржа» — сто грамів коньяку та сто п'ятдесят грамів шампанського, він випивав, кілька разів затягувався «Казбеком», підносив пальця ще раз, а іноді й ще раз. Лагідної вдачі, ніколи не ліз на трибуни, в президії, останнім часом тільки рецензував дисертації, укладав усілякі збірники, сам писав мало — просто не знав, що писати, адже хоч би що написав, усе потрапляло під іржаві зуби дробарки вульгаризаторів від науки.

Ще були дві жінки — старші наукові, одна доктор наук, друга — кандидат, на подив усім, вельми дружні між собою, зачепи одну — друга зів'ється осою, двоє молодших наукових — один трохи старший від Олега віком Дмитро Василенко — нещодавно захистився, другий — Ріпка — повний невдаха, згоріло синім полум'ям дві дисертації, спочатку «Роль товариша Жукова у Великій Вітчизняній війні», щойно подав її до захисту, Жуков потрапив у немилість до Сталіна — пролиту без потреби кров своїх солдатів два маршали розділили, курку слави поділити не могли, захист не відбувся, вдруге обрав об'єкт свого дослідження, здавалося, непохибний — самого товариша Сталіна, але тут вдарив залп по культурі особи. Ріпка за один рік із запального ортодокса (ще студентом у кімнаті в гуртожитку за мізерні копійки студентської стипендії купив портрет Сталіна в дубовій рамі й почепив над своїм ліжком) перетлів у їдкою іроніста, невіру — весною, на першотравневій демонстрації, коли інститут проходив по Хрещатику, де на Головпоштамті були вивішені портрети всіх радянських вождів, він шепотів Олегові на вухо: «Ти думаєш, ці — кращі?

Подивися на мордяки... Так цеглини й просять»: Олег злякано оглядався, а тоді шаснув у задній ряд колони. Невідь чого Ріпка прийшов сюди, може, сподівався набрести на нову тему? Ще трохи полаяли «писателів», хотіли вже розходитися, й тоді раптом Олега щось мовби підкинуло зі стільця:

— Хочете, я вам щось прочитаю. Один матеріал... Мені здається — сенсаційний (до цього він вагався, йому й кортіло перевірити тексти на досвідчених учених, й чогось боявся, проте взяв обидва листи Василя Гордійовича з собою). Коротко оповів про літопис — літописний звід — проте не назвав місця, де він зберігався, звідки почав свою сумну плавбу — не хотів ділитися майбутньою славою першовідкривача, — розпочав читати. Разів зо два його хотів перебити Василенко, щось перепитати, але Кульський підносив угору пальця — зовсім так, як тоді, коли замовляв «йоржа», і той замовкав. Але щойно Олег скінчив, Василенко вискочив з-за приставного столика біля столу заступника директора, вимахнув руками, неначе збирався шубовснути з крутояру в воду, й закричав:

— Та це ж... та це ж... — друге «Слово о полку Ігоревім»! «Дуба став кінь, нарет на нім золотий, так і креше копитами»... Не кажучи вже про його наукову вартість...

— Ну... щоб уповні визначити наукову вартість, треба мати увесь літопис і проаналізувати його, — зазначила одна з жінок — Ірина Семенівна Соломоненко.

По тому в обговорення включилися всі, примусили Олега ще раз прочитати деякі місця, розпитували, який вигляд мав (чи має) літопис, висловлювали всілякі припущення, сперечалися, одначе всі зійшлися на тому, що якщо літопис існує вповні, то його наукова, й не тільки наукова, а й літературна цінність величезні.

— Це справді сенсація, — випустив через ніздрі дві цівки диму Кульський і обтрусив піджак, він завше затрушував його цигарковим попелом.

Мовчав тільки Солома. Хмурився, поглядав на годинника, врешті зиркнув ще раз, підвівся:

— Мені пора. А що до літопису — то це може бути підробка, — й пішов до дверей.

— Та ви... та ви... отакі дурниці... — порушуючи вельми усталену в інституті субординаційну поштивість, — закричав Василенко. — Ви просто навмисне... Чому обов'язково підробка? Як таке можна підробити? Для чого?

Солома зупинився біля дверей, нашоє розщібнув і застебнув пузатого портфеля й сказав (наче вигрібши звідти відповідь):

— По-перше, я не сказав, що це підробка. Може бути підробка. Для чого?.. Причин багато... Вигородити себе чи когось... Перекинути вину з себе на інших... А ще... В ті часи в серці людей ще був Бог... Дурман релігійний тобто... Ціле страхіття для родичів, якщо піп не приймає на часточку...— на поминання в церкві душ померлих і убієнних. Без цього, без церковного прощення їм — корчиться в пеклі. Гайдамацьких подань не приймали... Працювали цілі комісії: хто гайдамака, а хто ні. І однаково плутанина. Підробиш і чортову печатку, не тільки якийсь рукопис. Може, отих панів побив хтось інший... Та й той же Ничипір міг руку докласти.— Він ще раз для чогось розстебнув і защібнув портфеля. (Ходили чутки, що в тому портфелі він носить додому по півгастронома, що, отакий крутий, незалежний в інституті, вдома пере жінчині труси й варить їсти, боїться своєї благовірної, наче вогню).— По-друге, якщо це й підробка, то рання, кінця вісімнадцятого століття, написана не пізніше як за двадцять один рік після Коліївщини. Отже, цінність і в такому випадку — велика.

Він пішов, не сказавши, звідки взяв саме двадцять один рік, і ніхто не міг того відгадати, хоч було висловлено чимало всіляких припущень, по тому ще трохи погомоніли й розійшлися, побажавши Олегові удачі.

Олег з інституту в гуртожиток ішов майже підстрибом. Поважні вчені авторитети утвердили його в своїй думці, душа зносилася вище чоколівських тополь, у голові курів рожевий туман. Як і більшість його університетських (університетських!) ровесників, для яких університет був мовби ворітьми у широкий світ, почувався покликаним до чогось великого, до якоїсь мети — вона збудеться там, у майбутньому, для цього він і живе,— але мети неясної, незрозумілої навіть йому самому (потім, пізніше, більшість із цих, створених, за власними переконаннями, для подвигу людей годуватимуть при сільських школах кабанчиків або виступатимуть з трафаретними, затвердженими у райкомі раз на десять років лекціями), Олегові ж здалося, що мета засвітилася перед ним, що мусить присвятити життя літопису, відкрити його народові, а народ, у свою чергу, піднесе його самого. Це почуття розгорялося, гріло й сповнювало дивовижною силою та жагою.

...Олег їхав на верхній палубі — квиток у каюту відхилила його романтична душа та худюще чорне клейончате портмоне,— вона була завалена корзинами, кошиками, кошеллями — спродавши на київських базарах вишні, ранні сливи, огірки, верталися додому сільські жінки та кілька літніх чоловіків, жінки сиділи просто на палубі, попідстилавши під себе мішки, дримали, підвечіркували хлібом з оселедцями або морозивом. По палубі пурхали дві синиці в однакових білих сукеньках, з білими бантами-метеликами в косах, цьогорічні шкільні випускниці, либонь, склали вступні экзамени до вузу або технікуму, й, не дочекавшись результатів, повиїдавши все з чемоданів, поспішали додому. (Так воно потім і виявилось). Обидві гарненькі, веселі, щebetливі, Олег познайомився з ними, обидві захоплено й лукаво поглядали на вродливого, солідного (так їм здавалося) київського аспіранта, повз них пропливали суворі, круті дніпровські береги, і Олег розповідав їм про Трипілля, про отамана Зеленого й побитих київських комсомольців («З отієї кручі їх скидали» — хоч сам не відав, з якої саме кручі їх скидали й чи скидали взагалі, в дівчаток очі кругліли з цікавості і вдаваного жаху), про давніх-предавніх трипільців, їхні житла і їхню культуру, про князівський Витаців та козацькі Стайки, дівчатка дивилися на нього майже побожно — таких бери голими руками, вони самі впустять тебе в своє серце, але йому було не до того, хоч вони й вабили його, тривожили в ньому щось тремке та ніжне, й жодній не міг віддати перевагу. «Покохати одразу обох», — подумав жартівливо й не вельми схвильовано. Пароплав покірно хлюпотів колесами, положав гудками стрижив на Дніпрових кручах, і вони зривалися полохливими, стрімколетними зграйками, шугали в степ, черкали крильми по оранжевому сонцю, й одразу верталися, дядько на кручі з косою погрозив комусь мантачкою, литкаста молодиця з відрами на коромислі провела пароплав печальними заздрими очима, зупинила погляд на Олегові (печальне чомусь не тільки те, яке близьке, що спізнали, з чим прощаємося, а й невпізнане, що пропливає повз нас загадкою, воно печальне по-особливому, серце хоче обійняти увесь світ і не може); на вечір похолодало, дівчатка спустилися в коридор і повсідалися там на чемоданах, поприхилившись до теплої стінки машинного відділення, вранці вони прокинуться пом'яті, заспані, в сажі,— синицям доведеться довгенько чистити пера й прочищати голосочки, аби за-

цвірінькати знову, а Олег всю коротку ніч до сходу сонця, кутаючись у тоненького синього плащика, протинявся по палубі й зійшов на пристані в Черкасах виморений та сонний. Він навіть не попрощався з дівчатками, які їхали далі десь під Кременчук і не обмінявся з ними адресами.

...Чорний зустрів Олега біля воріт свого убогого обійстя, неначе так і стояв по прощанні увесь час на цьому самому місці, він розчулився, голосно сопів носом, у нього аж сльоза зблиснула в кутику ока. «Бачиш, на тебе вже й пес не гавкає», — а той крутився біля Олегових ніг, вискаляв гострі зуби — така в нього собача усмішка, й хто того не знав — лякався.

Олег подивився на Чорного і враз почервонів. Не знати чому йому спав на думку батько, жарка, божевільна розмова з ним по дорозі до станції. Відчув себе мовби причетним до чогось лихого, поганого, й водночас відчув себе гірко умудреним, неначе заглянув у криницю, з якої ніхто не п'є, і побачив мерця, якого шукають всі по всій окрузі й не можуть знайти. Він подумав про жорстокості світу, від яких немає рятунку, у лабетах яких побував і Чорний, і його батько... Якщо справді побував. Може, світ і на нього готує якусь подібну пастку? Колись Олегові здавалося, що може перебороти всі світові перепони, вийти чистим з будь-яких трясовин і вирів житейських, нині ж не був певний того...

Поснідали, Олег посоловів зовсім, і Василь Гордійович категорично махнув правицею:

— Спати. Ти зараз ні на що не годишся. Тебе й густірка з берега у воду стягне. Ходімо, у мене є для тебе апартаменти.

Виявляється, за цей час він приліпив до свого хлівчика дощату прибудову, накрив її очеретом, зробив дверцята, ще й всередині стулив з дощок вузького тапчана. У хлівчику — прохолода, напівсутінь, свіже сіно на тапчані тягнуло кудись униз, в приємну запашну глибину, з якої не хотілося виринати.

Олег проспав до полудня, по тому обідали, Василь Гордійович хвалив «Ніжинську горобинову», а Лідія Григорівна кинула: «Всяка вона — ворог людині», на що Василь Гордійович відказав з реготом: — «У писанії сказано: возлюби врага свого як самого себе», — й хлюпнув у рота повну чарку.

Зайшла далека сусідка, замашна молодиця в підтиканій вище колін спідниці («Межею йшла, а там росяно»,

хоч яка роса ополудні), пограла калиновими губами, попросила:

— Гордійовичу, ви не полагодили б мого велосипеда? Заднє колесо спустило й цеп спадає.

— А нащо він тобі, Ольго,— хрумкнув огірком Чорний.— До хахулів їздить?

Ольга примружила зеленаві очі:

— А хоч би й до хахулів, то що?..

— Та нічого, нехай самі ходять.— І вкинув у рота повну ложку смаженої картоплі.— А розщитуваться чим будеш? Грошима чи натурою?

— Василю! — аж скрикнула біля печі Лідія Григорівна, яка саме обмітала гусячим пером комин.

Ольга ж не сфрасувалася анітрішки.

— Та вже чим скажете. Одинока жінчина...

— Як тобі не соромно, совісті в тебе немає...— накинупулась на чоловіка Лідія Григорівна по тому, як пішла Ольга.

Чорний гребонув п'ятірнею сиву гриву:

— А чого мені має бути соромно, це така проблядь...— У кутиках Василевого Гордійовичого рота — гидлива посмішка.— Од самого Берліна до Медведівки всі офіцери не встигали застібати штани. Вона в Німеччині була,— пояснив здивованому й зніяковілому Олегові.— Три чемодани барахла звідти приперла... Кого випускали з трьома чемоданами?.. Всіх їх перекидали через німецькі ліжка бугаї з портупеями... Я там не був, але знаю. Котра приступна — додому, котра ні — сиди далі, або й у Сибіряку. А ця — з трьома чемоданами!.. Та й тут, у колгоспі,— і голова, і комірник, і рахівник, і всілякі уповноважені без черги.

Лідія Григорівна махнула гусячим крилом, неначе зібралася злетіти, вийшла.

— А вобщє, Олег,— сказав Василь Гордійович.— Усі баби курви.— А тоді помовчав і додав: — Та й чоловіки теж.

Олег подивився на нього здивовано.

— А як же тоді, пробачте, Лідія Григорівна?

Василь Гордійович несподівано почервонів.

— Ліда... вона свята. Одного мене витерпіти... каліку, та ще й пса скаженого... Дві зміни тягне... А за віщо, запитати?

— Дивна ви людина,— мовив Зайченко.

Чорний глянув на нього з-під лоба, його очі зблиснули синім блиском.

— Я, щоб ти знав — не людина. Люди є всілякі — добрі й погані. А я — не людина. В мене отуто, — тицьнув пальцем у груди, — дірка, дупло. Все там випалено. Душа випалена... кислотою. — І раптом зів'яв. — Ну... та ладно... І ті теж, — тицьнув пальцем угору, — без душ живуть.

Повилазили з-за столу. Якийсь час Чорний мовчав, а тоді поволі розбалакався, заходився показувати Олегові свої роботи — картини та різьбу по дереву. Олег обережно, трохи ніяковіючи, підхвалював.

— Оцю ось подарую тобі, а оцю ось — оддам у Чигиринський музей. Був тут один, попросив. Музей там вошивий, то й моє мазило якраз по ньому.

По тому готували назавтра вудки, мили в очеретяному прогної мотиля. Олег вперше бачив цих гарненьких червоненьких черв'ячків — личинок комара.

— Тільки я на нього ловлю. І ловлю здобичливо, — похвалився Чорний. — Більше не тямить ніхто. Тут — вищий пілотаж. А знаєш, що сказав про життя цей самий грецький філософ?

— Арістотель?

— Ні, давніший. Життя — це ловіння риби, — й заготів.

Справді, Олегові жодного разу не вдалося підсікти ані ляща, ані навіть густірки. Рибалили вони в затоці під високим верболозовим кущем, який прикривав їх од сонця.

— Гачок треба пускати на дно, а грузок нехай висить у воді, — повчав Чорний. — Дно в цьому місці я прочистив граблями.

— А коли ж підсікати? — допитувався Олег. — Поплавок тільки здригнувся, смик — вже нема.

— Підсікати до того, як він здригнувся, — сміявся Чорний. — Я десь читав, у когось з писателів: «Дядьку, як проїхати на Вишеньки?» «А так: їдьте прямо, прямо, прямо, й поки не видно буде дуба, повертайте направо». Отак і тут. Нюх особливий, брат. Треба думати за ляща.

Він упіймав їх вісім штук і десятків зо два густір з долоню. Олег упіймав одного пічкура, й далі не ловив, сидів на горбочку, звівши ноги, мружився проти ранкового сонця, дивився на білу байдужу гладінь плеса, яку то там, то там розбивали маленькі рибки, на очеретянку на качілочці, яка в свою чергу насмішковано косувала горошинкою ока на невдачу-рибалку, качілочка погойдувалася, й хотілося взяти її в долоні, обтерти коричневу смагу.

На обід насмажили на керогазі лящів— чадний дим заволік увесь сад — пообідавши, лягли в саду під грушею. Чорний — великий, важкий — розкинувся горілиць, закурив, пускав у листя жовті їдкі струмінці диму, Олег примостився поруч, на лівому боці, підпер рукою шоку,— вгорі пливли за своїми вічними маршрутами схожі на рибин хмари (не обридло за тисячу віків туди-сюди!) — після риболовлі так завжди: перед очима стоїть поплавець і все здається схожим на рибин, по той бік вулиці на горі в дикій гушавині глоду зчинили сварку сороки — мабуть, не могли розділити спадок,— дві сірі ворони тягли з котячої миски риб'ячі нутрощі (кіт об'ївся й поволік важке черево в кропив'яну шалину), Олег схопив тріску й пожбурих у них, ворони полетіли, але недалеко, посідали на верхній ворині воріт, по вулиці проїхала підвода, й сонце ще довго сікло на потеруху здійняту колесами пилюку, порічки бризкали червоними іскрами з-під зелених брів просто Олегові в очі, й він простягнув руку, покислив душу. Увесь цей час він уникав розмови про мету свого приїзду, хотів повести її невимушено — в думках готувався до неї всю дорогу, й ось нарешті така нагода випала, ще й Чорний сам пішов назустріч:

— Ну, як тобі Залізник? Таким його пише гісторія?

Олег висловив захват уривком, який надіслав Василь Гордійович, самим Залізником, а тоді почав казати про те, що цей літопис має цінність неймовірну, він по-новому освітлює один з найскладніших періодів української історії, це скарб усього народу, один з його найбільших набутків, про його втрату аж страшно думати, цей скарб має лежати в особливому схові, схроні, такі схрони-сейфи є тільки в Києві, в науковій бібліотеці, там їх зберігають при найсприятливішій температурі, оглядають кожну сторінку...

Чорний не дослухав.

— Що ти балакаєш... Хіба не там їх найбільше пропало? Та все чомусь з нашої, української історії.

— Палили нерозумні люди...

— Еге ж... Чомусь палили не книжки з історії партії. А де всі інші книжки й літописи з нашої історії?

Олег вперше подумав, що Чорний не хоче віддавати літописа, боїться, що він пропаде, його знищать, спалять. Він багато знає, сам служив...

— Ну... війни... Всілякі лихоліття, пожежі...

— Такі як оця...

— Кажу ж, то придурок... Фанатик...

— Такі самі придурки скрізь, де треба... Чим вище, тим більші...

— Таке скажете,— про всяк випадок вдав незгоду Олег. Та й не вигідно було йому зараз погоджуватися з Чорним.— Є спеціальна постанова про охорону пам'яток... З Москви...

Чорний щиглем послав недопалок у бур'ян, той упав, окресливши димну параболу.

— У Москві... Там нас люблять і слухають.— Хочеш, я розкажу тобі анекдота про тих високих добряків з Москви... Так от... Задумали три мужики сходити до царя в гості. Сидять і кумекають: якого б йому гостинця понести. Один каже: «Калачів». «Ні,— каже другий,— калачі він кожного дня їсть. Треба б якоїсь диковинки... А що, як понесемо кваші?» Пішли. Той, який несе квашу, й мовить (завваж: це істинно по-українськи): «Як увійдемо, я й скажу: «Здрастуйте, цар-батюшка!» А ти, Мусію: «З царицею і царенятами». А ти, Омельку: «З усім царствующим домом». От заходять, а передній як підковзнеться на паркеті, як гепнеться з квашею, та з досади: «А щоб тебе чорти забрали». А другий: «З царицею і царенятами». А третій: «З усім царствующим домом». А цар як крикне: «Палачей! Палачей!» А Мусій тоді: «Бач, казав же я, що треба калачів, кваші не хоче».

Олег засміявся. А думка працювала вже тільки в один бік, шукала хідники, щілини.

— Ну... може, щось таке... Гайдамачина то... Народний рух... Так би мовити, справжня класова боротьба...

На цвіт квасолі, що вилася по тину, сів великий, просто таки велетенський, джміль, чорний, як вугіль, Олег ніколи не бачив такого джмеля, несамохіть задивився на нього. Джміль перелітав з квітки на квітку, і вони під його вагою гнулися майже до землі.

— Мій джміль,— сказав Василь Гордійович.

— Чому? — запитав Олег.

— Бо — чорний. Такий як жигоне... Без класової боротьби спухнеш. А щодо неї, скажи спершу, за що Москва так жорстоко понищила гайдамаків? І ті, й ті за православ'я, і ті, й ті проти Польщі, проти конфедератів, лютих ворогів православ'я — українців і росіян. Та ще отако підступно... Гайдамаки їх вітали, а вони гайдамаків підохочували... А тоді... Прийшли бити конфедератів, а побили українців. Того ж Гонту віддали полякам на муки. І самі добре тягнули ремінь з гайдамаків.

— З класового принципу... панської солідарності,— швидко відказав Олег.

— А де ж був той принцип раніше?

Олег розгубився.

— Не знаю...

— Отож... Бо гайдамаки — за Україну. Залізник — гетьман. Справжній, з булавою.... Із князем у голові. Що їм робити з гайдамаками?.. України вони не хотіли дужче, ніж Польщі. Її вже дотерли в потеруху.... А тут постає наново... В тому ж Чигирині, в Медведівці... Наш край кипів свободою од віку. Його скрутили останнім. Чигирин — столиця всіх великих гетьманів — Хмельницького, Виговського, Дорошенка. І так воно й пішло. Нічого не змінилося до нинішніх днів. А ти хочеш...

Олег нічого не хотів, окрім літопису. Страх знову обвіяв йому груди. Думки Чорного були небезпечні, за такі слова... Хоч нині ніби й вільніше, але послаблення не за цими пунктами. Тут усе тримається міцно. Він це осягав розумом, вловлював усіма порами тіла... «Старший брат, непохитна дружба...» Навпаки, човен хилиться в одну сторону. Щойно минуло трьохсотліття возз'єднання з Росією. Відзначали бучно. Тези, наради, урочисті вечори, злива статей. Кілька чоловік, хто хоч щось написав до цієї дати, отримали звання, нагороди. У «Малой Советской Энциклопедии» — сам читав — ще було написано (1933 рік) «Присоединение Украины к России, которое буржуазная шовинистическая историография подавала как воссоединение...» Буржуазна, та ще й шовіністична... Якби хтось зараз написав щось подібне, де б він був? А Чорний? Що це? Місцевий патріотизм?.. Олег вже бачив чимало отаких місцевих патріотів, які, розійшовшись, не чують під собою землі... А може, особиста образа на владу? А то й провокація. Служив же...

Воднораз не міг не бачити великої правдивості слів Чорного. Вони клювали його душу, ятрили її, присоромлювали, кудись кликали. Клубок думок, сум'яття в душі, аж ставало важко дихати. Боявся погоджуватися, й боявся заперечити, бо тоді доведеться розлучитися з надією добути літопис. Та й... Либонь, Чорному вже все одно... Море по коліна... А йому? Знову згадав батька. Та згадка черкнула по душі гострою бритвою. І дряпала, і муляла, і заливала соромом. І водночас почував, що не може осудити батька. Бо не знає міри власної душі. Ніхто її не знає. Поки душа не перебрела сама отих

чорних бродів. Тільки той чоловік знає, який перебрів. Чи багато людей спроможні перебрести їх? Загинути посеред броду... Цур. Забути. Не вертатися до тих думок. Не було нічого. Був — жарт. Він сам собі навіває...

— Би надто усугублюєте,— сказав все ж обережно.— Воно, з одного боку, ніби так, а з іншого — навпаки. А тепер про все те й прочитати ніде.

— «С одной стороны, конечно, а с другой — отнюдь». А прочитати таки ніде. А тепер і остання правда нашого краю загинула. Пропав літопис. Немає його й пелеху.

В Олега на думці крутилося: «А з чого ж ви переписували останню сцену»,— не одважився запитати.

А Василь Гордійович перевів розмову на інше, на свою колишню службу, від тих розповідей у Олега почали бігати по всьому тілу великі колючі мурахи; про фронт — про війну розповідав особливо палко, пристрасно; коли те правда,— пороху йому понюхати довелось: двоє оточень, коротке перебування в партизанському загоні, Харків, Сталінград, Курська дуга... Маючи перед собою такого довірливого слухача, ткав балачку до півночі, ополіскував душу, вимивав і шкріб, і закидав новою гиддю, не помічаючи того.

Тільки одних розмов уникав рішуче — про літопис, навіть дратувався, якщо Олег наводив на ту тему. Залюбки розповідав про село, про своє життя. А коли Олег, бачачи, що вся справа з літописом заходить у глухий кут, що він поїде, навіть не потримавши зводу в руках, запитав, мовби поміж іншим (вони саме сиділи обоє на порозі ганочку, Чорний курих цигарки «Север» — принесла з крамниці Ліда, Олег і собі взяв одну, щоб підладнатися під Чорного, під його стрій: «Дайте зіпсу»):

— А де той клопоть, з якого ви переписали про Залізняка... Ви... того, трохи зрусифікували текст.

Василь Гордійович бликнув на нього, неначе вовк, зіниці його очей зайняли жаром, аж Олега спекло тим вогнем, і він увесь затремтів, сказав:

— Спалив. Щоб і сліду не було. Щоб не ятрило. Нема — так нема.— Ще раз уважно, вже спокійніше, подивився на Олега, й Олег прочитав у його очей: «А ти не таке теля, як я думав».— А що по-руськи?... Біда то моя. Писав уже тобі... Оце коли патякаємо, то неначе нічого, а візьму в руки перо — на формуляри тягне. Вбили в голову... Якби то тільки мені... Ну то що, завтра на сазана?

Олег похнюпився. Чорний зламав у пальцях цигарку, дістав кисета, скрутив товстенну козячу ніжку... Він та-кож почувався ніяково. Ой як не хотілося йому засму-чувати цього хлопця, доброту якого відгадав одразу, котрий лелів до нього серцем — це почував і цінував. Давно вже ніхто не подобався йому так.

— Якщо погода не переміниться...

З-за Тясмину справді тягло грозою. Одначе до вечо-ра вітер упав, хмари посунули назад за обрій.

На сазана Олег не поїхав. Сходив у Мельники, на-відався ще раз до Холодного Яру, стояв жаркий дрі-мотний день, старі дуби та липи снили давньою моло-дістю, і горлиці туркотіли по-давньому, по-колишньому, як їх навчив Бог, а високі могили позаростали ліщиною, й Олегові здавалося, що то скіфське військо піднесло вгору списи харалужні. А десь отут, попід зарослою по-дорожником і бур'яном дорогою, пролягли підземні ходи, довжелезні, кажуть, що вони ведуть аж до Субо-това, до Чигирина, й по них уночі блукають зі свічками гайдамаки, шукають виходу й не можуть знайти, бо й свічки гаснуть, і ті підземні лази пообплітало коріння могутніх дубів, щоб не пустити їх, звитяжних, сюди, в наші пісні дні. Десь тут вони проходили, й проїжджали на конях, може, оцією просікою мчав Залізник...

І Олег приплющив очі й уявив себе гайдамакою на баскому румакові, груди йому переповнила звитяга, в очах замиготіли вогні, й він загукав, заспівав з Шев-ченка:

Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?..

І далі:

Не сховаєте! Над Яром
Залізник витає
І на Умань позирає,
Гонту виглядає.

Зоглядівся й побачив, що долиною з лісу втікають з корзинами двоє тіток.

— Стійте, стійте! — гукнув, але тітки дременули, аж ліщина загула над долиною.

За лісом Олег надибав на пастуха, який пас лоша-та, спробував його розпитати, чи саме отамо, на горбку під дубом, був Залізників «склик», але пастух тільки підозріло подивився на нього й відказував: «Не знаю. Не звесно... Нічого тут немає і не було», а сам стругав великим гострим ножем палицю й насторожено зиркав з-під лоба.

— Олег добувся аж до Жаботина, й, щоб не сталося халепи, як у перший день у Медведівці, одразу пішов до школи; директор школи, він же й учитель історії, чоловік у військовому строї з чубом-йоржиком, сказав, що він приїжджий, з Полтавщини, й давнинами не цікавиться, але може розказати про сучасну історію села, у якому дві доярки-орденоноски та маяк-комбайнер.

...Вертався навпрошки лісом, стежкою, яку показав йому дід пасічник, у променях призахідного сонця над обрієм кривавим прапором розгорталися хмари, а в сутінній припаді попід крислатими дубами погойдувалися в сідлах вершники, всі на вороних конях, у чорних жупанах, у чорних шапках з чорними ратищами за спинами,— один за одним, чорною вервечкою виїжджали з байраку й потім зникали в темному шатрищі лісу. Жоден з них не повернув голови, жоден не подивився в його бік, і важко сказати, були то люди чи тіні... Деревастояли мовчазні, німі, повітря було важке, нерухоме, наповнене запахом крові і кривди. Цей запах вже не розвіюється дві сотні літ...

Увечері Олег розповів про свої мандри Чорному, поскаржився, що ніхто з ним не хоче вступати до розмови, якщо ж він запитує про Залізняка, гайдамаків, то помічає страх у очах співбесідників.

Чорний хмукнув у йоржисті вуса, вищирив великі, як у вовка, зуби: — Подякуй, що тебе ще ніхто не повернув вилошником... Люд тутешній... е-е-е, у якому казанові він не кипів і кого з них не тягали. У громадянську тут були інші гайдамаки, ще й Залізняк... Отаман Юрій прибрав ім'я Залізняка. Була в нього полюбовниця знаменита... цілий роман. І ще один отаман шастав по лісах холоднорських. Не поділили вони... Холодного Яру, й Залізняк уколошкав того... З'їхалися на раду, на бесіду щиру, й зчепилися... Той кинувся до втечі, у нього жеребець... а під Залізняком кобила. Не пішов жеребець від кобили, й рубонув його Залізняк. Усі Залізняка запеклі. Потім він у Польщі жив, книжки писав, у цю війну приїздив, перезахороняв одного свого братчика. Одну книжку подарував сестрі, її потім тягали, допитували, вона Богу й душу оддала. Та що там... Холоднорська Республіка, знаменитий Чучупака... Аж до двадцять шостого. Міг би бути роман душотрясітельний... та не в наш бік. Ти ж знаєш, всі вороги неблагородні, підлі, а тут, брат, любов з пожертвою і з усією хіріною... Це в мене у війну ординарець татарин був, на все

казав — «Хіріна». «Ну, як тараня?» — «Хіріна». «Як ота дівка?» — «Хіріна». Так що, скажу тобі, всі ті діла — хіріна та й годі. Вони тобі ні до чого...

...— А я й по своїй... темі нічого не зібрав,— втомлено та сумно протягнув Олег.— Навіть жодної пісеньки не записав. Мені здається, ніби всі ці люди нетутешні.

— А так,— послинив самокрутку, яка розліпилась, Василь Гордійович.— Переселенці з Марса... Колись і справді, по Коліївщині, сюди були напереселяли людей і з Чернігівщини, і з Слобожанщини. І всі разом затовкли пам'ять... Писнути бояться.

— Мабуть, ваша правда. Треба мені їхати...

Чорний ледь помітно нервово смикнув головою. Вельми йому не хотілося розлучатися з цим хлопцем, вловлював у ньому ширість та наївність, не ту, придуркувату: «Що? Га?», а наївність незіпсованої душі, спраглу на все нове, чисту, добру та довірливу. Давно йому не доводилося нікому отако виливати душу, давно не вів довірчих бесід, біля Олега й сам відтавав душею, й аж здавалося, що з неї оповзає все оте криваво-закоржавіле, коростяве, важке. Вже йому більше ніколи не зустріньється така чиста душа. Немолодий парубок, а, либонь, ще й досі дівич, на дівчат дивиться, неначе на ясні сонця, в розмовах про любов, перелюби червоніє та нітється. Таких тепер і немає. Ох, не хотілося йому відпустити Олега, й поривало щось зробити для нього, допомогти... але... І глибока зморшка западала в міжбрів'ї, і він сугуливав плечі, думав про щось важко і круто.

У суботу поколупалися на Миколаївському островищі, нічого не знайшли, в неділю вранці Олег зібрався від'їжджати. І саме тоді, зарошеною стежкою з города придибав — ні, пристрибав Василь Гордійович, і, сівши на поцюкану дровітню, кинувши милиці, витираючи долонею піт, лівою рукою поліз за пазуху й дістав щось чорне, скручене в трубку, перев'язане шворкою, на яку нанизують тютюнове листя:

— Осьо... Увесь ранок рився...— На його обличчі — триумфування, й чомусь трохи непевність і щось схоже на жаль, на шкодування, він важко дихав, з напіврозтуленого рота валувала пара.— Пам'ятаю, десь було... У батька на горищі... Там тепер сестра живе двоюрідна... Хату переробили... Думав, викинули зі сміттям. А воно — в полові.

— Що — воно? — переймаючись хвилюванням Чорного, запитав Олег.

— Приписка.

— Яка приписка?

Олегів портфель уже стояв на ганку, з нього виглядало кілька зрізаних ще вчора в берегах велетенських качілочок. Таких немає більше ніде.

— Ну... приписка. Сам докумекаєш. Племянник Миколаївського ігумена Іполит написав у тисяча вісімсот вісімдесят четвертому році. Чахоточний був, приїхав до дядька на молочко, ну, робити нічого, він і почав списувати літопис. Дещо переписував з нього, дещо писав од себе... Хто зна й для чого. Він був студентом університету святого Володимира... Там про це є... Мене воно мало інтересувало... Я шукав план гайдамацьких кладів... Один якийсь планчик таки був, та не розібрався я в ньому. А це — таке... Є там всілякі химери. Одним словом — труби. Сідай у своїй комірці й труби. Хоч до второго прищестя. Але, цур, не цілий день, бо здурієш, а я не хочу відвозити тебе в дурдом. Іздитимемо на рибку. ...Корисне з полезним... Тьху... мать... Приемне з полезним.

Василь Гордійович розшморгнув шпагат. Товстий зшиток у саморобній, полотняній, в свічкових окапинах, з пожелобленими, потертими краями обкладинці почав неохоче розкручуватися. Він розкручувався, неначе жива істота, здавалося, він корчиться, не хоче розправлятися, його стискують конвульсії, але мусить розкритися. Олег сів на сходинці (єдиній) ганку. Вже потім перейшов у дощату прибудову до хлівчика, де було достатньо світла, й ліг на тапчан. Нічого не записував, тільки гортав, читав. На зовнішній вигляд аркушів, зшитих товстою суровою ниткою, майже не звернув уваги. Це була якась дуже давня конторська книга, без початку, пристосована під записи, перекреслена двома попережними лініями, вгорі кожного аркуша сіріло (вицвіло від часу) двоє слів «ГОДЪ» і «АКТЪ №».

На першій сторінці чорним чорнилом, гарним, але якимось скутим почерком, було написано:

«Іюль 1883. Іполит Тростина».

На другій сторінці, тим самим каліграфічним почерком, але значно більшими літерами:

АКТЪ

Заштатний Миколаївський чоловічий монастир, рік 1789.

З дозволу Чигиринського деканату і настоятеля св. церкви Миколая написано.

Дозволено заактувати в монастирських книгах: головних призвідців подій, що відбулися в тутешніх місцях — володаря Чигиринського староства князя Антонія Яблуневського в рік 1765, 67, 68. А також ними содіяне.

Для покаяння прийдешніх перед Господом Богом Всевишнім і владиками земними.

За гріхи великі: батьків і братів наших, Господу Богу помолимося. Амінь!

Да покориться менший старшому, син батькові, нерозсудлива більшість розуму меншости, озброєній силою закону і меча. Амінь!..»

Шалено лементували стрижі — робили останні обльоти обійстя перед тим, як покинути його, десь у кущах сокоріла курка, по вулиці протарабанила бідарка, зупинилася навпроти двору — бригадир загадував Марії на роботу, на буряки («постягало їх, треба пробить швиденько, не сьогодні-завтра жнива»), — сварився з Чорним. Олег ледве чув ту сварку, здається, Василь Гордійович просив коня привезти дров, той не давав (посилався на ті ж жнива), слово по слову, спалахнула лайка («нехай тобі возить дрова твоє всране емгебе», «ти оце так, оскорбляєш совецькіє органи, я напишу», бригадир злякався: «Та Бог з тобою, дам уже в неділю тобі якусь клячу». «Не клячу, а коняку») — і все це краєм уваги.

«Великі отці наші православної церкви ще в 1596 році, підкорившись волі короля Сигізмунда III, заявили про свою волю об'єднати православну церкву з римською. Звідтоді й понині летється безвинна кров братня, незгода простих отців церкви з проізволом старших, одноосібна вільність козацька, яка вже давно згасла, панщизна з її долеглистями в тутешнім краю, непокірливість та ослушливість посполитих — все це призвело до лиха.

Записую не з голови власної, а користуюся гомоном людовим, яко ї велено.

А з гомону того чутно:

«Якби не унія, най кожен в своїй вірі народжується».

«Нехай пани (пани) скасують свої закони нелюдського знущання над людом смиренным».

«А все то з-за свавілля Паців, проти них стали, прокляття на голову Пулавському».

«Якби не братства на Україні, котрі прагнуть до панства».

«Якби король Станіслав II звернув свій зір ще на початку рушення людového, тому б не бувать».

«Гомін людови, це глас минулого, це свідок содіяного, але прислухаться треба на всі сторони, щоб розібратися, проте мені велено займатися осудом Божим, на той веління зась видане володарем Чигиринським.

На щире прохання людове, братії монастирської, записати убієнних винуватців 1768 р. до граматики за упокій, за наказом Чигиринського деканату і володаря староства — заборонено.

Дозволено: в церковному акті лише заактувати ім'я головних звинуватців 1768 р., міста, де вчинені злочини ними, всі гріхи содіяні ними великій республіці Польській вітчизні нашій.

День суботній, рік 1789.

Монастир св. Миколая, заштатний Медведівський.

«З дозволу: володаря староства Чигиринського, деканата та настоятеля церкви св. Миколая від 1785 року, дозвіл писаний і мається в книзі ревізій за 1785 рік, л. 12.

З доносу писаного, суболтерна Братства містечка Жаботина, пана Гната Воронича, звісно: в лісах Мотронівських, навколо містечка Жаботин зкучилось велике зборище черні, в містечку недозволений постій козачий в 500 ч. кінних та 200 ч. пішма. Отаман зборища сотник Харко та помічні йому Йосип Шелест, Семен Неживий, маю звістку про те: Жаботинський сотник Харко має намір на початку квітня 1765 року почати рушення проти володарів Смілянських та Чигиринських.

В кінці травня, року 1765, князь Чорторійський, воевода російський і рейментар та суболтерн українського Братства м. Жаботина Гнат Воронич обманули сотника Харка тим, що буцімто вони теж на боці бунтарів, мають намір всіляко їм допомагати. З приводу цього, покликаний сотник на таємну раду був схвачений ними і відвезений в ту ж ніч до села Шамраївки. Вранці другого дня Харкові відрубали голову на конюшні. Зачувши про те, козаки Харка вчинили жорстоку помсту над мешканцями Жаботина. Фольварки княгині Захаржевської Єлени Самуїлович дотла спалили, старшину містечка Кухаренка со чадами забили, дружину Гната Воронича Дарію окалічили одтяв правицю і ніс, батюшку католиків Болеслава повісили. Та опріч содіяного містечко погрибували, вчинено знущання і гвалти над людом смиренным...»

У цьому місці Олег обірвав читання й почав гарячково гортати аркуші, шукаючи підпису, невдовзі знайшов — скрізь стояв один підпис — Н. Квач. І тільки раз *«уроженець містечка Медведівки чернець Феліоктист в миру в народі Нечипір Квач»*.

Олег схопився з тапчана. Одначе, куди й чого йти? Хто йому що порадить? Чорний? Він і так сказав і зробив понад свою волю — Зайченко це бачив гаразд.

Олег потер долонями скроні, в які гатили зовсім не великодні дзвони. Боявся: розхвилюється, і тоді не дасть ладу своїм думкам. А йому неодмінно потрібно їх впорядкувати. Інакше не розбереться. Бо й розібратися дуже не просто. Про Харка — в історії тільки коротенька згадка. Був такий... А отже, він є предтеча Коліївщини...

...Змусив себе лягти, заплюшити очі, двічі прочитати в думці *«Стоїть гора високая»*. Колись давно переконав себе, що елегійна лагідна картина природи найкраще заспокоює нерви. Отож читав вірша-пісню, неначе молитву. Але ще до кінця читання почав смикати за вузлики літопису. Писав той самий чоловік, Квач, уривки оповідей якого йому прислав до Києва Чорний. Але це зовсім інший текст. Той написаний штилем високим, поетичним. (*«Друге «Слово о полку Ігоревім»*). А тут — сухий переказ подій. Отже, те писано раніше, й для себе... А це... за дозволом і наказом деканату — 1789 року, тобто через двадцять один рік по повстанню. Виконував доручення... Писано незичливо до повстанців. Осуджував їх сам, чи... Стояла за спиною тінь? Того ж чигиринського декана, володаря староства... Після пониження коліїв вони знову правили тут. Либонь, і миколаївський монастир перевернули в унію. Козацькі літописи також писані не по всій волі серця. Літописець знав, що їх можуть кожної хвилини прочитати, і все, що розходиться з офіціалом, повернеться проти літописця. Скільки літописів попсовано таким чином. Страх, він таки справді править світом і стоїть за спиною в літописця-історика, вченого, поета. Тільки автор *«Історії Русів»* знехтував ту тінь, поборов її. Але був змушений віддати небуттю власне ім'я. То, мабуть, до ката важко. То — більше за шабельний подвиг. Вчинити подвиг і сховати своє ім'я...

Олег подумав, що сам на таке не здатний. Він би десь та означив якомось, що писав з принуки. Чекай, чекай,— зупинив себе. А хіба Квач не означив? *«На щире прохання людове, братії монастирської, записати убієн-*

них винуватців 1769 р. до граматики за упокій, за наказом Чигиринського деканата і володаря староства — заборонено». Заборонено навіть пом'янути мертвих! Чи може бути більша наруга над людьми! «Іх і зараз, ну, тобто інших, заборонено згадувати... Не туди лізу», — перетяв думку.

А дозволено: «...в церковному акті заактувати лише ім'я головних звинуватців 1768 р., міста, де вчинено злочини ними, всі гріхи вчинені ними великій - республіці Польській, вітчизні нашій». «Вітчизні нашій» — повторив мисленно. Це мусив написати? А може... так написав по власній волі? Не схоже.

Зненацька спливли на думку Шевченкові рядки: «Та до того й історію нашу нам розкаже»... Колись ці рядки пропливали, неначе незнайомі краєвиди за вікном поїзда. Нині зайнялися пожежею в рідному домі. Як він, Тарас, усе бачив і передбачав, один він розумів усе до кінця. Нашепотіли нам нашу історію, розказали її.. І німці, й поляки, а найбільше — росіяни. Історію, яка потрібна їм. Ще й розпоширили по всьому світу. Увесь світ знає її від них... Про тих же гайдамаків... Від Міллерів, Скальковських, Корзонів, Карамзіних, Соловйових... І аж вистрелило в голові сміливо, зухвало до переляку: «От би написати правду. Наперекір усім». І — зіщулився, знітився, навіть чомусь оглянувся.

І ще думка (так би мовити, з тилу, з залоги)... Саме на заборону поминати мертвих, як на одну з можливих причин підробки літопису, вказував Солома. Але... літописів два. І тут все вочевидь: наказ, і тиск... Про підробку не може бути мови. А ще Солома вказав на двадцять один рік після гайдамаччини. З чого? Та — грець з ним. А хто такий Квач? І чи випадково — Квач? Мовляв, змушений писати квачем, квецяти, зачорнювати правду... Не вельми переконливо. («Треба ще поміркувати»). Переписував Іполит... Студент. Для чого? Певна річ, і собі щось написати. Монографію, книжку?.. Чи написав? Там далі якісь його помітки. Й оце — на палітурці: «Приписка». Якщо це писав Іполит, то — неграмотно до безглуздя. Приписка до чого? Отже, таки Квач. Приписка до справжнього літопису? Хоч і в літописі, в літописі... скуррані польські сотні названо хоробрими. Хоробрим і звитяжним лицарем Залізник постає з розповіді машталіра Нечипора... Але... і Квач теж Нечипір...

В Олега почала макітритись голова, й він вирішив поки що відкинутися від думок, розгадів та прочитати

увесь зшиток. Аркуші пронумеровані, їх — сто дев'ять, себто сторінок двісті вісімнадцять, але, як він устиг помітити, тільки деякі аркуші списані з обох сторін.

Подумав ще про одне: Коліївщина розпочалася не тисяча сімсот шістдесят восьмого року, а принаймні на три роки раніше. Він перший з науковців (аж запишався од самозвеличення) знає про це. Перший присутній при смерті Харка, першого гайдамацького ватажка — предтечі Коліївщини, — при нападі на маетки Захаржевської, у перших лавах повстанців зіткнувся з гусарами князя Яблуновського... Крилатими гусарами... Отако — кех-х-х! — і немає крил.

І враз — відро холодної води на голову:

— Ти що там мені хлівчика валяеш. Назбирав сили... Краще допоможи перетягати з берега сіно. Воно пахуче, освіжає мозок і вивіає з голови дур.

10

Яким вийшов зі сторожки, позіхнув, потер п'ятірнею спітнілі груди, подивився на колію — рейки вдалині здавалися покрученими, на дротах над залізницею сиділи горлиці, лапками підслуховували таємниці, які передавали одне одному люди, поглянув на сонце, яке вогненным кулем падало на ліс, нервово смикнувся: вперше за останній місяць приснув після обіду й проспав до вечора, йому ж треба поспішати в село, вести на корівник корову, яка отако невчасно зірвалася за бугаями, вже розгамселила стійло, пастухи сказали, що більше її завертати не будуть, жінка сердиться, сама ж вести не хоче. У цей час рейки почали дзвеніти, загудів ліс, обізвалася луна на згук паровозного гудка, повз сторожку прогуркотів пасажирський поїзд, мелькали у вікнах обличчя, пляшки з ситром і пивом на столиках, звішені з верхніх полиць голови, хлопець і дівчина в тамбурі, певно, вийшли туди позалицятися, — всі кудись їдуть, поспішають... «Живуть люди!» А він тільки й знає роботу від рання до ночі, переднівки, чичушку білої та бокал пива після полочки, раз на рік — кілька днів — свіжину, коли задавить такого-сякого підсвинка, уїдання жінки, дитячі плачі, шиті валянци з чунями взимку і чоботи з обрізаними халявками, або ті ж чуні набосоніж влітку, а тепер ось... І забагатів, і став ще нещаснішим. Страх ходить поза спиною, неначе лютий конвоїр: будить уночі, кидається з-за кожного куща, глипає з-за кожного дерева. Яким

схуд, ніс йому вигострився, у жовтій жилетці, чорних латаних штанях став схожий на дзьобатого дятла. «Нащо вшелепався?»

Погляд наткнувся на кущ ожини, здивувався, вперше помітив, що на осонні ягоди вже достигли, колись любив поласувати, зігнати смагу, й хміль, що повився по олешині, вже викинув білі бубочки — літо летіло повз нього, через нього, від нього... Якусь мить вагався: їхати зараз, чи спочатку подати вечерю своєму осоружному пожилецеві, вернеться пізно, тож, мабуть, треба подати зараз. Хоч так рано він того ще ніколи не робив.

«Спустив з ланцюга» драбину, приставив її до горища, поставив у корзину горня з холодною картоплею, посипаною кропом, поклав два огірки, розглянувся, прислухався й почалапав по драбині. Відчинив дверцята й трохи не дав з драбини сторчака — в жовтому півмороці горища, пробитому кількома вузькими сонячними лезами, на бантині чорніла розіп'ята постать. Захлинулося серце, в першу мить від страху, в наступну від жахної радості: «все, нарешті», а ще в наступну пролунав насмішкуватий голос:

— Зрадив? Думав — повісився. Ні, це я вже стою. Так що скоро...— І опустився на сіно.— На його щелепастому, пласкому квадратному обличчі виблискували краплини поту, в міжбрів'ї стриміла билинка сіна.— Ти от що... На цю ніч не забирай драбини... Я трохи пошкандибаю. Треба розходжуватися. Виріж мені милицю.

— Яку? — понурим голосом.

— Палицю під руку. Ми майже однакового зросту. І перечку зверху набий. Буде гут... як казали у нашому селі. У вашому так не кажуть? — проскрипів сміхом.

— Я сьогодні вернусь пізно.

— Тоді й поставиш...

Сеї ночі пожилець — Микола, чи як там його звати — справді самотужки спустився по драбині й пошкандибав у ліс. Ніч була вітряна, місячна. Яким спостерігав крізь брудну, засиджену мухами шибку вікна. Десь ухкала сова, вітер поцокував пожежним відром на щиті. Яким не знав: вийти в поміч, чи лишатися в сторожці, вирішив залишитись — пожилець його не просив об тім звечора, не покликав і нині.

Вранці на потрушеній пісочком стежці до лісу Яким затер підошвою ланцюжок слідів від грушевої палиці; затер і наступного ранку, й ще затирав вісім днів. Зда-

валосся, з душі мав би вже хоч трохи посунути камінь — адже лячний гість ось-ось полишить лігво в нього над головою, натомість він придавив душу — не дихнути. Тривога чомусь наростала (може, через те, що вдома навідала жінка, посилилася її підозра, що двічі дзвонили зі станції, запитували, чи все гаразд на перегоні, раніше старий телефон з двома облізлими чашками дзвінків мовчав місяцями, але й з якоїсь іншої причини), йому здавалося, що за ним з чагарників невпинно зирять сторожкі очі. Скидалася думка й про те, що пожиалець може на дорогу попрощатися своїм звичним бандитським способом — кокнути (хоч нащо це йому?), або зажадати повернути гроші. Ну, гроші — дзуськи... Але дужче тиснуло душу щось інше, якась інша тривога ходила по серцю, а яка, відгадати не міг. Щось було в усій цій пригоді таке, що не давало стикуватися рейці до рейки, не прилягали до рейок і стрілки, відводили поїзд з основної колії на тупикову... А він тупиків боявся. Молив Бога, аби швидше зрушив з місця лячний паротяг, забрав звідси цього мовби й чемного, навіть поштивого, і однак такого небезпечного чоловіка. Тоді він, Яким, розпочне нове життя. Спокійне й веселе. (А хмара висіла на овиді мислі гірким видивом: не розпочне й тоді).

...Вночі побризкав дощик, сонце просівало через своє сито ріденький туманець, з ялини з глухим дзвоном падали на лопухи важкі краплі. Яким стояв біля порога й роздумував: йти йому сьогодні косити чи ні, всі ближні долинки вже пообкошував, а шугати далеко, залишивши без нагляду сторожку (горище), боявся. Нараз його увагу привернуло якесь шемріння. Згори долинали ледь чутне бурмотіння. «Знову марить». Треба подивитися... Пробуркати... Істи він залишив із вечора на увесь сьогоднішній день. Обережно приставив драбину, піднявся до дверцят, вже взявся за них рукою, та враз відсмикнув руку, неначе від полум'я. На горищі шепотілося двоє. В першу мить не повірив... Прислухався... Якимو потемніло в очах. У грудях отерпло, похололо, жах скував тіло. Хотів поворухнути ногою й не міг. А слух вигострився, він розрізняв обидва голоси — шерхлий Миколин і сухий, аж із присвистом — того, іншого. Несамохіть приклав вухо до тонкої дощечки, чипів так ще довгу мить. По тілу пройшла судома. Внутрішній сторож подав сигнал: не видати себе — уб'ють. Обережно спустився вниз. Навшпиньки пройшов до дверей сто-

рожки й зупинився. «А чи не приснилося все це мені?» Ні, не приснилося, он колодязь, на цямрині двоє горобців настобурчують один проти одного пір'я. Руки похололи. Рвонувся: — Втікати. Втікати звідси. — І — чорною прошвою: Куди?! Тьмарився розум, а страх аж валив додолу. Він запідозрив давно. Не схожий цей чоловік на урку. І слова якісь... Наші, але вимовлені трохи не так. Їх упіймають. Упіймають обов'язково... «Де жив? Скажи?» А що їм Яким? Скажуть. А може, це гебісти перевіряють його?.. Майже місяць переховував.

Ноги підломлювалися в колінах, серце било поштовхами. Тихенько вивів з присінків велосипед, котив його не по стежці, а по спориші, вже аж метрів за сто від сторожки, за двома липами, які росли од одного кореня, сів у сідло. Двічі ковзав по педалях, не міг зрушити з місця, нарешті поїхав, й гарячково крутив педалі до райцентру. Через дві години приставив велосипед до молоденької топольки біля одноповерхового будиночка з вивіскою «Министерство государственной безопасности СССР. Вишневецкое районное отделение».

11

Олег пробудився від галасу. Просто в трусах вискочив з дощатої прибудови. Біля розчиненої хвірточки стояв похнюплений сільрадівський виконавець Петро, навпроти нього широко розставив милиці Чорний, від ганку бігла Лідія Григорівна. На шириці поміж Чорним і Петром валявся якийсь папірець.

— Курви, засранці, говноїди, падли смердючі, — гримів Василь Гордійович...

Петро для чогось посмикав рукою велетенський козинок кашкета.

— Я, дядьку Василю, тут ні при чому. Мое діло теляче, сказано — однеси, я й приніс...

— Теляче... Телята є дурні, а є розумні. А той бугай не бачить, як я живу? Всі фронтовики звільнені від податків.

— Семен Семенович каже — нема документа...

Чорний скрутив велику загогулисту дулю, тицьнув її під самісінького Петрового носа, милиця випала з-під його правої пахви. Лідія Григорівна підходила чоловіка під руку.

— Ось йому — кислобздію, тиловій крисі. Передай од мене. Сидів за Волгою, кавуни астраханські жер до

всрачки. А я з двох оточень вийшов, два рази у тил до німців ходив... І — отака дяка.— Він випустив і другу милицю, підніс угору обидві руки, патетично, театральюно задекламував з Шевченка: «За те ж тобі така й дяка, церков домовину нема кому полагодить на тій Україні...» Дураки кров проливали хтозна за що, а їх тепер податками давлять...— Він струсонув головою, сива грива волосся впала йому аж на очі.

— Василю, Василю,— квилала Лідія Григорівна,— люди слухають.

Але Чорного годі було вгамувати.

— Плювать я хотів на людей... На всіх разом і по одному... Ну, нехай уже я... Так мені й треба, емгебісту смердючому. А вона, вона осьь... Сорок три чоловіки витягла з пекла на плащпалатці, у госпіталі в крові тонула...

Чорний не міг заспокоїтись довго. Вже й Петро пішов, а він сидів на ганку, гамселив милицею по землі, й проклинав, і скаржився невідь кому, й посилав погрози. А потім увесь день лежав у хаті з болями голови, й Лідія Григорівна відпоювала його якимось зіллям та приклала до голови оцтові примочки.

Олег кілька разів навідувався до нього, але Лідія Григорівна махала рукою, мовляв, нехай побуде сам, швидше заспокоїтсья. Олег поснідав млинцями (вже були напечені) з кисляком і взявся за читання. Грізні, суворі дні вставали перед ним, зі старих, прижовклих сторінок віяло кривавицею та горем. Крізь ту кривавицю, печаль, оману, співчуття одним і осуд інших пробивалася істина, вимальовувалися реальні картини насильств, утисків, спротиву, боротьби. В іншому світлі поставала далека доба, і люди, й увесь цей край, і вся Україна.

...І сидів у затишній келії, в глибокому фотелі, з зарослю до самих очей чорною бородою суворий, мудрий Мотронівський ігумен Мелхіседек Значко-Яворський, перед ним у широкий дубовій шафі виблискували за шклом сотні склянок та пляшечок із золоченими написами, він шукав потрібної, біля дверей, прихилившись плечем до ще однієї такої ж шафи, стояв високий, широкий у плечах козак з відкритим мужнім лицем, густими короткими вусами, карими глибокими очима, у яких і дума, й печаль, і насміх; вони вели розмову, ігумен промовляв повчально, розважливо, козак відповідав коротко, іноді роздратовано, вони любили один одного й боялися трохи один одного, думали про одне, тільки нарізно, у вік-

но крізь густе шатрище старої шовковиці пробився довгий, гострий, неначе меч, промінь, упав на підлогу, й розділив їх гострим лезом, відтак за вікном повіяв вітер і промінь пропав, ігумен рантом засміявся, підвівся — він знайшов те, що шукав, і йому стало легше говорити, й він підійшов до Залізняка й подивився йому в розсміяні очі чорнющими глибокими очима.

— Знайшов,— сказав.

— Сокиру під лавою,— відказав Залізник.

Все починалося з тієї келії, з тієї розмови...

«На початку червня року 1765 відбулася рада в Жаботині. На тій раді чернь і козаки Харка назначили своїм отаманом Йосипа Шелеста, Шелест зі старшиною козаків, черню вирішили почати похід проти шляхти, жидів, орендарів. Рушення починалось жахливими вчинками впродовж всього 1765 року. Наступили сумні дні, повстали шляхтичі проти короля Станіслава 2, який за допомогою цариці Російської Катерини 2, сеймом обраний року 1764, і вже спочатку владичинства свого запроваджував закон, за яким православні зрівнювалися у правах з католиками. Об'єднання шляхтичів — Пацівська Конфедерація згодом Барська на чолі з Пулавським рушило на захист католицької віри та шляхетської волі, яко буря в тутешніх краях Конфедерати руйнували житла, грабували міста й села, знущалися над українцями, вчиняли гвалти, катування. Тутешні пани-шляхтичі, жида орендарі, католицькі попи запрошували збройні загоони конфедератів і вмісті з ними творили свавілля проти люду тутешнього. Православні церкви руйнували або обертали їх в конюшні, забороняли вінчатись, дітей хрестити в вірі православної, непокірних гнали на шибеницю, на палі сажали, стинали голови. Отаман Жаботинський Шелест навесні року 1766 вчинив напад на маєтки панів Грушківських та Лубенських і вирушив було на містечко Медведівку, але гарнізон Медведівського замку та загін конфедератів з жидами ополченцями попередив отамана, і в с. Мельниках примусив Шелеста з його погано озброєним загоном тікати до Холодного Яру, добре уквунтований Жаботинський зимівник Шелеста захопив, поспішивши з загоном ландскнехтів, Смілянський володар князь Любомирський, в містечку Жаботин влаштував стацію.

Варшавські Прелати прислали свого інквізитора до містечка на місце загибелі каноніка Боліслава. Почалися дознання а згодом суд жорстокий. Інквізитор, суддя,

канонік Стась Ясінський звинуватив отця Жаботинської церкви Філіпа, ієромонаха козацької церкви св. Онуфрія Андрея Чернявського, отця Куликівської церкви Іоана Смоларського, отця Грушківської церкви Тодосія Пруга в цькуванні заколотників проти догми католицької церкви, а з приводу того в загибелі каноніка Боліслава. Обвинувачених після страшних мук примусили підписати протоколи, де вони визнавали свою провину, своєю кров'ю.

Іх засудили на милосердну смерть без пролиття крові. Кара відбулася прилюдно в день св. Троїці, на цвинтарі козацької церкви св. Онуфрія. В серпні року 1766 за бажанням містечкової шляхти та Медведівського кляштора до містечка Медведівки завітав інквізитор Стась Ясінський з загоном конфедератів. Почалися жорстокі дознання, конфедерати хапали і тягли до свого стану вродливих жінок та дівчат, конфедерати щоденно збирали панщизну з шинкарів та харч з приїжджих Баканів, в селян забирали все майно і скотину, а землі їхні продавали жидам орендарям. Інквізитор Ясінський, за підозрою Медведівського кляштора, звинуватив у справі ухилу від догми католицької церкви отця Іоана Самуїловича, любимця козаків, за віком старця, настоятеля Медведівської церкви св. Михайла отця Аполона Варнаклія, настоятеля Медведівської церкви Успенія отця Акімія Башира, настоятеля Медведівської церкви Преображення, суд відбувся у церкві св. Михайла, звинувачених засуджено на «милосердну смерть без пролиття крові». Після меси відбулася конфіскація майна стратців і церковного, а церкви і землі їхні запродали жидам в оренду.

...В началі вересня 1766, інквізитори уніати, при підтримці збройних загонів Паців-конфедератчиків, щоб зломити Миколаївський і Мотронівський монастирі до воз'єднання з Папою, почали ганебне насильство над ігуменом Миколаївського монастиря Вісаріоном. Отець Вісаріон, зхвачений конфедератчиками, був приведений до інквізиторського суду в містечку Медведівка до польського кляштора.

Після жахливих мук, майже безпритомним, підписав згоду на воз'єднання Миколаївського монастиря з католицькою церквою. Відтоді став монастир польським кляштором, прийнявши його догму. Мотронівський монастир, відмовившись ще в 1717 році, при владичестві Чигиринським староством Князем Яном Яблоновським

від приєднання до Унії, в той час на домагання уніатів до возеднання чинив шалений опір. Настоятель Мотронівського монастиря Ігумен Мелхіседек Значко (1716) Яворський найняв варту сербів 100 осіб. Кошовий запорожської січі прислав на захист козацької церкви сотню козаків із полку Смілянського. Перебуваючи під надійним захистом Мелхіседек не явився на визов інквізиторського суду до Медведівського кляштора, уникнув жахливих мук і насильного возеднання монастиря з Унією. Таким чином, між братніми монастирями покінчені всякі стосунки, почалося цькування між братією. Тутешнє козацтво незадоволене «зрадою» Ігумена Вісаріона, почало гоніння Вісаріона, а заодно і всю братію Миколаївського монастиря.

Отаман Шелест отаборившись в Холоднім Яру, що не вдалі від св. Мотрени, об'явив Х. яр січчю Козацькою, Холодноярська Січ хутко вкріпилася і стала разом неприступною твердиною. В яру побудувались укріплення, в крутих схилах і в глибоких вершинах яру викопані підземні шанці довжиною в верству, перекриті ходи, зеднання, наладжено виробництво зброї та пороху. Все це також перечило інквізіторам-уніатам, силою подіяти проти чинимого опору проти них ігуменом Мотронівського монастиря.

Під час інквізиції і свавілля Паців, конфедератчиків в тутешньому краї: містечках, селах, хуторах, лишилися лише шляхтичі, жида орендарі, шинкарі, лавники. Всі обездолені хто тільки зміг передвигатися: старі й малі, чоловіки й жінки залишили домівки подалися до Холодноярської Січі. Ті, що проживали біля берегів Тясмину в затясменські ліси, де також утворилася Тясминська Січ.

Наприкінці квітня 1767 року в дремучих лісах, що на лівім березі річки Тясмин, від села Ясківці, і вниз аж за Чигирин, у селі Чаплище, збіглись більше восьми тисяч втікачів, з яких під урядом козака І. Вусача утворилася Друга Тясминська Січ.

Тясминська Січ, хоч і не мала такої природної кріпости, якою був Холодний Яр, побудувала в потайниках тясминських нетрів великі кузні, де виготовлялася зброя, селітра, поташ, порох. В двох верстах від села Подорожнього, в Чаплинських (с. Чаплище) болотах між болотом Пухальщиною і Должком, в дремучім сосновім та дубовому лісі січовики побудували тайні кузні, в яких виготовлялися навіть гармати. Гаківниці, легкі

мушкети, пістолі. Цигани, серби та жида, ковалі ремісники виготовляли козацькі шаблі, палаші і прості кінчаті ножі в похідних кузнях. Майже кожен тясминський січовик був озброєний мушкетом або пістолем, шаблею або ножем. Кістяком Тясминської січі: 1200 козаків, шабельних — кінних 900, пішмих 300. Селян здібних до зброї 1800. Міщан — ремісників 80, циган — сербів — 300.

Для залучення загонів Хол. Яру та загонів Тясминської січі в Травні місяці року 1767, в рибальській церкві хутора Ясківці, у самісінській березі Тясмина відбулася Чорна рада. Отамани загонів: І. Вусач, Артем Куди-Яр, Роман Золовський від сербів, Бромир від міщан з одної сторони, Йосип Шелест, Іван Лазаренко, Панас Воронич з другої. Вирішили захопити містечко Медведівку і з'єднатися, на тій Раді одностайно назначили атаманом усіх Йосипа Шелеста.

В кінці травня в день середа, року 1767, загопи Тясминських Луговиків облягли містечко Медведівку, всі шляхи і підступи до нього було перекрито. Володарці замку, княгині Ольгині Яблуновській Дамковецькій надіслано писані пункти: не чинити борони, видати уніатського суддю Ясінського, старосту містечка пана Хтоменка, польського підкомісара Аготіна, каноніка Збаржського, осавулів і коменданта замку Зарицького.

Гарнізону реєстровиків, загону конфедератчиків та варті інквізитора на майдані містечка зложити зброю і чекати нас.

За ослушання вся кара впаде на голови онних упом'янутих.

На ультиматум володарка містечка відповіла зухвало: «Сто дяблів кожному в курдюк холопський!

Банити прокляті, побачите бажані skutki!

Лайдаки, пся крєв гайдамацька! На дибі!

На палі! На шибениці всеньких!..

Віват панове! До лави! До звитяги!

На Бога панове!»

Під удари дзвонів всіх церков в містечку в неділю вранці 1767, під владою княгині О. Яблуновської, гарнізон, і окремі загопи кинулись на Тясменських Луговиків. Бій почався за містечком на полі у старовинній могилі, реєстровці тіснили луговиків на захід до жидівського кладовища, ті навмисне відходили туди. Не збагнувши того, комендант Зарицький, одержавши наказ Княгині шаблями знищувати до єдиного чоловіка, відірвавшись,

окремим загоном увігнався в саме кладовище, а з глибокx вузвозів з чотирьох сторін кладовища на загін Хоробрих вдарило сотні влучних пострілів. Весь загін там же загинув, лишивши Луговикам коней і зброю. Княгиня без кіноти повернула назад до містечка, в ті хвилини заявився Страшний козак Максим з загоном запорожських козаків, які виїхали з Мотренівського монастиря на підмогу луговикам. Запорожці, порубав оборонців містечка, зненацька скочили до міста і впритул встріли відступаючий загін Княгині. В княжнім стані місцеві козаки впізнали Страшного козака. Хто-то чи навмисне, зляку, закричав несамовито: Страшний Максим! Від того слова стійні ряди замкового гарнізону затремтіли, побігли на всі боки, шукаючи порятунку, та було пізно. Ніхто і ніщо не врятувало приречених на загибель. Небіжчицю княгиню, царство її душі небесне, тамо заарканили. Старшину Хтоменка живцем схопили. Решту страхом посікли. За запорожцями в містечко повалили валками холодноярці, луговики. В містечку знялась пальба ружейна, дитячий та жіночий вереск. До другого дня не вщухали пісні захмелівших козаків. Це було в день недільний, 26 травня, 1767 року. 27 травня, в понеділок, року 1767, в містечку Медведівка відновилася служба Божія по всіх церквах. Службу правили ченці. Правилося велике погребіння убієнних та замордованих св. духовників інквізитором. В обідню пору того ж дня відбувся суд над козацьким старшиною Хтоменком, польським підкомісаром містечка Аготіним, інквізитором Ясинським та осавулами».

У цьому місці на звороті сторінки тим самим почерком було зроблено запис: «Дати б почитати Сашкові. Десь він тут... У штанях з матнею до землі. Маскарад! Вмить ошчасливить усіх, виведе до сонця... Обіцяв зайти — не зайшов. Гординя! А кажуть — з народом... Народ... Знають вони, який він! Не знають. «Тліє жарина». Може, й тліє. ...Та не так, як вони думають. Роздмухають... Поведуть... Під нові мечі. Як і тоді було. А от Сергій П... може щось і зрозумів би. Та — далеко.

У Євангелії сказано — «ми живемо не для себе і помираємо не для себе». Я... помру для себе. А хотів би... Несила... Читаю літопис і думка в мене одна ворочається, значна вельми, її б обмислити з усіх боків і провести...»

Олег відклав рукопис. Зі звалища нахапаного в університеті непотребу просмоктувалися струмінці якихось

знань, які повисали хмарками здогадів. «Хіріново,— як сказав би Чорний,— ми вчили свою історію». Це ж саме тоді, в кінці століття, студенти кидали університети і йшли в народ готувати його до повстання. На Україні вони тулялися в околицях Чигирин. Лазаревці. Росіяни, а також ті, яких привернули до себе. «Там, біля Чигирин, тліє жарина». Їхні діди розтоптали той вогонь, а тепер онуки хотіли погріти руки біля нього, набратися від нього звитяги. Скрутні долі! Така Росія. Завжди і в усьому. А вже й нащадків тих, які запалювали холодноярський вогонь, не було на світі. Витоптали, вистинали, повивозили на Сибір, на Слобожанщину. А хто такий Сергій П.? Може, Подолинський зі Львова? Був такий. Антонович, Драгоманов, Подолинський... Здається, вони називали себе «Старою громадою». Українофіли. Отже, Іполит з українофілів? Либонь, ні. Тільки співчував їм. Хворий, чи боявся? А може, те й те. В душі ж — українець. Хто він такий? І хто такий його дядько — ігумен Миколаївського монастиря? Може, вясниться з подальшого тексту? Іполит пише, що в ньому ворочається якась значна думка. Олег також відчував, що в ньому самому щось міняється, що він вступив обома ногами в струмінь швидкий і холодний, йому холодить тіло і гарячіє в голові, щось у ньому народжується, його кудись веде, хилить із узвичаєної стежки.

Він відчував, що літопис — і сам Іполит — втягує його кудись, неначе вир зірваний з дерева листок, втягує в щось таке, про що він донині не підозрював, ніби в якийсь інший світ, який був, а може, і є, в якусь таємницю, знову ж таки більшу, ніж навіть грізне гайдамацьке повстання, у великий світовий розлом, який існує од його початків і якому годі знайти пояснення. Одні люди вершать суд над іншими, а потім ті — над цими, і по якому праву, за якими законами, хто їх вигадав, хто ними володіє, які сили їх закручують і чи хоч зупиняться колись. Ті сили — в душі людини, і все від неї, і ніщо вже її не перемінить, навіть її власний суд над собою...

Яке ж місце в цьому розломі, в цьому суді Квача? Він серед тих, які судять, чи серед тих, яких судять? На перший погляд, і серед тих, і серед тих. Чи може таке бути? А коли він на позовах не тільки з кимось, а й з самим собою?

Кожному вільно писати, що він хоче, якщо... життя не дорожить ним; інша річ, що залишається по тому —

будівлі для думання чи попелище духу. Вбрана у лживі шати правда проступає кров'ю... Мудрецьями ж можуть бути як праведники, так і злочинці, відрізнити їх одне від одного нині стає дедалі важче. Тоді такого ще не було...

Досвід, який криваво проступав з літопису, засох струп'ям, зрештою, він засихає так завжди, хоч би якою гарячою та живою була кров.

У літописі слова істинні й неістинні перемішані так, що за ними не завжди можна скласти уявлення, на чиему боці літописець. А може, літописець взагалі не має права ставати на будь-чию сторону? І завжди стає. З цієї оповіді правду може виловити тільки той, хто чує її серцем. Квач вишивав заполоччю чорною і голубою, тож треба приглядатися пильно, щоб зрозуміти, які нитки лягли по яких. Він вельми ризикував. Для чого? Гордійович каже, що правдивої історії не буває, що правдива історія нікому не потрібна, мовляв, напиши її вогнем на небі, викричи її на весь світ, пройдуть, ковзнуть байдужим поглядом по небу: ну й що — була несправедливість, і ще буде, а я тут при чому? Хліба з тієї правди не спечеш і олії не надавиш... Але все-таки, в когось від тієї правди може розірватися (чи хоч здригнутися) серце. В одного, у другого, в десяти... То більше... Мало що змінилося. Те, що було колись, триває, наша гайдамачина — в нас, вона не скінчилася. І невідомо, коли скінчиться. Він і сам... Його неначе водить щось; човна, у якому пливе, змайстрованого суворими, і, як донедавна вважав, непомильними майстрами, несе невідь куди, і кормчі на ньому... не такі, як думав про них раніше.

Олег почував, як з оцим читанням щось втрачає у світі... А щось і знаходить. Донедавна він був, як майже всі його навчені у школах і вишах ровесники, всезнаючим і непомильним, якому відомо все про світ, стулений з часточок і порошинок, неначе зібраний з конструктора, без чортів і ангелів, без вищих сил, без таїни, а тепер подумав, що все не так. Що й ота, невідомо де похована грудка праху під дивною, навіть принизливою назвою Квач, від якої на землі, в землі вже немає й сліду, лишила в оцих сторінках щось таке, що здатне збурити, а може, й перевернути тисячі життів.

І нова навала думок: перевернути що? І для чого? — Холодні краплі поту виступили на чолі.— Чи можна щось вернути? А якщо ні, то всі людські потуги марні? Гайдамаки згоріли, як метелики в багатті осінньої ночі? Але ж дух не згорає! Звідки він узявся в Залізняка? Слі-

па сила? Ні, не сліпа. Чому ж так сталося? І раз, і вдруге, і втретє? Це був останній злет? У якому крила опали більше ніж на століття. І ми лишилися там, де й були. Не вийшли на всесвітнє велелюддя. Втомилися? Підупали на силі? Тоді... Нащо пущені в світ? До чого покликані? Тобто щоб?.. Цур...— Витер з чола холодні краплі поту. Думки були несподівані й більші за нього. Йому здалося: відповідь десь там, у втрачених аркушах. Знайди він їх, і знайде...

Олег знову заглибився в сторінки. *«Суд був немилосердний, жорстокий... Звинувачених засудили до страти, але перед стратою кожен приречений мав пройти крізь стрій козацький і по крузі народному, де кожен по одному разу бив кием стратця, не прийшовши страшного митарства, засуджені сконали від кив оскраженілого людю.*

Володарку містечка О. Яблунівську-Дамковецьку держали в її власному замку, надіючись на її признання, де схоронені містечкові й її власні скарби. Небіжчиця знала, що від руки Страшного Максима не врятується ніхто, тому вчинила опір на допиті, не даючи жодного зізнання.

29 травня року 1767 загинула хоробра жінка, воїн і захисник людю тутешнього від набігів степовика та розбійницьких ватаг лісовиків. В містечку Медведівка ожила воля козацька, козацьким старшиною містечка назначили молодого письменного козака І. Вусача, скарбничим містечка ченця Миколаївського монастиря Вартилімея Шкавро, суддею земських, ікономом-обозним козацьким Чигиринського козака Івана Левченка, отаманом козацьким Максима Страшного Доленчука-Залізняка. З приходом влади козацької до містечка Медведівка з усієї Чигиринщини, Смілянщини, Черкащини, навіть Канівщини, Уманщини потяглись валками козаки та панські кріпаки. В Медведівці та навколо не було куди яблукові впасти. На день по тричі відбувалися козацькі ради. Будувались сотні, загони, полки.

В кузнях день і ніч дзвеніли ковадла від ударів важких молотів, на шаблі, палаші, ножі перековувалося все: коси, серпи, рала, всяке крицеве начиння. Будувалися вози, сідла, стругались ратища, сукались вірвовки, шились киреї, чоботи, шапки, шаровари.

Бачачи все те, не можна, щоб не збагнути того, що близилось з кожним днем тутешньому краю. Неодноразові протестації, писані володарем Чигиринського старства князем А. Яблунівським до Королівської милості,

королю Станіславу 2 не допомогли, як і погрози українського володаря князя Потоцького.

Заколотницький старшина містечка Медведівка І. Вусач дістав повеління від отамана заколотників Страшного Максима огнем і мечем покарати зрадників православ'я — пастора і братію Миколаївського монастиря. В ніч на 11 липня року 1767:

«Собрамші люди сваволних, прибізовше і вчинив напад на церков свентому і братію вшесько. І ні в чому не оглядаючись, братію до оборони ся немаючих, тирансько-немилосердно стязали. Утікавшися з місця у реці Тясміна потопімше, чотири человека насмерть забілі. Пріору Вісаріону окрутне шкодливо поранено: руцю левицю утято, право ухо оттято. Дом свентом Божій обворовалі, опріч права посполитих нашія маєнтності вшелякія: бидло, коні, коріви, свині, в домі і на полі пасомі; вшесько речі рухомі сукмани, плахтія музьскія, парчі, скатерті, ряси, сутани готовія і ненья вшелякія, коштовності обдерлі, на єдно место зволочімші межі себе розшарпалі. Кровіцей забітих место свентоме окроровалі, в нівеч обернули».

Хто може сказати, подумав Олег, чийого трупу навалено більше? Трагічне колесо історії з моторошним скрипом обкрутилося перед його зором. Воно крутиться оддавна й по сьогодні. Як же пасіювали, шкодували на себе та побивалися поляки, коли Хмельницький склав у Переяславі угоду з росіянами! І як раділи, коли Виговський побив під Конотопом тих же росіян та уклав з поляками в Гадячі розумну, обопільно корисну спілку на конфедерацію. Але, щойно уклавши, вони одразу ж знову зламали її, прирікши і себе, і українців на поглинання Російською імперією. Чия в тому вина? Короля, шляхти, всього люду? Як і в оцій гайдамацькій кривавиці?.. Когось одного, чи всіх? Тих і тих? Хто орав перелогі, і хто поганяв орачів? Де її початок і кінець? Коли й на кого ми нападали? Де, в чому наша вина? Коли б хоч знати. Може б, ми і жили інакше?

Запитання не вміщувалися в голові.

«Дізнавшись про жорстоку розправу заколотників конфедератчики звідуслі рушили на Медведівку.

Козацький отаман Медведівського коша Максим Страшний, розділивши кіш на два кріла, залишив Медведівку. Одне крило луговиків, на чолі которого І. Вусач, повернулось в Затяменську січ, друге з отаманом відійшло в Хол. Яр і з'єдналось з козаками отамана Й. Шелеста.

На різдвяні свята року 1768 до містечка Медведівка прибули козацькі сотні, на чолі карного загону Канівський сотник Брилецький, який щойно одержав від самого Потоцького нобілітацію і королівську грамоту. Брилецький віддав наказ розпочати похід, під неймовірну завірюху та січневий мороз спалахнули пожежі. Кара впала на беззахисних старців, жінок та дітей, їх роздягнених і босих виганяли під завірюху та лютий мороз».

У цьому місці неначе цвях раптом ввіткнувся Олегові в око, він стенувся, бо прочитав таке: «Для чого пишу? Адже не тільки укласти працю, але й переписати, переказати бодай стисло не встигну. Ломить мені груди й болить правий бік... Отруюється печінка. Вчора знову забарвив кров'ю простирадло. Дядькові не сказав, бо повезе в Київ до шпиталю... А там ще гірше. А пишу... щоб не збожеволіти. Страшно мені, страшно на самоті і страшно з ченцями... Що їм можу сказати? Вбили в мені Бога лихі люди... Сарказмами своїми... Сашко і ще дехто... Сарказми пускають, а самі попивають коньячок. Нащо читав ті книги!.. А тепер — не можу. Молюся, плачу, звертаюся до Нього, а в голові молоточки: «немає, немає». Може, це шепоче лукавий? Але й його немає. Немає нічого. Тільки є мій біль — і мій страх. За віщо? Я нікого не вбив, не обманув... Не знаю».

Олег довго сидів з туманом в очах. Намагався уявити того далекого Іполита... Який він: з борідкою, вусиками, високим чолом, висхлий, худий?.. Такі здебільшого на старих малюнках, хворі на сухоти... Майнула думка — а не заразні ці сторінки? Засоромився. Однак наблизитися до Іполита душею не зміг. Той лишався далеким, нерозгаданим, не до кінця зрозумілим, самотнім... Іполитовою самотністю проїнятися теж не зміг. І не вельми прагнув.

«Вдень на св. Василія Калинівський полк на рисях вскочив в Медведівку, хоч, досконале навчене кварцяне військо Брилецького, але устояти зненацькому нападу не змогли. Наспів хто як зміг, сотні Брилецького відходили до Писарської греблі. В Глибоких Лубенських та Деменських ярах їх чекав Максим Страшний з сотнями запорожців. Під вечірню завірюху драгунів Брилецького з трьох сторін оточив Максим Страшний. Розпочався страшний бій. Тісними запорожцями драгуни Брилецького опинились у смертельному кільці і після загибелі сотники Брилецького склали зброю.

Запорозці з полоненими через село Заметницю при-

були до Медведівки. Їх зустрічали Калинівці, жінки й діти. З поверненням козацького атамана в Медведівку в містечку знов запанувала козацька воля. З лісів та лу-гів поверталися люди. В кінці лютого року 1767 в Медведівці стався великий сход людовий та козаків навколишніх сіл та хуторів. Отаманом Січі Холодноярської назначили Шелеста, козацьким старшиною містечка Медведівка — Хтоменка Молодшого.

Та незабаром знов вернулись в Медведівку конфедера-ти, уніати запровадили Право патронату... Майже всі церкви в містечку Медведівці стояли на ґрунтах польських вельмож та жидів-орендарів, а тому з ними посту-пили, як кому завгодно, ті, на чиему ґрунті стояли церк-ви, продавали їх в оренду під житло, шинки, майстерні, навіть конюшні. Селян тутешнього краю, які найбільш винні в заколоті та в пограбуванні панських маєтків, об'явлено панськими довічно. Пани володарі заводились дворовими сотнями, які угрунтовувались найманцями з других країн. Щоб угамувати стихію в тутешньому краї, треба була вища сила. Але загони Барської конфедерації на чолі з Пулавським відтягнули на себе коронне військо, і король Станіслав 2 не мав змоги чим-небудь допособити. Та чи сам заколот черні і козаків не стояв грізною перешкодою на ганебному шляху Барської кон-федерації з самого початку?

Ранньої весни року 1768 тутешній край закипів пе-кельним котлом. До Холодного Яру потяглися валками звідусіль селяни, запорожці, нові сотні козаків-утікачів з міст і містечків, міщани, ремісники, з монастирів ченці і навіть черниці. Тутешні пани орендарі, покладаючись на дворову охорону та запевненість козацької старшини, замкнувшись в замках та укріплених дворищах, в льо-хах та на горищах, чекали як на Страшний Суд, ті, хто бачив страшні skutки і мав змогу, зараньше подались до Умані, Києва та Варшави. Уже в квітні року 1768 всі шляхи і стежки, що вели до Медведівки, були закриті гайдамацькими ватагами».

...Олег перегорнув сторінку. В очі йому впав запис на звороті. Перший запис, всі попередні зворотні сторінки були чисті. Зверху по середині рядка було написано великими літерами: «Ластівка». А далі йшло: «Пишу при свічі. Сьогодні побачив ластівку. Прогулювався по Тер-нешівській греблі — по сусідній з нашою монастир-ською. Побрів-побрів і не зглянувсь, що вже стою в кін-ці греблі. Там старий водяний млин і верби. Важкі, роз-

сохаті, віття аж на траві. Став під вербою, задивився на воду. Сонце було на вечірньому пружі, торкалося обідком Мотронівського лісу, якесь дивне, жовто-рожеве. По річці до берега — доріжка. Йди по ній до сонця... Ступи крок з греблі, й... кінець... Всьому. Болю та мукам. І думкам. Якби справді — один крок. Спалах і... — на небі. Від води повівало холодом. Я зняв з руки плащ та накинув на плечі. Плащ дядьків, на хутрі лисиць, з каптуром, дядько й на крок не випускає без нього за монастирські ворота. Каптур розкрився сам і впав мені на голову. Я не встиг його скинути, як вилетіла вона — ластівка. Ластівка. І трохи не налетіла на мене. Сфрасувалася, розгубилася: «Отче, благословіть». Не знаю, що вселилося в мене... Я не схильний до жартів, а тут... Може те, що була вона... ластівкою? Мене бачила погано, я — в тіні верби і в каптурі, а сама стояла на осонні. Сонце цілувало її. Я так і подумав: «Цілується з сонцем». Легка і стрімка, як ластівка. Чорне волосся на проділ, обличчя довгасте, через плече — розплетена до половини коса. В косі — крокіс. Губенята припухлі, трохи примхливі, і вушко... таке ніжне, світиться проти сонця... Торкнутися б його пальцями. А очі сині-сині, неначе квіти-дзвіночки, по-дитячому довірливі, але світиться в них і якась гостра рисочка, і кілька крапельок муратиння. На носику — Ластівка ж... «Благословіть, отче». «А ти дуже грішна?» «Дуже», — тихо-тихо. (Дурень, не розпитав, хто вона). «Одпускаю і розрешаю». І сміх мене душить. І «одпускати» її не хочеться. А як затримати? «Куди літала?» «До тата, — носила вечерю». «А твій тато хто, водяний?» «Ні, він мельник». «І ти не дочка водяного?» «Ні». «І не знаєшся з ним?» «Ні». «А з ким ти знаєшся?» «З татом, з сестричкою і братиком. Благословіть на дорогу». «Не благословлю». «Чому?» «Хочу ще постояти з тобою. Розпитати, які маєш гріхи. З ким цілувалася». «А це не ваше діло». І враз розгублено. «Чудні ви. Тоді я піду сама». «Без благословення!» «Без благословення», — в голосі упертість, переступила босими ніжками, збираючись іти. Я відкинув каптур. Кажуть... Я не кепський з себе. Високе чоло, великі губи, ніс з маленькою горбинкою, виразні очі...»

Олег на мить одірвався од сторінки і зі здивуванням подумав, що Іполит чимось схожий на нього... Чи — він на Іполита.

...«Волосся в мене темно-русе, й довге, як у всіх студентів, аж на плечі. Це знову збило її з пантелику. Вона

вагалася. Тремкі губенята розтулилися: «Ви не батюшка?» «А ти як думаєш?» «Не знаю,— опустила очі.— Балачкою — ні». «А всім іншим?..» «І всім іншим»,— вже впевненіше. «Я — не піп і не чернець, а ти — не дочка водяного». Вона спаленіла. «І не цілувалася з ним?» «А хоч би й цілувалася». «Ну... який він?» «Кращий за вас». І — побігла. І вже з віддалеку-далеку: «Цілуватися він уміє»,— й розсипала сміх, і він покотився по річці, застрибав по воді, неначе легенькі дзвіночки. Оце й усе».

Олегові довго не спалося цієї ночі. Одягнувся, вийшов у берег. По серцю бив перепел... Нез'ясенна туга стискала серце. В серце щидилась тривога. Не знав, звідки. І саме те, що не знав, звідки вона, пригнічувало. Причина була десь тут і невідомо де. Повітря було напоєне запахом матіол, і той запах душив його. Незнайомі шерехи долітали з саду. Донедавна ніч сповнювала його іншими почуттями. Прагненням погамувати щось непогамоване, сягнути таїни, і хоч не осягав якої, одначе вловлював щось тугою серця, й здогадувався, що все те пов'язане з чарівною силою кохання, буяння, намагання заповнити світ собою, а себе світом, а це було щось інше. Якась грізна риска свідчила, що світ — це не тільки те, що він почував раніше, він таємничий і небезпечний, і небезпека розлита в місячному сяйві, в шерехах, в звуках і в тиші. Думав про гайдамаків, про Іполита, про Ластівку. Про Іполита та Ластівку більше, ніж про гайдамаків. Біля ніг плинула ріка... Та сама... що в літописі. Ріка народу. Чи інша? Іншого народу? Десь там, в темряві мрія Тясминська Січ, мерехтіло одинокі вогнище. Пастухів або трактористів. І — перепел. Той самий? Прилетів звідти? Й очерети... Ті самі? В них ховалися гайдамаки. І він також у човнику. Принишк. Бо в селі — знову конфедерати... Скриплять колеса, їдуть чумацькі паровиці... Ні, скрип не такий — з клекотом. Панські карети та берлини. Вони з охороною? Узвіз... Гайдамаки, Залізник — на коні. «...Нарет на нім золотий, так і креше копитами, так і фриска ніздрями...» А сам... «Як барвінок зовсім молод, вуса вуста не перекривають, чолом висок, та не рум'ян, а як бронза на стальниках блищить».

Проскрипіли кочетки. Попід очеретом скрадався човник. «Гайдамаки?» Оглянувся на село. Воно спало. Сліпали вікнами проти зір тільки дві чи три хати. Люди спали, не відаючи, що коїлося тут, що може скоїтися, покірні долі та вищим силам, застрашені й безвольні.

Де ж тоді береться в них оте?.. Люди в селі рано вкладаються спати, економлять гас, в селі електрифіковані тільки дві центральні вулиці. «Це ті самі люди? Мабуть, не ті»,— чомусь зітхнув і за чимось пошкодував.

...Вранці вони базарювали. Базари в Медведівці — по середах. Сусід узяв у колгоспі коні, їхав по цемент, підкинув Василя Гордійовича й обіцяв забрати на зворотному шляху. Чорний хилитався поміж базарними столами, стріляв очима на всі боки. Одбатував кришеник сала з присмаженою шкуринкою, кутуляв, прицінювався:

— Бабо, од чого ваше порося здохло?

Літня жінка, хуторянка, яка не знала його, замаха-ла кістлявими кулачками:

— А щоб ти до вечора, як гора, а щоб тебе пранці поїли, а щоб тобі сраку зашморгом стягнуло, а щоб тебе через тин кинуло, як вона здохла. Та сало ж, неначе мас-ло, саме в роті тане.

— Еге, якщо є добрі зуби.

— А тобі видно повибивали їх, п'яному.

— Та ні, жінка кочергою зачепила. Така вредна, як оце ти...— І сміявся.

— Чого регочешся?

— Так гарно лається. Скажіть, як ото... зашморгом?..

Тітка засоромилася.

Сало сподобалося Чорному, купив аж три шматки. За ним потяглися інші покупці.

Чорний вже вивихувався далі:

— А твоя, Секлето, падалиця по чім?

— Яка падалиця? Білий налив, одне в одне... Тьху на твою голову. Фуліганом був, ним і лишився. Я так і зна-ла, що кончиш або в тюрмі, або в енкаведі.

— Кончили мене в енкаведі...

Базар вирував, стугонів, стогнав, лементував, сварив-ся й мирився, багато кричав і мало продавав. Сільські базари, як весняні грози, голосні й короткі, дев'ять го-дин — і вже нікого немає. Але зараз ще тільки сьома го-дина. На базарі яйця в макітрах і підрешітках, вишкіре-ні свинячі рила, вишні та сливи відрами; роздрочений хлопчаками бичок зривався з цепу й дядько скрутив йому за короткі роги до коліна голову, обое стояли з на-литими кров'ю очима, ще інший дядько в сорочці з одір-ваним коміром накібчився з обарком супроти міліціоне-ра, який задкував, парубки пили просто з пляшок сит-ро, трое сільських жінок лушпарили перекупку, яка їх

обшахраювала, й та втікала до обдертого «Москвича», де за кермом, ввімкнувши мотор, сидів її чоловік чи напарник по ремеслу.

І Олег подумав: «А може, це ті самі люди? Хоч трохи ті самі?»

Хилиталася по базару зігнута обтіпана постать в старій, обстрьопаній знизу спідниці, в драній хустці, з-під якої вибилосся вже не біле, а жовте волосся, баба була така стара, що її голова не трималася й хилилася вниз, наче соняшник на приламаному стеблі, й хто зна, як вона ще шкрьобала поміж базарних рядів, вона зупинялася, над силу підводила голову, заскалювала ліве, з більмом, око, й тоді в неї розтулявся рот, у якому стримів один-єдиний великий чорний зуб. За нею бігло з десятків хлопчаків, смикали її за спідницю і горлали щосили: «Лукіє, в голові вітер віє». «Лукіє, в голові цибуля спіє?» Діти бувають жорстокі, як і голуби, котрі, позбавлені інстинкту збереження виду, забивають один одного до смерті. З-за єдиної на весь базар ятки видибав Чорний і так гарикнув на хлопців, що ті втікали, злякані, принишклі, без реготу і навіть без вереску та крику: «Ану, марш, засранці, це вам у головах позацвітало». А тоді повернувся до дядьків та тіток, які стовпилися біля бочки з олією: «А вам не в стид? То ж ваші... Не приведи, Боже, комусь із вас випаде отака старість... Старцювати по базарах». Підпилий дядько в куфайці наopak підбив на потилицю картуза: «Тю на тебе...» «Я тебе як тюкну костилем»,— визвірився Чорний, і дядько сховався за вироблені селянські спини. Всі інші ніяково одверталися.

12

Крутилися розігріті до червоного диски телефонних апаратів, крутилися колеса автомобілів, крутилося все емгебе, плануючи акцію по захопленню двох агентів невідомої ворожої держави. Запитання летіли з району в область, з області до Києва, з Києва — до Москви, а звідти — поради та накази: категоричні, надзвичайні, грізні. З Москви завжди накази тільки надзвичайні та грізні. Телефонні та телеграфні дроти перегрівалися, й ластівки та горлиці, які сиділи на них, обпікали лапки, а деякі падали мертвими.

Спочатку майор Круглов, начальник районного МГБ, хотів по тривозі кинути на акцію всі підпорядковані йому сили, але його застерegli, на нього нагримали,

Його попередили, щоб тільки вислав посилений нагляд та перекрив усі можливі й неможливі шляхи до втечі. За півтори години приїхали оперативники з області, а за дві з половиною добулися — літаком та машиною — і з Києва. Наказ з Москви категоричний: захопити тільки живими; було укладено кілька планів проведення акції — від підпалу сторожки з застосуванням протипожежних засобів до атаки з вертольота, і всі відкинуто. Врешті зупинилися на найпростішій і, як здавалося, найефективнішій: Яким Коробченко (він також крутив педалі свого велосипеда, його одразу ж одіслали назад, аби його відсутність не викликала підозри) подасть на гору умовний знак про те, що несе вечерю: перед тим, як вилізти на драбину, він завжди покашлює, а на драбину вилізе найспритніший, найнатренованіший оперативник з Києва, самбіст і каратист, відчаюка й блискучий стрілець лейтенант Наздираєв (за ним почалапають ще двоє), кине газову бомбу і в миг ока вдереться на горище, обамбурить, спантеличить шпигунів і втрюх скрутують їх.

Операцією керував полковник Гопаков, важкий, тілистий, з великим, червоним, неначе напареним кропивою обличчям, великою, як казан, головою, на якій чуб облетів майже до вух, трохи більше його було з лівого боку, й Гопаков зачісував ріденьку кудельку зліва направо. Він упрів і витирав обличчя рябою хусточкою, а коли вона геть змокрила, підкладкою кашкета.

Все відбувалося за планом: зігнутий, витіпаний страхом Коробченко, у якого тремтіли руки і ноги, хрипко покашляв, Наздираєв і ще двоє піднялися по драбині, але далі план полетів шкереберть, — з горища пролунав постріл, і біла щепка, відлуплена кулею, бризнула на голову другого штурмовика. Наздираєв і його помічники позлітали з драбини. Емгебісти розглядали горище — щепу було сколено аж у горішній частині дверцят. Стріляли не прицільно — попереджувально.

Тоді вдалися до мегафона, й з-за хлівця почали обкрикувати горище стандартними погрозами та обіцянками: ви оточені, здавайтеся, за добровільної здачі гарантуємо життя...

Горище мовчало. Повторили кілька разів, хтось радив вилізти на дуба й стрілити звідти для острашки по даху сторожки, ще хтось наполягав на варіанті з підпалом, але в цей час на горищі глухо вдарив ще один постріл. І тоді Гопаков сказав:

— Все. Дупель пусто. Можна лізти знімати.

— А другий? — крутнув вузькими плечами Круглов.

— Я ж сказав — дупель пусто, — констатував Гопаков. — Другого немає. Пішов одразу. Вже досі в Києві чи чорт його знає де. Чухалися ви, майоре...

У старшого завжди винуваті менші.

На горищі справді знайшли лише одне тіло — перестрашений Коробченко впізнав у ньому того, який називався Миколою.

Він лежав тихий, упокорений, здавалося, навіть вдоволений, тільки тонкі вуста скривлені по-страдницьки. Червона крапка на скроні підсумувала тяжку повість його життя. Коробченко дивився на нього перестрашено, одначе й дрібки жалю не випало з його кіптявої, чорної, як комин, душі.

Емгебісти й надалі лишили за мертвим кодову назву «Микола», а за тим, який зник, — «Лісовий».

По тому вони ще раз допитували Коробченка. В того від страху сльозилися очі, тремтіли губи, й Гопаков, приховуючи роздратування, казав:

— Заспокойтеся, товаришу Коробченко, і розкажіть нам...

— От хрест і Бог не знаю, де взявся той другий. Я його й не бачив.

— Ми віримо вам. Тут — ясний день. Навіть для дурня. Як став ваш «Микола» виходити, відкопав рацію й по ній зв'язався... Йому була потрібна допомога. Може, якісь медикаменти. І гроші. Адже гроші він віддав вам... — Все це — більше колегам, аніж Коробченку.

— Та віддав, віддав, пропади вони пропадом. Я думаю...

— Треба було думати тоді. А тепер напружтеся, постарайтеся пригадати, про що вони говорили на горищі.

— Так не по-нашому. Кілька слів по-нашому.

— По-якому — нашому? — гостро.

— По-українському. Щось про погоду. Ще й шепотілися. Тільки й розібрав: Черкаси, фліраймонія і ще, кажись, Суми... Кажись, Суми...

Його допитували ще довго, але нічого нового з нього не витиснули, а тим часом перевірили: Черкаська філармонія виїхала на гастролі до Сум. Отже, контури справи окреслилися: шпигун ішов до когось із Черкаської філармонії, ніс гроші. Але до кого, для чого?..

Операцію розробляли в Москві, швидко й чітко: хтось, схожий зовні на «Миколу» (той, з філармонії, міг

його колись бачити), поселяється в готелі, де живуть артисти Черкаської філармонії, видає себе за... відставного генерала, якого покинула (або в якого померла, ще не відпрацьовано до кінця) дружина, заводить знайомства, щедро пригощає (влаштує в себе в номері такий собі шаховий клуб з дармовими напоями, наїдками й цигарками, провінційні актори бідні й ласі на дармівщину), промацує своїх гостей по одному й запідозреному вручає гроші. Він повинен ходити з палицею або на милиці (можливо, «Лісовий» попередив того з філармонії про нещастя, яке було сталося з «Миколою»). «Генерал» має знати українську мову. Бо ж прийшов звідтіля, з «Лісовим» розмовляли по-німецьки й по-українськи. Це вже була задачка... з одним невідомим. Легше знайти білого негра, ніж генерала-емгебіста, який природно, в побуті розмовляє українською мовою. А тим часом МГБ просіває через густе сито всіх працівників філармонії, перевіряє їх до десятого чи й до сотого коліна. Два кінці обірваного мотузочка неодмінно мають бути зв'язані в один тугий вузлик.

«Частина друга.

Рік 1768. Козацька реєстрова старшина, дрібні урядовці, котрі залишилися в старостах, почали шукати оборони. Ними складена вимога перед Переяславською Єпископією вимагала від єпископа переяславського, священника Гервасія всією церквою православною впасти на непокірливих, зупинити безглузде рушення народове, об'явити ватажків, головних заводіїв суспостатами і відлучити від церкви православної. Проти монастиря св. Мотрони та ігумена Мелхіседека Значко-Яворського застосувати власну прерогативу, заборонити йому: всіляку підтримку до Холодного Яру, відмовитись від протекторства. Переяславська Єпископія вчинила за їхньою волею. Ігумен Мотронівського монастиря Мелхіседек був відкликаний до Переяслава, чимало монастирської братії було розстрижено та відпущено в народ. Монастир переданий економії.

З 14 мая і до 4 червня року 1768 відбувалися ради козацькі, до Медведівки і Чигирини звідусіль прибула козацька верхушка. На тих радах часто зчинялись бійки в Холодноярському таборі, зрадники Шелеста розпустили чутки: буцім то отаман Шелест зрадив січовикам Холодного Яру і перейшов на бік панів, січ зкасує і всіх видасть польським панам. Ті чутки призвели до Чорної Ради Холодноярців, 4 червня року 1768, рішенням Чорної Ради, скинутий з отаманства Шелест, а тайна партія субалтерна Г. Воронича, яка зпочатку метушилася в отаманському стані, підтримала вбивством отамана Шелеста. Підослав вбивцю Лусконога, котрий з засади застрелив Шелеста.

Шелест як людина розсудливий, підступний, незапальний, сходчивий. І як тому свідчать в народі, мабуть повстання не розпочав би. Ганебне вбивство отамана Шелеста призвело до гіршого, того ж дня 4 червня року 1768 відбулася велика Рада Холодноярська, на якій козак, селяни, великі гайдамацькі загони своїм отаманом одностайно прокричали запорожського козака Страшного Залізняка Максима. Упертість, рішучість, сміливість та доскональне керівництво боєм відважного Запорозця

адже відомо кожному. Того ж дня 4 червня року 1768 атаман Залізняк подав страшний останній клич: «Гайда!»

Очевидці свідчать, ще й півні не заспівали, як Медведівку охопила пожежа, палали маєтки, жидівські хати, лавки, амбари. Крики приречених розтинали небо. За Медведівкою запалали Суботів, Чигирин. Нескінченні ружейно-гарматна пальба, пісні, танці, зойки приречених, гудіння церковних дзвонів, кінський топіт зколихнули береги Тясменські. Калюжі крові, трупи забитих завалили вулиці Медведівки. До пізньої ночі 5 червня по погребах та горищах, по тайниках та очеретах Тясменських боліт шукали панів, жидів, ляхів. Отаманська сотня налічувала до 500 максимців, так її звали — «максимці» ще при дворі Мотренського монастиря, кожен максимець мав бути і був як Страшний Максим.

Отаман повсталих Страшний Максим Залізняк людина надзвичайно жорстока, непідкупний, надзвичайно сміливий, рішучий, хоробрий, сильний, досконале володів військовими справами, в обучі та бою, тому содіяне ним під час повстання є рівним його власній природі. Його побратими помічники всім схожі на нього. Але про отамана та них буде написано в актових приписках, яко й велено. В пунктовках актів дозволено заактувати лише саму подію.

5 червня року 1768 отаман Залізняк наказав всім сотням козацьким, загонам гайдамацьким та загонам посполитих зібратись до Мотронського монастиря для прийняття клятви святої. Після утрени, яку відправив старий чернець Андрій Проценко, за наказом М. Залізняка з церкви винесли Клейноди гетьмана Сагайдачного, під військові стяги построїлись козачі сотні, гайдамацькі загони та селянські ватаги. Малось відбутись благословення святої Церкви, але чернець А. Проценко відмовився від поблагословення за відсутністю на те права. Благословив від церкви св. Мотрени розстрижений чернець Іван Юрчик, оний вручив: булаву, літаври, бунчуки предводителя повстання, також освятит зброю повсталим. На закінчення церемоніалу приймали клятву святу за Україну, на східцях церкви вишикувались отамани. Чернець Іоанн Юрчик на плечі М. Залізняка накинув гетманську кирею і вручив коштовну домашньої криці шаблю колишнього гетьмана правобережної України Петра Дорошенка, яка тайно хоронилась в монастирі. Припавши на коліна, М. Залізняк поцілував шаблю, прийняв

клятву святу, підвівшись він об'явив пірзвище та ім'я своє: Максим Залізник, син Легорія Залізника. Після того як отаман повстання був посвячений і прийняв клятву перед церквою і військом, він і священник Іоан Юрчик прийняли клятви від усих. Військовоцерковний почт закінчився гарматно-ружейним салютом та ударами в дзвони — по всіх церквах тутешніх.

Після обіду в монастирі св. Мотрени гайдамаки, розділившись на 2 крила, рушили по Смілянському шляху через містечко Жаботин, рушив зі своїми сотнями М. Залізник, по Черкаському шляху зі своїми сотнями рушив М. Швачка. Отаманом Холодноярської Січі залишився С. Неживий. Старшиною м-ка Медведівки, отаманом обозу, скарбничим і ікономом війська повстанців залишився в Медведівці І. Вусач (Усач)».

Запис на звороті.

«Вночі мені снівся чорний метелик. Великий-великий, як решето. Він залетів до мого покою і сів на стіні. Я хотів його упіймати, чалився, підкрадався, але він злетів і замотиляв по покою. А тоді сів на стелі й склав крильця. На крильцях у нього — великі очі, круглі й печальні. Метелик сниться не вперше, іноді я прокидаюся в паніці й холодному поту. Але сеї ночі — я його не злякався. Може, навіть навпаки. Бо й очі на крильцях були веселі. Це... — її очі. Тієї дівчини. Ластівки.

Сьогодні увесь день почувався добре — бадьоро й легко. Я — житиму. Тепер вірю — житиму. Поїв пампушок з медом і випив великий мідний питун молока. А сам думав... Згадував...

Ледве дочекався вечора. Ноги самі принесли мене на Тернешівську греблю. Я знову сховався під віттям верби. Не знаю для чого... Було вітряно. Дві чайки пролетіли проти вітру високо в небі, неначе дві стріли, випущені з лука. Сусідньою греблею, через Бочковий, або «Погибельний» міст верталися в село жінці, видзвонювали в коси та серпи, співали «Посилала мене мати...» Мабуть, оджнивувалися. Сонце давно зайшло, але на сході падали хмари. Здавалося, вони димлять. І тоді я побачив її. Йшла і дивилася на небо. Я виступив з-під віття, щоб не злякати її, привітався. Її очі — медового кольору — сяйнули, такі очі не переносять обману, та вони й не даються на обман. Вона не здивувалася. «Який чудний вогонь на небі», — сказала. «Сонце за пругом землі, ще й пруг заступлений хмарами, а ті хмари високо, воно освітлює їх», — пояснив я. «Ви вчитель? — запитала во-

на.— Як вас звати?» «Я — студент. Звати мене Іполитом. Кажі мені — «ти». А тебе як звати?» «Лукією. Студенти — це ті, що по базарах крадуть?» Я гаряче заперечував: студенти є бідні й багаті, вони вчаться, а тоді побачив лукавий усміх у її очах і замовк. «Однесла татусеві їсти?» — запитав по хвили. «Ні». «Але ж... Млин, здається, меле?» «Меле». «То хто ж у ньому засипає?» Вона усміхнулася. Боже, яка в неї усмішка. Неначе сонечко з-під ранкової хмарки. На лівій щоці — ямочка. «А той?..» «Який?» «Ну, про якого ти запитував, чи я з ним не цілувалася»... «Водяний?» «Не зовсім. З того племені, але інший». «З рогами? Чорт?» — зареготав я. «Не називай проти ночі. Він не любить», — майже серйозно. Я не знав, як затримати її. «Покажи мені, як він меле». Вона закусила нижню губку, замислилася. «Ходімо». Ми пішли назад до млина. Ступали поруч, її маленькі босі ноги і мої черевики з довгими блискучими носами. Подумав: отако б іти, йти без кінця...

Заставки відчинені, вода падала на лотоки, крутила колесо, в млині щось скрипіло й потріскувало. Я подивився на Лукію. «То — він», — знову без усмішки. «І ти не боїшся? Давай я його прожену». «Не треба. Він добрий. Такий невеличкий, сухенький, з борідкою, як у тебе». Тепер засміявся я. «Намеле й піде собі». «А що він меле?» «Як що? — здивувалася. — Тютюн. Намеле клуночок, закине на спину й піде... Іноді побавиться. Я одного разу прийшла, а колесо крутиться проти води». «Ти з ним зустрічалася?» «Не раз. Такий гречний... уступить дорогу. Як оце ти?» «Ти мене... зрівняла». Реготалися обоє. Стояли на греблі, дивилися на воду. Вода на очах міняла кольори — з голубих на сині, з синіх на темні... Лукія низько схилилася над бильцем... У неї на голові був віночок з лісових квітів. Я знав тільки одні квіти — дзвіночки. Ніжний вигин дівочої шиї, щоки... Мені до безтями захотілося доторкнутися до її щоки бодай пальцем. Не одважився. Тільки підніс руку до її голови й одщипнув одну квіточку — дзвіночок. Лукія ворухнулася, й віночок зісковзнув з її голови. Вода закрутила його й понесла в сутінь. «Ой! — скрикнула Лукія. — Поганий знак». «Нічого поганого... Я тобі одягну на голову такий вінок, такий...» — сказав, і мені не вистачило повітря. Скаже вона мені у воду стрибнути — стрибну, не задумуючись. «Ти?» — і подивилася на мене таким поглядом, аж у мене затерпло в грудях, і стало жарко, й солодко, і чомусь страшно. «А що?.. А що?.. Хіба я...» «Ти — па-

нич». «Я не панич... Мій тато — гімназійний учитель... А мама й зовсім з простих». «Гімназійний учитель,— в протяз, голос мені здався, як у іволги.— Значить, панич. А тут у кого гостюєш?» «У дядька. Він настоятель Миколаївського монастиря». «Отець Іоаникій?» «Так». Вона чомусь осмутніла. Раптом стрепенулася. «Мені пора». «Мати битиме?» — жартівливо. Лукія довго мовчала. «Нема в мене мами... Бабуся... теж Лукія. Тільки вона стара й недужа... Сестричка і братик... Я їм за маму. І все хазяйство на мені. Треба поспішати, я засипала в кіш... Поки вимелеться, прийде тато... Він молотиме всю ніч». Вона побігла. «Лукіє, Лукіє,— гукав я.— Зачекай. Підемо разом». На мить зупинилася. «Мені треба поспішати. Я побіжу». Не відаю, як вихопилося: «Я тебе чекатиму завтра на цьому самому місці». «Завтра? Не знаю... Завтра я піду в ліс по зілля». «Яке зілля?» «Од хвороб. Для бабусі. Для тата». «А можна мені з тобою?» Мовчання. «Можна. Ополудні. Чекай у кінці греблі».

Квітку я поклав ось сюди до зшитка й увесь вечір дивився на неї при свічі».

Олег підніс зшиток до світла й побачив обриси плями. Заплющив очі, перед ним синім відсвітом загорілася ніжна квіточка-дзвіночок. Таємниця чужого кохання, яке ледве зародилося, схвилювала його. Йому захотілося побачити Лукію, постояти з нею на палубі млина, піти разом до лісу. Вони ходили чи не ходили? Що було там?

Щось схоже на ревності ворухнулося в Олеговому серці. Він засоромився, але подолати те почуття не міг. Тепер поспішав з читанням ще дужче. Й не знав, що його більше цікавило та хвилювало — печальна доля звиятих гайдамаків, чи таємниця чужого кохання. Він переживав його як своє власне. Як не дивно було йому самому, таємниця кохання хвилювала дужче. Навіть хотів забігти наперед, перегорнути сторінки, а тоді чомусь стримався, якась засторога зупинила його. Напружено вдивлявся в покорчені, ніби з болю, рядки, намагався прозирнути кудись далі... за сторінки зшитку. Почерк у Іполита нервовий (від хворби чи від кохання?), літери вистрибують з рядків, хиляться то в той, то в інший бік. Олег намагався уявити його за писанням (на вікні — вазон з квітами, на стіні — ікона, він дивиться у вікно, нервово кусає губу), наблизити до себе, але це не вдавалося. Довговидий, блідий, марний, з тонкими рисами

обличчя, руськими вусами, а може, й з ріденькою руською борідкою, довгими нервовими пальцями. «Полюби ближнього свого...» А чи можна його любити... ближнього — абстрактного, далекого?.. Люблять же героїв з книжок! Але — не так... Вони — не ближні. Їм ні допомогти, ні офірувати... Люблять тих, які люблять тебе... Іполит же — десь там... А я?.. Кого любив я? Матір, батька... Вони — теж не ближні. Вони — батько та мати... Товаришів? Доки в гурті, доки гарно, весело... По-справжньому люблять дівчину. Іполит — любить... Таку дівчину не можна не любити...

Відчув, що смакує чужим коханням. Чужим? І не жалкує, а карається, чи через те, що воно недосяжне, чи через те, що відомий його трагічний кінець. А чому відомий? Нічого він не знає, просто пройнявся тим коханням зі співчуття, ще й не знає достеменно, чи кохання — це субстанція для багатьох, чи це завжди і скрізь окремішня сутність. Мабуть, окремішня, але чому ж тоді в мене так солодко горить серце? І знову ж таки, якби субстанція, її можна б розлити в келихи й роздати. Але кожен випиває свій келих, свого вина, солодкого на початку й гіркуватого, а то й отруйного в кінці. Бо там, на дні, сама гуща... Так було, так є, і ніякі швидкості, ніякі надміцні сплави нічого не змінили. Дух кришиться, як і кришився, на добро та зло, на любов та ненависть, тільки, може, міра любові дещо змінилася. Вино ж вином і лишилося. Воно ніколи не перетворюється на воду, воно руйнує душу, через те й не знаємо, чий воно дарунок — Творця чи нечистого. І як не можна надовго затримати в собі смак випитого вина, так само не можна кохати в спомині, в читанні... Але чому тоді так солодко горить серце? І болить. Виходить... Нічого не виходить. Він не переходить дороги Іполитові. Не продовжить Іполита, його кохання. «Ми рішуче різні, і справа навіть не в часовому просторі, який є вододілом поміж нами, не в тому, що ми знаємо і про що ми думаємо, а в чомусь іншому. Але і в просторі. Чужий час перейняти не можна, він уже розчинився в безвісті, він вже десь аж за Козерогом, перейми я його — і вже безсмертний, це омана, омана». І воднораз почував, що це зовсім не омана, що він переймає його і... може, перейме. «Час тече крізь мене, — пише Іполит. — Я не шкодую за втраченим часом. Я шкодую за втраченим коханням».

Але — чому воно втрачене?

Далі оповідалося про похід гайдамаків на Смілу,

Черкаси, Канів, Умань. Похід на Умань і Черкаси — вже другий. В історичних джерелах про перший похід не згадувалося.

Перед Олегом розгорталися найдраматичніші сторінки української історії, сумнішої за яку, либонь, немає в жодного народу в світі. Коли він читав про Коліївщину в курсах історії, в монографіях, гайдамаки відстояли від нього далеко-далеко, були немовби статичними одиницями, матеріалом для його дисертації, а тепер перед ним були живі люди — на возах, на конях, піші, в хмарах кушпелі, і він ішов разом з ними. Зупинялися біля криниць, пили воду, варили в полі косарську кашу, спали в сіні під стогами... Люди на землі — одна плетениця, одна нескінченна валка, — Олег враз осягнув це — оті на возах і оці на автомобілях, передні й задні... Те, що зробили передні, неодмінно відіб'ється на задніх, в чомусь та відіб'ється, а може, і в усьому, тільки ми не хочемо того розуміти... Як і не знаємо кінцевої мети плетениці, ми залеснуті нашими пристрастями і нашими стражданнями, й це засліплює нас.

Двічі гайдамаки нападали на медведівських та інших панів, вистинали гарнізони тих містечок та сіл, про це відгомін в історії глухий, кількома рядками. Зайченка долягало: для чого гайдамаки захоплювали ті міста і села, а далі відступали в ліси. Було схоже на звичайний розбій, хоч і проти людей маєтних, всіляких визискувачів. І ось що він вичитав у зшитку: *«Щоб переконатися в силі до загального рушення проти панів-уніатів, з відома ігумена Мотронівського монастиря Максим Страшний наказав Семену Неживому та Івану Вусачу бити на гарнізони чигиринського староства в селі Мельниках, Бужині, Суботові, Боровиці, а найперше на гарнізон Медведівської володарки княгині Яблонівської-Дамковецької при підперті монастирської сотні. Отаман Неживий Семен за наказом Максима Страшного захопив Черкаси, зруйнував маєтки і порубав поляків та жидів, а 9 червня підійшов до Канева. Він надіслав комісарові Носачівському і полковнику надвірних козаків Зеллеру писаний ультиматум. Отримавши глузливий відказ, Неживий з Максимом Страшним взяли фортецю й повернулися до Медведівки. Упевнившись у силі козаків-гайдамаків, ігумен Мелхіседек віддав на придбання зброї вогнистої і холодної та коней свої власні та монастирські гроші, а також всі коштовні речі. Тоді ж на початку зими 1768 року проти Неживого і Вусача вийшли*

карні загопи під рукою канівського сотника Брилецького, які майже всі загинули від руки Страшного Максима в Лубенських та Деменських ярах. Вже тоді росіяни з якоюсь мислю невідступно стежили за гайдамаками. У Галаганівці під Чигирином стояв постоем російський гусарський полк полковника Чорби, Чорба хитрістю заманив до себе, буцім у гості, Неживого й закинув його до арештантського в'язання, незабаром Неживий був таємно викуплений козаками за великі гроші».

Похід на Умань, скурання міст і містечок менше цікавили Зайченка, про те історія має числені свідчення з обох сторін — осаджуваних поляків та надвірних козаків, — та осадників — гайдамаків на допитах польських та російських судових комісій. У літописі було детально описано як були укруптовані міста — Лисянка, Лебедин, Черкаси — які палісади, мури, фортеці, гарнізони — одяг і зброя надвірної варти та конфедератів, як захоплювали ті міста гайдамаки, а далі — Умань — ключ до Польщі, куди збіглася шляхта трохи не зі всього Правобережжя; комендант Умані Младонович, його помічник землемір Шафранський, полковник надвірних уманських козаків Обух, сотник надвірників Гонта, який перейшов на бік повсталих та побратався з Залізняком, штурм Умані, побоїсько й козацький бенкет.

Уважніше вчитувався в рядки, де описано погром гайдамаків, надто з російського боку, адже потім всі свідчення пересівалися в російських колегіях і здебільшого фальсифікувалися російськими істориками. Розповідалося, як радо відкривали серця гайдамаки назустріч росіянам, щиро вітали російське військо, гадаючи, що воно йде їм у поміч, і росіяни давали на те добрі знаки, сам командуючий військ генерал Кречетніков (у рукописі він скрізь — полковник), віддав наказ на «обманне братання», як за його велінням полковник Гур'єв запросив до себе на бенкет Залізняка та Гонту, а всім гайдамакам росіяни «завезли дарунки від матері Катерини — багато бочок горілки та меду», і як потім у те відкрите українське серце вгородили ніж. На бенкеті в Гур'єва було випито чимало келихів за братання, а коли гості-гайдамаки сп'яніли, на них кинулися російські солдати та почали їх в'язати, вже на бенкеті Залізняка почало щось непокоїти, щось його тривожило, й він наказав своєму джурі Петру Суходолину, щоб той не пив, і Суходолин не пив, і першим помітив підозріле шемрання, й закричав «зрада». Залізник з восьмиствольним пістолем

тoм у лiвци та шаблею в правици вирубувався з налоги, й вирубувався з намету. Суходолин його прикривав, i тодi Гур'ев наказав донцям оточити Залiзняка кiнно, й вони оточили та обвинули арканами, i тiльки в такий спосiб *«замордували козака нелюдської сили, вiдваги i безстрашности»*. Тут же його та Гонту забили в кайдани, глузували з них, глумилися, знущалися i вкинули до глибокої ями. Їх пiдло зрадили, а потiм ще й знущалися над ними... Це ремесло — зради — люди знали давно й вдосконалюють його од вiку до вiку.

У той самий час, у нiч двадцять сьомого серпня, росiяни штурмували гайдамацький табiр. Щедро впоене московською горiлкою гайдамацьке вiйсько спало, на-вiть не виставивши охорони, адже поруч — друзi, брати, якi прийшли на допомогу, щоб разом оборонити свята вiру. Лiтнi ночi короткi... Гайдамаки спали, а вже на табiр були наведенi гармати, й росiйські гусари сидiли на конях, перевiряючи, чи легко йдуть з надiлків шаблi. За командою, гримнули гармати, вкрили сонний гайдамацький табiр ядрами. Табiр стояв у лiсi, ядра кришили стовбури столiтнiх дубiв, трошили вози та мажi, пiдпалювали намети. Шквал вогню, гарматного й рушничного, Содом i Гомора, пекло на соннi гайдамацькi голови! А потiм з гиком i свистом рвонулася кiннота, з «славетним» росiйським «ура» побiгли пiхотинцi. Непробурканих зi сну, очманiлих вiд гарматного гуркоту гайдамаки кололи багнетами, розстрiлювали впритул з рушниць, сiкли шаблями. Тут i там спалахували сiчi, гайдамаки ледве тямили, вiд кого вони вiдбиваються.

З того пекла вдалося вирватися тiльки Залiзняковiй сотнi, яка стояла трохи пооддаль (п'ятистам чоловiкам), «максимцям», ця сотня ще довго гуляла по Украiнi, в Лебединському лiсi її оточило росiйське вiйсько, майже цiлу добу тривала битва, «максимцi» рубали росiян з правої i лiвої руки, прорубали заставу i зi страшним свистом i вигуками «за батька Максима» залетiли в тил кречетникiвцям та налягли шаблями так, що москалi кинулися хто куди. Далi оповiдалося про понищення загонiв Неживого, Журби, Швачки, Бондаренка, а також про кари над гайдамаками. Їх обмотували сiломою i обливали смолою, i вони горiли, як громовi свiчi, iхнiми головами наповнювали глибокi ями й засипали iх землею... Це вiдтодi украiнськi дiвчата вплiтають у коси помiж барвистих веселих стрiчок печальну чорну барву. Всiй Украiнi вiдомо про страшну Кoдню, в якiй поляки

«вішали, згинали голови гайдамакам, рубали їм на хрест руку та ногу». З Гонти з живого зрізали зі спини паси шкіри і в живого виривали серце. Воно вибухнуло в їхніх руках, неначе бомба, обпало ляхів вогнем страху, й вони вже більше ніколи не піднялися; відоме й зачаття — «щоб тебе Кодня не минула», в усіх російських істориків осудливо виписані ті польські люті кари, але ніхто не відає, що польському катові Стемпковському віддали гайдамаків росіяни, що й самі вони з не меншою лютістю знущалися з гайдамаків, що на сто верст вподовж Тясмина горіли українські міста і села, що й сам Мотронівський монастир руками Стемпковського вони *«зруйнували, братію монастирську повбивали»*, і що всі ті кари вчинено на жах *«нинішньому і в помисел прийдешньому на світ сей»*.

...Олег відклав зшиток, сидів закляклий, втупивши в стіну хлівчика погляд. Так живо, так страшно постали перед ним ті жахливі видива, й тягли за собою невідступне: для чого? З якою метою робили все те росіяни? Адже прийшли побивати конфедератів, в'яснити причини, як писав Пушкін, «давней вражды» з поляками, подолати їх. Але ніякої ворожнечі між росіянами й українцями не існувало од давніх-давен, не існує й понині, українці допомогли їм перемогти поляків... Росіян зустрічали хлібом-сіллю... Думки летіли гострі й небезпечні.

У грудях горів ярий вогонь — неначе то він утік байраками, неначе власну його оселю спалили. Літопис щось перевернув у ньому, зносив його душу в інший світ, повертав думки в досі невідоме. Вони поверталися самі, мимоволі. Якби він читав художній твір, якусь легенду, вимисел хоч і на правді, він би читав його з холодком у серці, а тут гинули й катувалися живі люди, гинули перед його очима, він хотів допомогти їм і не міг. Не міг... захистити їх і по смерті їхній. Це розумів. Ніхто йому того не дасть... Та він і сам боїться... То хто ж він такий? І всі разом? «Володарі своєї долі» як пишуть у газетах?.. Страшно! Страшно!! Страшно!!! Брила... Роздушить... І пориває щось під неї...

До прибудови-хлівця зникнув Василь Гордійович. Сів на тапчан, просто на зшиток, витягнув його з-під себе, погортав. Либонь, дивився, де саме читає Олег. Перевів на нього погляд, помітив спантеличений Олегів вид.

— Щось не так? — запитав.

Олег подивився каламутним поглядом, він поволі

вертався з Грекового лісу під Уманню, де погромлено гайдамаків, на обійстя Чорного.

— Не розумію я, Василю Гордійовичу, не розумію... Навіщо було... Кречетнікову... цариці... побивати гайдамаків? — це вже було не зовсім щиро.

— Росії, себто?

— Ну, нехай Росії.

Чорний скинув угору острішкуваті брови.

— А що з ними було робити?

— Як — що? — спантеличився Олег.

Чорний дістав кисет, почав крутити товсту, у великий палець завтовшки самокрутку. Зараз закадить, й тоді хоч сокиру вішай. Ніби не бачить, що Олег давиться тим димом. І ось вже «паротяг» задимів.

— Ну подумай... З гетьманщиною цариця ще перед цим розквіталася. Кранти їй. Петяша розпочав, а «вторая доконала». А тут — ще один гетьман. І цілий лантух полковників — Смілянський, Чигиринський, Канівський... Та ще при такій зброї. Та ще таких... відважних. Куди їх усіх? Сказати — гуляйте, хлопці, на страх врагам? Ту гетьманщину розкасирувала, а ця нехай проізраста? Е ні, братику. Вона, цариця, теж була з кебетою. І генерали її... Вольницю — під корінь. У росіян всі оті слова про свободу, братерство тільки для обману й існують. Ненавидять вони свободу, рабство люблять, самі раби й щоб інші були такими ж...

Він пахкав цигаркою, в усі щілини тягнуло сивим димом. Якби хто знадвору побачив, скричав би гвалт на пожежу.

Олег подивувався. Розмисл Чорного був невідпорний. Чорний, він багато в чому темний, як валянок, міркує до примітиву спрощено, а в дечому сягає далеко наперед нього, Олега. Але тоді...

— Для чого ж з такою жорстокістю? Ну, розформували б...

— Цих. І появляться нові. Та й ці не всі скоряться. Щоб — убити вольний дух. Знищити навіки.— Недопалок, який стримів у кутику рта, обпікав йому губи. Поцюкане зморшками обличчя в хмарах диму здавалося демонічним.— А в нас нашо такі карні органи? Моя, к приміру, організація? Орден меченосців?! Все воно звідти ж... Кінця йому немає.

Олег прикиш, мовчав. Чорний знову зрушив у його голові важкі запитання, налякав. Перед цим Олег думав, чому про гайдамацький погром росіянами нічого не

пишуть радянські історики. Й чому взагалі про Росію... отаку, імперіалістичну, «тюрму народів», як її називали перші революціонери, заборонено писати. Про Петрові звірства, розпусність, облудність, лицемірство Катерини... Вже й Іван Грозний, катюга з катюг, хороший. Ми ж — СРСР! Найдемократичніша, найгуманніша антиімперіалістична держава. Невже... Щось спільне? Страшно... Страшно навіть думати про це. Щур...

Чорний кинув на підлогу недопалок, роздушив його милицею.

— Через те серед нас і Кочубеїв стільки. Рабів і підніжків. Я був першим серед них... Мене б треба повісити на дереві...— і враз аж застогнав, і мовив тужно: — Що вони зі мною зробили! Зі всіма нами... Ось скільки живу тут... І трави, і птиці... І думав, що все оте злетіло з душі, як кіптява, а воно не злетіло, і лишився я таким, як був. Не заспокоївся, не розкаївся, не простив нікому. І не прошу... Собі — першому.— Махнув рукою, зітхнув.— Колись було людина розкається — і полегшає їй. А я й розкаятись не можу. Бо таким лишився, яким був... Не увесь... І не в усьому. А все ж... щось у мені те саме. Й людей я не люблю. Бо дуже багато серед них дураків, а падлюк ще більше. Заради ж одного праведника перед ста грішниками нічого міняти душу. Старі письменники писали: постраждай — очистишся. А я скажу — обізлишся. Постраждали у нас мільйони, а чи очистився хтось, того ніхто не знає. Принаймні з тих, що на верхньому щаблі, сідалі, не очистився ніхто. І сам я...— мовив замислено...— Іноді думаю, може, я останій дурак. Ну що б... сидіти тихо, мишею, покоритися. Може, й простили б... Пенсію вернули. Ти знаєш яка в нас пенсія? Ого-го! — і раптом підвів голову, його очі зблиснули гнівом: — Нехай подавляться. Не хочу — мишею... І котом не хочу. Людиною хочу, нехай і не заслужив я на таке звання.

Прокурені пальці його великої руки, які лежали на ряднині, конвульсивно стискалися й розтискалися.

«І я хочу... людиною,— подумав Олег.— І ніколи не допущу себе ні до чого поганого». А думка звивалася, наче гад з перебитою хребтиною. «І батько хотів — людиною». А хіба він не людина? Лагідний, добрий од віку... Нікому не перейшов межі... Не вчинив зла. Вчинили з ним. Як легко вчинити зло з людиною. Поламати її, перекрутити... добру людину. Гада не треба перекручувати. Він такий є... Просто... треба не давати повести се-

бе... на чорні гони. Скільки сили, скільки душі... І знову запитання: «А скільки її?».

Олегові було шкода Василя Гордійовича, одначе шкода якоюсь сторонньою жалістю, та на жалість той і не накликав, і щось у ньому самому ставило його поза ним, десь збоку, на безпечній відстані. Щоб вирвати і себе, і Чорного з тучі, яка зависла, зв'язав перервану розмову:

— І все ж... Я не все розумію... Одна віра, один Бог...

Чорний похитав головою:

— Українець вірить у Бога... але якось так, що той його не порятує... Москаль же вірить, що Бог йому допоможе обдурити, обдерти, обхарлати, а тоді ще й спастися... У нас смиренність зі своєю недолею, гнані ж ми цілі віки. Це входило в нас з поразками Наливайка, Хмельницького, Січі, гайдамаків. Дві душі у нас — Богданова і його сина Юрася. Ще й Богданова потроху в'яне, Юрасева розквітає.

У них же... З ім'ям Бога, з Богом у серці братів у вірі побили. І нікому навіть у думку не закралось... Ніхто не збожеволів... Пішли зі штиками напереваги, з хрестами на грудях колоти таких же... з хрестами. Ось тобі єдиний Бог двох народів, ще й віра святая. Союз любові та братства... Убивць з убієнними. Та вони за свою «неделімую» Бога штиками заколють... І нині, і прісно... І ніколи не розкаються. Примусять... прийти і поклонитися за те в ноги... і кланяємося. Як у літописі писано... А нам треба не ворогу вклонитися, а могилам предків наших, які склали голови за волю, за наші з тобою життя нікчемні. Може, і в наших жилах колись зашумує вільна кров. Отут, брат, вже філософія. Ні, не філософія, а сам не знаю що... Одвічна наша сутолока... А ще... Оце запитання вічне... Ти не думай, я теж читав деякі книжки, не тумак повний. І читаю... Так от про запитання... Скільки на нього потрачено чорнила... Кара за злочин... Розписали так і так, і по суду та кара, і по муках душевних. Це — одній людині... А за отаке — нічого. Ні на землі, ні на небі... Ніякого суду, ні небесного, ні земного. А може, й буде ще? Чи вже він і вершиться. Денно й нічно. Як одна людина не може процвітати на горі іншої, так і цілі народи... І німці, й поляки... і римляни давні. І ці... що гайдамаків побили... Хіба був коли-небудь їхній люд щасливим? Ні. Бог таки є. Ти як думаєш? Та що ти можеш думати, коли ти такий же дурний безбожник, як і я.

Олег сидів, похиливши голову. Бо подумав нищівно, що і в ньому самому більше душі Юрасевої, ніж Богданової, і віри нині, власне, майже ніякої. Хоч і хочеться піднятися до Богданової душі і знайти віру або хоч залишитися при старій. І ще він думав про Чорного, хто він такий: великий грішник, який хотів і не міг стати праведником, чи великий праведник, з якого зробили великого грішника? І почував, що кришиться його власна стара віра, а без неї у цьому світі йому буде важко жити. І з Чорним не міг погодитись до кінця. Може, на історичних бродях-перебродах воно й так... За царату... Жорстокого і немилосердного... Але й ті бродили... Історія ж чогось вчить... І нині... Якби склалася подібна ситуація?.. Простягнули б руку без багнета?.. Бо навіть і тоді... Був же Герцен, був Толстой...

Про людей Зайченко думав оптимістично, як його і вчили: вони постійно вдосконалюються (за винятком буржуїв) і не повторюють минулих помилок. І все ж, звідкілясь із п'ятьми, котячим оком світилося запитання: «А чи простягнули б?..»

Рядки на звороті самі стрибнули в очі: «У селі дзвонять по померлому. Отак задзвонять по мені... Третій день мене морозить. І слабість страшенна. Вечеряв у себе. Послушник приніс їсти. Червонопикий, губастий хлопець — проживе сто літ. У його телячих очах — цікавість, як то помирає людина. Ледве стримався, щоб не линнути риб'ячу юшку в пику. Прогнав з покою. Дивлюся на монастирську стіну. По ній в'ється дикий виноград... Чіпляється за кожну тріщину, листочки розвернулися до світла... п'ють сонце... Все хоче жити. (Гайдамаки жили буйно... Їх вистинали з корінням... Збили в польоті, неначе птахів. Лишили по собі слід, повчальний лише тим, що будь-який порив українця підітнуть сусіди... А ще повчальний... мужністю. Гонта!.. Як було йому! Отож — не квилити!) Треба було жити на повну силу й мені... Не марнувати часу... Себто? Глитати їжу, водити дівчат, пиячити з друзями?.. Але й друзів у мене немає. Сашко — нудний, самозакоханий, хвалько, Микола — веселий, але непорядний, торохтів, неначе висушений свинячий пузир з горохом... Ні, не за пивницями я сумую і не за човнами, у яких мої товариші катають легковажних дівчат з Подолу. Я готував себе... Не хотів поспішати... Щоб не попсувати сторінки незрілістю думки. Підносився над Сашком і над іншими, які колотять довкола себе воду, сподіваючись у тій сколоченій воді упіймати золо-

ту рибку, щоб показати її іншим і сховати до власної торби.

Згасає сонце, тут, у монастирі, ніч настає раніше... Мовчазні темні стіни. І між них моя душа... одинока й розіп'ята на хресті страху та смерті. Я боюся смерті, і думка про Гонту не рятує. Я знаю, прожив би не марно. В мені стільки сили, стільки любові... До сонця, до трав... до оцих гайдамаків — антецесорів моїх. Цей літопис сам попросився до моїх рук. І я сказав би правдиве, несуетне слово. Не видрукував би тут, видрукував би за кордоном. Як сумно... Людське життя — воно в чомусь звершеному, а я нічого... Хмаринка пари, клубок туману... Навіть не явір і не кущ глоду. Затриматись у світі — чимось суттєвим. Тут, у цьому світі. Не вірю... Не можу себе примусити... Повірити в безсмертя душі. Людська душа... Це щось зовсім інше. Вона така ж смертна, як і сама людина. І така ж нещасна. Вона щодалі дужче старіє і зморщується, дощі віків вимили з неї все світле, золоте, дитинне, шире, буйне, натомість там осів попіл заздрощів, захланності, лютості, підозри, донощицтва. І отака вона — безсмертна? Що же буде з нею далі? Нею нагородив нас Бог?

...Сього не можна казати дядькові, аби не опечалити йому серця... Проте викинути се з голови не можу, бо ж вважаю, що коли і є щось у світі, то таки вона, моя (твоя) душа, вона німа й нікчемна, й водночас — найбільше, що є в людині, не повірив би в те, не дізнався б про те, якби не засвітилася вона в любові, і пече вона мукою своєю, пече й горить, а коли згорить, то вже нічого не буде, як нічого немає від отих, що під хрестами на монастирському цвинтарі, чиї й імення на хрестах вже постиралися. А таки хочеться вірити, що моя душа згорить свічкою любові, і не чад, а чисті струмені вознесуться на небо й засвітять ще кому-небудь».

«Засвітять ще кому-небудь», — повторив у думці Олег. — «Кому? Йй? Мені? Може, це «кому-небудь» і є найбільше, єдине і справжнє, а все інше — тлін і вигадки людські?»

Далі коротко, на двох сторінках оповідалося про Олену Черемшину та Залізняка, їхню зустріч у лузі за Тясмином. Олег прочитав ті сторінки й відклав зошит. Сидів незрушно, втупивши погляд у стіну з нещільно припасованих дощок. Намагався проламати їх, ейнштейнівським стрибком здолати час, і простір, і двохсотлітній поріст рогозу та трави у лузі, й двісті повеней

тясминської води, аж поки не втямив, що та вода вже в Чорному морі — солона, як ропа, а трави самі стали землею. Він подумав про те, що минуле, яке лишило сліди в оцих ось аркушиках, розвіялося в порошок, його немає, воно не таке, яким ми його уявляємо, воно — дух, прозора, але туга хмара почувань, уявлень, сподівань, стосунків тих людей — одне ціле, яке випаровується і опадає попелом в інші століття у вигляді літописних рядків. Марна праця істориків і романістів відтворити його, зниклий біль і жар душі відтворити не можна, але нам не лишається нічого, окрім спроб реставрації палаців і хат з перетлілого вугілля. Ми будуємо декорації, шиємо колишній одяг, малюємо обличчя та постаті... і жажною силою уяви намагаємося влізти в ті постаті, стати на те саме місце, де стояли ті люди, повторити їхні слова та вчинки. А що, може, саме на цьому самому місці стояла хата Олени Черемшини? Ні, вона стояла вище, на горі. Олена — шинкарка, а шинки будують на велелюдді. І то важче їй було непомітно вирватися з того велелюддя. Спочатку прокралася тільки тінь. Попід високим тином, за яким темнів вишняк, перетнула чорний хрест дзвіниці, який тінню упав на дорогу. Зітхала атласними грудьми ніч, зловісно поблискував вигострений серп місяця вгорі, за церковну баню зачепилася схожа на подушку хмара й зависла на ній. Вона ступала босими ногами, земля була холодна, Олену струшував дроз. Раз по раз оглядалася на чорну озію — фортецю, яка нависла над містечком, тулила до грудей Катеринку, полотняні пелюшки біліли в темряві, проклинали себе, що не завинула дитину в чорну шматину, боялася, аби дитина не прокинулася, не скрикнула. Йшла на його поклик, божевільна — взяла з собою дитину, але ж він ще не бачив своєї дочки! Дочки! Для всіх — байстрючки. Цим рятувалася — поглумлена, осоромлена, покинута, бувало, перепросивши Бога, проклинала на людях Максима. Їй співчували. Їй справді гірко... сім літ коханкою. І ніхто не знає, як примчав він сніжною зимою парою сірих у яблуках, одягнув її шляхтянкою, і сам одягнений паном, ще й шестеро «гайдуків» у сідлах, і гнали вони саньми на хутір біля Градиська, і трохи не потопилися в Дніпрі, в останню мить Максим помітив кружало місяця, яке плавало у водорії, і круто взяв ліворуч, а один козак, переодягнений гайдуком, з розбігу влетів з конем у проміїну і втопився — така була їхня жертва за вінчання; і трусився старий попик, про щось здогадуючись,

і впустив на підлогу срібні вінці, Максим сам підняв їх і одягнув один собі на голову, другий — їй, Олені, на красиву голову з крупними рисами обличчя, голову козачки й шинкарки, гордої, примхливої... наляканої, затурканої і забитої (вміє прикидатися), веселої, відчайдушної і сторожкої, обережної (мати), ось і зараз, якщо дитина прокинеться та закричить, Олену схоплять — вдаватиме хвору — бігла до знахарки...

Торигнули двері, на порозі стала біла постать (біла сорочка, білі spodні), пустила струмись у спориш просто з порога, Олена притислася до очеретяної хвіртки.

Нарешті — старий, покинутий, зарослий дерезою узвіз. Назустріч біг чорний пес — опущений хвіст, нерухомі проти місяця очі — холодна паморозь жаху розсипалася в грудях, серце билося об ребра, ось-ось проломить їх, пес пробіг, навіть не повівши очима в її бік. Насторожені верби прошелестіли дрібним листям, відшукала в лепешняку за дня приготованого човна. Поклала Катеринку на оберемок сіна на дні човна, шукала весло й не знаходила. Хтось украв. Либонь, діти. Довго талалапаала руками по землі під вербами — гілляки або палиці не траплялося. Побігла до кущів верболозу, скрутила в'язи товстій верболозині. В'язи скрутила, а одірвати не могла. Вовтузилася довго, вхоркалася, а коли прибігла на берег... не було човна. Очамріла від жаху, толочила лепешняк, і врешті перечепилася через човен. Від струсу прокинулося дитя, нявкнуло, неначе кошеня, вона дала йому груди, й довго лежала поруч, поки воно не наїлося та не заснуло знову.

...А він чекав на неї. Незрушно сидів на коні на високому пагорбі... Козак із пісні... Таким Олегові увесь цей час чомусь уявлявся Залізник. На могилі, на коневі, неначе привид. Над усією Україною, над її степами й лісами, над її горем і надією. Суворий, несхитний. І шабля в його руці горить, як свічка. Його содіяні й ще не содіяні гріхи висіли на ньому гирями, не міг їх скинути, ніхто не хотів їх відмолити, в кожного є свої, власні гріхи, через те й був такий — похмурий, нелюдимий. І погляд його... Він самим поглядом спалював польські штандари.

Либонь, він прийшов у світ не випадково, у цьому його сутність, саме такий чоловік, рішучий, сміливий, чутливий до чужого болю, стратегічно розумний тій українській добі був потрібний. Будь-який інший розчинився б у застраханій, а далі розвихреній, розжоханій масі, або

став на бік тих, які зверху, й там би возвеличився й запанував. Залізник за конфігурацією своєї душі не міг запанувати і зрадити свій народ. У цьому його історична і людська сутність, а все інше має дуже мале значення. Не був він ні сумирним працьовитим горшкарем, ні чоловіком собі на мислі, а був... зірвіголова і зух, кабешник і відчаюка (молодим), з профілем орла, невтомний тілом і духом, хотів стоптати під себе хижий світ і оновити його, і населити добрими людьми, про це мріють усі, хто постає проти неправого світу, й добру пам'ять залишають по собі ті, які гинуть, бо справедливого світу ніхто створити не може, його творив Бог, та й то не зовсім вдало. А ще він був надзвичайно довірливий, його не важко було розчулити... Типовий українець (подумав Олег), не випадково життя знесло його на свій крутий гребінь. Вже не молодий, але й зараз рвійний, відчайний, сміливий, швидкий, наче вітер.

Щоправда, він нервував. Походжав біля копиці над річкою, дивився на темну воду, на очеретяний присмерк, обламував пачки на куші бересклету, кидав собі під ноги. Ніч розіслала попід лісом білі рядна туману, на місяць напливали довгі рибини хмар, зорі пригасли, а Олени не було. Стриножений кінь пасся в лузі, зрідка пофоркував, ходив по крузі — привчений — далеко не відходив. Максим зайшов за копицю, й саме тоді причалив човен. Тихо, застережно заіржав кінь, Залізник виступив з-за копиці, тримаючи руку на пістолі.

І не відгадати: зрадив дитині, здивувався, розсердився? Ні, не розсердився. Схилився над білим вузликом — величезний, лице темної бронзи, ліва брова заломилася в подиві чи усміху, рот оцирений. Крихітка і велет. І враз по його щці, по глибокій борозенці скотилася сльоза. Він засоромився, змів її рукавом. Гострий дух пороху, чоловічого й кінського поту, зброї бив дитині в обличчя, і Олена затулила її долонею. Скривився. Про що думав — не відгадати. Може: покинути все й податися з малжонкою та дітьми на край світу? Є гроші, є добрі коні, є ніч і дорога в степу. Либонь, про те не думав. Інша дума залягла в крутому міжбрів'ї.

— Що в містечку? — вимогливо, неначе вона йому не дружина, а вивідник.

Розказувала: про реєстровиків, конфедератів, княгню Яблоновську, коменданта фортеці Зарицького, старосту містечка пана Хтоменка, уніатського суддю Ясинського, який вершить лютий і неправий суд.

— Недовго гулятиме. І він, і інші,— хрупнув щелепами.— На тому тижні вдаримо з луговиками. Зітремо на табаку. Лишайся тут, з нами.

— Ні, Максиме,— мовила тихо.— Там же Федірко.

Він важко думав. Дивився в темну глибіню її очей, у яку летів уже понад десять років.

— Заховаєшся до льоху. В середу. І не виходь, поки не приїду. Чуєш?

— Чую.

Невміло, незграбно одібрав білий пакуночок, поклав під копицею. Руками, ногами — неначе кінь, вигрібав сіно, ногами ж збивав на купу, зірвав кирею і кинув поверх сіна. Накинувся на неї спрагло, хижо, неначе б то вона мала оборонятися чи не даватися. І знову той самий пах пороху, поту, реміняччя, але... тепер той запах був їй прийнятний.

Прокинулася Катеринка, лежала мовчки, чиберяла рученятами, брала в руки зорі, запихала їх до рота. Десь неподалік у траві бив перепел.

«Пролетів ворон, а може, коршак. Може, і я помру, і полечу отако птицею, і побачу її. Вона й не здогадається, що то я...

А може... Сьогодні мені краще. І я бачив Лукію. Наші возили в млин пшеницю, і я їздив з ними. Ми з нею не показали, що знайомі. Це було так смішно. Лукія допомагала батьку й поралася в примлиновій хаті. Я пересвідчився знову, що в ній є щось таке... сильне, жагучо-вабливе, але не вульгарне, воно мене дуже вабить, і я аж боюся його, вона не схожа на жодну бачену мною раніше дівчину, ані на красуню з портретів живописців, ані на Богоматір з ікони, вона — сама по собі, одна на весь світ... У її очах іскрить дивовижна пристрасть, от коли б їй виховання, інститут дівичь благородних (благородства у ній вистачає, а щоб науки до справжнього співу, танцю, книжки)... Може, все це я надумав? Ні. Коли вона минулого разу зняла вінок і покклала собі на коліна, то розповідала такі дива про кожну квітку, що я слухав, неначе дитина казку. Квіти розмовляють між собою, і сваряться, і любляться, думають одна про одну, і про нас, і через те, коли ми дивимося на них, нам або весело, або сумно. Не можна глумитися на квітами, над деревами, над травами.

Може, це дивно... У ній — сила, якої немає і в мені. Я бачив, як вона вгамувала коні, які схарапудилися,

закрутила віжки в колесо й зупинила їх. І я побував у примлиновій хатині... Там піч, комин, стіни розписані квітами. Квіти, квіти, квіти, бачені й не бачені, дивовижні. І в одному місці серед них... раптом змія з зеленими очима. Я здивувався, й аж струсило мене, а вона сказала не по-дівочому: «Таке життя».

Увесь день снував про Лукію і про себе казку. «Жили собі дід і баба»... Як би ми жили? Я навчив би її... З казкою легко засинаю. А ще ж попереду неділя...»

У суботу ввечері Василя Гордійовича, а з ним і Олега, покликав сусід Пилип Сікало — до нього приїхав у гостину син Грицько. Олег не пішов (незнайомі люди, та й запрошували його тільки з чемності), а Василь Гордійович пострибав, одначе чомусь дуже швидко повернувся. У Сікалів співали до півночі, і ярепенисто верещав баян, і Пилип тричі дуплетом стріляв з дробовика — давав салюти на честь сина — капітана.

Наступного дня під полудень Грицько сам прийшов у гості до Чорних. Років тридцяти п'яти, високий, статурний, синьоокий, брови в розліт, на підборідді ямочка, обличчя смагляво-рум'яне, мужне — справжній красень, гайдамака, як відмітив про себе Олег, який у думці всіх медведівських чоловіків тепер поділяв на гайдамаків і не гайдамаків, «чорняків». Сонце парило в небі, а Грицько був зодягнений у френч, ще й на руках мав чорні лайкові рукавички, які скинув тільки коли сіли за стіл під грушкою («Дядь Вась, угощай, сьогодні твій черед»). Чорний поставив на стіл літрову пляшку самогону. Олег подумав, що франтовитий капітан, може, й побридиться самогоном, але той сушив чарку за чаркою. Він і прийшов уже напідпитку.

— Ну, як там, Грицьку, у світах? — загрибаючи ложкою салат з огірків із цибулею, запитав Чорний. — Де ти бував? Що бачив?

— Дядь Вась, зовите мене Григорием. Оно культурней. — Грицько цідив горілку крізь зуби, неначе боявся, щоб не заковтнути сміттину або муху. Але цідив справно. — А побывал я всюду. В Германии, на Сахалине, на Чукотке...

— ...Але нема краще, як вдома, на батьківщині, — докінчив за нього Василь Гордійович і якимось дивно — один він умів так — приклацнув язиком.

— Трудно сказать... Родина у нас большая, она там — где хорошо. Я где хошь разверну родину, — засміявся Сікало.

— Це ж як? — здивувався Чорний.

— Вот, смотрите, — тицьнув пальцем у петлиці. — Колеса на крылышках. Я — начальник автоколонны. В Германии приборахлился... Таких два гарнитура прихватил по дешевке... Старинных... Они упакованы в двух машинах... Ездят со мной по всему свету.

— І що ж ще, крім гарнітурів, якщо не секрет, возиш ти на своїх машинах? — поцікавився Василь Гордійович.

— Немного секрет... Ракетная у нас часть.

— Я думав, ти возиш гарбузи.

— Шутишь, дядь Вась... Я, конечно, этих ракет... Хотя заставляют и нас их изучать. Я один раз залез в шахту ракетную и уснул. Тогда мы стояли на Кавказе. А все ушли. И собак пустили в зону... Овчарки зону охраняют... Выкукнул я из шахты, да и обратно нырнул, люк захлопнул. Так и сидел до утра. А меня искали... Тревогу объявили по части.

— Мда-а, — протягнув Чорний. — Побачив ти світу. Як отой — «грудь четвертого человека».

Олег знав цей анекдот: вернувся хлопець з армії, його запитують, що він бачив за три роки. «Грудь четвертого человека, считая себя первым», — відказує. Почував ніяковість за Грицька, він завжди ніяковів за інших, поспішив запитати:

— А Чукотка? Це ж, мабуть, цікаво...

Грицько на мить задумався, його очі стали блискучі, він швидко п'янів.

— Снег... Заметет... Солдаты пробьют тоннель к части... Всюду снег... Но спирт там очень хорош, на морошке настоящий, ягода такая...

— А люди, люди? — не вгавав Олег.

Грицько колупнув у тарілці виделкою, він майже не закусовав. Підвів обличчя угору — на ньому, поруч з сонячними плямами, застигла меланхолія.

— Дикій народ.

— Як... дікой? — спантеличився Олег.

— Ну... — і враз оживився: — К примеру: сидим мы как-то у меня с одним майором из соседней части, попиваем спирт, и вдруг слышим крик (окошко у нас раскрыто, летом было дело — бегут они, дикари эти, орут: «Кита живого к берегу прибило». Майор, правда, и себе подхватился, а я ему: «Спирт какой хороший... На морошке...»

— І ви не пішли?

— А зачем? А они все побежали... Дикій народ.

— І ви... не бачили кита? — аж нахилився над столом Олег.

— Почему же... на картинках видел.

Чарки перед Чорним і Зайченком стояли повні, вони їх вже й не пригублювали, Сікало ж того навіть не помічав.

— Де ж ти нині... розвернув свою родину? — нашоршив щітку вусів Чорний.

— Теперь здесь невдалеке, возле деревни Опишняя на Полтавщине...

— «Корито опішнянських слив»,— процитував Олег з «Енеїди».

— Слив еще не видел,— ваговито мовив Грицько,— а вот яички там отменные. Особенно хорошо ими запивать... Только... на той неделе вышел с ними казус.

Олег слухав Грицька в подиві. З жахом подумав, що й сам міг стати таким, адже після десятого класу поривався у військово училище, вже навіть був подав документи у Харків до артилерійського училища, та його відмовила двоюрідна сестра, вчителька ботаніки.

— Який же казус? — запитав він...

— Ну... Наша часть стоит в лесу, и своих детей мы возим автобусом в школу в Опишню. А школа там — украинская... Вот и поехали мы вместе с генералом и замполитом — полковником — к председателю сельсовета, я — за яичками, а они, чтобы перевести школу на русскую... Подали свой рапорт, а я свою справку на яички, он прочел — темный такой жук, злобный,— и говорит: «Забирайте свои яйца и убирайтесь... к матери, пока я ваши не повырывал». Вы представляете — это генералу и полковнику... Такая сволочь. Написали в райком и местную парторганизацию...

Олег ніяково посміхався, Чорний реготав і витирив кулаками сльози з очей.

— Выходить, ше не перевелися гайдамаки,— сказав він.— Ти знаеш, Грицьку, хто такі гайдамаки?

Сікало збридився на оте «Грицьку», ображено підтиснув губи:

— Что-то из учебника... Бандиты или купцы какие-то...

Чорний значуще подивився на Олега.

— Все вже вилетіло з голови, Грицьку? Отако швидко! А як звати твого діда, пам'ятаеш?

Грицько кліпав синіми хмільними очима.

— При чем это...

— А батька, батька як звати? — аж ощирився Чорний.

— Филипп... Максимович.

— Пилип! Пилип Максимович. Діда звали Максимом. Як Залізняка. «Славних прадідів великих»... Ех,— махнув рукою, згріб милиці й пошкандибав до хати, покинувши гостя біля недопитої пляшки. Та сама ніяковість утримала Олега на місці, він почувався незручно, й гірчило йому на душі. Грицько пляшку допив, одначе з перервою — спершу сходив за хлівець, заклавши в рота чотири пальці, вивільнив шлунок і вернувся за стіл. Олег не знав, про що говорити з хвацьким капітаном, який хвастався, що генерал-полковник Дударев йому руку тис, а маршал Мерецков «однажды проходя мимо на инспекционном смотре, задел плащом. Ты не поверишь — вот так прошел рядом и задел собственным плащом».

Олег зітхнув з полегкістю, коли в пляшці зблиснуло денце, і Сікало втратив до неї інтерес, а з нею й до Олега, зодягнув кашкета з крильми і колесами та чорні рукавички й, промимривши щось собі під носа, пішов. Дунай провів його здивованим собачим поглядом і захопився сікти на хвості блохи.

14

«Генерал» Топчій — майор у відставці Вовкотруб — проживав у люксі в готелі «Суми». Відставник він молодий — набігло стажу на Півночі, в таборах, де дослужився до помічника начальника табору, — йоржик майже чорного чуба, квадратове, червоне обличчя з кушкою носа, який свідчив, що його господар гаразд знається на марках горілок та коньяків, груди колесом, справжній генерал, «тільки жопою на генерала не вийшов», сказала тітка Фрося, колишня прибиральниця в енкаведе, а нині чергова по поверху в готелі, котра впізнала Вовкотруба, який ще й залицявся до неї молодшим лейтенантом. «Чого так?» — образився Вовкотруб-Топчій. «Жопи в генералів великі, а ти свою сідлом збив, а далі на вимостках рибу ловиш». «А обличчям?», — не відставав «генерал». «Ну, морди в усіх генералів однаково дурні».

Топчій вжився в готельну атмосферу швидко, з акторами збратався ще швидше. Кому не кортить завести дружбу з генералом, кавалером орденів Кутузова й Богдана Хмельницького, та ще коли в того генерала завжди

напохваті в холодильнику пляшка коньяку, і двері номера не замкнені до двох годин ночі; засмиканому, голодному, знервованому акторові, якого пізно вночі притарабанили на розбитому автобусі з гастролей з далекого району, гостинна смужка світла в нещільно причинених дверях «люксу» здається промінчиком з раю. Смикнути пару чарок коньяку, або хоч «Столичної», зажувати бутербродами з червоною ікרוю, шпротами, баличком,— по тому можна правити теревені ще не одну годину, оповідаючи веселі пригоди зі свого акторського життя, триумфи на сцені, перемоги над красунями всіх мастей і темпераментів — що ще треба провінційному лицедію! Особливо затишно й прикохано почувався в тому номері Нестор Іванович Просяник, невідь чому прозваний колегами Нестором Горохом. Нестор Іванович — актор трагічного таланту, в якого не склалася кар'єра, не склалося життя — до війни він справді зіграв кілька п'єс у Харківському театрі драми, окупація накрила його в тому ж Харкові; аби якимось прохарчуватися, вкльонувся в нікчемну, вошиву заробітчанську трупу й зіграв кілька разів на районах «Кума мірошника, або сатану в бочці». «Кума» вистачило, аби інші «куми» назавжди перетяли йому шлях до академічної сцени, і він присох у філармонії на другорядних ролях. З ним, а також ще з двома запідозреними — Медовієм і Дядьком (таке прізвище), до кого міг іти Микола, а також з усіма іншими акторами Черкаської філармонії «генерал» Топчій перезнайомився вже на другий день по тому, як поселився в «Сумах», на бенефісі прима філармонії Софії Пінхос. Усі там добряче підпили, молоді актори викукурукували веселими голосами тости — майже всі одного — псевдовірменського стибу на честь молодих акторок, тільки Просяник сидів нахмарений і нахмурений — велетенська лиса голова з велетенським лобом, який зливався з лисиною, булькаті очі, глибокі зморшки на обличчі — справжній трагик у житті, — й намагався «підсікти» кожного «півника» саркастичним дотепом, але те в нього погано виходило. Усмішкою його дотепи зустрічав тільки «генерал». Вони й пішли звідти раніше від інших і «добенефісовували» у Топчівому люксі.

Мрячного недільного вечора, коли нікого з акторів у готелі не було — всі вони карувалися на гастролях по районах, Топчій запросив до номера й Фросю, яка щойно здала чергування, але та рішуче заперечила:

— Якби це, Петре, на двадцять років раніш. Та й що

ми робитимемо в тому номері?.. Сопітимемо в чотири дірочки? Там твої «приятелі» стільки жучків понаставляли...

— В моєму номері? — здивувався Топчій.

— Авжеж. Брали ключі...

— От підери... Своїм не довіряють. Ну та... Така служба.

При світлі торшера, при вимкнутій люстрі, зручно вклубившись у велетенському шкіряному кріслі, поклавши обидві ноги на стілець, на якому значущо висів генеральський кітель з орденами, потягуючи з келиха чеське пиво, збиваючи з «казбечини» попіл просто у вазон з фікусом, головатий, булькатий Нестор Просяник бачився сам собі не Нестором Горохом, а великим трагіком на сцені, не оціненим по заслугі невдячним людством, яке глибоко зневажав. Найдужче ж зневажав жінок (одружувався двічі, його залишили й перша, й друга дружини), казав, що жінка — істота шкідлива, каверзна й непотрібна, на цьому терені вони з Топчієм-Вовкотрубом (від того дружина втекла) мали де розгулятися й косили язиками жіноцтво, немов бур'ян. Одначе, простуючи на це поле, Просяник не обминав і інші, менші та більші оболоні, голив їх так само чисто — ганив нинішні театральні порядки, начальство — спершу театральне, міністерське, захочений Топчієм, ціляв вище та вище, ціляв уже й по портретах (їх у номері висіло два), і кожен обстріл закінчував словами: «діла не буде». Топчій підгалдикував, підтакував, підкидав у це вогнище сухеньких дрівець («а в нас у армії знаєш скільки дураків»), а то й хлюпав гасу («а міністром оборони хто?!»), а сам перекочував по душі злостиві горішки, гаразд знаючи, що слухають Нестора Гороха не тільки він, а й «жучки».

Просяник так уподобав м'яке крісло в люксі, що частенько під всілякими приводами уникав гастрольних поїздок по районах. Врешті, вважаючи, що він визрів «для останнього акту трагедії», Топчій одного разу відімкнув шкіряного чемодана, дістав звідти загорнуту в «Правду» паку грошей, поклав її перед Просяником, розгорнув, сказав:

— Тут п'ять тисяч.

— Не розумію, — заблимав булькатими вирлами Просяник.

— Ваші п'ять тисяч. Давно було треба... Та... Всілякі перечіпки...

— За що? — Просяник дивився вибалушеними очима.

— За труди... Од хазяїна.

Хоч який п'яний був Нестор Просяник, відчув смертельну небезпеку, посунув від себе паку.

— За які труди?.. Що ви мелете... Я нічого... Ніяких трудів... Чесною працюю...

Згідно з відпрацьованим планом, Топчій трохи змінив «кут нахилу»:

— Вважайте, що це аванс... Ми знаємо, відтоді, від німців... Вас і не турбували. Але тепер. Та вам і нічого такого... Суща дрібниця...

Кров відлинула від обличчя Просяника. Воно було бліде, брезкле, тремтіло, неначе сколихнутий холодець. Він рішуче підвівся.

— Ви мене з кимось сплутали. Я чесно служу радянській вітчизні... Як її митець...

— Киньте, не на трибуні. Ми все знаємо. Тільки ми. Вас завербували...

— Ніхто мене не вербував.— Просяник злякано оглядався, чекав ще чогось, може, значно гіршого, рвонувся до дверей.

— Стій! — пришилив його до дверей гострим окриком Топчій.— Якщо ти десь... хоч слово... Пришиємо. Знайдемо під землею...

Просяник удав, що поспішає до власного номера,— боявся, що його застрелять, вибіг на третій поверх, іншими сходами спустився вниз і вилетів з дверей готелю на вулицю, трохи не збивши з ніг швейцара. Пробігши у вечірній сутіні метрів двісті по вулиці, повернув за ріг і налетів на зустрічного, високого цибатого чоловіка.

— Де тут у вас емгебе?

Той рвонув від нього вбік. Просяник пішов далі. Ногі раптом аж тепер стали важкими-преважкими.

15

Посеред сторінки написано: «Приписка». Олег подивився на обкладинку зшитка — це саме слово, тільки слов'янською в'яззю, вимережано й на ній. Але «Приписка» починалася аж тут. І починалася з примітки: *«Написано за документами дозволеними та свідченнями очевидців, діставших помилування та потерпілих. Запунктоване не стверджено підписом настоятеля церкви св. Миколая з причини зайвих припущень та навмисних*

звинувачень осіб нам не дозволеніх. Тому підлягає спростуванню на новому папері. Чорновиком користуватися в стінах св. церкви діставшим на те дозвіл. 1790. Н. Квач».

З того впливало, що було два літописи, звершені Квачем, перший — той, з якого Чорний надіслав Зайченку до Києва уривок, писаний високим штилем, сповнений патріотизму, високих поривів, поетичний, який Василенко, коли Олег читав уривки в Академії, назвав другим «Словом о полку Ігоревім», і ще один, писаний за велінням настоятеля церкви святого Миколи, вже без сумніву, покатоличеної, себто — «на замовлення», аж 1790 року, котрий, однак, не влаштував місцевих церковних ієрархів. Отож мав бути ще й третій текст? І не зберігся жоден? Йі знову чорні дзвони в серці: «Непам'ять, непам'ять!» Хто ж його нищив? Навіщо?

Далі йшли власне документи «Приписки». «Багато парафіян церкви святого Миколая не по волі ставших гайдамаками, спокутуючи гріхи содіяні, на сповідях тайних признавалися: в 1772 в день св. Миколая літнього каліка грішник козак низовик Тодін Кравець із села Головкивка в келії св. старця Онуфрія сповідавшись мовив: «Не з волі власної панів кривдив, а з дозволу настоятеля монастиря св. Мотрони Мелхіседека та з наказу полковника смілянського батька Максима». Опріч Тодіна Кравця багато інших козаків та з братії Мотринського монастиря доказують, що ігумен монастиря св. Мотрони Мелхіседек наводив людей на бунт проти унії за віру православну. Також він прикохував у монастирі для справи тої свого племінника як послушника, а згодом отамана війська Холодного Яру і гетьмана Чернець монастиря святої Мотрони колишній гайдамака Козир Архип із села Мельники на допиті у росіян в серпні року 1768 полковнику Протасьєву мовив: «Не з власного розсуду, а за повелінням ігумена монастиря Мотронівського люд православний за віру і волю став». Ще задовго до того велепомного року 1768, ігумен мотронівський, взявши під захист банітованого козака Максима в послушники, власне джурою під прізвищем Доленчук, по тому ігумен відправив Максима під прізвищем Страшний на Запорозжжя, де за кошти монастирські утримувалася монастирська козака сотня, козаки добірні і бойної справи навчені досконале, Максим там удосконалював свій хист в керуванні сотнею. Коли ж ляхиуніяти почали надто допикати Мотронівському монасти-

рю, сотня з Максимом Страшним була покликана на захист».

Далі чернець Козир Архип, колишній гайдамака, оповідав про Семена Неживого, Івана Вусача, про гайдамаків у Бужині, Суботові та Боровиці та про першу, попередню, для впевнення в своїй силі, налогу на Черкаси та Канів. У примітці ж зазначено, що окрім оповіді Козиря, серед паперів монастирських про звар'ювання Мелхіседеком посполитих та козаків до повстання нічого не сказано. Навпаки, в тих паперах знайдено послання до братії монастирської з засторогою не приставати в гайдамаки.

Олег подумав, що ігумен Мелхіседек був людиною обережною й далекосяжною, адже потім, коли на позов шляхти російський уряд потягнув Мелхіседека до суду, то нічого не міг довести, оте послання було єдиним документом, і воно свідчило на його користь, і врешті-решт послужило до його виправдання.

Далі чернець-літописець писав: *«З гомону людського відомо, що поляки та росіяни знищили увесь рід Залізняків, щоб нічого не залишилося в пам'яті людській від гетьмана Максима, спалили всі церковні реєстри, де про рід Залізняків йшлося. Але той же гомін людський децю зберіг у пам'яті. Отаман і гетьман гайдамацький український — Залізняк Максим Легорович народився року 1723, березня місяця, день недільний в хуторі Калинівка Медведівського містечка, що в книзі актів про народження церкви св. Миколая значилося: року 1725, березня місяця, 21 дня в день недільний у козака Залізняка Легорія, сина Стефана народився син під ім'ям Максим. Про рід Залізняків відомо мало, бо й людей знавших їх вже немає, хутір Калинівка вщент зруйнований та спалений, його давно немає, на тому місці з полуденного сходу заселяється околиця Новоселиця. Мешканці Калинівки року 1768 виселились, залишивши в хуторі старих людей, яких усіх понищено карними експедиціями, в містечку Медведівка та навколишніх його хуторах також колишніх мешканців не лишилося жодного. Лишився єдиний житель села Івківці Геба Юхим, через якого і встановлено: «Дід Залізняка Максима промишляв гончарним ремеслом на Запорожжі по імені Стефан Залізняк, син його Легорій також промишляв гончарним ремеслом і був великим майстром по виготовленню не тільки простих макітер та горшків, а й амфор під вино та інших виробів з глини. Теракота (червоно-рожевого кольору).*

Батько Максима Легорій Залізняк поселився в Медведівському хуторі Калинівка 1720 року заради великих ярмарків, що відбувалися кожного тижня в Медведівці».

До Олега, який у штанях і майці читав літопис за столиком у садку, прихилитався Чорний, сів на вузьку лавицю.

— Ну що, підкувався? — мовив утомлено, якимось байдуже. В делікатного, хоч і гарячкового Олега, якому за цей час натовклося до голови безліч запитань, крутнулося й зірвалося найгарячіше, найближче:

— Василю Гордійовичу, ви сказали, що «Приписку» переписав з оригіналу в тисяча вісімсот вісімдесят четвертому році студент Іполит. І я оце дивлюся... Це — в часі недалеко від нас. І папір справді старий. А от деякі слова... Ну, не було тоді ще їх: «очевидці», «спростування», «досконале», «промишляв»... Деякі й були, але вживані не в тому значенні, не в тій сув'язі. Сув'язь — нашого віку.

Гостра ліва брова Василя Гордійовича зметнулася вгору, в очах змигнула блискавиця, обпалила Олега таким вогнем, що він отерп, на мить уявивши себе перед Чорним за інших обставин і в іншій обстановці. Круті вилиці Чорного випнулися ще дужче. Й знову пригадалося: «Я — не людина, люди є хороші й погані, а я — не людина. Гада зробили з мене». А Чорний одвернувся, вдавав, буцім його увагу привернули кури, які скльовували помідори, підхопився, попер милицею:

— А киш, ненажери.— Пострибав, обпираючись на ліву милицю, а правою рукою хапаючись за гілки яблунь. І вже здалеку: — Хіба я тобі не казав? То я його переписував з Іполитового... Пацаном.

Олег не зважився заперечити. Почерк був не зовсім дитячий і рішуче не схожий на почерк Чорного, адже пам'ятав його листи, надто отой, в якому було змальовано Залізняка: *«І дуба став кінь, нарет на нім золотий, так і креше копитами й фриска ніздрями...» «За відсутністю («знову сучасне слово!») потрібної гончарної глини в Медведівських ґрунтах Легорій Залізняк часто міняв мешкання: мов гончарню в хуторі Полудніївці, в селах Івківці та Мельниках, а тоді поїхав до Кам'янки, й де жив, ніхто не знає. Одні кажуть — подався на Запороги, інші — на Дон. У Миколаївському монастирі ж було означено, що Залізняк Максим з дитячих літ проживав у Медведівці в матеріної сестри Доленчук Палагеї.*

Тітка була незаміжня, ткала килими при дворі Яблунівських, в останні літа у володарки Медведівки Ольгії Яблунівської. Вона була сестрою ігумена Мелхіседека, який тримав Максима за джуру. На монастир св. Миколая, поєднаний з унією, року 1767 липня 11 дня Залізник вчинив напад, пріор Вісаріон був тяжко покалічений, забито чотири ченці, за те церква святого Миколая на Залізника Максима наслала Анафему».

З городу пристрибав Чорний, на мить зупинився біля Олега, прицілвився на нього дулами очей, ні сіло ні впадо запитав:

— А як ти думаєш, скільки коштує літопис... Якби він був?..

Олег випалив уже не раз думане:

— Він ціни не має,— й тут же пошкодував. Може, Василь Гордійович таки прицінюється?

— Отож бо й е! — значуще мовив Чорний і пострибав далі.

«Далека родичка Палагії Доленчук Мар'яна Дейнега, котра щороку в церкві св. Миколая наймає службу по душах Залізників та Доленчуків, називаючи їх тільки по іменах, якомсь розказала: «Легорій часто відшкодував збитки панів, заподіяні їм ворохобним Максимом, від того розорився й поїхав невідомо куди. Тітка і хрещена Максимова також розорилася на тім же путі й пішла до монастиря в черниці, що сталося з нею далі — не знаю. Чернець Кравчина Онуфрій».

«З писаного доносу шинкаря Медведівки католика Долевського відомо: Залізник Максим мав невінчану дружину Олену Черемшину, дочку панського козака-лісника Черемшини Архипа. Залізник Максим збагатив Олену, в Сербському за Чигирином вона купила шинок і торгувала до весни 1768 року. Писар м-ка Медведівки Марко Кросінський».

«Примітка. Схоже, Долевський показав правдиво: на острові Дубина князів Яблунівських колись і справді козакував і мав хутір Артем Черемшина. Рід Черемшин статкував: мав лавки, шинки й посилав чумаків, після 1768 року Черемшини переїхали з Кременчука до Херсону, а далі подалися за Дунай в Добруджі. Мались докази, що від Залізника Максима Олена Черемшина мала двоє дітей, сина й дочку, встановити це не вдалося. Квач».

«Серед людей ходили чутки, що під час конвоювання Максима Залізника на Нерчинські рудники в слободі

Котельві біля Охтирки він утік, правда те чи ні, ніхто не відає. В 1778 році в день храма церкви св. Миколая в Миколаєвський монастир приїхав великий гурт колишніх парафіян церкви св. Миколая, між тими людьми був козак Дмитро Хвиля з сотні «максимців». Він ховався за спинами в храмі, але під час обіду його впізнав чернець Петро Панченко, гайдамака розкаяний, і Хвиля Панченку шемряв: «Коли москалі схопили батька Максима, «максимці» вирубалися з облоги і вдарилися до Холодного Яру боронити гетьманські скарби — так наказав Вусач. За нами аж до Лисянки йшли на конях донці, і там сталася січа, ми хотіли вхопити Гур'єва, щоб обміняти його на батька Максима, але це не вдалося, я стрілив у нього й поранив, але й поранений він вирвався. У тій пекельній рубці погинуло чимало наших, потрапив у брані Неживий, а ми з Іваном Вусачем вирвалися й добулися до Медведівки, там уже звірчилися ляхи та москалі, на деревах висіло сотні людей замордованих, смерділо згаріщем та праженим людським тілом. Ми самі й коні наші падали з ніг, і ми не змогли нікого порятувати з тих, хто ще лишився, їх повішали на майдані міста. Аж на четвертий день нам вдалося почастивати москалів у Мельниках та Головкивці. Гетьманський скарб ми переховали, всі, хто лишився живий, зібралися в затясминському лісі, ми обрубали табір і на таємній раді вирішили відправити людей до Херсону, щоб пошукали добру місцину для життя. Її знайшли в гирлі Дніпра й ночами туди добиралися гурти наших людей. Село те називається Козацьке.

І до сотні «максимців» додалося людей і вдалося добути добрих коней. Пан Стемпковський до нас не потикався, зате пан Протас'єв долягав нас дуже, йому роївся в голові скарб гетьманський. Скресали січі, багато наших склали голови, але не менше покляли й москалів. Навесні року 1772 москалі облягли наш табір за Тясмином, ми вибиралися через тясминські болота — рубали ліс і мостили стежки та гаті — одну стежку через Ясківець і Тясмин на Дубину, другу через Тясмин на Ярмарки й Суботів. За нами горів ліс — його запалили москалі та ляхи і села горіли, людей мучили, аби хто сказав, де заховані скарби гетьмана, та вони не знали. Ми ж вийшли в Мотронівський ліс біля Суботова, а вже звідти в наше Козацьке, звідки я й приїхав щоб перед смертю побачити місця сердечні. Панченко Петро».

«Перед смертю скоропостижною, яка спіткала Петра Панченка в монастирі, небіжчик, прощаючись з братією монастирською, склав зізнання: «Козак «максимець», а хто, не скажу, повідав мені, що року 1774 Залізняка Максим за великий викуп, який відвіз «максимець» Хвиля до Нерчинська, з каторги втік і ховався в тутешньому краї, був у Козацькому. Турки відвезли Залізняка до Добруджі. Панченко Петро».

«1778 року козак «максимець» із Козацького Коношенко Захарій, навідавши монастир св. Миколая, в тайній розмові повідав, що бачив у Козацькому Залізняка і розмовляв з ним, на лиці Залізняка страшне тавро, а по тілі цехованим як в'ятирина мережкою сині сліди від катування. Квач».

«Зі свідчень Запорозького судді Павла Головатого, в Російсько-турецьку війну багато гайдамаків та запорожців пішли до турків і воювали проти Росії. Чутка була, що Залізняка був з ними. З гніву великого на гайдамаків володарка російська імператриця Єкатерина наказала зруйнувати Січ за порогами, і в січ вступило російське військо та розорило її. Там було вбито останню волю на Україні. Квач».

«Після скасування одноосібної вольниці козацької життя люду тутешнього змінилося, перевелося на хух. Міста і містечка були попустошені, в села завезені люди з інших країв; з лівого берега Дніпра, Полтавщини, а найбільше з Волині. Колишнім мешканцям тутешнього краю, хто подався в безвісти від карної руки, повертатися до рідних печищ зась заказано. Майже всі вони повписувалися на чужині до реєстрів під витлумаченими прізвищами. Нові володарі, як російські, так і ляські, наклали заборону згадувати про волю України, особливо про Залізняка. З сеї причини неможливо в записах певно описати події і факти, багато чого в гомоні людському, але не раз видно, що то ніби в казках прославляються сини волі. Про декого з гайдамаків, навіть не простих, то й зовсім нічого не знати, люди звістують, що одних судили за регулою, іншим стинали голови потай. Чоловічу статю, гайдамаків як поляки, так і росіяне знищували, жіночу — білу челядь — відправляли потайки до Туреччини та на схід в продаж. Квач».

«По 1768 році за угодою урядовців російських та польських на Чигиринщині та Смілянщині були осаджені військові поселення, всі угіддя гайдамаків були передані на довічне володіння офіцерам, які побивали гай-

дамаків. Відав тими землями Комітет по поселеннях, він накладав заборону поселятися в краї навіть тим, хто був помилуваний або відбув кару. В церковних паперах церкви св. Миколая мається реляція: «По сим Высочайше утвержденного 15 мая 1780 года постановлении распорядительного комитета по устройству юговоенных поселений на Чигиринщине да Смелянщине запрещается вписывать в гражданские реестры на право поселения: семей участников восстания 1768 года, их родственников, гайдамаков, отбывших наказание и по милости Высочайшей помилованных. Монастырям и церкви военных поселений строжайше запрещается оказывать содействие в виде монашеского притона и других видов протекции участникам восстания, ранее проживавшим в местечках Медведовка, Жаботин и других окрестностях Мотренинского монастыря». Квач».

«Хоч як карно люто було погромлено 1768 року гайдамаків, але гайдамацька різанина отаманів Вусача, Супруна, Валового, Джирми, Хитренка тривала до 1778 року. По скасуванні гайдамацької Січі Єкатерина наказала знищити всі затясминські ліси, від Сміли і за Чигирин бори і лісі дрімучі, які росли на піщаних горбах-горах понад річкою Тясмином, спалені вщент. Квач».

І знову Зайченка спантеличила рішуча несув'язь окремих місць записів Квача: «козацька воля», «відважні «максимці» і — «гайдамацька різанина». Рвалася Квачева душа на шмаття, обкипала солоними сльозами, та стояла за плечима чорна тінь і водила його правицею. Вона стоїть сотні літ.

Це був останній запис Квача, переписаний Іполитом. А Квач лишився для Олега й далі за опущеним забором — незбагненим, загадковим, як майже й все те, що списав на папір. Ба ні. Одні істини наблизилися на відстань серця, інші ж віддаленіли, заплелися в клубок, який не розмотати. І сам Квач обснований тим плетивом. Хотілося донести людям правду, а мусив писати півправди. А правду приховував, переповідав чужими вустами. Інакше не міг? Так. Як не могли всі інші літописці — письменники — минулого віку. Сказати всю правду. Та, либонь, і нинішні. В усіх за плечима — тіні. Про це вже почав здогадуватися раніше. Від часів погрому «Любїть Україну». Хоч, може, подумав (чи вичитав десь у когось, та не пам'ятав де), що трохи винуваті й ми самі. Душа наша... споглядальницька. Розтікається по вербах і калинах, розбрикується струнами бандур,

голосить скрипкою, плаче піснею, на мить закипає сльозою на лезі шаблі, зноситься голосним «Пугу, пугу!» — й знову сумує при чарці.

Квач не зовсім такий. Йому боліло, йому пекло, але сльозою по паперу не розливався. Пропав літопис, пропали і його болі. Загубиться — вже загубилося — і ім'я його...

Одначе над тим Олег не мав часу замислитись, бо його зір ухопив запис на звороті аркушів.

«До лісу ми не пішли. Щойно я вийшов за монастирські ворота, як почало гриміти над Мотронівським лісом, звідти, неначе кораблі, посунули хмари, вони наздогнали мене на Млиновій греблі, я втікав від дощу до млина. Лукія була там — у віночку з диких троянд — сиділа на східцях до води, опустивши у воду ноги, біля яких грали малесенькі рибки. Дощ сполохав і її, й ми сіли на довгій лавиці під хатньою частиною млина, де стріха напущена далеко-далеко; колесо не крутилося, млин стояв — неділя, та й помолців нині мало, в розпалі жнива, ось вони скінчаться, і всі повезуть збіжжя до млина — на пампушки та паляниці. Так сказала Лукія. Вельми посутеніло, грім ходив десь верхом — погуркувало, — а дощ ішов не рясний, але краплі великі, кльокали на воді; ми сиділи плече в плече і тепло від її плеча текло мені просто в серце. Я боюся дивитися на Лукію й не можу відвести від неї очей, вона поглянула на мене: «Чого ти так дивишся?», — які в неї ясні та чисті очі... Хіба вона не здогадується, чого я так на неї дивлюся? І раптом над нашими головами затріщало, та так, що здалося, буцім розламався млин, ми обоє сахнулися, притиснулися одне до одного. Лукіїні плечі дрібно тремтіли, я накрив її дядьковим хутряним плащем, і божечки, як мені було гарно, так гарно, як ще не було ніколи, я міг померти, й те було не страшно. Померти в такому щасті! Я повернув голову й ледь-ледь диткнувся губами до її вушка... «Не треба», — мовила вона, але без гніву, й так тихо, що я ледве розчув. Як шалено, палко і ніжно я кохаю цю дівчину. Немає того в світі, чого б не зробив для неї. Скаже вона стрибнути у вир — стрибну».

Олегові стало жарко. Відчув, що й сам тремтить, що його плече діткається до чийогось плеча... До Лукіїного плеча. Він також кохав цю дівчину. Заплющив очі й бачив її білі ноги у воді, заглядав у сині-сині очі, у яких — срібні іскорки.

«Я взяв у руку її косу, вона не відняла, ми обоє ди-

хали схвильовано, груди її здіймалися високо-високо. Я ще ніколи не доторкався до дівочих грудей. Тільки у сні... Не одважуся й зараз. А що — якби?.. А вона розсердиться й втече? Як би я хотів зробити цю дівчину щасливою... Одружитись на ній... Кудись поїхати. Любити її... Сиділи б вечорами отако в парі... Але вона не піде... По причині моєї важкої хвороби... Вона ж знає... Бачу — що знає. Бо коли дивиться на мене, у її очах появляється печаль. А може... Вже ось майже два тижні — жодної плямочки крові на хустині. Я — одужаю. З нею я одужаю. Це напевно... Дядько дасть грошей... Він багатий і добрий... Він все зрозуміє... Розкажу йому — й він зрозуміє. Він такого тонкого розмислу... Мені не треба нічого від світу. Я не важуся на високі верховіття — на посаду, на славу й ніколи не важився. Може, це погано. Але такий вже є... Оце — моє щастя».

Олег відчув, що люто ревнує Лукію до Іполита. Якби міг... і засоромився. В Іполита Лукія — все земне щастя... А може, й порятунок. Одначе ревність гризла серце. Й трохи возвеличувався над Іполитом у думці. Він би не сидів, як пень... Він би обійняв Лукію міцно-міцно... Отак, як обіймав Чаріту. Ні, не так... Інакше... Ніжно... щоб аж спинялося серце. «Боже, я ще також нікого не кохав по-справжньому, це — вперше».

«Дощ майже перестав, та він тільки пократотів, але громовиця не вщухала. Била й била, здавалося, за греблею хтось вбиває в землю палі. А потім різонуло по очах, аж я заплющився, вдарило так, ніби поруч вистрілило сто гармат, в долині за греблею спалахнув вогник. «Копи зайнялися», — скрикнула Лукія. «Ваші?» — запитав я. «Не наші... Однаково». «Треба бігти до села, покликати людей». «Поки вони добіжать... Там жита не вивжаті». Й підхопилася. І побігла. І я побіг за нею. Там горів один полукіпок. Але від нього загорілася стерня. Лукія рвала якесь довге зілля й била ним по вогняних зміях. А вони повзли до неї. А я не знав, що робити. Спробував затопкувати вогонь ногами, але мені припекло... Я оглядався, шукав те зілля, яке рвала Лукія... «Нехворощ...» Тоді мене осінило. Я захопив плаща й почав забивати вогонь ним. «Не з того боку, — гукнула вона. — Там межа, бур'ян, туди вогонь не піде». Я молотив плащем по червоних язиках полум'я, і ті язики опадали, корчилися, вмирали. В одному місці вогонь підступив до самого жита. Ми кинулися туди. Було страшно, бо спалахували блискавиці й гримів великий грім. Ми вже

майже подолали вогонь, коли линув дощ. Неначе з цебра. «Тепер все, втікаймо»,— гукнула вона. Ми взялися за руки й побігли до млина. Стояли захекані, в грудях у мене бурхало полум'я. Лукія розчервонілася, в її очах тріпотіли вогники, мабуть, це від пожежі. Вона така проста, добра, і водночас у ній якась гостра риска, яка й вабить і лякає мене. Мені чомусь захотілося розказати їй про гайдамаків. Як вони літали по оцих ось полях, як на отій он, сусідній греблі, на «Погибельній», Залізник перейняв виїзди пана Думковського і панича Калиновського, який їхав на побачення до Ядвіги Молодшої. То була паничева остання поїздка, Ядвіги він вже не побачив. Не знаю, чому мені захотілося розповісти про це саме цієї миті... Не знаю навіть, ким я був — паничем Калиновським чи Залізником... Мені хотілося почути, що на те скаже Лукія. Либонь, та розповідь була б не до місця, але її й не сталося. Лукія раптом засміялася й сказала: «Боже, який ти смішний, неначе в печі ночував. Дай я тебе витру...» І почала витирати мені шоку рукавом сорочки, а потім раптом вся якось стонулася... «Ти тремтиш... Ще застудишся». «А ти?» — «Я — звична... Та й я... Біжи». І раптом обпекла мою шоку поцілунок. «Біжи. Зустрінемося через тиждень тут, біля млина...» «Аж через тиждень?..» «Я жнивуватиму... А тоді... тоді... Омелян мене в ліс підмовляє, серезки срібні обіцяє, але я піду в ліс з тобою. Прощавай... До тієї неділі...» Й побігла. А я пішов у протилежний бік до монастиря, мене заливав дощ, але він був безсилий змити її поцілунок».

16

Після «проколу» з Нестором Просяником МГБ вирішило операцію спростити, й другого підозрюваного, Медовія, арештувати та допитати штурмовим способом. Його арештували пізно увечері — він щойно повернувся з гастролей — взяли на алейці, коли він безмрійно тюпав від автобуса в готель — четверо оперативників вискочило з кущів і вхопили під руки, — «випадково» прищемили в машині дверцями руку, дали кілька стусанів під ребра, привезли на допит. Допитував капітан Клін — майстер своєї справи, на перший взір непоказний офіцер — середнього зросту, вузький у плечах, білобровий, білочубий, з безколірними очима. Але тільки на перший взір. Безколірні очі, а в них — неначе більма, декому й здавалося, що то більма, що капітан — сліпий, хоч і ро-

зуміли, що того не може бути, що ті очі не тільки дивляться пильно, а й затягують, неначе болотяна трясовина, очі-опари, «вікна» на болоті, які не замерзають і курять туманом навіть взимку. А ще Клін мав гострий, неначе ніж, голос, щось було в тому голосі до жаху мото-рошне.

Заарештованого вштовхнули у вузький, майже порожній — стіл, два стільці, металевий сейф, ґрати на вікнах — кабінет, Медовій і сам був непоказний, навіть миршавий — маленький, кругленький, невеличка голова з м'ятим льняним чубком.

Він стояв перед слідчим, маленький, і здавався жалюгідним.

Клін витримував довгу паузу. І враз різонув громовим голосом:

— Ну! Ми все знаємо... Ведемо тебе давно. Колись... Колись, сука!

Слідчому в подив — Медовій не шарпнувся, не сплотнів, не остовпів, навіть не знітився, а ступив два кроки до столу й сів на стілець.

— На скільки? — запитав. По його викривлених губах пров'юнила посмішечка.

Клін отетерів і від того несамохіть запитав сам:

— Що на скільки?

— На скільки колотися? На двоє, на троє?

Широко розтуленим ротом слідчий хапонував повітря.

— Ах ти... падло... Ми все знаємо...

Й знову кутики тонких губів заарештованого опустилися насмішкувато.

— Це дуже добре, коли знаєте. Тоді мені нічого розказувати.

Очі Кліна з білих стали жовтими. Він звівся над столом, його рука конвульсивно потягнулася до масивного прес-пап'є. Але в ту мить підвівся й Медовій.

— Ну, ти... Поклич когось розумнішого.— І враз зовсім іншим голосом: — Начальника поклич!

Слідчий, наче загіпнотизований, підняв телефонну трубку. Зайшов Гопаков, який керував усією операцією. Увійшов швидко, і його зачісаний з лівого боку на правий чуб на круглій, з червоним обличчям голові розвіявся, відкривши велике плесо лисини.

— Що тут таке?

Медовій мовчки взяв ручку, яка лежала перед Кліном, і на чистому аркуші паперу написав семизначне число, подав аркуш Гопакову:

— Подзвоніть по цьому номеру в Москву.

Гопаков вийшов, а коли за хвилину повернувся, вигляд у нього був зніяковілий і знічений.

— Ми приносимо вибачення... Сталася помилка. Ви можете йти. Але ж ви розумієте... Наша робота...

Медовій нічого на те не сказав, він вийшов, не попрощавшись.

Клін запитував поглядом Гопакова, в яку халепу вони вскочили, хоч майже здогадався й сам. Оскільки Гопаков мовчав, мовив:

— Він що... по іншому відомству?

— Еге ж... Напряму. Може, й на нас стукає.

— Сказитись можна,— Клін запалив цигарку, його очі вже прибрали свого природного водянистого кольору.

17

«Сьогодні мені було зовсім погано... Задихався... Кашляв усю ніч, залив кров'ю простирadlo. До цього я не так боявся смерті. А тепер... Чому цей світ такий жорстокий? І ти, Боже?.. Я вперше полюбив життя. І втрачаю. Чому? Вона — щастя, сонце й увесь світ — життя... А я — смерть... Нічого не звідав... Саме тепер...»

Рядки нерівні, поломані. В цьому місці Іполит плавав. Ось оці двоє слів розплилися. Це — від сліз.

Щічко стиснулося серце. По спині пробіг холодок. Смерть вийнула десь поруч. Вперше. Ні. вдруге. На п'ятому курсі у їхній групі помер також від сухот студент Ігор. Дуже гарної вроди, але сумовитий, все співав «О, принесіть мені пролісків з лісу, синіх і ніжних, як неба блакить, годі дурити — відкрийте завісу, знаю — не довго лишилося жить...» Та смерть вразила, всі шкодували за Ігорем... І все ж та смерть вразила не так, як ця... Сходив з дороги... суперник, просто на очах, неначе та любов забирала в нього життя.

Іполит спромігся ще на три записи. Сподівався, що виживе? Втівав від самого себе?

«В 1796 году по распоряжению митрополита Самойла рукопись, которая тайно хранилась в Николаевском монастыре, была выдана во временное пользование И. И. Фундуклея. В 1860 году рукопись Квача, с копией печатного текста, возвращена в монастырский архив господином И. И. Фундуклеем. Год 1877, декабрь месяц, дня 4. Шевцов Т.» — «Цей запис — на окремій листку, підклеєному до рукопису. Помилка, Іполит».

Звичайно, помилка, подумав Олег... Рукопис взято в 1796 році й повернено через шістдесят чотири роки. Так, Фундуклей, цивільний Київський губернатор, опублікував про гайдамаччину кілька статей, цікавих за фактами, але вельми тенденційних, писаних в ключі царської шовіністичної історіографії. Олег нечітко пам'ятав, що Фундуклей скінчив своє губернаторство в Києві десь перед реформою 1861 року, отже друга дата, либонь правильна, помилка в першій даті — коли взято рукопис. А, може, Іполит мав на увазі щось інше? Друкована копія... Тоді ще не було друкарських машинок. Копію робили Фундуклею в друкарні. Певно, не одну. Принаймні дві. Одну він неодмінно мав залишити для себе. Й де вона? Ну, ця, що в монастирі, либонь, втрачена тоді, коли палили увесь архів і всю бібліотеку Миколаївського монастиря. А друга? Фундуклеєва? Чи є якісь його архіви? Треба пошукати.

«Ще два записи, також у кінці рукопису й також на окремому підклеєному аркуші без підпису. Перший: «Містечко Медведівка, звідки повстання розкотилося по Правобережжю, має інакший вигляд, як колись, новопоселенці здебільшого з інших країв, переважно міщани-кустарі поселяються біля базару, будівлі їхні — сільські хати, через що й містечко має вигляд як і всі села. В кінці 1789 року в Медведівці було: православних, з них росіян 60 душ, малоросів-українців 230 душ, латинян 570 душ, євреїв — жодного. Містечко ділить на дві частини річка Медведиця, яка витікає з Мотронинського лісу і впадає в Тясмин. Одна частина належала до Чигиринського староства, яко власність державна, друга — на північ і захід, складала часне іменіє, до якого причислялися: Медведівка, Головкивка, Мельники, Осота-нова, Осота-стара і Янівка. До часного іменія власності молодого князя Максиміліана Яблоновського причислялося 7000 ревізованих душ, 16918 десятин землі. Грунти, лісові та лугові угіддя орендував писар Собанський».

Запис другий: «В 1806 році році князь М. Яблоновський продав іменіє Собанському, в 1836 році Собанський продав Київському гражданському губернатору І. І. Фундуклею».

«Тепер мені залишається скопіювати кілька документів, записаних Квачем з архівів інших монастирів та церков...»

А далі, нижче цього тексту, вже не на звороті: «Боже, за що караєш мене так немилосердно?! Може, за те, що

я сумнівався в тобі?.. То я ж сумнівався чистим серцем. І не з своєї вини... Наука, вона. Я — готовий... Я віддам усе... В час, коли так хочеться жити... Якби це раніше... Я вже був змирився... А тепер... Післязавтра неділя... Вона чекатиме на мене... Невже я не зможу піти? Кашель розриває мені груди... Біль пекельний... Я спливаю кров'ю... Дядько налякався... Привозив лікаря з Чигирина... І ще якогось від поміщика... Що вони можуть, лікарі!.. У них в очах смерть. І страх заразитися. Дядько хоче везти мене до Києва й боїться, що помру в дорозі. Бачу по очах. Я не хочу до Києва... Краще помру тут... Нехай хоч одна щира сльоза проллється по мені. Що я зробив?..»

І останній запис: «Я не зможу піти до млина... Вона чекатиме... Чекання... Не приймаю того світу...»

З дивним почуттям прочитав Олег останній запис: тривоги, печалі, жалю й трішки-трішки — радості. Проклятої, нечестивої радості. Іполит не зможе піти. «Тепер піду я.. Маю на те право... І — мовби повноваження. Нічого не порушую.. Тим правом володіє серце... Воно одне. Любов. Вона не знає перепон, бо всесильна. Про це сказано навіть у Євангелії. Вона сама собі закон і владарює світом». А звідкілясь, з темряви: «А якби любов могла порятувати Іполита, ти б пожертвував нею? Своєю любов'ю?» Того не знав.

Іполит згорів у коханні. Добре чи ні, що він тільки потримав келих у руках, не випивши його, не спізнавши на смак? Відчути на смак... Це вже й попрощатися з ним. Воно ж привітало його, як надія. Померти в надії...

А чи не віщує це чогось йому, Олегові? Не застерігає? Ет, дурниця...

...Олег ішов греблею попід шатрищем верб, які так і не вибрали з маревного сну — день був цвілий, сірий, безколірний — сонна жирна вода, сонні човни на блаґеньких припонах, байдужі очерети, в нетрищах яких ще кублився туман, вряди-годи вигулькувало сонце, але майже в ту саму мить його застинала сіра сукнина хмар, вона повільно, наче справжня сукнина з-під верстату, пливла по небу. Одне почуття поривало Олега вперед, інше спиняло, щемка радість майбутньої зустрічі наперед пригіркла від брехні, яку ніс у серці. Дівчина чекала, прихилившись спиною до млина, біля її босих ніг стояла корзина, а в ній якісь торбинки та мішечки. Без вінка (зів'є в лісі), з розпущеною косою, пасма волосся попереплутувалися й наполовину закрили обличчя. Вона

була зовсім не така, як він уявляв за записами Іполита, але... ще вродливіша й чарівніша. Довгасте обличчя, як у мадонн на іконах, але мадонни здебільшого строгі, а тут у синіх-синюючих очах так і сяяла сонячна доброта (так чомусь йому здалося) й цнотливість, а пухлі губенята чогось чекали, вабили, мріяли, жадали...

— Добридень... пробачте... пробач... Мене послав Іполит...

— Послав? Для чого? — в очах — безмежний подив.

— Ну, щоб... допоміг у лісі... Ти ж ідеш по зілля?

— Він так сказав? І підшукав собі заміну? — вона вся вмить перемінилася. В очах — кпин, губи стулилися щільно, строго.

— А що, надто погана заміна? — знайшовся, і ту ж мить віддаленою луною по серцю пройшов щем.

— Не знаю... Ви ніби трохи схожі... Але замін не буває.

— Отак? Я його брат, двоюрідний,— поспішав додати.— Також студент. Іполит прихворів...

— Ви обоє такі кумедні... У нього свита чи жупанок до п'ят, а в тебе... наче тобі поли обрізали. Тобі поли не обрізали?

Олег на мить розгубився. Він знав значення цих слів.

— Я сам собі обрізав. Іполит сказав...

— А може, ти кажеш неправду, що тебе послав Іполит?

— Тебе ще Омелян підмовляв, сережки обіцяв...

Дівчина спалахнула, розгнівалася й прикусила нижню губку.

— У мене сережок немає, але є намисто... Я подарую тобі... Й не так, як Омелян...

Він купив його у віддяку за клопоти Лідії Григорівні, але потім зрозумів усю безглуздість такого подарунку для немолодої сільської жінки — дешева пластмасова цяцька, розфарбована в усі кольори райдуги. Дівчина взяла в руки намисто, одягла на палець, погойдала:

— Яке воно легке... й барвисте. Наче райдуга...

— Так і називається: «Райдуга».

— Я такого зроду не бачила.— І подала Олегові.— Дарунків не беру ні від кого... Найперше від паничів.

— Я не панич.

— А хто ж ти такий?

— Вже казав — студент...

— Ти ж не будеш попом?..

— Не буду.

- Шкода.
- Чому?
- Мрію вийти за попа заміж...
- Тоді я стану попом.
- Іполит казав те ж саме...
- Тоді — вибереш...

Дівчина дивилася присоромлююче. В Олега на серці — квітка радості й каменя болю та сорому.

— А що таке з Іполитом? Він дуже хворий?

— Ні... не дуже... Застудився... Він прийде... За кілька днів.

Лукія зітхнула, а він не знав, як потлумачити те зітхання.

— Тоді бери кошика. Він послав тебе на те... носієм... Отже, будеш у мене в робочих...

— І не більше? — Олег сам не знав, чому з нього перло таким нахабством. Поспішав показати себе сміливим, спритним, дотепним, а виходило навпаки.

— Постав корзину!

— Пробач, я пожартував, більше не буду.

По горі на Бочковий міст прокушпелила бричка парокінь — либонь, поїхав ісправник або якийсь інший повітовий урядовець, за ним потяглися дві паровиці зі снопами, на передній, на снопах, дядько в брилі нуднував пісню: «Ой п'є, чумак, п'є». З-під млина виліз чорний пес з білою манішкою грудей і білою китицею хвоста, ліниво потягуючись, підійшов ззаду до Олега, почав обнюхувати, Олег нервово переступав ногами. Лукія помітила, що він боїться.

— Це мій... заступник. Без причини не вкусить. Ходімо.

Біля млина пахло коноплями, млином, а в лузі, куди вивела їх стежка, вільгістю, болотяною м'ятою, стежка заметалася поміж кущів верболозу, далі — ліщини, поміж дубами. Дуби були невеликі, але кремезні, гіллясті, росли на роздоллі, по два, по три, іноді більшими купками, в одному місці чорніли два обгорілі стовбури, не наче чорні велетні в гостроверхих шоломах, в іншому одна половинка дуба відчахнулася й тільки ледь прив'яла, й так само розчахнулося на дві половинки серце: кипіння зеленого листя й жовтизна смерті... Пес то надовго зникав, то несподівано виринав з шалини, виполохав табун куріпок, завзято розгрібав барсучу нору, а потім чогось злякався й зі скавчанням кинувся Лукії до ніг. Вона погладила його:

— Ще один сміливець...

Вона збирала зілля, а що Олег в тому нічого не тямив, не міг назвати жодного, називала, й розказувала від якої хвороби те зілля вживають:

— Петрів батіг, миколайчики... Верес... Горицвіт... Дрік... Золототисячник... А це ось — головатень... Поглянь, який красень...

Олег сам виріс біля лісу, але нічого того не знав, усіх тих див, чарів.

— Будяк.

— Сам ти будяк... Які красиві голови... І дуже цілющий... Від живота, від печінки... Мене бабуся навчила. Раніше я ходила з нею... А зараз вона майже нічого не бачить... Тільки розказує, що до чого, й на смак куштує вариво.

Олег почувався біля неї трохи дурником і гнівався на себе, на свою несміливість, незугарність. Ну, що б розказати щось... розсмішити... й отако легко, жартом обняти... Кинути за пазуху жменю ягід шипшини. «Оддай, це моє». Вона безборонно, але якось так, що в Олега аж отерпло в грудях, підставила пазуху: «Забирай». Рука опустилася сама. Олег збагнув: переступить він хоч на цюту оте бажане замежжя, й дівчина відрине від нього назавжди. Він уже знав: у світі є дівчата приступні (це не означає, що вони приступні до кінця), такі, які вдають недоторканість (й це таки відчувається, відгадується), а є, які хочуть, щоб їхньої ласки домагалися: випрошували довго, вперто й настирливо, а є такі, в яких строгість у душі, в серці, а не в мислях, вони вмиють можуть віддати все, але тільки тому, кого вподобають душею і серцем. Такою була Лукія.

Аж під обід розгодинилося, сонце прорвало облаву хмар, бризнуло променями в кленову кипіль, позолотило яблучка-кислички, засвітило жовті й білі свічки лілей на лісовому озерці. Лукія пригощала Олега грушками-лісівками, не гниличками, а якимись іншими, довгастими, на вигляд всі вони були зелені, але вона якимось чином вибирала серед них спілі, солодкі, вони аж бризкали соком. Ліс стояв німий, жодної пташки, жодного щebetу, жодного звуку. Те безгоміння впало Олегові на серце смутком, Лукія помітила, сказала:

— Не треба. Така днина. Прийдемо іншим разом — Іполит, ти і я — побачиш, як тут все шумує й лящить. У світа теж є печальні дні. Як і в людей.

Увесь цей час Олегові муляла в голові одна думка. Вирішив її перевірити.

— Омелян, коли підмовляв тебе в ліс... мав щось на мислі?

— Кожен парубок хоч трохи собі на мислі.

— А я?

— І ти... Хоч не зовсім.

— Чому?

— Боїшся, що зразу прожену.

Олег зніяковів.

— А Іполит?..

Лукіїні очі стали задумливі.

— Він — ні. Один він. У нього... душа світиться.

— А в мене?

— Трішки-трішки. Як ото вода під льодом. Ти... і щирий, і хитрий. Сам не знаєш, який ти.

— А ти знаєш?

Лукія закусила нижню губку.

— Цур їй, такій розмові... Негарна вона. Серце знає само... Ходімо вже.

Верталися назад, Олег ніс натоптану зелом корзину та мішок, Лукія — кілька торбинок та шаньок. Ступала поперед нього пружно та в'юнко, й здавалося, стежка сама стелеться їй під босі ніжки. Олег задивився на її стан, грайлива думка ворухнулася в голові й пропала сама по собі. Дівчина подобалася йому неймовірно, згадав Чаріту, інших університетських дівчат — красунь з романо-германського, й подумав, що жодну б не поставив поруч Лукії, ті дівчата тільки на вечір, а Лукія — на вік...

Вона попрощалася з ним біля млина:

— Ти йди. Мені ще треба поприбирати в млині.

— А коли ми... підемо в ліс ще? — запитав, затинаючись.

— Коли одужає Іполит.

— А як ми тобі дамо знати?

— Прийдете до млина... Тато порядкує на току... Я поки що за нього. А в середу в нашій церкві храм...

...У середу він бачив її у церкві. У розкішному вінку з чорнобривців, мальв, цар-бороди... І всі інші дівчата в багатих вінках. Але її вінок був найкращий і лежав на її голові найліпше, й сама вона... була найвродливіша. Строга, далека, молилися гаряче... За кого вона молилася? За тата, бабусю, за братика та сестричку? А може, за Іполита? І ревність куснула серце. Ревність... до мертвого чи живого? Він знав від Чорного, а той ще від когось, що Іполит помер у монастирі... Коли саме — не-

відомо. Очевидно, тоді ж... Його вже немає... Як бути йому? Сказати їй?.. А може, обдурити: мовляв, поїхав до Києва, про неї й не згадував. Обман невеликий... Іполит все одно не прийде. Йому вже з Лукією не бути, отже, вона вільна... Вона й була вільна... В кожного своя смерть і своє щастя...

А в грудях щось гірчило й пекло, й ставало прикро. Суперничає з Іполитом?.. Якби той був живий... Не має права? Чи має? А що ж йому робити? Іполита немає. Чи ось-ось не буде. Чому має втрачати своє щастя він, Олег? Воно одне, на все життя. Справжня любов — одна... Вона всесильна... Про це стільки сказано, стільки написано. Вона має свою волю.

І щось опадало в серці. Він так і не знайшов рішення.

Всі ці дні Олег ходив переповнений Лукією. Навіть таємниця літопису на якийсь час відступила, певніше, вони злилися в одне в оцьому старовинному містечку-селі, де все дихало давниною, споминами тяжкими, кривавими й чимось манливими, де кров була надто солоною, а любов надто солодкою, де Залізник спізнав насолоди помсти, слави, солодоців любові з Оленою Черемшиною і в одночасся втратив усе те, й це він, Олег Зайченко, вступив у його сліди й не прийшов нікуди, і ступав в сліди хворого на сухоти Іполита, запалився від нього коханням, яке тепер пекло, радувало й мучило його.

Любов дає людині крила, робить її добрішою, спочутливішою, з ним сталося навпаки, його добре, спочутливе серце не мало сили ділитися любов'ю будь з ким, він це розумів, страхався цього й нічого не міг з собою вдіяти. Він почував, що в останній час взагалі перемінився дуже, щось стало в ньому проти нього самого й проти світу також. Він почував себе спорідненим з Іполитом (чим — Лукією?), й воднораз таким далеким від нього, відчув це радісно й жахно водночас — сам такий здоровий, дужий, сповнений живої крові, буяння життя і... худий, неначе скіпка, вощаної блідости Іполит, який пряде на тонке... А власне, і він пряде туди ж, тільки в поки що не відчутній, і навіть не уявній далечині, й через та може мовби вивищуватися над ним... як всі живі вивищуються над мертвими, не в змозі збагнути, що вони — одна космічна субстанція. А пристрасть Іполитова жива, може, вона навіть більша за нього... Тоді, може, й Іполит живіший за нього... Бо ж що ще таке людина, як

не пристрасті, пал серця і жар душі... Все інше — тлін.

Не діждавшись неділі, в п'ятницю над вечір пішов до млина. Млин молів, хлюпотіла вода в лотоках, погукували помолці — біля млина стояло кілька високих возів і маж, за греблею на оболоні паслися випряжені воли та коні, горіло два багаття — помолці щось варили чи смажили на вогні, вітер доносив запах розпареного пшона та підгорілого сала. Обсипаний борошном дядько носив з млина на воза мішки, на палубу вийшов мельник — Лукіїн батько — невеликого зросту чоловік у короткій, без рукавів чузі й щось гукав до помолців біля багаття. Вони посхоплювалися й пішли до нього. Поспішав мельник, поспішали помолці, всі хотіли ще до Маковія, до Спаса намолоти свіжого борошна — немає нічого смачнішого від пампушок і паляниць зі свіжого помелу з цьогорічного зерна, — й намолоти на короваї та хліб до недалеких весіль.

Олег спостерігав усе те, сховавшись у вітті верб посеред греблі. Хотів уже піти геть, й саме тоді побачив, що на палубі млина майнула дівоча постать, і він зачався, чекав. Ось на сходинку ступила одна боса нога, друга... Дівчина йшла греблею.

— Лукіє!

— Ой, хто там!

«Ой» таке кругле, таке сердечне, таке миле, аж йому на мить зупинилося серце.

— Це я, підійди сюди.

Підпірнула під віття. Вона вся аж світилася любов'ю. Але він бачив, що те світло призначене не йому. Він відбивав його, як місяць сонячне сяйво. Вдовольнявся й не вдовольнявся тим.

— Що ти тут робиш?

— Та... пасу качки... — і показав на качку з каченятами, які шупцяли біля греблі, то ставали сторч головами, то пірнали зовсім, добуваючи з дна собі якийсь корм.

— Ну, то паси...

Саме цього, що вона піде, боявся найдужче. Не знав, як і чим затримати, й аж отерп. І враз йому сяйнуло в голові.

— Ото, Лукіє, бачиш — Бочковий міст, а то Писарська гребля. Колись вона називалася Погибельною.

— Погибельною? Чому? — Лукіїні брови вигнулися крутими дугами.

— Через гайдамаків. Там вони часто робили засідки. На купців, на панів. На княгиню Яблуновську. Вона була зацна пані, в панцирі, на коні, при шаблі... Водила свої сотні на Залізняка. Але він був ще валечніший, хоробріший. А отамо в узвозі — бачиш? — Залізняк скарав пана Думковського і панича Яблуновського, той саме їхав свататись до княгині Ядвіги-молодшої.

— Іхав свататись? І його порубали?

— Він сам наштрикнувся на лезо кинджала. Не зміг дивитись в очі Залізнякові.

Лукііне обличчя вигострилося, в очах зайнялись вогники цікавості.

— А який він був, Залізняк?

— А ось який: «І дуба став незвичайний кінь, нарет на нім золотий, то й зна креше копитами і фриска ніздрями як звір, поодаль, бич хрест кладу перед престолом святим, чолом б'ю, то сокіл, то витязь, в плечах аршином не перекриє, лицем першого бачу, очі горять як оливки в лампадах, вуса вуста не перекривають, як барвінок зовсім молод, чолом високий та не рум'яний, а як бронза на столъниках блищить, собою статен і силу, видать, має не людську...» Отакий був Залізняк.

Лукія вся подалася до Олега, в очах горіла синя напруга, нижня губка була прикушена. Так робила, коли вельми хвилювалася.

— Ой, гарно як... «Фриска ніздрями...» І який же козак... «Як барвінок...» Таких тепер немає,— з сумом.

На мить Олег аж подосадував, що той козак, Залізняк, отако враз разом з конем стрибнув у Лукііне серце, накрив тінню його самого.

— Звідки ти все це знаєш? — допитувалася дівчина.— У нас тепер і згадувати про гайдамаків не можна. Щось таке був розказав на колодках Кіндрат Плиска, так одразу й прилетіли жандарми й забрали його. Немає й понині. А ти... не боїшся?

— Не боюся! — мовив Олег.— Я також був з ним.

Засміялася.

— Який ти...— сказала з повагою.— І все знаєш про Залізняка?

— Все. І про нього самого, й про наречену його Олену Черемшину...

— Розкажеш?

— Розкажу.

У монастирі задзвонили до вечерні, Лукія тричі перехрестилася, за нею невміло перехрестився й Олег.

— Я зараз поспішаю. Приходь у неділю сюди, підемо разом у ліс. Приходь з Іполитом.

— Іполит... він виїхав.

Олег сам не відав, як зірвалося з його язика. Крутилося всі ці дні на думці, він його затопкував, затовкував кудись у глибину, і ось воно випорснуло поза його волею. Мабуть, надто прагла того душа.

— До Києва. Справи там якісь у нього.

— І він?.. Нічого не сказавши? — її очі зблиснули гнівом.— Ну й нехай... Приходь ти. Неодмінно. Чуєш! — У голосі не прохання, а веління.

...Олег то зносився душею вгору, то падав у прірву, безнастанно думав про Лукію, молив, щоб приснилася йому, вона ж не снилася, але з думки не йшла, а вився довкола неї серцем, любов заповонила його всього, й він ходив, неначе очманілий, те помітив Василь Гордійович, але приписав гайдамацькому літопису.

Селянський син, Олег не хотів їсти дармовий хліб, допомагав, чим міг, Чорним по господарству; рубав хмиз, засолили з Лідією Григорівною огірки, поливав капусту та помідори, бо засихали — воду довелося носити відрами від річки,— а також їздив з Василем Гордійовичем, на рибу (не вельми вдало, упіймали з десяток густірок та два чи три підлящі), а в душі всі ці дні танцювало, дзвеніло: «В неділю! В неділю! В неділю!» Від солодкої тривоги забивалося серце, водночас у нього гострою глищею поколював жаль за Іполитом, розум підсовував лиху втіху (до кінця боявся вивісти навіть у думці): він би не зустрічався з Лукією, не мав би надії на неї, якби не Іполитова хвороба... та смерть, і щось квилито й печалилося в ньому. Хвилинами аж ненавидів себе. Адже раніше жодного разу ніколи й нікому не сказав неправди. Це знали батько та мати, знали в класі, з тим йому кепсько жилося. Іноді перемовчить, якимсь одмелеться... Але будувати щастя на брехні...— що з ним зробила любов!.. Він мовби осліп, отерп душею... Сахався: невже щастя одних загнізджується тільки на горі інших?

...По річці ходили хвилі, падали долу й пружно зводилися очерети, дві ластівки летіли над Тясмином одна далеко від одної, в якійсь сув'язі, бо коли одна повернула на луки, повернула й друга, рибалка виймав попід ситнягом жаки, витрушував у човен рибу, човен гойдало, довге вербове віття летіло за вітром, здавалося, що й верби хочуть відірватися від землі, та не можуть, і в то-

му зеленому маеві він не одразу побачив третю Ластівку, вона постала перед ним, немов випірнула з вербового кипіння, й він відступив, бо Ластівчині кулачки були стиснені, очі палали палом, пропікали його аж до серця.

— Ти ниций потурнак, поганець... Він не поїхав до Києва, він помер. Це ти... ти... я хоч би провідала його... Згинь з моїх очей навек. Будь проклятий...— І побігла вподовж греблі.

Олег пізно отямився, кинувся за нею, вибіг на луку, але її ніде не було. Хвилювався очерет, хвилювалися лози, отавами котилися зелені хвилі, таємничі й грізні. Йому аж притемріло в очах, серце било пострілами, воно провіщало: сталося щось таке, що ляже чорним карбом на все його життя. Дві ластівки пролетіли поруч, одна з однієї сторони, друга з іншої, він ішов хитаючись.

Це кара йому... Кара за все. За всі переступи й недоступи, за гріхи його й не тільки його...

Не знайшов Лукії ні другого, ні третього дня, пантував її на греблі, тулявся біля млина, поки його не прогнали звідти помолці, ще й трохи не побили, прийнявши за злодійського навідника.

...Олег вирішив шукати Лукію в селі. Ходив, розпитував, але люди тільки знизували плечима та розводили руками. Врешті одна жінка, яка везла на велосипеді з поля два мішки бур'яну — шириці (було видно через дірки в мішках), перевісивши їх через раму, здивовано глянувши на нього, сказала:

— Лукія? Та це ж, мабуть, Сичиха. Та, що під лісом, у кучі. Он отамо-о! Іншої в нас немає. Тільки вона.

То справді була не хата, а куча. Прикидана соломою, хмизом, якісь обаполи з двох боків — підпирали чи тримали хмиз та солому, одинока зозуляста курка на ледве помітному протопті біля пнища порога, яка злякано закудкудакала, зірвалася й полетіла-побігла в бузинові хащі. На те кудкудакання прочинилися двері, й на порозі стала... відьма не відьма, людина не людина — стара-престара баба з розпатланим сивим волоссям, з єдиним зубом у розтуленому роті, з більмом на лівому оці. Йому враз згадалося: «Лукіє, в голові вітер віє?» — це за нею бігали з галасом діти по медведівському базарі, і їх прогнав Чорний. Стара мружилася проти сонця єдиним оком, й справді була схожа на сичиху, яка вилізла з дупла.

Олег відступив на крок.

— Я до Лукії...— забелькотів, не впізнаючи власного голосу.— До молоді... мельниківни.

Стара стояла непорушно, а потім дивно, по-пташиному витягла шию, протерла до нього руки зі скрюченими пальцями:

— Це ти... ти... потурнак... Ти вбив його. Будь проклятий!..

Олегові на голові поп'ялося корчами волосся, холодною гадючиною обвинув груди жах, він тіпнувся, а далі рвонувся й, не розбираючи дороги, побіг через поле.

...Сидів на тапчані, втупивши в п'тьму очі, десь двічі пугукнула сова і вмовкла, здалеку долинуло ледь чутне диркотіння мотоцикла — пізній тракторист або комбайнер вертався з поля. «Якщо це сон,— подумав Олег,— то що ж тоді таке ява?..»

Він увесь день пролежав на тапчані, почувався розбитим, стермосованим, спустошеним, майже хворим. Не розумів сам, що з ним було (було чи не було?), почувався пригніченим, постарілим. Щось пролетіло, промайнуло над ним, у ньому, забрало силу, згнітило серце, налило йому мукою і печалю. І подумав, що надто перейнявся чужими долями, надто заглибився в чужі життя, й вони покликали-забрали його до себе.

...Наступного дня Олег вибрався в Київ. Міра його душі переповнилася, вже була нездатна щось вбирати, та й приспіла пора навчання в аспірантурі. Перед від'їздом вирішив ще раз поговорити з Чорним. Докази на те, що тому треба віддати літопис, вивідавав млявим, безбарвним голосом, його яра переконаність перетліла в ту ніч у попіл оскарги та смутку, жалю за чимось таким, що має збутися й ніколи не збувається. Василь Гордійович вислухав, спроквола загріб п'ятірнею сиву гриву волосся, яка спала йому на чоло, й сказав, ледь одвівши очі:

— Немає в мене літопису... Немає... А якби був, я все одно не віддав би. Гарний ти хлопець, Олегу, але... мало ще чого бачив і мало чого знаєш... Ну, в науці своїй знаєш. А в житті... нашім, оцім... У нім мало й смаленого зовка побачити... Годилося б самому злупити з нього шкуру... Не обіжайся... Я бачив, як святі продавалися.

— Нащо ж він вам?

— Нема в мене його, кажу ж... А якби був — підждав би... Може, щось поміняється.— Й поліз до кишені по кисета.— Ти б ще погуляв... Ось-ось почне брати жерех... Білизна по-тутешньому, по-нашому.

Третього запідозреного, на прізвище Дядько, високого, гарного на взір, з орлиним носом чоловіка, декламатора, конференсьє філармонії «обробляли» випробуваним методом штурмового допиту, натиску, залякування. Щойно його заштовхнули до кабінету, капітан Клін, не давши Дядькові оговтатись, врізав по столу кулаком, аж підстрибнула чорнильниця, закричав:

— Ми все знаємо... Колись. Роззброюйся! Ким саме й коли завербований?

Хвилину чи дві Дядько сидів спантеличений, витріщивши великі сірі очі.

— Колись!.. Завербований в окупацію. Ми знаємо. Ким саме? Колись, сука...

Схожі на більма очі капітана диміли туманом, втягували в себе, неначе трясовина. Білочубий, білобривий, капітан мав вигляд білої чуми. Одначе знову сталося неочікуване. Дядько підхопився й собі, заволав:

— Сам ти сука... Ніхто мене не вербував, я не дався б завербувати. Я — радянська людина... — Кулаки стиснені, в очах — сльози.

У Кліна в голові на мить майнуло: «Може, й цей, як отой!...»

— Радянські люди не йшли до німців...

— Не був я у німців. Я колгоспний скот вигонив аж за Волгу... На Іргіз... Добровільно... Мобілізації не підлягав по хворобі. Туди й назад — пішки... Під бомбами, під кулями... Літаки отако — над головою, з хрестами...

— А хреста тобі німці не дали? — ехидно, крізь в'юнкі губи...

— Не вийде... не навісите... Минулося ваше... Партія не дасть... Я — комуніст... Два брати загинуло на фронті, сестру німці замордували...

На крик увійшов Гопаков. Спокійний, витриманий, зачесав з ліва на право на лисину пасмо жовто-рудого волосся, сів на стілець, закурив.

— Товаришу начальник, — повернувся до нього всім тулубом Дядько... — Що це таке? Що він хоче... «Завербували, окупація»... Я тих німців у вічі не бачив... Тільки пленних...

Гопаков затягнувся цигаркою:

— А в нас є інші дані...

— Дані? Які дані? — запитав ошелешено.

— Ну, такі... З двадцять першого листопада по двадцять дев'яте грудня... Вісім днів...

Дядько спалахнув, відтак побілів, стух, неначе проколотий м'яч.

— Я... відстав від валки... Доганяв...

— І німців не бачили? Не потрапляли до них?..

У голосі — впевненість, слова сказані не просто так... Дядько відчув це.

— Я... ну... був у них... з півгодини. Навіть менше.

— О, вже півгодини є. І це добре,— глумився Клін.— Що ж, давайте про ці півгодини...

Дядько розповідав тремтячим голосом:

— Стояли ми в полі під скиртою. Пішов я шукати коні... Запряжні... Ми гнали й табун лошаків... Але це — запряжні. На дорозі стояла валка... Я підійшов до неї... І тут враз як затріщить... Мотоциклісти німецькі з яру. А по тому й дві машини... Гиркають, клацають автоматами. Я сховався під воза... Ну, а тоді вони погнали валку до села... Це була якась редакція...

— Не знаєте, яка? — Гопаков.

— Не знаю.— Дядько ковтнув в'язку слину, великий, наче яблуко, борлак підскочив на горлі.— Мене витягли з-під воза. І німець у сідластому картузі махнув рукою. В расход, значить. Усі поїхали, а той один остався й повів мене в кукурудзу. Йдемо ми, він — позаду, курить сигарету, вітер од нього... І так мені... та сигарета... Терпкіша за смерть. «Дай, показую, покурить». Він кинув сигарету на землю, відступив, я підняв її. Затягнувся... Світ обертом... Ніколи цигарка не здавалася такою... А він тоді махає рукою... Біжи, мовляв... Ну, я й побіг. Щодуху. Прямо, а далі вбока. У кукурудзу. Позаду диркнуло раз, а тоді вдруге. Не знаю, стріляв він у мене, та не влучив, а може, стріляв вверх або вбік.

— Кіно,— скривив у посмішці губи Клін.

— Кіно і німці,— сказав Гопаков.— Було і в книжках не раз. Примітив. Артист, а не міг вигадати чогось свого. Дядько розгубився, знітився і враз з великого, важкого, красивого чоловіка зробився маленьким, скрюченим і жалюгідним. Дихав важко, вітер рукавом спітніле обличчя...

— Справді... не так...— голос йому тремтів.— Мене витягли... Й ще вхопили кілька чоловік. І повезли в машині до села. То була редакція районної газети з Вінничини. Нас закинули до хліва...

— Дерев'яного, лісяного? — Клін.

— Дерев'яного, з плах... Там гній коров'ячий і ще один засторонок з соломою. Водили по одному допиту-

вати. І мене також... А що я знав? Нічого... В мене документи: гонщик скоту. Читали, роздивлялися. Розпитували. Я розказав: звідки, з якого колгоспу. І мене відпустили. Своїх під скиртою не застав, пішов їх доганяти. Не додому пішов, а на схід,— підвів голову.— Ви не вірите? От клянуса всім...

— Звідки ж ви знали, що ваш колгосп пішов на схід, а не додому?

— Сліди на стерні... Та й там ще один табун лишився... Не пішов... Вони й сказали.

Дядько проклинав у думці годину, коли, нагнавши валку, розказав усе це двом гонщикам, товаришам по валці. Либонь, це від когось із них емгебісти довідалися, що він таки побував у німців. А тоді подумав: але ж вони мали їм розповісти саме отако, як оце розповів щойно я.

— Взяли й випустили? — у голосі Кліна — їдка іронія.

— А нащо я їм... гонщик...

— Ніхто зі знайомих у німців тобі не зустрівся?

— Знайомих? Та хто б... Німці ж...

— Ото ж бо й є, що німці...

— Та нічого, нічого більше не було,— розпачливо заволав Дядько.— Подивилися документи, розпиталися... Дітьми своїми клянуса...

— Ану не репетуй,— грюкнув кулаком по столу Клін.— І дітей до протоколу не ший. Ти на слідстві, а не в церкві.

Допит Дядька тривав «на конвеєрі» ще чотири дні, по три-чотири протоколи за добу. На п'ятий день перед Кліном сидів уже не самовпевнений, дотепний, хоч і не вельми талановитий, конферансьє, не людина з ображеною гідністю, певна себе, а її подоба — викручена, обезволена, з червоними трахонними очима й запалими неголеними щоками, яка безнадійно, тупо повторювала ті самі слова:

— Сказав правду... Більше нічого не було.

А коли слідчий починав знову налягати круто, казав:

— Нічого не знаю... Розстріляйте... безневинного. Мені байдуже.

— Міру покарання визначить суд...

У ту мить Гопаков, який в цей час також сидів у кімнаті й уважно спостерігав за Дядьком, підійшов до столу, нагнувся (зачісане на лисину жовто-руде пасмо

зсунулося на лівий бік, за ліве вухо й звисало, наче «оселедець» у запорожця), розкрив тоненьку папку, яка лежала перед Кліном, і поклав перед допитуваним фотокартку.

— А цього чоловіка ви не знаєте?

Дядько глипнув червоними очима й сахнувся. При тому сахнувся двічі, спочатку, що побачив мертву людину, а вдруге, що упізнав її:

— Данило!

— Прізвище? — Клін.

— Засядько.

— Де і за яких обставин познайомилися?

— За яких обставин?.. Вчилися разом у школі. До восьмого класу.

— Розкажуйте! — Гопаков.— Не поспішаючи. Все, що знаєте.

Дядько зітхнув глибоко, непевно — не відав, на добрий чи лихий карб буде розповідь.

— Що я знаю? Кажу ж, вчилися в одній групі й жили по сусідству. Ну... як усі школярі, іноді разом учили уроки, бігали на вигін гулять... Я після сьомого класу поступив у Черкасах на бухгалтерські курси, покинув їх через три місяці, поробив трохи в колгоспі й наступного року поступив у культтехнікум. Була в мене така струнка... На сільській сцені грав усілякі смішні ролі. Данило кінчив десятирічку...— Дядько пожував сухими губами, йому пересохло в горлі, чи то від спогадів, чи то від безсоння та допитів.— Дайте води... Приїжджав я на канікули... Двічі — одне літо працював масовиком у піонерському таборі, «затейником»,— скривився й запобігливо поглянув на Гопакова, хотілося справити хороше враження.— Також іноді зустрічалися... Сусіди... До дівчат на колодки разом ходили і до сільбуду. Оце й усе...— Пив зі склянки, й борлак стрибав на горлі.— Данило поступив у Києві до педінституту — вчився він добре, пам'ять мав катівську... себто професорську. А далі... все інше...— вже од людей... Можете довідатися самі... Заарештували там його за щось... В окупацію вернувся, розказував, ніби був у армії, воював...

— На чиєму боці? — Клін.

— Мабуть же, на нашому. Потім служив у поліції. А як наші почали наступать — десь дівся. З німцями подався... А він...— що? — одважився.

— Це вас поки що не стосується,— перебрав у свої

руки допит Гопаков.— Тобто, стосується... Ще й як... Він, цей Засядько, до вас ішов, через кордон...

Дядько здригнувся.

— Чого йому до мене йти?

— Оце ми й хочемо знати. Вашу версію...— розповідь ми перевіримо... Поки що будемо вважати, що вона правдива. Спробуйте подумати — чого він до вас ішов. Шпигун!

Дядько нервово знизав плечима:

— Не знаю чого... Щоб я йому на гармошці пограв. — Зрозумівши, що жарт недоречний, злякався: — Іншого не можу придумати.

— Не поспішайте й не гарячкуйте. Пригадайте все... Були у вас якісь спільні знайомі?.. Непевні? Щось він вам дав на збереження? Щось таке казав... важливе про когось або про щось? Обійдіть думкою все село. З ким тоді водили дружбу...

— Нічого не давав. І знайомі... шкільні товариші...

— У когось із них були репресовані батьки? Хтось із цих батьків десь служив до революції?

Майже дві години — без крику, без натиску, — водив Гопаков навідними запитаннями Дядька по всіх Медведівських оболонях, хатах та задвірках, по юності та молодості. Втомився сам, Дядько ж наледве тримався на стільці. Гопаков пригадав усе, що розповів про Засядька Коробченко, його звички та прикмети, всі їхні розмови — що той міг згадати й що було запротокольовано, й врешті запитав:

— А про коня в золотому нареті нічого не скажете?.. Може, це був якийсь ваш хлопчачий пароль?.. І про Залізняка Максима? Правда, Засядько згадував про це в маренні.

Дядькові на чоло набігли брижі...

— Хіба?.. Так до чого воно?

— Що?

— Була в мене книжка, від руки писана, в Миколаївському монастирі взята...

— Далі!

— Ну... Взяв її диякон Лузга. Він також жив по судству. У нього було двоє хлопців і дівчина, і всі хотіли вчитися. А їх, як дітей... цього самого... служителя культу — не допускали... Тоді він скинув з себе сан — просто в церкві, при людях — баби його трохи не вбили, — й поступив у соз, а далі в колгосп. Десь одразу після колективізації — точно не пам'ятаю, мені тоді років оди-

надцять-дванадцять було,— палили архів і бібліотеку Миколаївського монастиря... Колгоспи возили в поле і палили... Міліція наглядала. І Лузга возив... і приніс ту книжку під полою, він тямив, що то. Один чоловік з нашого кутка так цілий віз собі привіз на підпал... А потім пішла чутка, що труситимуть, то він два дні в печі палив, аж зайнявся димар.— Дядько на мить замовк, попросив води ще. Попивши, розповідав: — Ну, це я так... До прикладу. Та книжка лежала в Лузги в прискриньку. Вечорами він її читав... Це вже пізніше... І ми — біля нього.

— Хто — ви? — Гопаков.

— Я і Данило. Там про наше село писалося... Дуже багато. Про гайдамаків. Попередні частини про інше, про раніше... Але те ні Лузгу, ні нас не цікавило. А тут... і ліси, й греблі...— все про наше село. Фортеці, яких уже не було. Ліс Мотронівський... Нас з Данилом дуже зацікавило ще через те, що там скарби гайдамацькі згадувалися. Хотіли знайти хоч один. Через те й навчилися читати той літопис... Лузга навчив... Кременний такий був, з чорною бородою... Тільки очі видно. І розумний. Я мало навчився, а Данило чесав, як по печатному... Воно писано по-нашому, по-українськи, тільки чимало літер старих, церковних. Ну... й деякі слова... незрозумілі. Лузга нам їх перекладав. Якось Данило похвалився про літопис нашому вчителю історії... Макару Семеновичу... Вже забув прізвище. Той каже: принесіть, покажіть. Ми принесли, але сказали, що це не наше. Вчитель попросив, щоб ми переписували в шкільні зошити, за зошит він платитиме по п'ятнадцять копійок. Ми й переписували, Данило з літописа, а я — приписку.

— Яку приписку?..

— Там ще було на папері... На книзі якійсь конторській. Вся решта — на полотні. Я таки погано тямив церковні літери. А приписка — по-нашому. Майже те ж саме, що в літописі — отій частині, де про гайдамаків, але інакше, простіше, й документи там всілякі скопійовані.

Вловивши запитання в очах Гопакова, поспішив пояснити:

— З актів церковних... Все про гайдамаків... Коли і де народився Залізник, хто були його батьки... Й не тільки про нього. Переписував те для чогось собі племінник ігумена Миколаївського монастиря...— Несподівано Дядько вимучено усміхнувся: — Там було й про себе, таке кумедне — про любов до однієї дівки...

— І де все те? — запитав Гопаков, припаливши від однієї цигарки іншу. Він прочинив одну половинку вікна — бо вже добряче надимів у тісній кімнатині, і з вікна потягло свіжим вітерцем. На гілці каштана за вікном бадьоро вицвірінкував горобець, косував намистиною ока на людей, нагинав голову, здавалося, буцім хоче впурхнути до середини.

— Зошити ми віддавали. Тільки два чи три залишилося... І «Приписка» також... Не встигли. Вчителя заарештували.

— Ось... ниточка! — вигукнув Клін.

Гопаков невдоволено й навіть трохи бридливо нахмурився.

— Де сам літопис? — запитав він.

— Я забрав, коли Лузга помер. Пізніше про нього допитувався ще дехто — мій двоюрідний і один вчитель — звідкілясь пішов розголос. Я сказав, що не знаю. А тоді — війна... В евакуації кілька разів згадував... Зрозумів, що то — цінність. Навіть з одним учителем радився. Він також сказав — цінність. Збирався продати після війни... Якщо б знайшовся покупець. Я вернувся в літі сорок четвертого. А восени... його в мене забрали... І літопис, і «Приписку», й ті зошити, в які Данило попереписував для вчителя і не встиг віддати.

— Хто? — майже в один голос запитали Гопаков і Клін.

— З органів... Він — з нашого села — Чорний Василь Гордійович... Підполковник. Приїхав з фронту на побивку до батьків... Сказав, що все те підлягає ліквідації. Мовляв, шкідливе за ідейністю. Ще й пригрозив... Мовляв, це тільки я, як земляк, з тобою по-доброму. Якби хтось інший, то ще й приштопали б...

— Він дав якусь розписку? — Гопаков.

— Не давав. Сказав, щоб нікому й пари з вуст...

Гопаков підвівся:

— Ідять... Вас зараз відведуть... відпочиньте... Виспійтеся. І пригадайте все про літопис і «Приписку». Все, що можете. Напружтеся. Це й вам на користь.

—...Виїжджати по літопис сьогодні? — запитав Клін, коли Дядькова спина сховалася за дверима, які причинив конвойний.— Кому їхати? Чорного заарештувати?

— Тепер нам поспішати нікуди,— задумливо мовив Гопаков.— Встановимо за Чорним нагляд. Поспостерігаємо тижнів два: з ким листується, хто до нього їздить і ходить... І вже тоді...

Задощило. В місті й на душі в Олега. Дощі йшли теплі й незабаром перестали, виглянуло сонце, й до осені ще було далеко, але це вже були перші її позивні, тихо-тихо (той звук могло вловити тільки дуже чутливе, зболене серце) продзвеніла перша осіння струна, як перша нитка сивини в буйних кучерях, не помічена ніким, тільки тобою — мельки, на мить — майнула, коли розчісувався перед дзеркалом, і зникла, її вже й не знайти, але вона — у твоїй свідомості, в пам'яті. Ти забув про неї за роботою, за друзями, в далеких і близьких мандрах, і знову веселий та безжурний, і — раптом посеред безмрійності та веселощів вона змигує перед твоїм зором. І гасне сміх у грудях.

Олег уловив той подзвін. Він жив серед людей і ніби за глухою стіною, все, що сталося з ним нещодавно, мовби віддаленіло, мовби не стосувалося його, однак так тільки здавалося, кожна його жилочка, кожна клітина тіла були сповнені думок і тривоги, іноді на нього напливала якась туга, важка й чорна, як туча, іноді міг засміятися не до місця, не чув того, що говорив професор на лекції; завше товариський і ласий до веселощів, уникав друзів, блукав у самотині по Дніпрових згір'ях або лежав у кімнаті обличчям до стіни. Хлопці жартували, запитували, чи не закохався безнадійно, або знайшов і знову згубив філософський камінь. Йому й справді іноді поставали якісь видіння, разів зо два майнуло на вулиці й у трамваї довгасте личко з розпущеними косами та синіми-синющими очима, іноді бачив його посеред Писарської греблі біля верб або біля млина, вставав перед зором Холодноярський ліс, а в ньому мелькали постаті на конях у синіх і зелених жупанах. Якісь незрозумілі почуття млоїли груди, породжували смуток і тугу. В його житті сталося щось особливе, він зник, що життя плинуло само по собі, за одвічним трибом, і він у ньому, треба було тільки докладати децищу зусиль, аби не випасти з цього плину, дотримуватися його законів, нині ж він ніби опинився не на своєму місці, посеред потоку каменем, який мие і перекидає вода, й той камінь мінє плин самого потоку. Мрійний і рвійний, і водночас по-сільському чіпкий та тяговитий, розумів, що не має права отако просто примиритися, забути все, й нашіптував у вухо тверезий голос, що це була, можливо, єдина на все його життя удача, що й справді його ім'я могло бути закарбоване нехай не на обкладинці, а хоч на титулі

літопису, що міг би захистити сенсаційну дисертацію, либонь, навіть докторську.

Обміркувавши все кілька разів, записався на прийом до президента Академії наук УРСР. Чекати довелося більше тижня. Президент Академії, лисий технар з обличчям, до якого навіки приклеїлася бридлива посмішка, слухав його неухважно, розмову кілька разів перебивали дзвінки телефонів, з десяток їх стояло на приставному лакованому столику, і все якихось дивних кольорів — червоних, чорних, гниловишневих, серед них два чи три з гербами, дзвонило якесь високе начальство, президент відповідав, Олег бачив по його очах, що він нічого не втямив з його розповіді, й Олег коротко переповів усе вдруге, врешті президент зрозумів, його найдужче зрушили Олегові слова, що «всі у відділі вважають, що це може бути друге «Слово о полку Ігоревім» (про «Слово о полку Ігоревім» президент чув), і він сказав:

— Напишіть цьому Чорному, що нас не цікавить, де він узяв літопис, спеціальна комісія визначить його ціну й Академія заплатить будь-які гроші...

— Краще, якби ви... — обережно натякнув Олег.

Президент микульнув очима, був третій і м'ятий не тільки колоїдами та іншими розчинами, на яких знався, а й всілякими президіями та бюро, Зайченкові запам'яталася маленька сценка, яка довго пекла соромом за президента, за «мого» президента: на урочистому вечорі з приводу жовтневої річниці, куди якимсь чином потрапив і Зайченко, президент сидів у президії в передньому ряду за кілька чоловік від Першого — першого секретаря ЦК Компартії республіки, всесильного напівбога, скінчився вечір, і Перший почав виходити з президії — він ішов за спинами переднього ряду членів президії вечора, які притискалися до столу; коли проходив за спиною в президента, той звинувся так, щоб подивитися Першому в очі — як звичайна людина звинутись не може, — вужакою, перекутившись у стані, неначе мотузок, й усміхався відданою до п'ят усмішкою.

— Візьміть ось бланк і напишіть все, що я сказав... — несподівано поклав перед Олегом особистий бланк президент.

Олег ще хотів запитати, від чийого імені написати, проте не одважився, він зрозумів двоїстість поведінки президента; навіть у такій, здавалося б, для нього дрібній і безпечній справі, той застерігався.

Олег уклав чернетку і переписав на бланк. Писав стримано й ваговито: купивши у Василя Гордійовича літопис, Академія зберігатиме його в себе, одразу зніме кілька копій, над однією з яких першим і працюватиме Олег Зайченко. Чорному вирішувати самому: при публікації літопису посилатися на нього як на першозберігача літопису, чи ні.

Всі ці дні, до отримання відповіді, Олег жив у якомусь досі не відомому йому світі та вимірі — не в другому або третьому, а в десятому чи й хтозна-якому. Він то починав без причини веселитися — влаштував свої іменини, чого раніше ніколи не робив: на іменинах були обое співжильців-аспірантів, Василенко, ще один молодший науковий, покликали Чаріту та ще одну дівчину, накупили кавунів та пива, які спричинили до конфузу — дівчата пригощалися кавунами мало, а хлопці втерли їх з десятків, після чого доводилося раз-по-раз вибігати з кімнати, вибігали по одному й по двоє, знаходячи всілякі приклучки: немає цигарок, забули купити сірники — а потім, залишившись самі, реготалися до гикавки, — то впадав у глибоку меланхолію, задумувався, йому навіть здавалося, що з ним ось-ось має щось статися. Над дисертацією не працював.

Не сталося нічого, через одинадцять днів надійшов лист з дуже короткою відповіддю: «Приїжджай — забеш».

20

Олег подумав, що везти літопис в автобусах та пароплавом необачно й небезпечно, й умовив Василенка, тесть якого був завідуючим якоюсь базою, мав «Москвичка», Василенко їздив на тому «Москвичеві» за дорученнями, й вони поїхали удвох. Доглянута новенька машина котилася справно, їхали через Обухів, Кагарлик, Миронівку, заїхали до Канева — вклонилися Кобзареві, в Мошнах помилювалися на чудовно гарну, хоч і еkleктичну за стилем церкву, заглянули навіть на звіроферму під Черкасами — поєднали корисне з екскурсією та відпочинком, не поспішали, — аби встигнути до вечора в Медведівку, там переночують, а завтра, в неділю, вернуться назад.

Приїхали перед самим заходом сонця, воно вже плуталося в колючому вітті груш, які росли по згір'ю над Тясмином. Кривуляста, горбкувата вуличка, яка вилася по підніжжю горба, — вузька, на ній ніде розминутися

навіть двом підводам, «Москвича» приткнули в глухому забур'янілому тупичку метрів за п'ятдесят від подвір'я Чорного. Василенко поки що лишився в машині, Олег пішов до хати.

Серце не віщувало нічого, почувався святково, навіть урочисто, наперед переживав радість такої незвичайної «історичної», як трюхи жартівливо, а більше піднесено назвав її для себе, зустрічі. Поторгав хвіртку — вона не відчинилася. Заглянув через неї — вона була низенька — Олегові по груди — й побачив, що хвіртка міцно закручена дротом. Здивувався, поторгав ще раз, погукав, оскільки ж ніхто не відізався, почав розкручувати дріт.

У цю мить брязнули хатні двері, з них рвучко, викидаючи далеко вперед милиці, виступив Чорний. Його буйна сива грива розкучмалася, й було видно тільки половину обличчя, він зупинився, обіперся на милиці, відгріб кучму п'ятірнею й кількома кидками підстрибав до воріт. У його очах стояла непроглядна темінь, вилиці випнулися й на них нап'ялася шкіра. Олег рвонувся йому назустріч.

— Василю Гордійовичу, я приїхав...

...Хижий ощир рота, іржавий, металевий голос:

— Я вас не знаю. Ідьте звідси.

Олег стояв, неначе вражений з-за рогу наглою кулею. Подумав, що йому почулося... Але ж вигляд Чорного...

— Василю Гордійовичу, я отримав вашого листа... Приїхав од президента Академії...

— Я вас не знаю, я вам нічого не писав... Якщо переступите поріг...— підняв милицю. В його очах плавився метал. Повернувся й пострибав до хати.

Олег ішов, хитаючись, в очах стояла каламуть, нічого не тямив, нічого не розумів, нічого не бачив. Сів на задне сидіння «Москвича», обхопив руками голову. Василенко про щось його запитував, потормосив за плече, але Олег не відповів. Поволі верталася здатність мислити. Якесь несосвітнене непорозуміння, якась дурниця... Треба з ним поговорити... Але ж він... Що сталося? Я не так написав? Не треба було йти до президента? Але ж саме на цього листа Чорний відповів згодою.

В цю мить побачив на подвір'ї, яке навпроти Чорних, Марусю, сусідку, котра колись приходила до Чорного з поламаним сапилном. По тому Олег зустрічався з нею не раз, розмовляв. Схопився з сидіння, метнувся в двір.

— Тітко Маріє, тітко Маріє — перейняв уже аж біля сінешніх дверей.— Скажіть мені... Нічого не розумію... Василь Гордійович не впустив до хати... Раніше приймав як брата... Як сина... Здружилися. І прогнав од воріт. І хвіртка дротом зав'язана. Я йому — нічого-нічого. Що з ним сталося?

Витягнувши дзьобоносу, на тонкій, поморщеній шиї голову, Маруся озиралася, неначе курка в чужому просі.

— Трус у нього був позавчора...

— Який трус?

— Ну... з цих самих, органів... Наїхало — автобус і дві машини. Перекидали все в хаті, на горищі, штрикали залізними щупами по городу, перекопали в хліві й під хатою...

Олег слухав обімліло. В серці — страх і бунт. Мало бунту й багато страху. Вони завжди йдуть поруч. Щось одне бере гору. І тоді... майнула думка про великий-великий бунт — гайдамацький. Там теж був страх? Без сумніву. Але бунт — в стократ більший. Але він... Такий маленький... Проти кого йому бунтувати!

— А Василь Гордійович?

— Стояв під хлівцем, склавши на грудях руки, і гукав: «Копайте, копайте, може викопаете собі по могилі...»

— Ну й... знайшли вони те, що шукали? — запитав чомусь пошепки.

— Не знаю... Копали, копали, а тоді враз зібралися й поїхали. Ще реготілися отамо біля воріт.

Дитячий голосок кликав Марію з хати:

— Бабо, де ти? Бабо...

Олег пішов, забувши попрощатися з Марією.

Зайченко повернувся до Києва у неділю, а у вівторок його покликали до начальника спецчастини Академії полковника Базарова. Упродовж всього свого навчання в університеті та аспірантурі Академії Зайченку тільки тричі довелося побувати в спецчастинах, двічі — університету й один раз — Академії. Усі три рази з приводу уточнень та змін у військовій обліковій картці. Отож подумав, що й зараз його покликано з подібного приводу.

У кінці коридора в малесенькій, на одне віконечко, приймальні за залізними дверима не виявилось нікого. Постукав у другі, дубові, двері, прочинив їх на голос «Заходьте». Зі здивуванням побачив за столом не Базарова — важкотілого, пузатого, з задишкою, а молодика — трохи старшого за себе чорнявого красунчика, акуратно підстриженого, чисто поголеного, в сірому, поши-

тому за останньою модою костюмі, з червоною краваткою на білосніжній сорочці.

— Сідайте, товаришу Зайченко,— ввічливо показав той на стілець біля столу.— Це я попросив покликати вас сюди. Моє прізвище — Богомаз. Я працівник органів безпеки.

І, давши Олегові трохи оговтатись, впоратися з хвилюванням, казав далі:

— Нам потрібно, аби ви розповіли про ваші стосунки з Чорним Василем Гордійовичем. Усе — від початку до кінця. Ви палите? Ні? Похвально. Помрете здоровим, як кажуть жартуни. Що ж... Або давайте сядемо он у ті м'які крісла. Там зручніше. Тільки не засніть, — пожартував ще раз. Олег утямив умить, що мусить відповідати на запитання цього чепуруна, оцього красунчика, майже ровесника, й саме мусить — за якимось чи то законом, чи вищою волею (праведна вона чи не праведна, про те навіть не думав), що ці люди володіють правом запитувати, а він — тільки відповідати. «Січкаря і капуста», — на мить майнуло майже безглузде.

Красунчик дивився незмигним поглядом, усе в ньому, на ньому — зачіска, одяг — було модне, ультрасучасне, тільки погляд наче з того світу, під яким мовчати було не можна.

Олег розповідав з годину. Богомаз дещо уточнював, поставив кілька запитань, ні до чого не доскіпувався, ні в чому Олега не звинувачував, а на кінець сказав:

— Прийдіть сюди завтра о третій годині. Захопіть із собою всі листи Чорного й отой зошит — «Приписку». Захопіть обов'язково.

Олег довго не міг заснути цієї ночі. Вона сповнила його страху та злоби, він і сам не знав, на кого злиться. На себе? Десь далеко закричав паровоз, наповнив увесь простір тривогою, а коли вмовк, ніч зімкнулася над головою, наче вода над потопельником. Сотні очей світилися в ній. Віднині він знав, що світ, який довкола нього, не повітряний чи безповітряний простір, він промацується й прослуховується, й душі не блукають у ньому, де хочуть — їх пасуть. І це страшно. Бо до того ж ще й не знаєш, який тобі попадеться пастух і що він хоче. «Батько казав правду». Неначе й не зробив нічого поганого, а душу почував запаскудженою. Її ж потрібно зберегти будь-що. Бо інакше як жити? А ніч, безодня, страшна, погрозлива, вона не прикриває, не ховає, а видає. І ніхто, жодна душа в світі, не може порятувати тебе в чорну го-

дину. Тихо сопуть його співжильці, й вони такі ж беззахисні й безсилі, як і він.

Порятувати себе людина може тільки сама, але таких людей дуже мало. Олег з гіркотою відчув свою непричетність до них.

Наступного дня Олег знову стукав у ті самі двері. І цього разу Базарова в кабінеті не було, у його кріслі за столом сидів високий худорлявий чоловік у костюмі напіввійськового крою, з манерами сибарита — сидів розкинувшись у кріслі, постукував пальцем по кришці блискучого, мабуть, срібного, портсигара, поруч нього, збоку, примостився Богомаз. Чоловік у кріслі відрекомендувався Афоніним. Він взяв у Олега листи та зошит, листи повиймав з конвертів, пробіг їх очима. Зошит погортав і віддав Богомазові. Той поклав усе те до папки й вийшов з кабінету. Невдовзі вернувся без папки. А Афонін повів розмову з Олегом, розмову довгу, доскіпливу, дуже часто перебивав його, просив повторити, уточнити, пригадати, вертав до попередньої оповіді, увесь цей час Богомаз писав щось у блокноті. Розмова, а чи допит, тривали дві з половиною години. Спочатку Афонін намагався розмовляти українською мовою, а потім перейшов на російську («мне так легче»), й Олег мимоволі, підкоряючись якомусь хисткому пружкові в душі, також перейшов на російську. Афонін розпитував про Василя Гордійовича, про те, як Олег з ним ловив рибу, хто до Чорного ходить у гості й про що розмовляють, але найбільше — про літопис, як Чорний його добув, що про нього думає, а також що думає і говорить взагалі. Олег розповів усе, однак утаїв кпини й репліки Чорного на адресу органів безпеки і влади, утаїв, внутрішньо зіщулюючись, потерпаючи зі страху, щось мовби витягувало те з нього, виштовхувало, йому хотілося сподобатися Афоніну, догодити, аби тільки все закінчилося добре, аби швидше відпустили, і соромився себе. Душа тремтіла, не зовсім підвладна йому — супроти розуму, совісті й волі.

Та все закінчилося добре, і його відпустили, однак листи Чорного та «Приписку» йому не повернули. Богомаз двічі виходив і клав перед Афоніним якісь листочки, той прочитував, ховав папірці до кишені напівфренча. У кінці сказав:

— Ви зв'язалися з дуже непевною людиною. Радимо далі цих зв'язків не підтримувати. Що ж до «Приписки» та інших матеріалів — вони будуть долучені до справи. Дуже серйозної справи. Вам вони не потрібні. Ніякої нау-

кової цінності вони не становлять, написані тенденційно, очорнительськи, в антиінтернаціональному дусі. Посилатися на них не радимо. Та їх, власне, й немає. Пишіть свою дисертацію на принципах інтернаціоналізму, дружби народів, радянського патріотизму. Пишіть правдиво. У вас... прекрасне майбутнє радянського вченого. Тримайтесь партійної лінії.— І враз зовсім інакше, голосом суворим, застережливим, погрозливым.— Попереджаємо: про ці матеріали, про нашу розмову, про все це — ніде жодного слова. Пам'ятайте: це, насамперед, у ваших інтересах. Розпишіться ось тут, — і підсунув папірець, який Олег бачив неначе крізь туман і на якому поставив свій підпис.

Олег вийшов, радий, що відбувся хоч так. А тоді дійшов до скверика з фонтаном у вигляді великої чаші, сів на лавочку й заціпенів. На тій самій лавочці, з іншого краю сиділа молода вродлива жінка в рожевій сукні й однією рукою погойдувала коляску, двоє малюків кришили булку голубам, старий у береті читав газету... Життя плинуло далі, а він ледве його бачив.

Допіру, коли виходив із спецчастини, почував у своїй спині погляд емгебіста, неначе переламані вила-двійчата, вийшовши ж за двері, уявив себе Одисеєм, котрий під черевом барана вибрався з печери і врятувався від циклопа. Але вже тут, на лавочці, збагнув, що циклоп дивиться на нього, й від того погляду не сховатися. Оглянувся, його опанував страх. Навіть місто видалося не таким, яким його знав раніше, воно стало іншим, похмурим, похнюпленим. А основне... осягнув втрату. Дивився перед себе, як господар, який зненацька побачив свій лан, спалений до тла. Донедавна тут хвилювалася достигла пше-ниця, а тепер вітер перегортає чорний попіл.

Підвівся. Побачив біля ніг кілька зжовклих листочків. Вітер поворушив їх, з шурхотом погнав по асфальту... Листочки... Листочок! Не розумом, а порожнечою в серці відчув, що може пошурхотіти з ними. Вітер — він дужий і безжальний... Треба йти. Але куди йти? Куди не піде, щасливим вже не буде. І все це — через літопис. Якби не літопис, з ним би нічого не сталося, він би не знав оцих шматувань душі, мук совісті, плутанини в голові та в серці. Воднораз із кожною хвилиною дужче й дужче осягав обшир втрати. Втрати літопису для науки, для нього самого. Неначе потримав у руці хвіст жарт-птиці, й ось її в нього забрали (кудись поділи чи вбили!), ще відчуває шовковий шелест пір'я у руці, медовий звук її голосу,

лагідний помах повітря на обличчі від її крил, і вже її немає. Немає й не буде, її замкнено до сталевого сейфу, і невідомо, чи той сейф колись відчинять.

А може, великої, крилатої, схожої на барвисту райдугу жар-птиці вже й зовсім немає, може, на дні сейфу лежить тільки купка сірого попелу?..

Епілог

Тридцять чотири зими збігли з високих круч каламутними ручаями в Дніпро, тридцять чотири весни прошуміли над землею, вони принесли Зайченкові багато радощів, утіхи, й не менше прикрощів та смутку. Він захистив дисертацію по тій таки темі — Коліївщини — і в тому ж ключі, в якому писали та захищали свої роботи десятки радянських науковців до нього. Отримав ступінь старшого наукового співробітника, працював у відділі історії феодалізму Інституту історії, отримав від Академії двокімнатну квартиру, в яку привів молоду біляву дружину, студентку філологічного факультету університету.

Одначе...

Одначе ніщо в світі не минає без сліду. Лишився він від читання уривків літопису, від розмов із Чорним, від власних тяжких роздумів у душі Олега. І коли трохи запрозоріло небо, він надрукував кільканадцять заміток, статей і статейок, розвідок з української історії, у яких не все влягалось в чіткі, тверді, одшліфовані ідеологічним гемблем, визнані за сорок років розвитку радянської науки єдино правильними, рамки. З ним делікатно сперечалися колеги, його кілька разів підправляли на відкритих партійних зборах інституту, відвертої крамоли, антирадянщини в його писаннях не знаходили, а тільки «помилки», «відхилення», «нерозуміння», йому пощастило, бо хоч і знався з деякими шістдесятниками-дисидентами, особливої дружби з ними не водив, на їхні зібрання майже не ходив — трохи з обережності, а трохи від нікольства (народилися одне за одним син і донька), отож на допити його не викликали й репресивних заходів до нього не застосовували. І все ж 1967 року його, а з ним ще четверо науковців відділу феодалізму (серед них двоє жінок — докторів наук), «скоротили» з роботи. І ні на яку наукову, викладацьку вузівську роботу його ніде не брали; одного разу запросили до відділу науки ЦК КПУ й запропонували високу посаду завідуючого кафедрою іс-

торії в пединституті... в Пржевальську, одначе він не захотів міняти синю Дніпрову воду на голубу Іссик-Кульську, пославшись на те, що погано знає історію Сходу і зовсім не знає киргизької мови. А її і не треба знати, — сказали йому, — там, як і всюди, викладання проводиться російською мовою. «Скоро все советские люди будут разговаривать на общепонятном языке — русском». Ясна річ, Олег не став сперечатися й пішов.

Він протинявся ще майже три роки в пошуках роботи, жили на куцу вчительську зарплатню дружини, перебиваючись, як бувало в студентські роки, з помідорів на хамсу, врешті йому вдалося влаштуватися вчителем історії в одну з київських шкіл. І вже аж у середині вісімдесятих, коли в країні знову трішки-трішки повіяло вільгим вітром, перейшов на роботу в Київський інститут культури. А в кінці вісімдесятих захистив докторську дисертацію, більше на втіху дружині, аніж собі — п'ятдесят вісім років, через два роки на пенсію. За весь цей час йому чи й вдалося прилаштувати в друк кілька куцих заміток інформативного характеру. Одначе наукової роботи Олег не припиняв, його не могли позбавити допуску до архівів, і він звершив велику дослідницьку роботу над архівом останнього Коша Запорозького й тисяча дев'яност дев'яносто першого року опублікував її, зробивши сенсаційні відкриття в науковому світі.

...Того ж дев'яност дев'яносто першого року, передвечірньої пори Олег Зайченко стояв під густим маевом жовто-блакитних прапорів і корогов у позолоті на Софійському майдані, й хоч Богдан на коні з похмілля ще показував булавою на Москву, хоч ті, хто виголошував з помосту палкі промови, ще послали молодиків у напіввійськових строях на дах будинку прогнати хлопчаків, які вивісили там гасло «Україна без Москви», хоч ще злякано оглядався на всі боки дідок у прим'ятому капелюсі, який стояв поруч Олега, а вже бані Софії в променях призахідного сонця розквітали золотими надіями, й не було там жодного променя майбутніх кольорів зневіри, й Олегові здалося, що в ньому самому засвітилася кров, а всі людські обличчя на майдані — це одне світле обличчя Свободи, й незвичними були акорди «Ще не вмерла», й безбоязненими вишиті українські сорочки та краватки на парубках, і ніколи раніше не бачені тризуби на лацканах піджаків, і розкута молода сила в грудях... А потім посутеніло, і всі разом, тугими, хоч і не шикованими лавами рушили по віру та відвагу до пам'ятника Шевченку

(«мабуть, отако йшли перші гайдамаки» — майнуло в радості), і в присмерку йшли повз похмуру, застрашливу будівлю КГБ, і всі враз дружно, хоч ще й втягуючи голови в плечі, засвистіли, загукали, загукав і Олег, бо свистіти не вмів, і йому здалося, що за затемненими вікнами стоять чорні постаті, й лютують, і біснуються, й обмирають від страху, і зненацька йому привиділося у вікні одне обличчя... І таким чином зрушилася думка... Думка про минуле.

Наступного дня вдвох із завідуючим відділом феодалізму Інституту історії вони написали листа до КГБ з проханням-вимогою повернути літописний звід, у якому, зокрема, є літопис гайдамаччини, а також усі пов'язані з ним матеріали. Їм не відповіли, вони написали ще раз, і після цього отримали відповідь: «Комітету державної безпеки України нічого не відомо про літописний звід Миколаївського монастиря села Медведівки, ніякого стосунку до того літопису органи безпеки ніколи не мали, листи В. Г. Чорного й так звана «Приписка» були знищені, оскільки ніякої цінності собою не являють».

Переживши в думках ще раз давню трагедію, ще раз перехвилювавшись, Зайченко вирішив поїхати до Медведівки. Він уже мав старенькі, куплені на руках «Жигулі», вони бігли не так весело, як новенький Василенків «Москвич» тридцять чотири роки тому, й мотор у грудях Олега Івановича давав перебої, а думки в голові то й ледве пленталися. Новенький білий вказівник показав Олегові гострим носом на дорогу до Медведівки, вона була заасфальтована, й міст через Тясмин проліг бетонований. Тільки ж... леле, Господоньку мій! Олег не впізнавав ні широкої долини, ні Тясмина. По всій долині — жодного озерецька, жодної верболозини або очеретини, там, де вітер гнав важкі тугі хвилі густих осок, ситняку, високих очеретів, він куйовдив присохлі чубки миршавої кукурудзи — один качан на сто стебел, і в тім, либонь, жодного зерняти, — де стояло маєво чайних крил, завис над полем одинокий сумний коршак, його зносив вітер, а він в кілька помахів крил знову й знову вертався назад, немов і собі впізнавав сплюндровану долину й не міг упізнати. Обіч дороги валявся старий щит з напівоблізлим написом: «Сделаем долину Тясмина краем изобилия».

Олег з важким зітханням знову сів за кермо. Дорога по підгір'ю — та сама, що й колись, вузенька, горбкувата, по бортах машини стьобало віття дерези та бузини,

яка цього року розродилася буйним урожаєм, дорогу встеляли грушки-гнилички (давно повернуло на осінь, листя на вербах жовтіло, вишніжки відливали бронзою). Ось і знайомий тупичок, де вони ставили машину з Василенком, «Жигулі» уткнулися носом в самосійний «золотий дощик» і втомлено затихли. Олег випростав ноги. Фіксував усе в голові, неначе записував до конторської книги: Марусиної хати немає, там росте чийсь молодий яблуневий сад, маленької хатки Чорних теж, навпроти того місця, де вона стояла, червонів цеглою новий чепурний, критий шифером будиночок. Невисокий штахет, пофарбована в синє, в підтьоках розмитої дощем фарби, хвірточка.

Серце застукотіло швидше, погамував його рукою. Розглянувшись, чи не видно пса, й не побачивши будки, Олег зійшов на широкий (з претензією на веранду) ганок, постукав у двері. Йому ніхто не відповів, він натиснув на клямку, темну, стару («може, та сама?»), перейшов сіни й, стукнувши коротко, кісточками пальців, відчинив двері.

— Добридень!

З диванчика у вітальні ліворуч підхопилася молода, висока, білява жінка з шитвом і сіла знову. Подивилася сполохано — людина незнайома. За нею сховалася також білява дівчинка років трьох. Вітальня не одгороджена від коридорчика, — сучасний стиль — як і кухонька праворуч, де стояли якісь баняки та бідони. Знову ж таки — претензія на новий стиль, але убога, з меблів у вітальні — тільки старий диван, круглий стіл, накритий голубою скатертиною, а на ній півдесятка краснобоких яблук, та шафа-сервант, на стіні простенький килимок з сільського базару — корзинка з ружами та кінська голова над нею. Такі килимки продавалися ще в п'ятдесяті роки.

— Не знаю, чи туди я потрапив... — мовив Олег.

— Кажіть, — вже оговталася жінка, й аж тепер відклала шитво. То була льоля малій. Мала тим часом ухопила мухобійку зі старої калоші, мати вирвала її й пожбурила під стіл, всунула в капці великі, не жіночі ноги, обсмикнула обстріпану знизу спідницю. Була висока, кістлява, з гострим худим обличчям і великими очима.

— Шукаю я... — чомусь відчуваючи порожнечу за словами, сказав Олег, — Василя Гордійовича Чорного та його дружину Лідію Григорівну.

— А хто ж ви будете? — поцікавився жінка й похопилася. — Проходьте, сідайте.

Олег пройшов до столу й сів на скрипучий стілець.

— Хто я? — чомусь зняковів. — Їхній знайомий з Києва. Гостював у них кілька разів. Давно це було. А тепер — проїздом...

Жінка зітхнула, Олег уловив — так зітхають по не свіжому горю.

— Немає їх... Дідуньо літ п'ять тому помер, а бабуня позаторік.

Олег не знав, що казати. Висловлювати співчуття мовби не випадало, розпитувати, чи не знає чогось про літопис — також. Подумав, а що, як Чорний виповів їй підозри на нього, Зайченка, що це саме він навів на Василя Гордійовича кагебістів? Та й що інше той міг подумати? Либонь, кагебісти стежили або за Чорним, або за ним, Олегом, прочитали їхнє ластування. А хіба не міг Чорний подумати так: Олег склав на нього донос? Не міг, інакше б Олег не приїхав тоді до нього. Певно, Василь Гордійович склав усю вину на Олегів язик. На його необережність, молоду дурість.

Олега вивів із задуми голос жінки:

— То ви розташовуйтеся. Ось прийде чоловік, він у РТС, повечеряємо...

— Ні, я, мабуть, поїду. У мене в Черкасах номер у готелі, — збрехав.

Жінка більше не припрошувала лишатися.

А Олег ще посидів кілька хвилин у мовчанці й запитав, більше, мабуть, для годиться:

— А як йому жилося, Василю Гордійовичу?

Жінка скрушно стулила губи.

— Та... погано. Вар'ював він... повставав...

— Проти начальства?

Схитнула головою.

— Писав... у всі кінці. А то був не захотів голосувати на виборах...

— Не пішов голосувати?

— До нього увесь день бігали з дільниці з ящичками. А він заховався у хлівці, зарився в сіно й досидів до дванадцятої години, поки й вибори скінчилися. Зірвав повний процент. Якось його були забрали, потримали два тижні й випустили... Город відрізували.

Знову запанувала ніякова мовчанка. Її можна було витлумачити не на Олегову користь; мовляв, ось і ти ніколи не навідав.

Олег подумав, що, поїхавши ні з чим, потім шкодуватиме. Що вже буде, а мусить запитати:

— Скажіть, а не лишилося від Василя Гордійовича якихось паперів? Ну, книжки, од руки писаної. Була в нього така... Тоді він не міг її... оприлюднити. А тепер... Вчені заплатили б за неї гроші. Йі немалі гроші. Може, десь у скрині, в старій шафі? — з крихкою надією.

Жінка подивилася на нього з підозрою, розвела руками:

— Нічого такого... Кілька листів фронтових, усілякі справки там — на штрафовку, на самообклад... пенсійні документи, свідоцтва різні... Ми з чоловіком переглядали, чимало він попалив, каже, все те вже не потрібне... Книжка ударника — дідусева — ще довоєнна, він працював трохи в колгоспі.... Та ось воно все.

Вона підійшла до серванта, дістала великий, ще довоєнний, перев'язаний мотузком альбом з подертою обкладинкою, на якій лебідь плавав серед лілій, розв'язала, Олег перекинув три пачки документів — вони жодним чином не могли навіть нагадувати щось подібне до літопису, — погортав фотографії — також купками, не вправлені в прорізи аркушів альбому. Одна фотографія привернула його увагу: стрункий, високий, з кучерями з-під високої шапки хвацький чоловік, чимось схожий на Василя Гордійовича (але таки не він) біля колон (декоративних) з шаблею при боці й двома Георгіями на грудях... На звороті, де відтиснено жінку у вінку, яка дивиться в альбом з написом «Фотографія А. А. Сбоева, Ельць за рекою Сосной, негативи сохранияются», написано від руки: «Извещаю вам, дорогие родители, мое почтение и мой глубокий поклон и желаю всем хорошей жизни. После ранения, ваш сын». І — три літери «Дол...» та закарлюка. І дата 19¹/₅15. І ще одна фотографія — вже інший чоловік, з печальними очима, але вельми схожий на того, з шаблею, з вусиками, у військовому картузі та військовому пом'ятому кітелі, а на звороті два трикутні штемпелі, один червоний, а другий чорний, угорі напис: «Россия, Киевская губерния», а далі всі літери вигоріли, лишився внизу тільки підпис, схожий на той, який на фото, де чоловік з шаблею, але писаний іншою рукою: «Дол...» й трохи інша закарлюка. Очевидно, фотографія надіслана з полону.

В одній купці Олег побачив три однакові фотографії, любительські: Василь Гордійович на ганку свого будиночка: без милиць — кучма волосся, пронизливі очі тро-

хи примружені, в губах димить цигарка, в чорній сорочці, розстрібнутій на два верхні гудзики, з ножем і окоренком у руках — щось вирізує з дерева.

— Можна мені взяти одну на пам'ять? — показав фотографії жінці.

Та байдуже знизала плечима.

— Беріть.

— А де могила Василя Гордійовича? — вже з порогу, трохи не зачепившись за помийне відро, запитав Зайченко.

— А там, на кладовищі. Дідусева й поруч бабусина. Тут недалеко, по горі... Там і старе польське...

— Я знаю... — мовив Олег.

— По центральній доріжці... Та вона там одна. Ви побачите: пам'ятник з червоної цегли.

— З цегли? — здивувався Олег.

— Дідусь ще за свого життя вимурував.

— Сам вимурував?

— Атож. Сусідські хлопці підвезли тачкою цегли, й він склав. За два роки до смерті. Цегла вже трохи кришиться...

...Стежка поміж дерев'яних та залізних хрестів, один хрест великий, могутній, чорний, кілька гранітних пам'ятників і навіть один мармуровий, з вмурованим фото молоді вродливої жінки. І все ж — запустіння. На більшості могил — ні хрестів, ні пам'ятників, ні огорож, барвінок, мабуть, самосійний, повився з могилки на могилку, кущі калини та горобини, пообламувані худобою. «Непам'ять, непам'ять!» Ось і пам'ятник з червоної цегли, розсадилий, трохи незугарний; біля підніжжя, в траві — червоні крихти цегли. Бур'ян на могилах випалено, й доквітають чорнобривці. Внучка? Олег зняв капелюха. Вітер холодив пролисини на голові (пролягли затоками, що й мало статися), десь верещали сойки, будили спокій мертвих. Одягнув капелюха, майже без будь-якої думки побрів уподовж кладовища, стежка привела до низенької, поруйнованої, врослої в дерезу огорожі, далі вона ледве мріла в траві та бур'янищах. Це починалось старе польське кладовище. Тут уже майже не ховали — два чи три зарослі свіжою травою горбики, похилені хрести, пам'ятники у вигляді дерев з пообрубуваними гілками, поодинокі склепи й склепички, деякі поруйновані зовсім, деякі частково, здебільшого корінням деревець, які повчіплювалися в камінь. Кинджалом вітру зрізаний листок упав до ніг. За ним знялася їх ціла зграя — жовтих, жовто-зе-

лених — печально закружляли в повітрі — стояла суша, частина листя рано пожовтіла, відлітала в небуття. На «золотому дощику», занурений в осінню дрімоту, гойдався смугастий, неначе тигр, джміль. І враз в одну мить в Олегову душу пройшло прозріння — суті життя — спершу його молодой ярості, коли ми аж захлинаємося од його соків, його пристрасті й жаги, вбураємося в кожную його пору, в кожную клітину, і його сумного фіналу, коли з нами прощаються і відходять від нас найдорожчі нам люди, а далі й ми починаємо прощатися з найдорожчими нам людьми, і з кожним листочком, з кожною травинкою, з кожною пташкою, з кожним сонячним променем.

Олег ковзав очима по стертих написах пам'ятників. І враз його очі прикипіли до одного напису: «Дол...», а далі камінь збито. Аж тепер Олег зрозумів, яка думка його мучить: а що, коли в роду у Чорного був хтось з Доленчуків? Звичайно, той напис на фотокартках і оцей, на склепі, — простий збіг. «Дол...» — либонь зовсім не Доленчук, та й Доленчуки-Залізники не були поляками. Але інше.. Чорний жив недалеко від кладовища. А що, коли він ховав літопис тут? Це вельми логічно. Адже був учений і мучений, сам, либонь, робив обшуки. Можливо, вельми можливо. І оце «Дол...» і вхід ось до цього склепика розмуровувано. Розмуровання ледве помітне — щілина — просунути лезо ножа. А що, коли натиснути на дверці?..

...Вони тихо, без скрипу розчинилися. Темінь, затхлість. Три заглибини-сходинки. Добре, що в нього є сірники.. Якесь шамотіння під ногами. Сухе листя. Щось загуділо. Він сахнувся, присвітив: порожня залізна бочка. Як вона сюди потрапила? Якись дошки стійма в кутку...

Запалював сірник від сірника. Трун не видно. Ніша. У ній — камінна дошка. Вона не прилягає до мурування. Що це під нею? Якась книга? Пергамент чи папір... Не пергамент і не папір. Полотно... Але... воно струхло. Палітурки ще трохи цілі... Вони з двох полотняних листків... Та це ж він... Він! Літописний звід... Гайдамацький літопис! «Чому, чому я не приїхав сюди раніше? А, може, ще вдасться щось врятувати? Ні.. Тлін... Тільки тлін...»

...Олег потер очі.. З в'яза зірвався і впав йому до ніг жовтий листок. Придумалося... Примарилося. Немає... Та й не було його тут. Він — там, спалений опричниками за іншими мурами.

Перед самим обличчям пурхнула синиця з жовтими плямами на голові. Він ніколи раніше не бачив таких синиць. Високо вгорі майнула ластівка. Ще раз зупинився біля розсадистого, з червоної цегли пам'ятника. Ще раз зняв капелюха. Ще раз попрощався. З Чорним, з Лідією Григорівною... І не знати ще з чим... Стояв і слухав, як повз нього, крізь нього летить світ. Ось на мить спохмурніло, і враз знову роздніло — та мить відлетіла навіки, її вже не вернути. Як відлетіло все оте, що прочитав у літописі, що пережив біля Чорного, разом з ним, по тому...

Воно згинуло марно?

З М І С Т

Погоня (роман)	3
Прийдімо, вклонімося (роман)	247

Український історичний роман

Юрій МУШКЕТИК

ПОГОНЯ

Роман

ПРИЙДИМО, ВКЛОНІМОСЯ...

Роман

Художник О. В. Матієнко
Технічний редактор М. Н. Брикульський
Коректор Н. І. Гриценко

Здаю до складання 7.10.97. Підписано до друку 28.11.97.
Формат 94×108¹/₃₂. Друк високий. Папір газетний.
Гарнітура літературна. Ум. друк. арк. 23,1. Обл.-вид. арк. 24,04.
Наклад 3000 прим. Зам. 0227027.

Український Центр духовної культури,
252001, Київ-1, вул. Софіївська, 10.

Друкарня видавництва «Преса України»,
252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.

Мушкетик, Юрій
М93 Погоня: Роман; Прийдімо, вклонімося... Роман.— К.: Укр. Центр духовн. культури, 1997. — 440 с. (Укр. істор. роман).
ISBN 966-7276-07-4

«Погоня» — роман про запорозького козака, козака-характерника, якому й чорт не брат, про його сумні та веселі пригоди на довгому шляху з Січі додому.

У романі «Прийдімо, вклонімося», де події також гортаються в пригодницькому плані, порушується проблема історичної пам'яті, на основі нових історичних документів подано новий погляд на Коліївщину, змальовано образи мужніх гайдамаків, зокрема Максима Залізняка.

ББК 84.4УКР6

3-00

